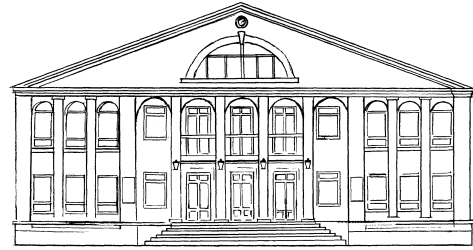


# Теорія і практика сучасної психології



2018 р., № 4

## Збірник наукових праць

виходить шість разів на рік

### Головний редактор:

**Зарицька В.В.** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

### Заступник головного редактора:

**Іванцова Н.Б.** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

### Відповідальний секретар:

**Гришина Т.А.** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

### Редакційна колегія:

**Ткач Т.В.** – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

**Міляєва В.Р.** – доктор психологічних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії культури лідерства Київського університету імені Бориса Грінченка

**Солодухова О.Г.** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Донбаського державного педагогічного університету

**Сущенко А.В.** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

**Сущенко Т.І.** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

**Зубов В.О.** – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

**Шмаргун В.М.** – доктор психологічних наук, професор, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Шульженко Д.І.** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

**Ковтун Р.А.** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

### Іноземні члени редакційної колегії

**Вишневська В.П.** – доктор психологічних наук, професор, професор спеціальної кафедри Державного закладу освіти «Інститут прикордонної служби Республіки Білорусь» (м. Мінськ, Білорусь)

**Lidia Lysiuk** – доктор психологічних наук, доктор габілітований, професор кафедри педагогіки та психології Вищої школи економіки та інновацій у Любліні (м. Люблін, Польща)

**Pawel Ostaszewski** – доктор психологічних наук, професор, доктор габілітований, декан факультету психології Гуманітарно-соціального університету SWPS (м. Варшава, Польща)

Технічний редактор: Н. Ковальчук

Дизайнер обкладинки: А. Юдашкіна

Сайт видання:

[www.tpsp-journal.kpu.zp.ua](http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua)

### Засновник:

**Класичний приватний університет**  
Свідоцтво Міністерства юстиції України  
про державну реєстрацію  
друкованого засобу масової інформації  
Серія КВ № 17198-59688 від 27.10.2010 р.

### Видавець:

**Класичний приватний університет**  
Свідоцтво Державного комітету  
інформаційної політики, телебачення  
та радіомовлення України  
про внесення суб'єкта видавничої справи до  
Державного реєстру видавців, виготівників  
і розповсюджувачів видавничої продукції  
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

*Журнал включено до переліку фахових видань  
з психологічних наук згідно наказу Міністерства  
освіти і науки України від 24.10.2017 № 1413.*

*Журнал індексується в міжнародних  
наукометричних базах даних Index Copernicus  
International (Республіка Польща), Google Scholar.*

Видання рекомендовано до друку  
та поширення через мережу Internet  
Вченою радою  
Класичного приватного університету  
(протокол № 1 від 26.09.2018 р.)

Усі права захищені.  
Повний або частковий передрук і переклади дозволено  
лише за згодою автора і редакції.  
При передрукуванні  
посилання на збірник наукових праць  
«Теорія і практика сучасної психології»  
обов'язкове.

Редакція не обов'язково поділяє думку автора  
і не відповідає за фактичні помилки,  
яких він припустився.

Адреса редакції:  
Класичний приватний університет  
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.  
Телефони/факс: +38 098 24 61 364.

Здано до набору 17.09.2018.  
Підписано до друку 01.10.2018.  
Формат 60×84/8. Цифровий друк. Тираж 150 пр.

## **ЗМІСТ**

### **ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ**

<i>Л. М. Абсалямова</i> СТАТИСТИЧНИЙ ТА КОРЕЛЯЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ДАНИХ ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ ЖІНОК.....	<b>6</b>
<i>О. В. Журавльова</i> ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ ПРОКРАСТИНАЦІЇ В МЕЖАХ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ПІДХОДУ.....	<b>12</b>
<i>О. В. Кузнєцова</i> КООРДИНАТИ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ОСІБ З РІЗНОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ ІННОВАЦІЙНОСТІ.....	<b>16</b>
<i>В. І. Мозговий</i> ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, У КОНТЕКСТІ ПОРУШЕННЯ ЇХНЬОГО СТАТЕВОРОЛЬОВОГО СТАТУСУ ТА РОДИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ.....	<b>23</b>
<i>Г. В. Пирог, К. О. Куранова</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ГЕЙМЕРІВ.....	<b>29</b>
<i>О. М. Svystula</i> WISDOM AS A COMPLEX OF STYLE CHARACTERISTICS BY PERSON WHO MAKES DECISION.....	<b>33</b>
<i>О. П. Смирнова, С. Б. Кас'янова</i> ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ВИБІР СТРАТЕГІЙ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ.....	<b>38</b>

### **ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ**

<i>О. С. Лисенко</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ОПТИЧНИХ ІЛЮЗІЙ.....	<b>43</b>
---	-----------

### **МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

<i>О. В. Бацилєва, І. В. Пузь</i> ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВУ ІНТЕРНЕТ-АДИКЦІЇ У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ .....	<b>48</b>
<i>Т. В. Іванова, Т. В. Коробкова, С. Л. Мартинюк</i> ПРОФЕСІЙНІ СТРАХИ СТУДЕНТІВ МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ.....	<b>53</b>
<i>М. В. Маркова, С. Ю. Глаголич</i> ДЕЗАДАПТАЦІЯ ВОЛОНТЕРІВ, ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКИХ ПОВ'ЯЗАНА ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ВІЙСЬКОВИХ В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ: МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ І ПСИХОКОРЕКЦІЯ.....	<b>59</b>
<i>Н. М. Матейко</i> ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З НАДЛИШКОВОЮ МАСОЮ ТІЛА.....	<b>70</b>

<i>М. І. Пелюстка</i> ЗАПРОПОНУВАННЯ АВТОРСЬКОЇ МОДЕЛІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПАЦІЄНТІВ, ЯКІ МАЮТЬ РОЗЛАД АДАПТАЦІЇ, У МЕДИЧНУ ПСИХОЛОГІЮ.....	75
--	----

<i>Д. М. Харченко, О. Ю. Ізвєкова</i> ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ.....	80
---	----

## **СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

<i>Л. О. Котлова, К. О. Безверхня</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ПОДРУЖЖЯ В ПЕРІОД АДАПТАЦІЙНОЇ КРИЗИ.....	85
---	----

<i>Ю. О. Михальчук</i> ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЩОДО ІНКЛЮЗІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ.....	90
--	----

<i>А. В. Склярчук</i> ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї .....	96
---	----

<i>І. А. Шрамко</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ МАТЕРІВ В УМОВАХ ГРУДНОГО ВИГODOVУВАННЯ.....	101
--	-----

<i>Эйюбова Римма Гусейн кызы</i> РОЛЬ ТИПА ІНТЕЛЛЕКТА В ВИБОРЕ ПУТЕЙ РЕШЕННЯ ПРОБЛЕМНОЇ СИТУАЦІЇ.....	106
---	-----

## **ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

<i>Е. В. Садаклієва</i> МОТИВАЦІЙНІ СКЛАДОВІ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКІВ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	112
--	-----

<i>І. В. Топоркова</i> ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СКЛАДОВИХ БРЕХЛИВОСТІ ЗІ СКЛАДОВИМИ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ЖІНОК-ЗЛОЧИННИЦЬ .....	117
--	-----

## **ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ**

<i>А. І. Безпалко</i> ДО ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОБДАРОВАНИХ СТУДЕНТІВ: ДОСВІД В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ.....	123
--	-----

<i>Д. О. Бігунов</i> БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОНЯТТЯ «КОНФЛІКТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ».....	129
--	-----

<i>К. М. Калениченко</i> ПОБУДОВА ПРОГРАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ УКРАЇНИ.....	133
--	-----

<i>Є. С. Кушмирук</i> ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	139
<i>О. Д. Павлюк</i> МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ.....	142
<i>Г. М. Свіденська</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ НА ЕТАПІ ПЕРЕХОДУ ВІД ПІДЛІТКОВОГО ДО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....	148
<i>Л. В. Сіроха</i> ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ.....	154
<i>О. В. Ткачук</i> МЕТАКОГНІТИВНИЙ МОНІТОРИНГ У СИСТЕМІ МЕТАПІЗНАННЯ.....	158
<i>Т. В. Чередниченко</i> МОТИВАЦІЯ НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ПСИХОЛОГІЧНОЮ ГОТОВНІСТЮ ДО МАТЕРИНСТВА.....	163

### СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>О. В. Ільїна</i> ОСОБИСТІСНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ-ОРТОПЕДАГОГІВ ЯК СКЛАДНИК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОЇ РОБОТИ ЗА ФАХОМ.....	168
<i>М. В. Кісліцина</i> СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ХХ СТОЛІТТІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ.....	175
<i>І. П. Лисенкова</i> ПРОБЛЕМА ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ З КОГНІТИВНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	182

### ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

<i>Н. Є. Афанасьєва, А. К. Кухаренко</i> АУТОАГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА РЯТУВАЛЬНИКІВ УКРАЇНИ.....	186
<i>Н. Є. Афанасьєва, С. С. Маклакова</i> ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ РЯТУВАЛЬНИКІВ УКРАЇНИ.....	191
<i>Ю. О. Белінська</i> ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПРАЦІВНИКІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙ.....	196
<i>В. І. Ковальчук</i> КОМПЛЕКТОВАНИЕ ТАНЦЕВАЛЬНЫХ ПАР В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ С УЧЕТОМ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СОВМЕСТИМОСТИ.....	200
<i>М. О. Мосьпан</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ПЛАВЦІВ ЮНІОРСЬКОГО ВІКУ.....	204

---

<i>А. П. Шумейко</i> ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ОФІЦЕРА-ПСИХОЛОГА: МЕТОДОЛОГІЧНО-ДОСЛІДНИЦЬКИЙ АСПЕКТ.....	207
---	-----

### **ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

<i>С. А. Колот</i> ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОНТРОЛЬ КАК ФУНКЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТА .....	214
<i>С. М. Кучеренко, Д. С. Мохонько</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРОФЕСІЙ.....	218
<i>І. В. Сергєєва</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МЕНЕДЖЕРІВ-ТОРГОВЕЛЬНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ.....	222
<i>О. С. Шатілова</i> ПСИХОЛОГІЯ КАР'ЄРИ: МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	227

## ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.97

**Л. М. Абсалямова**

кандидат психологічних наук, доцент,  
доцент кафедри практичної психології  
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

### СТАТИСТИЧНИЙ ТА КОРЕЛЯЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ДАНИХ ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ ЖІНОК

*У статті наводяться результати емпіричного дослідження харчової поведінки жінок. Доводиться, що потреби сучасної психологічної науки та практики визначають необхідність дослідження особливостей харчової поведінки жінок репродуктивного віку з метою вивчення можливостей психологічної допомоги тим, хто цього потребує. Віднайдено позитивний кореляційний зв'язок між харчовою залежністю та обмежувальною харчовою поведінкою. Це доводить те, що розлади харчової поведінки мають загальну інтраособистісну основу, а психотерапевтичні впливи повинні будуватися з урахуванням позиції цілісної особистості.*

**Ключові слова:** харчова поведінка, розлад, емпіричне дослідження, кореляційний зв'язок, співзалежність, харчова залежність, особистість.

**Постановка проблеми.** Актуальність проблеми дослідження психологічних особливостей не викликає сумніву, якщо це емпіричне дослідження проведене на українській вибірці. Нагальні потреби сучасної психологічної науки та практики визначають необхідність дослідження особливостей харчової поведінки жінок репродуктивного віку з метою вивчення можливостей психологічної допомоги тим, хто цього потребує. Розлади харчової поведінки – це не ізольована група розладів. Вони можуть впливати на особливості функціонування серцево-судинної, травної, нервової та інших систем організму. Вивчення взаємозв'язків особливостей харчової поведінки жінок з іншими психологічними особливостями дозволить розкрити не тільки деякі психологічні закономірності та механізми, але й науково обґрунтований шлях психологічної допомоги жінкам із розладами харчової поведінки, що забезпечить оздоровлення українського населення як у фізіологічних, так і в психологічних аспектах.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У докторській дисертації В. Шебанової [5] проблема психології харчової поведінки аналізується з позиції психосоматичної єдності. Досліджуються нормальні та патологічні прояви харчової поведінки людини. Доводиться, що «харчова поведінка (як феноменологічне явище тілесності) є метасиндромним системно-процесуальним утворенням метакаузальної природи, що здатне до самоорганізації нелінійних зворотних зв'язків і саморозвитку в умовах хаотичного спонтанного структурування» [5, с. 37].

У книзі Дж. Нардоне, Т. Вербіц та Р. Міланезе [1] викладаються основи короткострокової терапії порушень харчової поведінки. Автори зосереджуються не на описовому, а на оперативному діагнозі, який дає змогу швидко та ефективно розібратися в проблемі та надати допомогу. Розробляються високопродуктивні протоколи роботи з людиною з розладом харчової поведінки, при цьому пропонувані протоколи є досить гнучкими та залежать від конкретних індивідуально-психологічних особливостей людини, яка звернулася за допомогою.

Книга Д. Перлмуттера «Їжа та мозок» [2] присвячена дослідженню взаємозв'язку між тим, що ми споживаємо, та роботою мозку й нервової системи. Ґрунтуючись на наукових студіях у галузі неврології та дієтології, автор доводить, що відмова від певних продуктів харчування може зарадити проблемам із пам'яттю, стресом, безсонням та поганим настроєм.

У фундаментальних дослідженнях Н. Рамсі, Д. Харкорта [3] та В. Суемі [4] розкриваються питання психології зовнішності, краси та привабливості, зокрема вивчається питання про те, як сприймають свою зовнішність люди порівняно зі сприйманням їхньої зовнішності іншими людьми, а також аналізується зв'язок сприймання власної зовнішності з проблемами харчової поведінки.

**Мета статті** – викласти результати емпіричного дослідження проблеми харчової поведінки жінок.

**Виклад основного матеріалу.** Для емпіричного дослідження було використано такі психодіагностичні методики:

1) Голландський опитувальник харчової поведінки DEBQ (The Dutch Eating Behaviour Questionnaire), розроблений голландськими психологами для виявлення обмежувальної, емоціогенної та екстернальної харчової поведінки. Опитувальник містить 33 запитання з 5 варіантами відповідей (від «ніколи» до «дуже часто»);

2) Опитувальник харчової залежності. Тест був апробований нами на українській вибірці (n=1558), показник  $\alpha$  (альфа Кронбаха) =0,824 (кількість пунктів опитувальника – 13);

3) Опитувальник самоорганізації діяльності – психодіагностична методика, створена під час перекладу та розширеної адаптації англійського опитувальника структури часу (англ. Time Structure Questionnaire, TSQ);

4) Тест диспозиційного оптимізму, або тест життєвої орієнтації (англ. Life Orientation Test, LOT) – опитувальник, призначений для вимірювання такої особистісної риси, як оптимізм. Опитувальник запропоновано у 1985 році Ч. Карвером та М. Шейєром, валідізовано у 2012 році Т. Гордєєвою, О. Сичевим та Є. Осінім;

5) Опитувальник часової перспективи Зімбардо (англ. Zimbardo Time Perspective Inventory, ZTPI) – методика, спрямована на діагностику системи ставлень особистості до часового континууму. Розроблена Ф. Зімбардо у 1997 році;

6) методика «Шкала співзалежності» (The Codependency Self-Inventory Scale), розроблена Б. Уайнхолдом та Д. Уайнхолд. Вона дозволяє оцінити рівень співзалежності за допомогою аналізу відповідей на 20 запитань;

7) Тест на вдячність (із книги М. Селігмана «Нова позитивна психологія»). Тест був апробований нами на українській вибірці (n=1558), показник  $\alpha$  (альфа Кронбаха) =0,757 (кількість пунктів опитувальника – 6).

Досліджувану вибірку склали 1 558 жінок репродуктивного віку, які проживають в Україні. Частина вибірки склали жінки із зайвою та надмірною вагою. Середній вік досліджуваних жінок становить 25,08 років, середній показник ІМТ (індексу маси тіла) – 21,96.

Першим етапом роботи стало обрахування альфи Кронбаха  $\alpha$  для методик, дані для валідності та надійності яких на українській вибірці відсутні (Тест на вдячність Селігмана та Опитувальник харчової залежності). Результати показали задовільні ( $\alpha$  вище 0,7) показники альфи Кронбаха, що дозволило перейти до наступного етапу роботи.

Другим етапом став аналіз середніх значень, середньоквадратичних відхилень, моди, медіани, найбільшого та найменшого значень за різними методиками по вибірці. Результати представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

## Результати емпіричного дослідження харчової поведінки жінок репродуктивного віку (n=1558)

№	Шкала методики	Середнє	Середньо-квадратичне відхилення	Мода	Медіана	Максимальне значення	Мінімальне значення
1.	Тест на вдячність	35,08	4,42	40	35	42	25
2.	Опитувальник харчової залежності	7,03	4,26	7	6	24	0
3.	Самоорганізація діяльності. Планомірність	18,87	5,31	20	20	28	4
4.	Самоорганізація діяльності. Цілеспрямованість	34,88	5,66	36	36	42	17
5.	Самоорганізація діяльності. Наполегливість	20,55	5,96	19	20,5	35	5
6.	Самоорганізація діяльності. Фіксація на структуруванні	20,67	4,86	21	21	35	8
7.	Самоорганізація діяльності. Зовнішні засоби	8,77	4,17	6	8	21	3
8.	Самоорганізація діяльності. Орієнтація на теперішнє	8,72	2,76	9	9	14	2
9.	Диспозиційний оптимізм	24,82	5,33	24	25	32	10
10.	Часова перспектива негативного минулого	2,75	0,71	2,7	2,7	4,2	1,2
11.	Часова перспектива гедоністичного теперішнього	3,40	0,49	3,2	3,4	4,67	2,27
12.	Часова перспектива майбутнього	3,43	0,53	3,46	3,46	4,69	1,92
13.	Часова перспектива позитивного минулого	3,72	0,65	3,89	3,78	9,00	1,78
14.	Часова перспектива фаталістичного теперішнього	2,77	0,62	2,44	2,67	6,11	1,33
15.	Співзалежність	42,13	8,05	42	42	68	24
16.	Обмежувальна харчова поведінка	2,01	0,59	1,9	2	3,5	0,8
17.	Емоціогенна харчова поведінка	1,94	0,53	2,1	2	3,3	0,8
18.	Екстернальна харчова поведінка	2,53	0,39	2,7	2,6	3,2	1,6

Аналізуючи отримані дані, можна зазначити, що найбільше середньоквадратичне відхилення, яке характеризує розкид даних, наявне в методі дослідження співзалежності (за Уайнхолдом та Уайнхолд). Аналізуючи середній показник, моду та медіану, можна зазначити, що досліджуваній вибірці притаманний високий ступінь співзалежних моделей. Це може бути однією з причин виникнення розладів харчової поведінки у жінок. Високий ступінь співзалежних моделей проявляється в тому, що люди бачать сенс свого життя у відносинах із партнером, зосереджують усю свою увагу на тому, що робить або чого не робить партнер. Вони стають залежними від іншої людини та переконані в тому, що не зможуть жити і діяти незалежно від партнера або без взаємовідносин, які склалися з іншою людиною. Іншою психологічною особливістю цих осіб є те, що вони не здатні визначити свої психологічні межі, а також схильні сприймати проблеми інших людей так, як власні.

Обмежувальна харчова поведінка (за голландським опитувальником харчової поведінки DEBQ) для української вибірки жінок репродуктивного віку є нижчою, ніж у нормах тесту (2,01 для досліджуваної нами вибірки, 2,4 за нормами). Екстернальна харчова поведінка також є нижчою, ніж у нормах тесту (2,53 для досліджуваної нами вибірки, 2,7 за нормами). А ось емоціогенна харчова поведінка, досліджувана за цим же опитувальником, є вищою за норми тесту: 1,94 для досліджуваної нами вибірки, 1,8 за нормами. Інакше кажучи, для досліджуваної вибірки характерним є емоціогенний тип харчової поведінки. Його ще називають гіперфагічною реакцією на стрес (переїдання). Особливістю цієї харчової поведінки є те, що за умов стресу, напруження, хвилювання у людини різко підсилюється апетит і виникає бажання поїсти. За цього типу порушень харчової поведінки прийоми їжі стимулюються не голодом, а емоційним дискомфортом.

Опитувальник харчової залежності не виявив залежності у більшості опитуваних. Це цілком закономірно, адже досліджувалася велика група людей, більшість із яких не мають зайвої ваги. Окремо нами буде проаналізовано дані, які стосуються порівняльного аналізу результатів психодіагностики двох груп жінок: 1) із вираженою зайвою вагою та ожирінням; 2) контрольної групи.

За всіма шкалами Опитувальника самоорганізації діяльності для досліджуваної вибірки характерними є середні бали. Це закономірно і пов'язано з великим обсягом вибірки. За шкалою «Планомірність» бали є нижчими від середньонормативних, що свідчить про помірну схильність розробляти чіткі плани та планомірно слідувати їм під час досягнення цілей. За шка-

лою «Цілеспрямованість» бали є вищими від середньонормативних, що свідчить про здатність бачити та розуміти свої цілі, здатність досягати їх, хоча в житті таких людей можуть бути періоди, коли не вся діяльність спрямована на досягнення певних визначених цілей. За шкалою «Наполегливість» бали є дещо нижчими від середньонормативних, що свідчить про достатню організованість та структурованість, здатність до вольових зусиль, хоча при цьому інколи такі люди можуть кидати розпочату справу, щоб переключитися на більш значущі види діяльності. За шкалою «Фіксація» досліджувана вибірка має дещо вищі від середньонормативних бали, що характеризує цю вибірку достатньо гнучкими людьми у плануванні своєї діяльності та в побудові відносин, водночас для цих людей є важливо виконувати свої зобов'язання. За шкалою «Самоорганізація» досліджувана вибірка має дещо нижчі за середньонормативні бали, що характеризує її такими людьми, які під час планування свого робочого та особистого часу покладаються як на допоміжні засоби (записники, щотижневіки, планери), так і на свою природну організованість. За шкалою «Орієнтація на теперішнє» досліджувана вибірка має дещо нижчі за середньонормативні бали, які залишаються в межах середньоквадратичного відхилення. Це характеризує досліджувану вибірку людьми, здатними бачити та цінувати своє психологічне минуле та майбутнє разом із тим, що відбувається натепер.

За тестом диспозиційного оптимізму досить великим є розкид даних (середньоквадратичне відхилення – 5,33 за середнього 24,82), що свідчить про те, що різним досліджуваним по-різному притаманні оптимістичні чи песимістичні диспозиції.

Опитувальник часової перспективи Зімбардо використовувався з метою віднайдення кореляційних зв'язків між шкалами методики та різними показниками харчової поведінки особистості. Нас цікавило те, чи пов'язана часова перспектива негативного минулого, яка виражає ступінь неприйняття власного минулого, яке викликає огиду та є сповненим розчаруваннями, з харчовими адикціями (нижче буде показано, що такий зв'язок було встановлено).

Порівняння моди, медіани та середньоарифметичного значення за більшістю шкал свідчить про нормальний розподіл даних, що є очікуваним у вибірці в 1 558 осіб.

Третім етапом роботи став кореляційний аналіз отриманих даних. Коефіцієнти кореляції розраховувалися для вибірки в 150 осіб – тих, хто повністю заповнив усі запропоновані методики. Результати кореляційного аналізу представлено в табл. 2 та 3.



Таблиця 2

**Результати кореляційного аналізу даних дослідження харчової поведінки жінок репродуктивного віку (n=150) (Початок)<sup>1</sup>**

Номер змінної	Назва змінної	Номер змінної									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Вік	1	,508**	,182*	,130	,244**	,097	,285**	,158	-,023	,104
2	ІМТ (індекс маси тіла)	,508**	1	,024	,123	,042	-,023	,182*	,108	,053	,000
3	Тест на вдячність	,182*	,024	1	-,132	,180*	,213**	,180*	-,063	,123	,022
4	Опитувальник харчової залежності	,130	,123	-,132	1	,028	-,350**	-,413**	,125	-,001	,119
5	Самоорганізація діяльності. Планомірність	,244**	,042	,180*	,028	1	,311**	,052	,416**	,317**	-,091
6	Самоорганізація діяльності. Цілеспрямованість	,097	-,023	,213**	-,350**	,311**	1	,395**	,202*	,108	-,012
7	Самоорганізація діяльності. Наполегливість	,285**	,182*	,180*	-,413**	,052	,395**	1	-,067	-,019	-,042
8	Самоорганізація діяльності. Фіксація на структуруванні	,158	,108	-,063	,125	,416**	,202*	-,067	1	,138	-,031
9	Самоорганізація діяльності. Зовнішні засоби	-,023	,053	,123	-,001	,317**	,108	-,019	,138	1	,050
10	Самоорганізація діяльності. Орієнтація на теперішнє	,104	,000	,022	,119	,091	-,012	-,042	-,031	,050	1
11	Диспозиційний оптимізм	,096	-,119	,487**	-,187*	,126	,335**	,193*	-,164*	,183*	,098
12	Часова перспектива негативного минулого	-,123	-,016	-,347**	,300**	,037	-,067*	-,236**	,224**	-,106	,049
13	Часова перспектива гедоністичного теперішнього	-,147	-,113	,049	,191*	-,147	,010	-,211**	-,105	,014	,367**
14	Часова перспектива майбутнього	,249**	,154	,162*	-,153	,501**	,274**	,318**	,371**	,209*	-,014
15	Часова перспектива позитивного минулого	-,146	-,170*	,112	-,012	-,043	,093	,040	-,023	,028	-,060
16	Часова перспектива фаталістичного теперішнього	-,197*	-,171*	-,299**	,194*	-,094	-,131	-,209*	,021	-,073	,149
17	Співзалежність	-,102	,095	-,214**	,182*	,059	-,132	-,260**	,270**	,008	-,034
18	Обмежувальна харчова поведінка	,059	,025	,008	,253**	,059	-,094	-,133	,048	-,024	,089
19	Емоціогенна харчова поведінка	,087	-,033	,081	,148	,030	,071	,080	,089	-,049	,046
20	Екстернальна харчова поведінка	,162*	,046	,027	-,058	,036	,032	,061	,075	-,061	-,043

Кореляція Пірсона  $r=0,508$ ,  $p<0,01$  віднайдена між віком та індексом маси тіла, що є очікуваним результатом, але не предметом власне психологічних досліджень. Проте ми матимемо на увазі цей кореляційний зв'язок у подальших наукових розвідках. Існує кореляція  $r=0,244$ ,  $p<0,01$  між віком та планомірністю в самоорганізації діяльності та кореляція  $r=0,285$ ,  $p<0,01$  між віком та наполегливістю в самоорганізації діяльності. Кореляція Пірсона  $r=-0,413$ ,  $p<0,01$  досліджена між харчовою залежністю та наполегливістю за опитуваль-

ником самоорганізації діяльності. Це свідчить про негативний зв'язок: чим більш наполегливою є людина, тим менша ймовірність настання харчової залежності. Отже, наполегливість корелює з віком та з негативною ймовірністю настання харчової залежності. Це є важливим для можливих психотерапевтичних інтервенцій, які можуть бути спрямовані на таку особистісну характеристику, як наполегливість у самоорганізації діяльності.

Кореляція Пірсона  $r=0,249$ ,  $p<0,01$  існує між віком та часовою перспективою майбутнього за

<sup>1</sup> Використовувалася кореляція Пірсона, статистична програма SPSS 21.0, позначкою \* відмічені кореляційні зв'язки на рівні  $p\leq 0,05$ , позначкою \*\* відмічені кореляційні зв'язки на рівні  $p\leq 0,01$ . Замість нулів на початку кожного кореляційного значення одразу писалося число, починаючи зі знаку коми.

**Результати кореляційного аналізу даних дослідження харчової поведінки жінок репродуктивного віку (n=150) (Завершення)<sup>2</sup>**

Номер змінної	Назва змінної	Номер змінної									
		11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	Вік	,096	-,123	-,147	,249**	-,146	-,197*	-,102	,059	,087	,162*
2	ІМТ (індекс маси тіла)	-,119	-,116	-,113	,154	-,170*	-,171*	,095	,025	-,033	,046
3	Тест на вдячність	,487**	-,347**	,049	,162*	,112	-,299**	-,214**	,008	,081	,027
4	Опитувальник харчової залежності	-,187*	,300**	,191*	-,153	-,012	,194*	,182*	,253**	,148	-,058
5	Самоорганізація діяльності. Планомірність	,126	,037	-,147	,501**	-,043	-,094	,059	,059	-,030	,036
6	Самоорганізація діяльності. Цілеспрямованість	,335**	-,168*	,010	,274**	,093	-,131	-,132	-,094	,071	,032
7	Самоорганізація діяльності. Наполегливість	,193*	-,236**	-,211**	,318**	,040	-,209*	-,260**	-,133	,080	,061
8	Самоорганізація діяльності. Фіксація на структуруванні	-,164*	,224**	-,105	,371**	-,023	0,21	,270**	,048	,089	,075
9	Самоорганізація діяльності. Зовнішні засоби	,183*	-,106	,014	,209*	,028	-,073	,008	-,024	-,049	-,061
10	Самоорганізація діяльності. Орієнтація на теперішнє	,098	,049	,367**	-,014	-,060	,149	-,034	,089	,046	-,043
11	Диспозиційний оптимізм	1	-,429**	,101	,101	,132	-,252**	-,342**	-,070	,088	-,058
12	Часова перспектива негативного минулого	-,429**	1	,134	-,092	-,095	,518**	,361**	,106	,007	-,009
13	Часова перспектива гедоністичного теперішнього	,101	,134	1	-,318**	,085	,296**	-,051	,041	-,027	-,042
14	Часова перспектива майбутнього	,101	-,092	-,318**	1	-,202*	-,223**	,048	,027	-,014	,015
15	Часова перспектива позитивного минулого	,132	-,095	,085	-,202*	1	,101	-,204*	-,036	-,013	-,046
16	Часова перспектива фаталістичного теперішнього	-,252**	,518**	,296**	-,223**	,101	1	,206*	,174*	-,069	-,019
17	Співзалежність	-,342**	,361**	-,051	,048	-,204*	,206*	1	,320**	-,076	-,021
18	Обмежувальна харчова поведінка	-,070	,106	,041	,027	-,036	,174*	,320**	1	,075	-,014
19	Емоційна харчова поведінка	,088	,007	-,027	-,014	-,013	-,069	-,076	,075	1	,056
20	Екстернальна харчова поведінка	-,058	-,009	-,042	,015	-,046	-,019	-,021	-,014	,056	1

Зімбардо. Такий зв'язок легко пояснити, адже часова перспектива майбутнього дійсно пов'язана з віковим періодом життя людини.

Віднайдений негативний кореляційний зв'язок за Пірсоном  $r=-0,350$ ,  $p<0,01$  між харчовою залежністю та цілеспрямованістю в самоорганізацію діяльності. Чим більш цілеспрямованою та організованою є людина, тим менша ймовірність настання харчової залежності. У психотерапевтичному сенсі це також є важливим для нас, оскільки підсилення особистісної характеристики цілеспрямованості може допомогти подолати розлади харчової поведінки та вибудувати більш оптимальні патерни взаємодії з їжею.

Віднайдено позитивний кореляційний зв'язок за Пірсоном  $r=0,253$ ,  $p<0,01$  між харчовою залеж-

ністю та обмежувальною харчовою поведінкою. Це доводить те, що розлади харчової поведінки мають загальну інтраособистісну основу, а психотерапевтичні впливи повинні будуватися з урахуванням позиції цілісної особистості. Зв'язок між харчовою залежністю та обмежувальною харчовою поведінкою може бути також пояснений такою закономірністю: чим більше людина обмежує себе в їжі, тим більша залежність від цього аспекту життя у неї виникає. Вирішення цієї проблеми пов'язане з поступовим розвитком чутливості до власних потреб та перефокусуванням на інші значущі сфери життя людини.

Обмежувальна харчова поведінка також позитивно корелює із співзалежністю ( $r=0,320$ ,  $p<0,01$ ). Проблеми у взаємовідносинах із їжею часто є відображенням проблем у міжособистіс-

<sup>2</sup> Використовувалася кореляція Пірсона, статистична програма SPSS 21.0, позначкою \* відмічені кореляційні зв'язки на рівні  $p\leq 0,05$ , позначкою \*\* відмічені кореляційні зв'язки на рівні  $p\leq 0,01$ . Замість нулів на початку кожного кореляційного значення одразу писалося число, починаючи зі знаку коми.

них відносинах. Людина може неусвідомлено шукати радості та розради в солодощах та смако-ликах, будучи насправді фрустрованою та незадоволеною своїми співзалежними відносинами з іншими людьми. Тому в психотерапевтичній взаємодії з особою з проблемами харчової поведінки важливо виявити те, чи є в наявності досвід або теперішнє переживання співзалежних відносин із кимось в оточенні.

Кореляція Пірсона  $r=0,487$ ,  $p<0,01$  віднайдена між вдячністю та диспозиційним оптимізмом. Це свідчить про те, що конструкти позитивної психології мають високу прогностичну здатність, зокрема для пояснення психологічних особливостей харчової поведінки. Кореляція Пірсона  $r=0,300$ ,  $p<0,01$  віднайдена між харчовою залежністю та часовою перспективою негативного минулого. Це свідчить про те, що негативний досвід у минулому з високою ймовірністю може призводити до настання харчових залежностей.

**Висновки.** У статті представлено результати проведеного емпіричного дослідження ( $n=1558$ ) та результати кореляційного аналізу даних. Виявлено, що харчова залежність негативно корелює з наполегливістю та позитивно корелює з перспективою негативного минулого. Обмежувальна харчова поведінка позитивно корелює із співзалеж-

ністю. Віднайдено позитивний кореляційний зв'язок між харчовою залежністю та обмежувальною харчовою поведінкою. Це доводить те, що розлади харчової поведінки мають загальну інтраособистісну основу, а психотерапевтичні впливи повинні будуватися з урахуванням позиції цілісної особистості.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з порівняльним аналізом психологічних характеристик жінок із розладами харчової поведінки та контрольної групи жінок.

#### Література:

1. Нардонэ Дж. В плену у еды: булимия, анорексия, vomiting. Краткосрочная терапия нарушенного пищевого поведения. Пер. с итал. О.Е. Игошиной / Нардонэ Дж., Вербиц Т., Миланезе Р. Москва: Генезис, 2016. 320 с.
2. Перлмуттер Д. Еда и мозг. Что углеводы делают со здоровьем, мышлением и памятью. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2017. 240 с.
3. Рамси Н., Харкорт Д. Психология внешности. Санкт-Петербург: Питер, 2009. 256 с.
4. Суэми В., Фернхем А. Психология красоты и привлекательности. Санкт-Петербург: Питер, 2009. 240 с.
5. Шебанова В. Психология харчової поведінки: автореф. дис. ... доктора психол. наук. Київ, 2017. 40 с.

#### **Абсальямова Л. Н. Статистический и корреляционный анализ данных исследования пищевого поведения женщин**

*В статье приводятся результаты эмпирического исследования пищевого поведения женщин. Доказывается, что потребности современной психологической науки и практики определяют необходимость исследования особенностей пищевого поведения женщин репродуктивного возраста с целью изучения возможностей психологической помощи тем, кто в этом нуждается. Найдена позитивная корреляционная связь между пищевой зависимостью и ограничительным пищевым поведением. Это доказывает то, что расстройства пищевого поведения имеют общую интраличностную основу, а психотерапевтические влияния должны строиться с учетом позиции целостной личности.*

**Ключевые слова:** пищевое поведение, расстройство, эмпирическое исследование, корреляционная связь, созависимость, пищевая зависимость, личность.

#### **Absalyamova L. M. The statistics and the correlational analysis of research data on women's food behavior**

*The results of empiric research of food behavior of women are driven in the article. It will be proved that the necessities of modern psychological science and practices determine the necessity of research of features of food behavior of women of reproductive age with the aim of study of possibilities of psychological help. The positive cross-correlation connection between food dependence and restrictive food behavior is found. It proves that disorders of food behavior have general intrapersonal basis, and psychotherapy influences must be built with taking into account of position of integral personality.*

**Key words:** food behavior, disorder, empiric research, cross-correlation connection, interdependence, food dependence, personality.

## ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ ПРОКРАСТИНАЦІЇ В МЕЖАХ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ПІДХОДУ

*У статті обґрунтовано актуальність вивчення проблеми прокрастинації як особистісного конструкту індивіда. Здійснено теоретичний аналіз поглядів щодо сутності досліджуваного феномену у межах психоаналітичного підходу. Проаналізовано фактори, які детермінують формування прокрастинації.*

**Ключові слова:** прокрастинація, психоаналітичний підхід, Его-психологія.

**Постановка проблеми.** Однією із найбільш розповсюджених сучасних соціальних хвороб є прокрастинація, виникнення якої зумовлене інтенсивним індустріальним розвитком суспільства. Тоді як у нерозвинутих аграрних спільнотах вказана проблема не набуває вагомого значення, у соціумах, що характеризуються значним технічним прогресом, її загострення провокується емоційно-інтелектуальним перевантаженням населення, високим рівнем регламентації та квантифікації життя, залежністю від інших, що вимагає вміння координувати свої дії відповідно до певних соціальних ритмів [1].

Водночас Дж. Феррарі та його колеги наголошують на тому, що проблема відкладання життєво важливих завдань та рішень існувала протягом усієї історії людства, однак лише після 1750 року з початком промислової революції вона набула негативного значення. До цього періоду поняття характеризувалось нейтральною конотацією [2].

Попри тривалу історію існування вказаного явища, об'єктом систематичних психологічних досліджень воно стало лише у 80-х роках ХХ століття [3]. Слово «прокрастинація» походить від латинського *procrastinatio* (лат. *pro* – «вперед, далі», *crastinate* – «завтра»), що дослівно тлумачиться як «відкладання на завтра». Стрімке зростання теоретичного та практичного інтересу до цього концепту супроводжується збільшенням числа розрізнених наукових поглядів на його сутність. Відтак, перед вітчизняними та зарубіжними вченими постає проблема теоретичної невизначеності досліджуваного поняття. З огляду на це феномен прокрастинації перебуває в процесі перманентної проблематизації. Науковці інтерпретують та реінтерпретують його, що зумовлює виявлення нових аспектів цього явища.

**Мета статті.** Теоретичний аналіз особливостей психоаналітичного підходу до тлумачення сутності феномену прокрастинації як особистісного конструкту.

**Виклад основного матеріалу.** Ґрунтовне вивчення наукової літератури дає змогу виокремити різні точки зору щодо визначення поняття прокрастинації, які найчастіше знаходять відображення у психоаналітичних концепціях.

У межах психоаналізу еволюція теоретичних поглядів щодо проблематики прокрастинації здійснювалась переважно в руслі ідей Его-психології. Згідно з основними положеннями вказаного вчення Его як структурна одиниця особистості є результатом еволюційного розвитку, що функціонує з метою адаптації індивіда до навколишньої дійсності. Його діяльність регулюється фундаментальною схильністю до пошуку задоволення та уникнення болю (невдачі). Так, у монографії «*Inhibitions, Symptoms and Anxiety*» З. Фрейд зазначає, що тривога, яка виникає під час усвідомлення особистістю потенційної можливості неуспішного завершення певного завдання, виконує роль сигналу загрози для Его, що спонукає до відкладання чи навіть уникнення цієї задачі. Відтак, пояснення досліджуваного концепту найчастіше зустрічається у наукових працях, присвячених вивченню механізмів психологічного захисту [4].

Тривогу як антецидент прокрастинації розглядають й інші вчені. Зокрема, завдання, що сприймається прокрастинатором як надто складне для успішного завершення, породжує тривогу та набуває значення аверсивного стимулу. У цьому разі з метою уникнення негативних переживань особистість схильна ігнорувати виконання запланованих справ, зміщуючи фокус уваги на реалізацію легших задач. Подібні теоретичні погляди на сутність прокрастинації представлені у концепції Н.А. Мілграма, який стверджує, що схильність уникати або відтермінувати певні дії є реакцією у відповідь на підвищення рівня тривоги в зв'язку із їхніми непередбачуваними наслідками [1].

Традицію З. Фрейда тлумачити прокрастинацію як механізм психозахисту продовжили у своїх працях С.Дж. Блатт і П. Квінлен. Результати отриманих досліджень склали підґрунтя для вису-

нення твердження науковцями щодо наявності відмінностей у сприйнятті часу особами з низьким та високим рівнем цієї схильності. Автори зауважили, що прокрастинатори насамперед зорієнтовані на теперішній час і відчувають труднощі у плануванні та прогнозуванні майбутнього. Водночас респонденти вказаної групи схильні частіше за пунктуальних осіб у своїх розповідях торкатись теми смерті. З огляду на це автори висунули припущення, згідно з яким хронічні прокрастинатори часто несвідомо обирають стратегію зволікання, з метою уникнення страхів, пов'язаних зі смертю та швидким плином часу [5].

Низький рівень спрямованості на майбутнє у таких осіб у своїх працях відмітили Л.І. Дементій і Н.Н. Карловська. Також науковці вказують на достатньо високі показники за шкалами «Негативне минуле», «Фаталістичне і гедоністичне теперішнє» [6], що узгоджується із отриманими Іполітовою результатами дослідження, відповідно до яких для цієї групи осіб притаманний зовнішній локус контролю.

Згідно з положеннями теорії Дж. Бурка та Л. Юена прокрастинація розглядається як механізм захисту самооцінки [7]. Вагомий вплив на формування самоцінності особистості, на думку науковців, має рівень продуктивності її діяльності. Вказана точка зору знайшла своє підтвердження у результатах досліджень Дж.Р. Феррарі й Д.М. Тайса [8]. Вчені зауважили, що схильність до відкладання певної діяльності виявляється досліджуваними значно частіше, якщо запропоноване завдання попередньо позиціонується як оціночне, а не як залучення до виконання завдання, що не буде в подальшому оцінюватись експериментаторами.

Одне із провідних місць в межах психоаналітичного підходу займає теорія, відповідно до якої прокрастинація є наслідком дитячих травм і проблем у відносинах з батьками. У цьому контексті особливої ваги набуває концепція Міссалдіна, який вперше здійснив спробу пояснити сутність вказаного феномену, акцентуючи увагу на досвіді, здобутому особистістю у дитячому віці. Автор зауважив, що причиною «синдрому хронічної прокрастинації» є помилкове розуміння батьками певних аспектів виховання, зокрема, встановлення недосяжних цілей перед дитиною, відсутність безумовного позитивного емоційного контакту. У такому разі нездатність дитини задовольнити усі очікування та вимоги батьків зумовлює виникнення у неї почуття тривоги та нікчемності. Згідно із твердженням дослідника в дорослому житті така особистість, потрапляючи у ситуації, що передбачають подальшу оцінку її здібностей, повертається до дитячих спогадів і переживань, відтворюючи раніше засвоєні стратегії поведінки, зокрема прокрастинацію.

Як результат помилково обраних батьками методів взаємодії з дітьми пропонує розглядати прокрастинацію і П. МакІнтраєр. Науковець зазначає, що саме крайнощі у вихованні детермінують виникнення вказаної проблеми. Так, надто ліберальний стиль зумовлює виникнення тривоги та труднощів у дитини за необхідності виконання завдань у чітко встановлені терміни, що загалом негативно впливає на кінцевий результат. З іншого боку, прояв батьками у стосунках надмірної вимогливості та авторитаризму призводить до формування прокрастинаторів, схильних систематично підкреслювати свою незалежність від інших, ігноруючи параметри часу [9].

Досліджуючи окреслену тематику, Ф.О. Семенова зауважила, що авторитарний стиль поведінки батьків сприймається дитиною як посягання на її самоідентичність і свободу вибору. В умовах порушення меж психологічного простору дитини та цілковитої заборони прояву ініціативи єдиним можливим способом вияву власної волі є прихована відмова виконувати визначені батьками завдання. Не демонструючи відкритий опір, вона відтерміновує виконання задачі, мотивуючи це незалежними від неї обставинами. Використовуючи подібну стратегію, дитина намагається зберегти цілісність власної особистості та відчуття автономності. З іншого ж боку, відсутність жодного спротиву дитини та беззаперечне слідування вказівкам батьків призводить до формування «атрофії» внутрішньої мотивації, що спонукає до відкладання справ, які не мають директивного характеру. Таким чином, обидві стратегії поведінки, описані вченою, складають підґрунтя для розвитку прокрастинації [6].

Представлені теоретичні погляди на сутність цього феномену знаходять своє підтвердження у результатах низки експериментальних досліджень. Наприклад, Дж.Р. Феррарі та М.Дж. Оліветте проаналізували взаємозв'язок між стилем батьківської поведінки та розвитком зволікання у доньок пізнього підліткового віку. Науковці зосередили увагу на вивченні впливу двох відмінних форм виховання на формування схильності особистості до прокрастинації [10]. Отримані результати засвідчили, що авторитарний стиль батька, який виявляється у жорстких правилах і очікуванні беззаперечного підкорення, здійснює виражений вплив на розвиток дисфункційного типу поведінки. Водночас авторитарний стиль взаємодії батька, що полягає у прояві розуміння та підтримки дитини, має протилежний результат.

Особливої уваги у цьому контексті заслуговують результати дослідження Т.А. Пирила, Р.Дж. Коплана і А.М. Рейд, які виявили, що авторитарний стиль виховання матер'ю не корелює зі схильністю відкладати справи як синами, так і донь-

ками, натомість авторитетний стиль батька може незначною мірою викликати тенденцію до прояву прокрастинації лише у дівчат [11]. Водночас авторитарний стиль виховання, що застосовується батьком, взаємопов'язаний із розвитком досліджуваної особливості у синів та доньок, тоді як авторитарна матір не здійснює істотного впливу на жодну з груп.

Значної популярності набуло психоаналітичне тлумачення сутності прокрастинації, запропоноване Споком. Не виправдавши очікувань батьків щодо реалізації певних вказівок та відчувши їхній гнів з цього приводу, дитина несвідомо відповідає на нього, демонструючи відкладання або уникання визначених батьками завдань. У дорослому ж віці така особистість, зустрічаючись із необхідністю виконати діяльність, що певною мірою нагадує минулий травмуючий досвід, підсвідомо відтворює дитячі конфлікти, власні реакції, а відповідно втрачає здатність завершити розпочату справу [12].

Таким чином, аналіз вказаних концепцій дає змогу стверджувати, що саме труднощі із сепарацією від батьків, яка є передумовою формування автономності особистості, складають підґрунтя для розвитку прокрастинації. Емпіричне підтвердження таких поглядів відображене у дослідженні Харбіна. Науковець виявив, що надмірна потреба емоційної підтримки та схвалення зі сторони матері, а також почуття провини, недовіри, гніву у стосунках з батьком корелюють із високим рівнем прокрастинації [13]. Вказані результати узгоджуються із традиційним підходом до вивчення проблеми сепарації-індивідуалізації, згідно з яким психологічна залежність юнаків та дівчат від батьків у культурі індивідуалізму розглядається як патологія.

**Висновки.** Попри вказані емпіричні дослідження, їх кількість для підтвердження абсолютної доцільності та коректності інтерпретації феномену прокрастинації саме в межах психоаналітичної парадигми є на цей час не достатньою. Відтак, з одного боку, цей факт породжує ряд критичних зауважень широкого кола науковців стосовно цієї проблеми, з іншого ж – спонукає вчених до проведення нових досліджень з метою обґрунтування чи заперечення наявних психоаналітичних концепцій.

Так, альтернативне тлумачення сутності прокрастинації запропоноване прихильниками доктрини біхевіоризму. Відповідно до теорії оперантного наочіння Б. Скіннера тенденція повторювати певний поведінковий акт закріплюється автоматично, шляхом його позитивного підкріплення або відсутності покарання.

Водночас представники когнітивного напряму зосереджують увагу на трьох ключових детермінантах, що зумовлюють зволікання індивідом

виконання необхідної діяльності, а саме: ірраціональні переконання; занижена самооцінка; нездатність самостійно приймати рішення.

Відтак, необхідність подальшого вивчення феномену прокрастинації та встановлення її детермінант з метою оптимізації шляхів її запобігання є очевидною.

#### Література:

1. Milgram N.A. Procrastination: A malady of modern time. *Boletin de Psicologia*. 1992. Vol. 35(83). P. 102.
2. Ferrari J., Emmons R. Procrastination as revenge: do people report using delays as a strategy for vengeance. *Psychological Science*. 1994. Vol. 17(4). P. 539–544.
3. Freeman E. K., Cox-Fuenzalida L., Stoltenberg I. Extraversion and Arousal Procrastination: Waiting for the Kicks. *Current Psychology: A Journal for Diverse Psychological*. 2011. Vol. 30(4). P. 375–382.
4. Freud S. Inhibitions, symptoms and anxiety. The standard edition of the complete works of Sigmund Freud / Strachey J. (Ed. and trans.). London: Hogarth Press, 1959. Vol. 20. P. 75–175.
5. Blatt S.J., Quinlan P. Punctual and procrastinating students: A study of temporal parameters. *Journal of Consulting Psychology*. 1967. Vol. 31(2). P. 169–174.
6. Дементий Л.И., Карловская Н.Н. Особенности ответственности и временной перспективы у студентов с разным уровнем прокрастинации. *Психология обучения*. 2013. № 7. С. 4–19.
7. Burka J., Yuen L. *Procrastination: Why you do it, what to do about it*. Reading, Mass.: Addison Wesley Pub. Co., 1983. 227 p.
8. Ferrari J.R., Tice D.M. Procrastination as a self-handicap for men and women: A task avoidance strategy in a laboratory setting. *Journal of Research in Personality*. 2000. Vol. 34. P. 73–83.
9. MacIntyre P. Dynamics and treatment of passive aggressive underachievers. *American Journal of Psychotherapy*. 1964. Vol. 18. P. 95–108.
10. Ferrari J. R., Olivette M. J. Parental authority and the development of female dysfunctional procrastination. *Journal of Research in Personality*. 1994. Vol. 28(1). P. 87–100.
11. Pychyl T.A., Coplan R.J., Reid P. A.M. Parenting and procrastination: gender differences in the relations between procrastination, parenting style and self-worth in early adolescence. *Personality and Individual Differences*. 2002. Vol. 33. P. 271–285.
12. Spock B. *Helping the procrastinating child*. Redbook. 1971. Vol. 36. P. 20.
13. Harriott J., Ferrari J. R. Prevalence of procrastination among samples of adults. *Psychological Reports*. 1996. Vol. 78. P. 611–616.

**Журавлева Е. В. Теоретический анализ сущности понятия прокрастинации в пределах психоаналитического подхода**

*В статье обоснована актуальность изучения проблемы прокрастинации как личностного конструкта индивида. Осуществлен теоретический анализ взглядов о сущности исследуемого феномена в рамках психоаналитического подхода. Проанализированы факторы, которые детерминируют формирование прокрастинации.*

*Ключевые слова:* прокрастинация, психоаналитический подход, Эго-психология.

**Zhuravlova O. V. Theoretical analysis of the essence of the procrastination concept within the psychoanalytic approach**

*The article substantiates the urgency of the study of the procrastination problem as a personal construct of the individual. A theoretical analysis of the views on the nature of the phenomenon was investigated within the psychoanalytic approach. The factors that determine the formation of procrastination was analyzed in this article.*

*Key words:* procrastination, psychoanalytic approach, Ego-psychology.

**О. В. Кузнєцова**кандидат психологічних наук, доцент,  
докторант кафедри загальної та диференціальної психології  
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет  
імені К. Д. Ушинського»

## КООРДИНАТИ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ОСІБ З РІЗНОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ ІННОВАЦІЙНОСТІ

*У статті висвітлено результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей часової перспективи осіб з різною спрямованістю інноваційності. Інноваційність розглядається як стійка властивість особистості, як її здатність до корисних перетворень середовища від стану звичної (хабітуальної) дійсності до оновленої (модернізованої) через пошук та впровадження нововведень (ідей, сенсів, технологій тощо). Спрямованість інноваційності відображає вибірковість у психічному реагуванні на новизну та зміни у середовищі та розкриває індивідуальний вибір, «переваги» певних сфер життєдіяльності для прояву цієї властивості. Встановлено, що особи з різною спрямованістю інноваційності характеризуються певною специфікою часової перспективи, що виявляється як своєрідна суб'єктивна репрезентація подій минулого, теперішнього та майбутнього.*

**Ключові слова:** інноваційність, спрямованість інноваційності, інноваційна особистість, часова перспектива, психологічний час, життєвий шлях.

**Постановка проблеми.** Надважливим завданням розбудови сучасної України та інших модерних держав світу є не лише розвиток інноваційної економіки та виробництва, а й формування інноваційної культури та суспільства, здатного до масової взаємодії з інноваціями. В цьому контексті актуалізуються питання психологічної сприйнятливості людини до нововведень, готовності до їх впровадження та поширення, що регулюється стійкою психічною властивістю – інноваційністю. Разом з тим гуманізація всіх сфер суспільства потребує поглиблення наукових уявлень про суб'єктивний світ людини, зокрема усвідомлення перебігу власного існування та ставлення до часу свого життя. Важливим є дослідження індивідуальних відмінностей в уявленнях особистості про власне минуле та майбутнє, в організації різних векторів часової перспективи.

**Аналіз останніх досліджень.** Проблема часової перспективи останніми роками активно привертає увагу дослідників. В низці публікацій наведено докладний огляд сформованих на сьогодні в психології підходів до аналізу цього явища [6; 9; 10; 11]. Ми спираємось на розуміння часової перспективи, запропоноване Ф. Зімбардо, де вона визначається як несвідомий процес організації життєвого досвіду в часові категорії (минуле, теперішнє, майбутнє), який дозволяє упорядкувати події та їх значення [1, с. 60]. Водночас важливим для нас є положення щодо мотиваційної природи часової перспективи, яка є конфігурацією темпорально локалізованих мотиваційних об'єктів [7, с. 389].

За даними огляду Л.М. Яворівської та Г.С. Хафізової часова перспектива досліджується у взаємозв'язку з такими феноменами, як

якість життя (психологічне благополуччя, уявлення особистості про життєвий успіх), ціннісно-смилова сфера особистості, саморегуляція, стратегії організації часу, особистісна криза, схильність до ризикової поведінки, аддикції, тривожність та інше [11]. Втім, досі бракує досліджень співвідношення часової перспективи з інноваційністю як властивістю, котра врегульовує взаємодію особистості з новизною та нововведеннями.

Власне поняття «інноваційність» (в широкому розумінні) імманентно містить часові контексти, проте це стосується соціокультурних аспектів, а не особистісних. Справді, стрижневою характеристикою інноваційної культури є налаштованість не на сьогодні, а на майбутнє. Інноваційна культура завжди пропонує «нове», яке є вдосконаленням, трансформацією, видозміною наявного [2]. Водночас важливим є факт відсутності прямого зв'язку між цінностями інноваційної культури (відкритість до змін) та орієнтацією особистості на майбутнє [5]. Тому неможливо однозначно стверджувати про те, що особистість з вираженою інноваційністю характеризується часовою перспективою, фіксованою на майбутньому, що її внутрішній світ насичений лише образами прийдешнього. Питання про особливості часової перспективи, що певною мірою залежать від індивідуальних відмінностей в інноваційності, потребує подальшого вивчення.

Аналіз інноваційності як важливого параметру особистості ґрунтується на сучасних розробках низки психологічних феноменів: інновативна диспозиція (Л.О. Коростильова, О.С. Советова та інші), інноваційна установка (М.В. Кроз), інноваційна спрямованість, інноваційна компе-



тентність (Є.А. Шмельова), психологічна готовність до інноваційної діяльності (О. П. Соснюк та інші), інноваційна поведінка (Е.В. Галажинський та інші), інноваційна активність (Т.А. Терехова, А.О. Шишкіна), інноваційний потенціал особистості (Ю.О. Власенко, В.К. Калін, В.Є. Клочко та інші), інноваційність (Grewal, Menhta, Kardes, Larsen and Wetherbe та інших). Ми розуміємо інноваційність як здатність особистості до корисних перетворень середовища від стану звичної (хабітуальної) дійсності до оновленої (модернізованої) через пошук та впровадження нововведень (ідей, сенсів, технологій тощо). Саме інноваційність визначає загальну схильність особистості до нового, що є внутрішнім підґрунтям, передумовою стійкого та універсального опанування нововведень у будь-якій сфері діяльності [3].

Розглядаючи структуру інноваційності з позицій континуально-ієрархічної концепції особистості, обґрунтованою О.П. Санніковою [8], ми виокремлюємо спрямованість як один із вимірів, що дозволяє розглядати суттєві ознаки вказаної властивості. Спрямованість інноваційності відображає вибірковість у психічному реагуванні на новизну та зміни у середовищі та розкриває індивідуальний вибір, «переваги» певних сфер життєдіяльності для прояву цієї властивості. Різновидами спрямованості інноваційності є такі:

- *практична* (орієнтація на пошук та впровадження нових способів виконання повсякденної та виробничої діяльності відповідно у побутовій і професійній сферах);

- *комунікативна* (схильність до випробування нових способів спілкування та взаємодії між людьми у сферах особистого спілкування з близькими та друзями, професійного спілкування, масових комунікацій та в організації внутрішнього досвіду власної особистості, діалогу з власним Я, аутоспрямованість);

- *суспільно-організаційна* (схильність до запровадження нових практик у основних сферах суспільного життя: економіко-фінансовій, екологічній, політичній, соціально-культурній та технічній) [4].

Спрямованість інноваційності окреслює локалізацію цієї властивості за сферами життєдіяльності, де особистість воліє виступати суб'єктом впровадження нововведень. Тому оцінка цього параметру дозволяє значно розширити уявлення про індивідуальні прояви інноваційності, про стійку схильність особистості до вияву інноваційних інтенцій в обраному для себе (свідомо чи несвідомо) життєвому контексті.

На нашу думку, саме специфіка спрямованості інноваційності може визначати особливості часової перспективи особистості, впливати на організацію її темпоральних характеристик та сприйняття психологічного часу.

**Мета статті** – представити результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей часової перспективи осіб із різною спрямованістю інноваційності.

**Виклад основного матеріалу.** Для вивчення вказаного аспекту нами організоване емпіричне дослідження, що містило три етапи: підготовчий, діагностичний, аналітико-інтерпретаційний. Дослідження проведено за допомогою наступних психодіагностичних методик: Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (ZTP1) (в адаптації А. Сирцової, Є.Т Соколової., О.В. Мітіної), «Опитувальник часової перспективи трансцендентного майбутнього» (Ф. Зімбардо), «Самооцінка спрямованості інноваційності» (О.В Кузнєцова) [4]. До вибірки увійшли слухачі відділення перепідготовки кадрів за спеціальністю «Психологія», студенти та магістри різних напрямів навчання Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. Всього у дослідженні прийняли участь 230 осіб.

Аналіз отриманих емпіричних даних здійснено за допомогою методів якісного аналізу (методи «асів» та «профілів»). Це дозволило виокремити підвибірки обстежуваних, що характеризуються значним переважанням одного із векторів спрямованості інноваційності, та визначити особливості часової перспективи в кожній з них. Конкретно в нашій вибірці знайдено представників наступних груп: з домінуванням інноваційності в побутовій (Пбі), професійній (Прп) сферах, в сфері масових комунікацій (Імк), з аутоінноваційною спрямованістю (АІ), з переважанням інноваційності в економіко-фінансовій (ЕФІ), екологічній (ЕІ), соціально-культурній (СКІ) та технічній (ТІ) сферах. Саме в цих підвибірках було побудовано профілі часової перспективи, що показано на рис. 1.

На графіку на вісі ОХ відмічені показники, що відповідають параметрам часової перспективи, на вісі ОУ – процентілі. Середня лінія ряду становить 50 процентілей. Значення, що розташовані в площині вище середньої лінії ряду, характеризують тенденцію до яскравого прояву показників. Розподіл значень в площині нижче середньої лінії ряду є ознакою слабкої вираженості показника. Значення кожної точки на графіку є середнім арифметичним процентільних значень за конкретним показником, що отримані всіма членами групи осіб з певною спрямованістю інноваційності.

На рисунку наочно представлено, що групи осіб із різною спрямованістю інноваційності відрізняються специфікою часової перспективи. Кожен з представлених профілів має свою конфігурацію та особливості розташування відносно середньої лінії ряду. Нас цікавлять ті показники, що займають протилежні позиції на графіку та, відповідно, відображають те, чим відрізняються досліджувані групи.

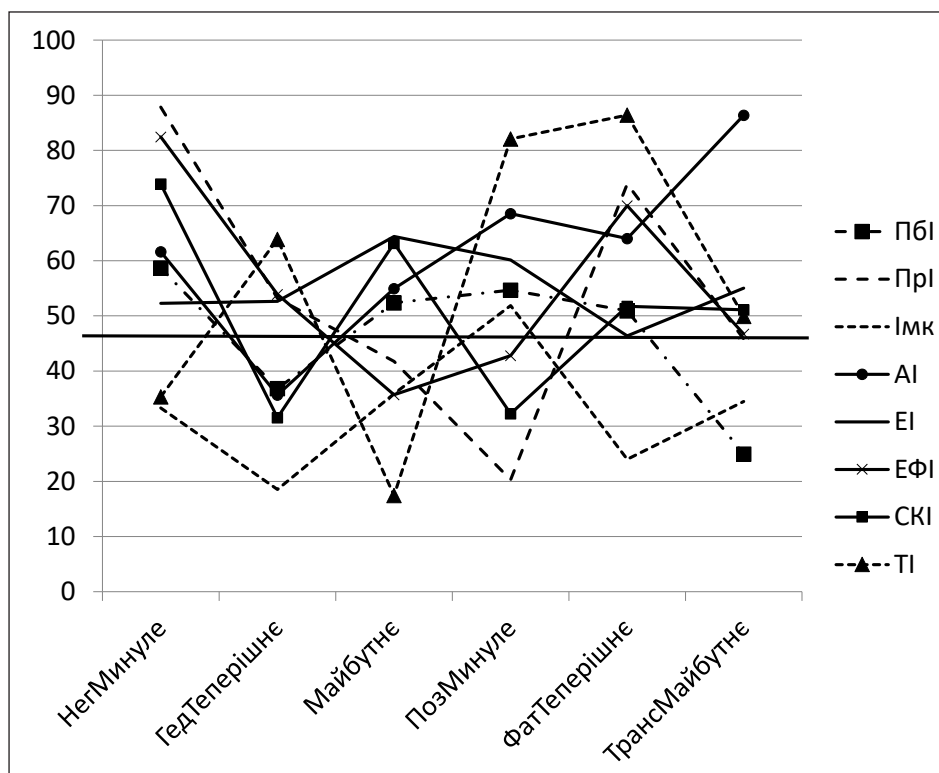


Рис. 1. Профілі часової перспективи осіб з різною спрямованістю інноваційності

Встановлено такі відмінності між групами:

– Пбі та Прі за показником «позитивне минуле», що більш виражений в групі осіб з побутовою інноваційністю (Пбі);

– Пбі та АІ за показником «трансцендентне майбутнє», що відзначається в профілі осіб з аутоінноваційною спрямованістю;

– Пбі та ТІ за показниками «фаталістичне теперішнє», «трансцендентне майбутнє», які притаманні особам з вираженою спрямованістю інноваційності на технічну сферу;

– Прі та Імк за показниками «негативне минуле», «фаталістичне теперішнє», що переважають в групі з професійною спрямованістю інноваційності;

– Прі та АІ за показниками «позитивне минуле», «трансцендентне майбутнє», що відрізняють осіб з аутоінноваційною спрямованістю;

– Прі та ЕІ за показником «позитивне минуле», що домінує в осіб з екологічною інноваційністю;

– Прі та ТІ за показником «негативне минуле», що відрізняє профіль осіб з професійною інноваційністю, та показником «позитивне минуле», що виражений в профілі осіб з технічною інноваційністю;

– Імк та АІ за показниками «фаталістичне теперішнє», «трансцендентне майбутнє», котрі вирізняються в профілі групи АІ;

– Імк та ЕФІ за показниками «негативне минуле», «гедоністичне теперішнє» та «фаталістичне теперішнє», що переважають в профілі ЕФІ;

– Імк та СКІ за показником «негативне минуле», що домінують в профілі СКІ;

– Імк та ТІ за показниками «гедоністичне теперішнє», «фаталістичне теперішнє», що відрізняють осіб з технічною інноваційністю;

– АІ та ЕФІ за показником «трансцендентне майбутнє», що переважає в профілі осіб з аутоінноваційною спрямованістю;

– АІ та СКІ за показниками «позитивне минуле», «трансцендентне майбутнє», що властиві особам з аутоінноваційною спрямованістю;

– АІ та ТІ за показниками «трансцендентне майбутнє», що переважають в осіб з аутоінноваційною спрямованістю, та показником «гедоністичне теперішнє», що властиве особам з технічною інноваційністю;

– ЕФІ та ЕІ за показником «негативне минуле», що переважає у осіб групи ЕФІ, та показником «майбутнє», що характеризує профіль ЕІ;

– ЕФІ та ТІ за показником «негативне минуле», що притаманний групі ЕФІ, та показником «позитивне минуле», котрий домінує в профілі ТІ;

– ЕІ та СКІ за показником «позитивне минуле», що властивий профілю ЕІ;

– ЕІ та ТІ за показником «майбутнє», що відрізняє профіль осіб з екологічною інноваційністю, та показником «фаталістичне теперішнє», що характеризує осіб з технічною інноваційністю;

– СКІ та ТІ за показниками «негативне минуле», «майбутнє», що притаманні особам групи СКІ, та показником «позитивне минуле»,

котрі домінують в профілі осіб з технічною інноваційністю.

Ці дані підтверджено статистично за t-критерієм Стьюдента ( $p \leq 0.05$ ,  $p \leq 0.01$ ).

Подальший аналіз отриманих профілів передбачав пошук комбінацій найбільш виражених показників часової перспективи, які є властивими для кожної з досліджуваних груп і розкривають своєрідні акценти суб'єктивної картини переживання часу власного життя осіб з різною спрямованістю інноваційності. Отримані результати наведено в табл. 1.

Примітка: 1. Умовні скорочення: ПМ – позитивне минуле, ГТ – гедоністичне теперішнє, МБ – майбутнє, ФТ – фаталістичне теперішнє, ТМБ – трансцендентне майбутнє. 2. Ранжування показників відбувалось згідно порядку найбільшого відхилення від середньої лінії ряду в обидві сторони. 3. Знаки «+» та «-» не мають оцінкового значення, вони лише вказують на напрям відхилення показника в сторону високих (+) або низьких значень (-).

Визначення якісно-кількісного сполучення показників дозволило скласти описові характеристики осіб з різною спрямованістю інноваційності в контексті часової перспективи.

Особи з переважанням спрямованості інноваційності на *побутову сферу* (ПБІ) відрізняються сполученням низької орієнтації на трансцендентне майбутнє (ТМБ-) та гедоністичне теперішнє (ГТ-). Отже, для осіб, які орієнтовані на привнесення нововведень в організацію особистого простору – побуту, речей, способу життя, організації вільного часу, не властиві переживання, інтерпретації, мотивації, підґрунтям яких є віра в життя після смерті. Це вказує на певну фіксованість часової перспективи таких осіб в межах реального існування людини, її повсякденної життєдіяльності. Водночас особи з побутовою інноваційністю не схильні до зневажливого, ризикованого ставлення до життя та часу, що вказує на їх зацікавленість наслідками тих подій, що відбуваються у власній історії, на готовність зважувати «за» і «проти» під час прийняття життєво важливих рішень. Тому увага до облаштування свого побуту, зацікавленість у підвищенні його якості за допомогою прогресивних нововведень, що супроводжує цей вектор спрямованості інноваційності, стимулює

до серйозного ставлення до проживання кожного моменту власного життя, де немає дрібниць, навіть у буденності.

Інший психологічний портрет властивий для осіб, які орієнтовані на прояв інноваційності в *професійній сфері* (ПрІ). Вони характеризуються високим рівнем негативного минулого (НМ+), фаталістичного теперішнього (ФТ+) та низькою вагою в суб'єктивній картині життєвого шляху позитивного минулого (ПМ-). Ці дані вказують на песимістичне відразливе ставлення таких осіб до минулого, розчарування щодо наявного досвіду. Переважає негативна оцінка в репрезентаціях попередніх подій. Одночасно стосовно теперішнього домінує установка покірності та смирення. Такий комплекс атитюдів особистості з переважанням професійної інноваційності відображає її центральну орієнтацію на впровадження нових технологій для підвищення якості професійної діяльності, що передбачає незадоволення наявним порядком речей та попереднім досвідом, ставлення до теперішнього, як такого відрізка життя, що має скоріше пройти, необхідно лише почекати. Вочевидь, занурення до процесів модернізації, оновлення змісту, технологій в професійно-виробничій сфері життя на тлі спротиву та масової відданості застарілим формам посилює відчуття безпорадності та безнадії.

Представникам групи, що характеризується спрямованістю інноваційності на *сферу масових комунікацій* (Імк), притаманна низька орієнтація на гедоністичне теперішнє (ГТ-), фаталістичне теперішнє (ФТ-), негативне минуле (НМ-), трансцендентне майбутнє (ТМБ-) та майбутнє як таке (МБ-). Такий результат вказує не тільки на невідзначеність часової перспективи цих людей, а скоріше свідчить про певне злиття уявлень про власне життя та життя партнерів з віртуальної комунікації. Схильність особистості до пошуку нових форм самореалізації та постійного оновлення комунікації в сфері медіасистем відповідає тенденції нівелювання переживань, пов'язаних з часом життя, певного суб'єктивного «відходу» від власної історії.

На відміну від попередньої групи, особистості, що відзначаються *аутоінноваційною спрямованістю* (АІ), демонструють високу орієнтацію на трансцендентне майбутнє (ТМБ+), позитивне

Таблиця 1

### Специфіка часової перспективи в групах осіб з різним вектором спрямованості інноваційності

Ранг	Групи осіб з різною спрямованістю інноваційності							
	ПБІ	ПрІ	Імк	АІ	ЕФІ	ЕІ	СКІ	ТІ
1	ТМБ-	НМ+	ГТ-	ТМБ+	НМ+	МБ+	НМ+	ФТ+
2	ГТ-	ПМ-	ФТ-	ПМ+	ФТ+	ПМ+	ГТ-	МБ-
3		ФТ+	НМ-	ГТ-	МБ-		ПМ-	ПМ+
4			ТМБ-	ФТ+			МБ+	НМ-
5			МБ-	НМ+				ГТ+

минуле (ПМ+) та одночасно негативне минуле (НМ+), фаталістичне теперішнє (ФТ+). При цьому їм не властивий такий вимір часової перспективи, як гедоністичне теперішнє. Такий комплекс уявлень про власне життя відображає зосередженість осіб, орієнтованих на прийняття нових цінностей, формування нових смислів, цілей, моральних переконань, репрезентація нових знань, на саморозвиток та самозміни, на питаннях аналізу власного досвіду. Він сприймається у повноті позитивних та негативних подій, болісних і радісних, життєствердних переживань. При цьому важливою ознакою таких осіб є зацікавленість у майбутньому, націленість на плани і досягнення мети. Їм властива віра у життя після смерті, що створює трансцендентний вектор майбутнього. Отже, особи з аутоінноваційною спрямованістю схильні будувати власне життя на основі усвідомлення неминучості смерті. Д. О. Леонтьєв вказує на те, що ставлення до смерті у найбільш розвинутих особистостей далеке від відчаю, страху та трагізму, це ставлення прийняття, примирення та пошуку позитивного смислу у власній смерті [цит. за 6]. Тому заглиблення у процес самоконституювання особистості на основі прогресивних гуманістичних ідей підштовхує до найповнішого усвідомлення всіх боків свого життя – і минулого, і майбутнього, і народження, і смерті.

Група осіб зі спрямованістю інноваційності на *економіко-фінансову сферу* (ЕФІ) вирізняється високими значеннями негативного минулого (НМ+) та фаталістичного теперішнього (ФТ+) та низькими – майбутнього (МБ-). Особи, що відрізняються розвинутою економічною спрямованістю інноваційності, орієнтовані на нові практики ведення фінансів, отримання прибутку, підвищення зиску. Сама ідея збагачення, збереження своїх капіталів, в тому числі за допомогою модерних практик, провокує питання безпеки від негативних економічних явищ, від яких є потреба втекти, захиститися, що й підштовхує до пошуку нових, більш сучасних рішень. Це стимулює до негативних конотацій у інтерпретаціях минулого досвіду, підсилює спогади про небезпеку економічного падіння, навіть про зубожіння, які реально або уявно були присутні у минулому. При цьому є впевненість у тому, що значно вплинути на перебіг подій неможливо та необхідно покладатися на долю. Така спрямованість інноваційності блокує установки на розвиток, на планування кращого майбутнього та постановку прогресивної мети.

Відмінні особливості часової перспективи помічаємо в характеристиці осіб з яскраво вираженою спрямованістю інноваційності на *екологічну сферу* (ЕІ). Вона відзначається високою орієнтацією на майбутнє (МБ+) та позитивне минуле (ПМ+). Особистості, котрі схильні до впровадження нових способів організації взаємодії людини з оточую-

чим середовищем (природа, міське середовище), перебувають у смислових контекстах відтермінованих змін, тому зорієнтовані на винагороди майбутнього, сконцентровані на планах щодо трансформації середовища на користь наступних поколінь, керуються цінностями розвитку. Їм властиве й сприйнятливосте ставлення до минулого, ностальгія та репрезентація минулого досвіду як позитивного здобутку.

Особи з переважанням *соціально-культурного* вектору спрямованості інноваційності (СКІ) характеризуються вираженою репрезентацією негативного минулого (НМ+) та майбутнього (МБ+), але не схильні до звертання до гедоністичного теперішнього (ГТ-) та позитивного минулого (ПМ-). Особистості, орієнтовані на нові смисли, культурні та освітні практики, що трансформують та осучаснюють суспільство, на соціальні інновації, що змінюють суспільну думку, суспільні настрої, наприклад, у сфері державотворення, розвитку громади тощо, закономірно демонструють захопленість майбутнім. Їх репрезентації насичені картинами модерного світу, що збуджує до постановки цілей та реалізації планів щодо побудови майбутнього. Разом з тим вони схильні підкреслювати негативний досвід, як особистий, так і суспільний, концентруватися на травмах та болісних сторінках історії. Втім, намагаються не гаяти час, відчувають відповідальність за актуальний момент життя, за перебіг подій, налаштовані на серйозне ставлення до сьогодення.

Особистості з розвинутою спрямованістю інноваційності на *технічну сферу* (ТІ) демонструють акцентованість в суб'єктивному світі фаталістичного теперішнього (ФТ+), гедоністичного теперішнього (ГТ+), позитивного минулого ПМ+ та низьку орієнтацію на майбутнє МБ- та негативне минуле НМ-. Люди, зорієнтовані на прояв інноваційності суто в технічній сфері, на пошук, використання та впровадження технічних нововведень, характеризуються відстороненістю від актуальних подій життя, ігноруванням власної ролі у побудові майбутнього, упевненістю у тому, що їх історія розгортається за законами долі. При цьому вони відрізняються від усіх інших груп гедоністичним ставленням до часу та життя, захопленістю моментом, зорієнтованістю на насолоду та безтурботність. Не відчувають конфлікту з минулим, приймають його, позитивно оцінюють та дорожать спогадами. Не відчувають поштовху до змін, до перебудов, не захоплені планами на майбутнє. Такі особливості часової перспективи вказують на загальну психічну інфантильність осіб з технічною спрямованістю інноваційності.

Таким чином, отримані дані засвідчують різноманітність вибору часової орієнтації особами з вираженою інноваційністю залежно від сфери, де ця властивість виявляється найбільшою

мірою. Особи з різною спрямованістю інноваційності характеризуються певною специфікою часової перспективи, що виявляється як своєрідна суб'єктивна репрезентація подій минулого, теперішнього та майбутнього. Тому під час здійснення цілеспрямованого впливу щодо розвитку інноваційності певного спрямування слід враховувати й психологічні наслідки, що торкатимуться системи установок, уявлень щодо часового виміру життя.

**Висновки.** Висвітлені результати теоретико-емпіричного дослідження засвідчують, що інноваційність як стійка властивість особистості має спектр проявів у просторі психологічного часу людини. При цьому інноваційність як загальна схильність особистості до нового, що є внутрішнім підґрунтям, передумовою стійкого та універсального опанування нововведень у будь-якій сфері діяльності, має кілька вимірів, одним з яких є спрямованість. Саме спрямованість окреслює локалізацію цієї властивості за сферами життєдіяльності, де особистість воліє виступати суб'єктом впровадження нововведень. Встановлено, що схильність особистості до прояву інноваційних інтенцій в певній сфері життєдіяльності зумовлює диференціацію часової перспективи та утворення своєрідних комплексів її показників. Описано специфічні характеристики часової перспективи осіб з різною спрямованістю інноваційності. Отримані результати засвідчують, що вибірковість у психічному реагуванні на новизну та зміни, яка відображена у спрямованості інноваційності, створює підґрунтя для занурення людини у інформаційно-сміслові контексти середовища для накопичення відповідного досвіду, що й позначається певною мірою на модусі сприйняття психологічного часу та формуванні темпоральних характеристик особистості.

Подальший розвиток досліджень обраного напрямку передбачає розгляд специфіки часової перспективи представників різних типів інноваційності, аналіз різноманітних параметрів картини життєвого шляху, що супроводжують становлення інноваційної особистості.

#### Література:

1. Зимбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. СПб.: Речь, 2010. 352 с.
2. Кириленко К.М. Підходи до розуміння інноваційної культури в контексті сучасного наукового дискурсу та їх наскрізні ідеї. Питання культурології. 2015. №31. URL: <https://journal-knukim.com.ua/index.php/culturology/article/view/57>.
3. Кузнєцова О.В. Інноваційність як багатовимірна властивість особистості: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми психології інновацій: теорія та практика» (Одеса, 15 вересня 2017 року). М-во освіти та науки, ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса: ВМВ, 2017. С.17–22.
4. Кузнєцова О.В. Спрямованість інноваційності особистості та її діагностика. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 78–83.
5. Лебедева Н. М. Ценности и отношение к инновациям: межкультурные различия. Психологический журнал. 2009. Т. 30. № 6. С. 81–92.
6. Махиева Л.Ф. Временная перспектива трансцендентного будущего: история и перспективы исследования. Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2012. № 6 (14). URL: <https://www.sisp.nkras.ru>.
7. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего. М.: Смысл, 2004. 608 с.
8. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса: Хорс, 1995. 334 с.
9. Скворчевська Є.Л. Психологічні особливості часової перспективи та сприйняття часу у психологічних дослідженнях. Науковий огляд. 2016. № 1 (22). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/145611307.pdf>.
10. Сырцова А. Опросник по временной перспективе Ф. Зимбардо (ZPTI): результаты психометрического анализа русскоязычной версии / А. Сырцова, О.В. Митина. Вестник Моск. ун-та. Серия 14. Психология. 2008. № 4. С. 67–89.
11. Яворовська Л.М. Теоретичний аналіз підходів до визначення часової перспективи особистості / Л.М. Яворовська, Г.С. Хафізова. Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія». 2011. № 959. С. 200–203.

**Кузнецова О. В. Координаты временной перспективы лиц с разной направленностью инновационности**

*В статье представлены результаты теоретико-эмпирического исследования особенностей временной перспективы лиц с разной направленностью инновационности. Инновационность рассматривается как устойчивое свойство личности, как ее способность к полезным преобразованиям среды от состояния обычной (хабитуальной) действительности к обновленной (модернизированной) через поиск и внедрение нововведений (идей, смыслов, технологии и так далее). Направленность инновационности отражает избирательность в психическом реагировании на новизну и изменения среды и раскрывает индивидуальный выбор, «предпочтения» определенных сфер для проявления этого свойства. Установлено, что лица с разной направленностью инновационности характеризуются определенной спецификой временной перспективы, что проявляется как своеобразная субъективная репрезентация событий прошлого, настоящего и будущего.*

**Ключевые слова:** инновационность, направленность инновационности, инновационная личность, временная перспектива, психологическое время, жизненный путь.

**Kuznietsova O. V. Coordinates of the temporary perspective of persons with different directions of innovation**

*The article presents the results of theoretical and empirical research of the features of the temporary perspective of persons with different directions of innovation. Innovation is considered as a stable property of the individual, as its ability to make useful transformations of the environment from the state of ordinary (habitual) reality to the renewed (modernized) state through the search and introduction of innovations (ideas, meanings, technologies, etc.). The direction of innovation reflects selectivity in the psychic response to novelty and changes in the environment and reveals the individual choice, the «preferences» of certain spheres for the manifestation of this property. It is established that people with different directions of innovation are characterized by a specific specificity of the temporary perspective, which manifests itself as a kind of subjective representation of past, present and future events.*

**Key words:** innovativeness, innovation orientation, innovative personality, time perspective, psychological time, life path.

## ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, У КОНТЕКСТІ ПОРУШЕННЯ ЇХНЬОГО СТАТЕВОРОЛЬОВОГО СТАТУСУ ТА РОДИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ

*У статті аналізується схильність військовослужбовців до делінквентної поведінки у контексті можливого порушення їхнього статевого статусу та родинних зв'язків. Виявлено та проаналізовано гендерні типи особистості військовослужбовців, схильних до делінквентної поведінки. Визначено подальший фокус роботи психолога частини з даною категорією осіб.*

**Ключові слова:** делінквентна поведінка, гендерна ідентичність, військовослужбовець.

**Постановка проблеми.** Сучасна військова служба передбачає виконання завдань за призначенням у специфічних екстремальних умовах, обумовлених військовим конфліктом на Сході України. Специфіка ратної праці, з одного боку, вимагає відповідальної поведінки особистості, а з іншого, наявності певних соціальних якостей з відповідною соціальною поведінкою.

На етапі вторинної соціалізації особистості у 17-25 років, які саме припадають на період призову до армії, включаються когнітивні механізми творчої переробки оточуючого середовища, формується світогляд особистості та формуються уяви про своє особисте призначення та сенс життя. Події, які переживаються людиною у цей період, стають її головними ціннісними орієнтирами у житті [1, с. 41].

Разом з тим, певні такі орієнтири формуються вже у період процесу гендерної та особистісної ідентифікації хлопчика із батьком у віці 5-7 років. Коли цей процес у сім'ї порушується за різними причинами: розлучення батьків до 8 років дитини, відсутність батька у сім'ї до півроку і більше внаслідок довготривалих відраджень, мати виховує хлопчика з народження самостійно і т. ін., він може вплинути надалі на формування та прояви певної делінквентної поведінки.

Делінквентна поведінка – один із видів поведінки, яка відхиляється від норми. Вона характеризується асоціальними вчинками дітей, які повторюються і утворюють певний стійкий стереотип дій, що порушують правові норми, але за які не притягають до кримінальної відповідальності через їхню обмежену суспільну небезпеку або малий вік дитини, який не дає змоги притягти до кримінальної відповідальності [2, с. 37].

Так, порушення формування ідентичності у сім'ї можуть привести до переживання кризи ідентичності, і як наслідок привести до маргіналі-

зації особистості, деструктивних занять, зловживання, несформованості критеріїв ціннісного відношення до життя.

Фактично призов в армію юнацької молоді у віці 18-20 років призводить до переживання ними процесу ресоціалізації у результаті якого, за А. Гідденсом, відбувається руйнування раніше засвоєних норм і зразків поведінки, слідом за яким йде процес засвоєння або вироблення нових норм, що регулюють соціальну взаємодію з оточуючими у нових умовах [3].

Як правило, ресоціалізація відбувається у зв'язку з попаданням особистості у критичну і нерелевантну прийнятим нормам ситуацію, якою може бути для неї військове середовище.

Разом з тим, виявлення та правильно організований психологом військової частини і офіцерами групи морально-психологічного забезпечення психологічний супровід особистості військовослужбовця, схильного до делінквентної поведінки, може позитивно вплинути на його подальшу службу і навіть долю.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Делінквентну поведінку визначають як суто молодіжне правопорушення, яке вчиняють молоді люди віком від 12 до 20 років. Враховуючи, що ці вікові рамки припадають на підготовку до військової служби (16–18 років) та безпосереднє її проходження (18–27 років), то саме серед молоді призовного віку найчастіше зустрічаються прояви делінквентної поведінки [2, с. 36].

Делінквент у матеріалах ВООЗ визначається як особа у віці до 18 років, чия поведінка заподіює шкоду іншому індивіду або групі та перевищує межу, встановлену нормальними соціальними групами у даний момент розвитку суспільства. При досягненні повноліття делінквент автоматично перетворюється на антисоціальну особу [4, с. 113].

Відомі психологи В. Петровський і М. Ярошевський дають таке визначення девіантної (делінквентної) поведінки: (від лат. *deviatio* – відхилення) – система вчинків або окремі вчинки, які суперечать прийнятним у суспільстві правовим або моральним нормам. Основні види відхильної поведінки – злочинність та кримінально некарана (не протиправна) аморальна поведінка. У дослідженнях відхильної поведінки значне місце відводиться вивченню її мотивів, причин та умов, які сприяють її розвитку, можливостей попередження та подолання [5, с. 81]. Делінквент (від лат. *delinquens* – правопорушник) – суб'єкт, чия відхильна поведінка у крайніх своїх проявах являє собою кримінально карані дії [5, с. 84].

Вивченням питань проявів делінквентної поведінки у військовослужбовців займали наступні дослідники: С. П. Балашова, А. Я. Боднар, С. П. Васильєв, Г. Р. Дубровинський, Н. Г. Макаренко, Я. І. Мельник, С. В. Невенчаний, О. М. Овчар.

Так, А. Я. Боднар і Н. Г. Макаренко у своєму дослідженні встановили, що делінквентній поведінці у збройних силах сприяють такі соціальні фактори: труднощі при проходженні військової служби, її кардинальна відмінність від цивільного життя молоді до призову на військову службу, травматичні життєві обставини, вплив девіантних груп, які вже склалися у військовому колективі [2, с. 38]. Вони зазначали, що найбільш часто серед форм делінквентної поведінки у збройних силах зустрічається агресія, яка, з одного боку, може бути наслідком особистої дезадаптованості військовослужбовця, а з іншої – може проявлятися у малих групах для підтримання внутрішньогрупових норм поведінки. Вони дійшли до висновку, що наявність делінквентних проявів в армії негативно впливає на більшість сфер життєдіяльності військових колективів, особливо на їхню згуртованість, керованість, рівень боєздатності, готовності до виконання завдань за призначенням.

У роботі О. М. Овчара було досліджено схильність військовослужбовців строкової служби до проявів девіантних відхилень у залежності від їх психологічних особливостей та строку проходження служби. Так, було встановлено, що джерелами відхиленої поведінки у військовослужбовця можуть виступати неадекватні рівні розвитку його потреб, їхня розбалансованість чи деформація, порушення функціонування окремих елементів підструктур у динамічній функціональній структурі особистості [6, с. 17].

Дослідник визначив три типи девіацій: соціально-пасивний (здійснення девіантного вчинку залежить від гостроти переживання фруструючої ситуації), адитивний (прояви девіантної поведінки у цих осіб залежать від ситуацій і мають спорадичний характер) та асоціальний (властива заці-

кленість на досягненні цілей гедонічного та утилітарного характеру) і встановив, що девіантність військовослужбовців строкової служби у переважній більшості випадків підлягає корекції.

Російський дослідник С. В. Невенчаний вивчав фактори прояву агресивної поведінки у військовослужбовців строкової служби та розробив психолого-педагогічну програму, спрямовану на зниження рівня агресії. Застосування розробленої ним психолого-педагогічної програми показало, що вона досить ефективна при роботі і може бути спрямована на зниження індексу ворожості (зокрема, таких форм агресії, як вербальна агресія, роздратування, негативізм, образа) [7, с. 209].

Я. І. Мельник у своїй роботі отримав результати експериментального дослідження, які показали, що ефективна мінімізація девіацій можлива за умови комплексного впливу на особистісні й організаційно-групові процеси на рівні інтеграції інтересів і потреб у системі «особистість військовослужбовця – соціальне середовище» [8, с. 465].

Дослідники С. П. Балашова, С. П. Васильєв, Г. Р. Дубровинський зазначають, що визначальну роль серед чинників, які сприяють формуванню делінквентної поведінки, займають соціальні фактори, що впливають на формування особистості військовослужбовця-правопорушника, а саме: виховання у неповній сім'ї; алкоголізм батьків; аморальний спосіб життя батьків; систематичні конфлікти у сім'ї; систематичне биття дитини; злочинність серед батьків; неблагополучні матеріально-побутові умови сім'ї; вплив неформальної групи з антисоціальними тенденціями [9, с. 163].

Зазначені вище соціальні фактори можуть бути причиною порушення статево-рольового статусу у батьківській родині (неповна сім'я) і як наслідок, певної деформації особистості майбутнього військовослужбовця-правопорушника, але вони не були предметом ретельного наукового дослідження.

**Мета статті** – вивчення особистісної схильності військовослужбовців до проявів делінквентної поведінки у залежності від порушення статево-рольового статусу у його батьківській сім'ї.

Виходячи з мети дослідження, нами були сформувані наступні завдання:

1. Дослідити залежність схильності військовослужбовців до проявів делінквентної поведінки від порушення їх статево-рольового статусу у його батьківській сім'ї.

2. Визначити фокус впливу психолога військової частини на особистість військовослужбовців, схильних до проявів делінквентних форм поведінки.

Для вивчення гендерних та психологічних особливостей особистості військовослужбовців, які схильні до прояву делінквентних форм поведінки, нами були використані наступні психодіагностичні



методики: методика Сандри Бем (визначення рівневої оцінки маскулітності/фемінітності); анкета соціально-демографічного вивчення військовослужбовців; особові справи військовослужбовців, схильних до делінквентної поведінки.

Отримані дані було піддано процедурі математико-статистичного аналізу за допомогою програми SPSS Statistic.

**Виклад основного матеріалу.** Нині українське суспільство зіткнулося з тим, що батько, як сильна фігура (у розумінні об'єкта ідентифікації) у період допубертатного виховання дитини у більшості випадків може бути просто відсутнім в інституті сім'ї з різних причин (народження поза шлюбом, розлучення, тривалі відрадження до року). Так, за нашими спостереженнями, за чотири роки призову молодого поповнення до 8-го Чернігівського навчального центру Державної спеціальної служби транспорту у період 2014–2018 роки кількість новобранців з неповних сімей збільшилась з 37 до 55%. Зростання цього показника може мати дуже серйозні негативні соціально-психологічні наслідки.

На нашу думку, дана тенденція може впливати на якість загального морально-психологічного стану військовослужбовців у військових колективах і призводити до зниження якісних показників, зокрема зростання кількості в армії осіб, схильних до проявів делінквентної поведінки.

Нами було проведено дослідження соціально-демографічних особистісних даних 641 військовослужбовця строкової служби 8-го Чернігівського навчального центру Державної спеціальної служби транспорту з метою виявлення осіб, схильних до делінквентної поведінки, які можуть бути пов'язані з порушеннями родинних зв'язків та відповідно сформованого типу гендерної ідентичності.

На основі проаналізованих нами даних була виділена група з неповних сімей у кількості 77 осіб, які до призову в армію мали реальні приводи до поліції з різних причин. Це дозволило нам попередньо характеризувати дану групу військовослужбовців як осіб, схильних до делінквентної поведінки і включити їх до групи додаткової уваги.

Для порівняльного аналізу структурного розподілу сформованої гендерної ідентичності особистості між схильними/несхильними до делінквентної поведінки військовослужбовцями у залежності від складу їхньої сім'ї на різних етапах онтогенезу (до юнацького віку) нами було визначено шість типів батьківських родин.

Першу нормативну або контрольну групу склали особи, що виховувалися у повній сім'ї; другу юнаки, що втратили батька у віці до 10 років (дитинство), але виховувалися матір'ю; у третю групу увійшли особи, що виховувалися без батька з 11 до 15 років (підлітковий вік); четверту склали ті, що втратили матір у віці до 10 років; у п'яту групу увійшли юнаки, що виховувалися без матері з 11 до 15 років; шосту групу склали сироти.

У таблиці 1 представлено розподіл вибірки військовослужбовців, схильних/несхильних до делінквентної поведінки, у залежності від визначеного типу родини.

Як видно з таблиці 1, найбільша частка осіб (у відсотковому співвідношенні), що схильні до проявів делінквентної поведінки, знаходяться у чотирьох типах родин. Так, особи, що виховувалися без батька у дитячому віці до 10 років склали 14,5%, юнаки, які втратили батька у підлітковому віці (з 11 до 15 років) та особи, що виховувалися без матері у дитячому (до 10 років) та у підлітковому (з 11 до 15 років) віці склали 18,2% у кожній.

Даний факт може вказувати на те, що особи, які виховувалися у дитячому та підлітковому віці без батьківської або материнської уваги та піклування, мають схильність до проявів делінквентної поведінки вище ніж у повних сім'ях майже у два рази. Відсутність материнського тепла і уваги, як у дитинстві, так і підлітковому віці впливає на зростання делінквентності у дітей та підлітків навіть сильніше за відсутності батька у родині. Це може бути пов'язано, як зі статевим розвитком і формуванням лібідо у дітей та підлітків, де фігура матері відіграє важливу соціальну функцію, зокрема позитивних/негативних зразків поведінки із протилежною статтю.

Таблиця 1

**Розподіл військовослужбовців, схильних/несхильних до делінквентної поведінки, у залежності від визначеного типу родини**

Розподіл за групами згідно зі схильністю до делінквентної поведінки (у минулому були приводи у поліцію)		Розподіл за групами згідно сімейного стану					Сироти	Всього
		Повна сім'я	Без батька до 10 років	Без батька з 11 до 15 років	Без матері до 10 років	Без матері з 11 до 15 років		
Не схильний до делінквентної поведінки	Відсоток %	90,2	85,5	81,8	81,8	81,8	91,2	88,0
Схильний до делінквентної поведінки	Відсоток %	9,8	14,5	18,2	18,2	18,2	8,8	12,0
Всього	Кількість	348	193	44	11	11	34	641
	Відсоток %	100	100	100	100	100	100	100

Найменший відсоток осіб, схильних до проявів делінквентної поведінки, виявлено у групі осіб, що виховувалися у повних родин (9,8%) та у групі сиріт (8,8%). Цей факт можна пояснити наявною увагою, контролем з боку кожного із батьків у більшості повних родин та відповідним контролем з боку вихователів в інтернатних закладах, зокрема контроль за навчанням, зайнятістю у гуртках та культурних заходах, якими опікуються батьки та вихователі.

Разом з тим, як зазначають фахівці, «специфіка умов утримання та проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є причиною неуспішної соціалізації вихованців інтернатних закладів у майбутньому...» [10, с. 5].

Для визначення типу гендерної ідентичності та зіставлення отриманих даних серед військовослужбовців, схильних/несхильних до прояву делінквентної поведінки, нами був проведений тест Сандри Бем серед 279 осіб досліджуваної вибірки. Результати даного розподілу представлено у таблиці 2.

Як видно з таблиці 2, загальний кількісний аналіз вибірки за типами гендерної ідентичності доводить, що переважає андрогінний тип (134 особи), на другому – маскулінний тип (95 осіб), на третьому фемінінний (36 осіб), на четвертому недиференційований (14 осіб).

Зіставлення отриманих даних серед військовослужбовців, схильних до проявів делінквентної поведінки, показав, що найбільший відсоток було нами виявлено серед осіб з недиференційованою гендерною ідентичністю – 21,4%, на другому місці з андрогінною – 14,9%, на третьому маскулінною – 13,7%, на останньому фемінінною – 8,3%. Високий показник делінквентності серед осіб з недиференційованою гендерною ідентичністю може бути пояснено не тільки низьким рівнем виразності чоловічих і жіночих якостей, а і характерними для них соціально незрілими проявами інфантильних форм поведінки.

Такі військовослужбовці більш схильні до прояву конформізму у соціальних групах, легше піддаються впливу з боку соціального оточення, як правило, у них відсутні чітко сформовані моральні

та ціннісні орієнтири. Тому вони більш схильні до проявів делінквентної поведінки і мають низький поріг індивідуального опору проти впливу негативного соціального оточення.

Найменший відсоток осіб, що скоювали правопорушення у минулому виявлено серед осіб з фемінінною гендерною ідентичністю – 8,3%. Дана категорія осіб характеризується вираженістю таких фемінінних якостей, як доброта, уважність до інших людей, емпатія і т. ін. та низьким рівнем проявів маскулінних якостей. Ці характеристики дозволяють зробити припущення, що особи з фемінінним типом гендерної ідентичності у принципі не схильні потрапляти у ситуації, в яких може бути затребувана делінквентна поведінка, а у випадку перебування у такій ситуації – намагаються корегувати свою поведінку, враховуючи соціально прийняті норми, правила та вимоги, передбачені законом.

Серед групи осіб з андрогінною гендерною ідентичністю виявлено 14,9% осіб, що скоювали правопорушення у минулому. Дана категорія осіб у літературі описана як схильна до прояву соціально зрілих форм поведінки, вона адекватно поєднує вираженість як маскулінних, так і фемінінних якостей особистості та може корегувати свою поведінку у залежності від того, як того вимагає ситуація. Вони проявляють більш широкий рольовий репертуар поведінкових реакцій ніж особи з недиференційованою гендерною ідентичністю. На нашу думку, можна припустити, що особи з андрогінним типом гендерної ідентичності, які скоювали правопорушення у минулому, більш схильні орієнтуватися на власні норми моралі та ціннісні орієнтири і до проявлення проактивних поведінкових реакцій (замість реактивних), на відміну від інших типів.

З маскулінною гендерною ідентичністю виявлено 13,7% осіб, що скоювали правопорушення у минулому. Дана категорія осіб характеризується вираженістю маскулінних ознак, наприклад, агресивність, наполегливість, схильність до ризику, незалежність, мужність і низьким ступенем вираженості фемінінних якостей, що може пояснюватись схильністю даних осіб до більш агресивних

Таблиця 2

**Розподіл військовослужбовців, схильних/несхильних до прояву делінквентної поведінки, згідно з їхнім типом гендерної ідентичності за методикою Сандри Бем**

Розподіл за групами згідно зі схильністю до делінквентної поведінки		Розподіл за групами згідно з типами гендерної ідентичності				Всього %
		Маскулінний	Андрогінний	Фемінінний	Недиференційований	
Не схильний до делінквентної поведінки	Відсоток %	86,3	85,1	91,7	78,6	86
Схильний до делінквентної поведінки	Відсоток %	13,7	14,9	8,3	21,4	14
Всього	Кількість	95	134	36	14	279
	Відсоток %	100	100	100	100	100

поведінкових реакцій і може носити більш ситуативний характер.

Також нами було розглянуто формування гендерної ідентичності у військовослужбовців у залежності від попередньо визначених типів сімей.

У таблиці 3 представлено розподіл типів гендерної ідентичності військовослужбовців за опитувальником Сандри Бем згідно з вищезазначеними шістьма типами сімейних родин.

Як видно з таблиці 3, середній відсотковий розподіл за типами гендерної ідентичності серед військовослужбовців має такий рейтинг: андрогінний тип – 48%, маскулінний тип – 34,1%, фемінінний – 12,9%, недиференційований – 5%, що у пропорційному співвідношенні узгоджується з даними, отриманими у своїх дослідженнях Сандрою Бем. Можна припустити, що він є типовим нормативним розподілом в європейському соціумі при формуванні гендерної ідентичності особистості у повній сім'ї.

Близько до нормативного розподілу виявлено також серед військовослужбовців-сиріт, що може бути пояснено їхнім вихованням в умовах штучно створеного контролю і опіки з боку державної установи інтернатного типу.

Близькість до нормативного розподілу виявлено також у сім'ях, де виховувалися військовослужбовці без батька до 10 років. Це можна пояснити тим, що після 10 років вони мали у своїй родині особу, яка замінила їм батька і могла позитивно вплинути на відновлення механізмів ідентифікації при формуванні їх ідентичності.

Структура гендерного розподілу у сім'ях, де військовослужбовці виховувалися без матері, має свою специфіку, відмінну від нормативної.

Так, в осіб, що виховувалися без матері до 10 років, виявлено домінуючим андрогінний тип ідентичності – 60%, вищий за нормативний показник більше ніж на 10%, що може вказувати на вплив особистості батька у цьому типі родини. Роль батька для хлопчика є дуже важливою у 5-7 років під час формування його гендерної ідентичності. Разом з тим, у ситуації відсутності матері, батько деякою мірою виконує і роль матері для хлопчика.

Ось чому можна пояснити, що домінуючою у цих сім'ях є андрогінна модель ідентичності, а маскулінна та фемінінна представлена у рівних пропорціях. Можна припустити, що відсутність недиференційованої гендерної ідентичності у цих сім'ях вказує на неможливість виховання делінквентної особистості.

В осіб, що втратили матір після 10 років, домінує фемінінний тип ідентичності (40%), всі інші типи представлено у рівних пропорціях (20%), у тому числі і недиференційована. Високий відсоток недиференційованої ідентичності, виявлений серед цього типу сімей, вказує відповідно і на високий відсоток осіб, схильних до делінквентної поведінки.

Виявлені психологом частини особи, схильні до прояву делінквентної поведінки, особливо ті з них, хто виховувався у неповних сім'ях без батьківського та материнського піклування і не мали осіб, які могли б замінити батьків у період формування їх гендерної та особистісної ідентичності, повинні обов'язково бути включені у план психокорекційної роботи при проведенні заходів психологічного супроводу військовослужбовців.

Фокусом такої роботи повинні стати заходи, направлені на гендерну соціалізацію цих юнаків шляхом синтезу образу маскулінності через побудову адекватних стосунків з начальниками та командирами-чоловіками, а також із референтною гомогенною групою співслужбовців, які є дуже важливим колом соціального впливу.

Експериментально доведено, що на формування чоловічої ідентичності у військовослужбовців строкової служби впливає гендерна компетентність командирів підрозділу та значуща група однолітків-військовослужбовців [11, с. 414].

#### Висновки:

1. Виявлено, що особи, які виховувалися у дитячому та підлітковому віці без батьківської або материнської уваги та піклування, мають схильність до проявів делінквентної поведінки вище ніж у повних сім'ях майже у два рази.

2. Виявлено, що найбільший відсоток військовослужбовців, схильних до делінквентної пове-

Таблиця 3

#### Розподіл типів гендерної ідентичності військовослужбовців за опитувальником Сандри Бем згідно з типами сімейних родин

Тип гендерної ідентичності	Групи військовослужбовців за типами родин						Середній відсоток від загальної вибірки
	Повна сім'я	Без батька до 10 років	Без батька з 11 до 15 років	Без матері до 10 років	Без матері з 11 до 15 років	Сироти	
маскулінний	35,0	32,9	37,5	20,0	20,0	36,4	34,1
андрогінний	49,7	49,4	31,3	60,0	20,0	45,5	48,0
фемінінний	11,5	11,8	18,8	20,0	40,0	18,2	12,9
недиференційований	3,8	5,9	12,5	-	20,0	-	5,0
Всього	кількість	157	75	16	10	11	279
	Відсоток %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

дінки, виявлено серед осіб з недиференційованою гендерною ідентичністю.

3. Виявлено, що військовослужбовці з фемінінним типом гендерної ідентичності мають низький показник схильності до делінквентної поведінки.

4. Фокусом роботи психолога частини повинні стати особи, які мають високий ризик делінквентної поведінки, зокрема ті, що виховувалися без батьківської та материнської опіки і не мали осіб, що могли їх замінити у період формування їх гендерної та особистісної ідентичності.

5. Заходи психологічного супроводу військовослужбовців осіб з незрілою гендерною ідентичністю та схильних до делінквентності повинні бути направлені на організацію процесу гендерної соціалізації шляхом вибудови адекватних стосунків з начальниками та командирами-чоловіками, а також їх співслужбовцями.

#### Література:

1. Шнейдер Л. Б. Личностная, тендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. 128 с.
2. Боднар А. Я., Макаренко Н. Г. Особенности проявлений делинквентной поведінки в Збройних Силах України. Наукові записки НаУКМА. Т. 123. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. К., 2011. С. 35-39.
3. Giddens A. Modernity and self-identity: self and society in late modern age. Cambridge: Polity Press, 1991.
4. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота»: у 2 ч. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.
5. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Ростов н/Д.: Феникс, 1999.
6. Овчар О. М. Психологічні особливості військовослужбовців строкової служби з ознаками девіантної поведінки: автореф. дисертації ... кандидата психологічних наук. Одеса, 2003. С. 21.
7. Невенчанний С. В. Психологические особенности агрессивного поведения военнослужащих по призыву. Учёные записки ЗабГГПУ. М., 2011. С. 205-209.
8. Мельник Я. І. Результати психопрофілактики девіантної поведінки військовослужбовця. Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України № 1(74). Серія: педагогічні та психологічні науки. Хмельницький, 2015. С. 456-458.
9. Балашова С. П., Васильєв С. П., Дубровинський Г. Р. Практичний курс військової психології: навчальний посібник. Частина 2. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. 172 с.
10. Комарова Н. М. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання. К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2006. 92 с.
11. Кіт В. О. Особливості чоловічої ідентичності юнаків-військовослужбовців, які виховувались без батька. Гендерні дослідження: прикладні аспекти: монографія / В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді та ін.; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. 448 с.

#### **Мозговой В. И. Изучение личности военнослужащих, склонных к делинквентному поведению, в контексте нарушения их полоролевого статуса и родственных связей**

*В статье анализируется склонность военнослужащих к делинквентному поведению в контексте возможного нарушения их полоролевого статуса и родственных связей. Выявлены и проанализированы гендерные типы личности военнослужащих, подверженных делинквентному поведению. Определен дальнейший фокус работы психолога части с данной категорией лиц.*

**Ключевые слова:** делинквентное поведение, гендерная идентичность, военнослужащий.

#### **Mozghovyi V. I. Study of the personality of serviceman who are prone to delinquent behavior in the context of violation of their sex-role status and family relationships**

*The article analyzes the tendency of servicemen to delinquent behavior in the context of a possible violation of their sex-role status and family ties. The gender types of the soldier's personality susceptible to delinquent behavior were identified and analyzed. The further focus of the work of the psychologist of a military center with this category of persons is determined.*

**Key words:** delinquent behavior, gender identity, serviceman.

**Г. В. Пирог**кандидат філософських наук,  
доцент кафедри теоретичної та практичної психології  
Житомирський державний університет імені Івана Франка**К. О. Куранова**магістрант кафедри теоретичної та практичної психології  
Житомирський державний університет імені Івана Франка

## ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ГЕЙМЕРІВ

*У статті на основі теоретико-психологічного аналізу визначаються особливості мотиваційної сфери особистості геймерів. Розглянуто характеристики віртуальної ігрової діяльності, дані досліджень ігрової мотивації та результати вивчення ігрової адикції. Розкрито взаємозв'язок мотивації особистості геймерів з особливостями віртуальної ігрової діяльності та змінами у структурі особистості. Зазначено потреби й мотиви, які є базовими в структурі мотивації геймерів.*

**Ключові слова:** геймер, комп'ютерна гра, віртуальна ігрова діяльність, мотиваційна сфера, мотивація, структура особистості.

**Постановка проблеми.** В період інформаційно-технологічної революції неможливо усвідомити життя людини без використання цілої низки існуючих гаджетів та комп'ютерних програм. Вдосконалення новітніх комп'ютерних технологій супроводжується розробкою віртуальних ігор, які мають мільйони прихильників, що призвело до виникнення в сучасному світі нового явища – геймерства. Термін «геймер» запозичений з англійської мови й означає людину, що захоплюється іграми, у сучасному розумінні – саме комп'ютерними іграми. Геймери є носіями певної моделі взаємодії з існуючим соціумом, основу якої складають як зовнішні особливості віртуальної гри, так і внутрішні, власне психологічні, характеристики гравців. Для з'ясування психологічних особливостей геймерства взагалі і, зокрема, наслідків захоплення віртуальними іграми для людини важливо розуміти те, чому люди залучаються до них та відчувають стійкий інтерес до процесу гри.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Психологічні дослідження впливу комп'ютерних технологій на психіку людини мають багатоаспектний характер, зокрема, розглядаються особливості мислення, спілкування, емоційної та мотиваційної сфер їхніх користувачів [5]. Комп'ютерні ігри як феномен сучасної культури, проблеми впливу віртуальної реальності на особистість людини розглядали О. Войскунський, О. Вовк, Д. Галкін, В. Дупак, Дж. Сулер та ін. Соціальні та індивідуально-психологічні особливості геймерів вивчали А. Аветісова, Т. Барлас, Н. Богачева, О. Степанцева, Ю. Шведчикова та ін. Процеси ідентифікації у віртуальному просторі досліджували Д. Кінашевський, Н. Стратонова, В. Штанько. Комп'ютерні ігри у контексті адикцій і девіацій досліджували Л. Ахмадуліна, Ч. Бюргер, П. Попов,

С. Стигер, К. Шаров. Мотивацію віртуальних ігор розглядали Р. Бартл, Е. Деси, Н. Іванова, Н. Йи, Р. Райан, Т. Хайни. Однак, залишаються відкритими питання особливостей загальної мотиваційної сфери особистості геймерів, а не тільки мотивації гри, тому що захоплення грою є лише наслідком сформованої у особистості системи потреб і мотивів, тому дана проблема є актуальною для вивчення.

**Мета статті.** Головною метою цієї роботи є визначення особливостей мотиваційної сфери особистості геймерів. Основою дослідження став теоретико-психологічний аналіз характеристик віртуальної ігрової діяльності; даних досліджень ігрової мотивації геймерів та результатів вивчення ігрової адикції.

**Виклад основного матеріалу.** Деякі особливості мотивації, притаманної геймерам, містяться в характеристиках віртуальної ігрової діяльності, яка дозволяє задовольнити потреби та мотиви гравців. Наприклад, Й. Хейзінга характеризує гру як протилежність серйозному, як вільну діяльність, як змагальну активність і як культуротворчий механізм [9]. В. Штанько акцентує увагу на комунікативних характеристиках віртуального простору, у якому люди можуть взаємодіяти між собою і з представленими в ньому об'єктами. Серед характерних ознак віртуального спілкування він виокремлює анонімність; відсутність соціальних обмежень у спілкуванні; слабку регламентованість поведінки; невидимість суб'єктів комунікації; неможливість безпосереднього візуально-аудіального контакту між ними; різноманітність середовищ спілкування, видів діяльності та способів самопрезентації [10].

Завдяки ігровому та комунікативному потенціалу віртуальні ігри виконують низку важливих

функцій, обслуговуючи реальні потреби людини. Перш за все, віртуальна реальність допомагає у здійсненні нереалізованих бажань людини. За В. Розіним, в результаті цього відбувається поступове згасання мотивів тієї діяльності, яку людина не може реалізувати у реальному житті, і зняття пов'язаної з нею напруги [6]. Друга функція віртуальної реальності – проєктивна, – пов'язана з тим, що у незвичайній реальності актуалізуються наявні в людини, але не усвідомлювані нею нові знання, мотиви та потреби. Рефлексія та аналіз цих компонентів може допомагати людині у розвитку самосвідомості. По-третє, незвичайна реальність несе образно конструктивне навантаження, адже вона містить образи, що не базуються на реальному житті, проте є для людини уособленням певних ідей та цінностей. По-четверте, незвичайна реальність допомагає людині відновитися, оскільки звільняє її від обмежень реального життя [1].

Таким чином, характеристики та функції віртуальної ігрової діяльності співвідносяться з потребою особистості у свободі. Адже у віртуальному просторі людина позбавляється внутрішніх рамок особистості, має можливість програвання та переживання певних подій життя у віртуальному світі. Тому можливо припустити, що базовою основою мотиваційної сфери геймерів є прагнення до свободи.

Емпіричні дослідження показують, що гравці мають широкий спектр мотивації для гри. Віртуальна реальність, яка конструється в рамках сучасних комп'ютерних ігор, виступає простором для реалізації самих різноманітних потреб, а за зверненням до неї схована множина різних мотивів: від розваг і зняття напруги до бажання пожити життям персонажа та самореалізації. В якості основних причин, по яким дорослі грають в комп'ютерні ігри, виділяють потреби в отриманні інформації та тренуванні мислення, вирішенні завдань і спілкуванні в ході ігрового процесу [2]. Згідно з даними дослідження мотивації геймерів різних поколінь, що проводилося Quantic Foundry, одним з мотивів гри є «бажання змагатися з іншими гравцями в дуелях, матчах або в складі однієї команди проти іншої» [7, с. 82]. Змагальність більш характерна для геймерів чоловічої статі, в міру дорослішання вона починає спадати.

Дослідження власне мотивації онлайн-ігор дають цікавий матеріал для розуміння структури мотивації особистості геймерів. Наприклад, Р. Бартл виділив типи гравців за провідної мотивації: «кар'єристи», які прагнуть досягти найбільш високих значень різних ігрових статистик, «дослідники» – намагаються максимально розкрити наповнення ігрового світу, «соціальні гравці» – максимально спрямовані на взаємодію з іншими гравцями, і «вбивці» – просто нехтують, руйнують, вбивають інших персонажів гри [11]. На основі тео-

рії Р. Бартла та емпіричних даних Н. Йи виділив незалежні мотиваційні чинники, які були розподілені за 3 узагальненими категоріями: досягнення, спілкування, занурення [15].

**Результати дослідження** мотивації комп'ютерних ігор, проведеного Т. Хайні на вибірці студентів, дозволили визначити ієрархію мотивів онлайн-ігор: виклик, цікавість, фантазія, контроль, кооперація, змагання, визнання [13]. Дослідник виділяє в структурі мотивації гравців два рівня – індивідуальний і міжособистісний, при цьому на перших місцях у гравців-студентів стоять мотиви індивідуального рівня (виклик, цікавість, фантазія, контроль), а на останніх – міжособистісного рівня (кооперація, змагання, визнання).

Теорія самодетермінації запропонувала вивчати не конкретні ігрові мотиви геймерів, а тип мотивації гри – внутрішній або зовнішній [3]. Е. Деси та Р. Райан стверджують, що саме інтерес має важливу спрямовуючу роль в поведінці, обумовленої внутрішньою мотивацією [12]. Така поведінка здійснюється за принципом самопідкріплення, і вона є для людини одночасно і стимулом, і нагородою, тоді як поведінка, обумовлена зовнішньою мотивацією, здійснюється заради зовнішнього підкріплення – визнання, грошової винагороди тощо. Крім внутрішньої і зовнішньої мотивації в теорії самодетермінації вводиться поняття амотивації, коли людина сама не розуміє, чому вона грає.

Таким чином, дослідження ігрової мотивації геймерів показують, що у комп'ютерній грі реалізуються мотиви досягнень, соціальні мотиви та, у великій мірі, мотиви внутрішнього плану, пов'язані з пізнанням та станом занурення.

Деякі особливості мотиваційної сфери геймерів розглядалися у контексті проблеми психологічного благополуччя гравців у комп'ютерні ігри. Комп'ютерна гра як занурення у віртуальну реальність зазвичай вважається такою, що шкодить якості реального життя людини. Дослідження в цьому напрямку, зазвичай, висловлюються на користь компенсаційної гіпотези, стверджуючи, що мотивацію для ігор посилює незадоволеність особи, соціальна дезінтеграція в реальному житті [2].

У гравців з більшим ступенем вираженості ігрової залежної поведінки спостерігається зниження значимості різних форм діяльності у реальному світі з акцентуванням уваги на власних проблемах. Подібний результат дослідники пов'язують з тим, що комп'ютерна гра дозволяє в достатній мірі компенсувати недолік реалізації потреби суспільного визнання у реальному світі. Такі цінності, як свобода, пізнання, впевненість у собі, незалежність у вчинках і діях, переходять у якість нереалізованих, що призводить до акцентуації на власних проблемах і втікання від «Я – реального». За твердженням Н. Йи, основною причиною виник-

нення ігрової адикції є мотивація занурення, яка містить в собі пошук невідомих раніше аспектів гри; програвання вибраної ролі героя – «автара»; зовнішній вигляд; ескапізм – віртуальна реальність сприймається як можливість або засіб вирішення реальних життєвих проблем [14].

Мотивація занурення у віртуальний простір гри пояснюється механізмом «імерсії», що полягає у втраті відчуття зовнішньої реальності. Власне, через імерсію користувач сприймає віртуальне оточення як «справжнє». За Н. Стратоновою, «комп'ютерний світ, завдяки імерсії, стає світом візіонерського переживання з власною казуальністю й темпоральністю. У результаті віртуальна реальність стає культурно-детермінованою формою сприйняття та конструювання, сповненою відомими користувачу образами тієї чи іншої культурної традиції» [8, с. 151]. Завдяки чуттєвій достовірності, сучасні комп'ютерні ігри пропонують гравцям незвичайний та яскравий досвід переживань і дають змогу «перенестися» від буденних турбот у «казковий світ», віртуальну реальність. У такому випадку засобом реалізації потреб, мотивів і цінностей геймера стає персонаж гри, роль якого приймає гравець. Через створення персонажу реалізується альтер-его геймера, а саме вибір зовнішності, наділення його надприродними силами та здібностями. Гра створює всі умови для того, щоб гравець повністю ідентифікував себе зі своїм героєм.

В умовах рольової комп'ютерної гри у геймера є можливість приймати нову роль та задовольняти пов'язані з нею бажання та потреби. Гравець може здійснювати вчинки, які в реальному світі мають низку соціальних табу і обмежень, і це дозволяє відчувати «віртуальну свободу». Віртуальна свобода починається вже на першому етапі занурення в гру, коли геймер може самотійно обрати собі нове ім'я («нікнейм») та обрати власну етнічну, статеву та професійну ідентичність в різноманітних образах. Крім того, один гравець має можливість створити кілька персонажів і таким чином приміряти на собі декілька різних ідентичностей. В. Штанько вважає, що структура особистості геймера трансформується за рахунок того, що комп'ютерна гра забезпечує інтенсивний досвід аналізу власних успіхів та невдач, саме це призводить до зміни «Я – образу» і локусу контролю [10]. В грі можливо бути більш компетентним, автономним та керуватися лише власною волею. В певній мірі, гра задовольняє базові потреби гравця, а також допомагає йому відчути власну значимість і можливість бути успішним, використати свої здібності та вміння.

Для аналізу комплексу змін, що є вагомими для задоволення потреб людини й впливають на самоідентифікацію особистості у віртуальному просторі, використовують поняття «Я – вірту-

альне». «Я – віртуальне» – це придумана гравцем особистість ігрового персонажа, яка має фізичні й психологічні властивості та діє в умовах віртуального світу комп'ютерної гри [8, с. 151]. Посиленню ідентифікації з персонажем сприяє процес «прокачування», тобто можливість покращення його якостей, наприклад, «магічних» здібностей або фізичних властивостей. Характеристики героя гри моделюються гравцем у створеному комп'ютерному світі, тому «Я – віртуальне» може розглядатися як проекція власної особистості геймера на віртуальну реальність. У світі комп'ютерної гри створюється альтернативне середовище для геймера, у якому починає домінувати «Я – віртуальне». У такому випадку можна говорити про кризу самоідентифікації людини в реальному житті. Результат вище згаданої кризи – ескапізм, який полягає в заміні реальної життєвої активності її симуляцією і призводить до того, що гравець надає перевагу віртуальній реальності, занурюючись у неї.

Віртуальний простір виступає засобом трансформації образу «Я» і стає середовищем формування нових психологічних особливостей геймера, а саме формування «ігрової ідентичності» особистості [4]. Під час гри людина занурюється у власні переживання, при цьому вона здатна аналізувати власні успіхи та невдачі. «Ігрова ідентичність» передбачає входження в мережу в «масці» для створення відповідного образу або навіть міфу про самого себе:

- як реалізацію ідеального я;
- для прояву наявних в особистості агресивних тенденцій поведінки, які не мають можливості прояву в реальності;
- як відображення бажання контролю над собою (у користувачів з яскраво вираженими деструктивними проявами).

Таким чином, «ігрова ідентичність» стає прототипом «ідеального Я» особистості, в якому акумулюються індивідуальні цінності особистості.

**Висновки і пропозиції.** Проведений аналіз показав, що структуру мотивації особистості геймерів складають потреби у свободі; в самореалізації та досягненні успіху; у спілкуванні; отриманні нових вражень через рутинність реального життя; в уникненні проблем особистого чи зовнішнього походження. Вплив комп'ютерних ігор на людину та наслідки захоплення ними залежать не стільки від самої гри, скільки від гравця, від того, яка мотивація призводить до включення в гру. Основними психологічними чинниками формування мотивації геймерів стають потреби саморозвитку і самореалізації, мотиви досягнення успіху та недостатній рівень реалізації особистості в реальному житті, що проявляється в низькому або недостатньому рівні соціальних контактів та монотонності реального життя гравця. Гра дає

можливість геймерам проживати паралельно до реальності «ідеальне» віртуальне життя, в якому можливо проявити вміння та здібності людини, які вона з тих чи інших причин не може проявити в реальності.

Подальший етап дослідження спрямований на отримання емпіричних даних стосовно реальної структури мотиваційної сфери особистості геймерів та порівняння її з ігровою мотивацією у гравців з різним стажем гри.

#### Література:

1. Аветисова А. А. Психологические особенности игроков в компьютерные игры / А. А. Аветисова // Журнал высшей школы экономики. – 2011. – №4. – С. 35-58.
2. Барлас Т. В. Влияние видеоигр на индивидуально-психологические особенности геймеров / Т.В. Барлас, А.П. Головина // Вестник МГЛУ. – 2011. – Выпуск 16 (622). – С. 99-109.
3. Иванова Н. А. Мотивация онлайн-гейминга в контексте теории самодетерминации (SDT) / Н.А. Иванова, А.В. Артемов, В.Л. Волохонский, С.В. Дубик // Вестник СПбГУ. Серия 16. – 2016. Вып. 2. – С. 47-56.
4. Кинашевский Д. О. Геймерские идентичности в виртуальном пространстве / Д.О. Кинашевский // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 23 (282). Ч. III. – С. 168-184.
5. Пирог Г. В. Психологічний аналіз форм відображення процесу мислення в соціальних мережах / Г.В. Пирог, О.В. Пірог // Наука і освіта. – 2017. – № 7. – С. 50-57.
6. Розин В. М. Интернет – новая информационная технология, семиозис, виртуальная среда / В. М. Розин // Влияние Интернета на сознание и структуру знания. – М. : ИФ РАН, 2004. – С. 3-23.
7. Степанцева О. А. «Социальный портрет» геймера / О.А. Степанцева // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2007. – Том 6. № 24. – С. 80-83.
8. Стратонова Н. О. Антропология відеогри: соціокультурний аспект формування ідентичності / Н. О. Стратонова // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – Вип. 10. – С. 150-152.
9. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий / Йохан Хейзинга. – СПб. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 416 с.
10. Штанько В. І. Віртуальний комунікативний простір і проблеми самоідентифікації особистості / В.І. Штанько // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2012. – №1029. – С. 5-12.
11. Bartle R. A. Designing Virtual Worlds. Indianapolis, IN: New Riders Publishing, 2003. 768 p.
12. Deci E. L., Ryan R. M. A motivational approach to self: integration in personality // Perspectives on motivation. Nebraska symposium on motivation / ed. by R. Dienstbier. Lincoln, NE.: University of Nebraska Press. 1991. Vol. 38. P. 237-288.
13. Hainey T., Connolly T., Stansfield M., Boyle E. // The differences in motivations of online game players and offline game players: A combined analysis of three studies at higher education level // Computers & Education. 2011. Vol. 57. Issue 4. P. 2197-2211.
14. Yee N. Motivation for play in online games // CyberPsychology & Behavior. 2013. Vol. 9. P. 772-775.
15. Yee N. The demographics, motivations, and derived experiences of users of massively multi-user online graphical environments // Presence-Teleoperators and Virtual Environments. 2006. Vol. 15. P. 309-329.

#### Пирог Г. В., Куранова К. О. Психологический анализ мотивационной сферы геймеров

*В статье на основе теоретико-психологического анализа определяются особенности мотивационной сферы личности геймеров. Рассматриваются характеристики виртуальной игровой деятельности, данные исследований игровой мотивации и результаты изучения игровой аддикции. Раскрывается взаимосвязь мотивации личности геймеров с особенностями виртуальной игровой деятельности и изменениями в структуре личности. Определяются потребности и мотивы, которые являются базовыми в структуре мотивации геймеров.*

**Ключевые слова:** геймер, компьютерная игра, виртуальная игровая деятельность, мотивационная сфера, мотивация, структура личности.

#### Pyroh H. V., Kuranova K. O. Psychological analysis of the motivational sphere of gamers

*In the article on the basis of theoretical and psychological analysis determines the peculiarities of the motivational sphere of the personality of gamers. The characteristics of virtual gaming activity, the data of research of game motivation and the results of studying the game addiction are considered. The relationship between the personality motivation of gamers with the peculiarities of virtual gaming activity and changes in the structure of the personality are revealed. It is noted the needs and motives that are basic in the structure of the motivation of gamers.*

**Key words:** gamer, computer game, virtual game activity, motivational sphere, motivation, personality structure.



**O. M. Svystula**

Postgraduate Student at the Department  
of Theory and Methodology of Practical Psychology  
South Ukrainian National Pedagogical University named  
after K. D. Ushynsky

## WISDOM AS A COMPLEX OF STYLE CHARACTERISTICS BY PERSON WHO MAKES DECISION

*The article presents the results of an empirical study of the relationship between individual and stylistic peculiarities of a person in a choice situation. The purpose of this study is the searching dependence conditions of choice from the psychological composition of the person making the decision, analysis of personal properties that determine the individual peculiarity of decision-making, components of the integral property of the individual—determination (including reflexivity, foresight).*

*Characteristics of personality wisdom profiles are described, which form a stable type of determination.*

**Key words:** *decision-making, determination of personality, personality stylistic characteristics, wisdom, reflexivity, foresight.*

**Problem statement.** Socio-cultural transformations in the society require from the personality the ability to make choices in the difficult conditions (changes in circumstances, the society, the situation of high uncertainty, emotional stress,

The personality of the modern social situation consists in the fact that human life depends on the free choice of personality. The choice, therefore, is the correspondence of the personality to the subjectivity, which mediates all the external actions. Today's psychological processes of decision-making are considered as a system-based factor of the person.

The complexity is largely due to the multidisciplinary nature of the problem itself. Practically there are no work on systematization of accumulated theoretical and experimental data, from the methodological generalization of style studies. Over the past twenty years, this issue has practically not been solved, then it becomes understandable and actual relevance of the research and the results of this direction for the search, selection, study and development of stylistic characteristics of the person, which manifests itself in the decision making personality.

Style as a manifestation of a combination of stylistic characteristics by person decision-making can be defined as a typical, sustained response of the individual to a particular life situation, adequate to the conditions of choice and decision-making. This approach confirms that we are dealing with a complex multidimensional structure, and not with one sign of the personality's activity that dominates the situation of choice.

Consequently, the relevance of the subject of research, the insufficient theoretical elaboration of a number of issues on this issue and its practical significance led to the choice of the subject of this study.

**Analysis of recent research and publications.** The study of the problem of decision making is presented in psychological science in various aspects. Decision-making by the person is considered as a component of the life path of the person (O. G. Asmolov, A. M. Bolshakov, V. S. Mukhina, S. L. Rubinstein, etc.); an incentive to self-fulfillment (O. O., Bodalev, O. Derkach, S. D. Maksimenko, etc.); as a conceptual concept of decision-making (T. V. Kornilov, O. I. Sannikov). A small number of papers are presented research of the operational structure of life choices, strategies for its implementation (L. I. Dementiy, S. V. Krutko, D. O. Leontiev, O. Yu. Mandrykova). In foreign psychology, the problem of choice was devoted to the study of L. Festinger, K. Levine, P. Schutz, and others. Personal determinants were studied: within the theory of decision-making (Yu. M. Kozeletsky, T. V. Kornilov, G. M. Solntseva, N. A. Simon); existential-humanistic and activity directions (A. Maslow, R. May, V. A. Petrovsky, N. V. Pylypko and others). The influence of external factors on the life choices of the individual was also studied: in the context of the tasks to choose the solution option (A. Tversky, D. Kaneman, H. T. Wang, O. O. Savina), personality (A. Tversky, D. Kaneman, H. T. Wang, O. Savin), the possibility of social conditions of its development, when the choice as a deed forms a personality (J.-P. Sartre, V. Frankl, M. M. Bakhtin, O. G. Asmolov, V. P. Zinchenko); as an element of purpose-setting (K. V. Vlasenko, L. A. Isikov, O. F. Kogan, O. K. Tikhomirov, Yu. M. Shvalb, etc.).

Also in the A. I. Sannikov works considered the complex structure of «decisiveness», formed by four components: orientation (mood) for decision-making, ergic (activity), non-persistence (stability) and reasonableness (wisdom) in making decisions by the person [3, p. 208].

By proceeding to the study, we identified the leading component of determination – «wisdom» and suggested that the properties that make up this component of determination are interconnected with certain individual psychological characteristics of the individual.

Reasonableness (wisdom) in the concept of a person's life-affirmation reflects the individual maturity of the individual, thoughtfulness and weight in the search and analysis of solutions to the situation, in the assessment of life-decision consequences and as a component of «reasonableness» includes:

- language – consideration of possible consequences, careful planning of choice and its implementation, use of strategy for achieving the goal of the decision, pragmatism;

- reflexivity – the choice of life differs by reasonableness, caution, contemplation of the occurrence, analysis of options, forecasting the consequences of the choice;

- thoroughness – prudence involves thoughtful steps in choosing a solution, taking into account all the pros and cons, the elaboration of the parts of the choice, the accuracy in the collection and analysis of information, providing a guaranteed and effective solution [3, p. 124].

From the mid-1980s to the 20th century, wisdom was studied as a psychological phenomenon in foreign psychology. Domestic science turned to this problem quite recently. The study of wisdom was undertaken by several independent groups of scientists: S. Brent and D. Watson (1980), R. Sternberg (1985), C. Holliday and M. Chandler (1986), C. Kitchener et al. (1989), P. Baltes, J. Smith et al. (1990; 2008), J. Birren and L. Fischer (1990).

Psychology has not yet developed a universally accepted definition of wisdom. Thus, wisdom is understood as the level of mastering the basic laws of life, as a metacognitive force, as the level of mastering paradigms of life, awareness of the existence of difficult-to-solve problems, the solution of which requires the use of extraordinary knowledge, logic, etc. In most definitions, the notion of wisdom is associated with cognitive components.

In others, the interconnection of knowledge and volitional components, communication, a rich life experience, and personal aspects emerges in the first place. The most famous is the definition of P. Baltes: wisdom is an expert system of knowledge oriented to the practical side of life, a high degree of competence in life's issues. In the studies of S. Brown, wisdom is defined as a multidimensional construct that includes self-knowledge, emotional control, altruism, knowledge of life, and the like [8, c. 23].

Speaking of self-knowledge, we turn to the following notion of reflection—a truly unique property of wisdom, due to which, as a «data of consciousness to ourselves», a person realizes that he is endowed

with such a unique quality, which none of the living beings has, – the ability to recognize (Karpov, 2003).

There are the following directions in the study of this property: the activity direction, the essence of which is to consider reflection as a component of the structure of activity (L. S. Vygotsky, A. N. Leontiev, etc.); research of reflection in the context of the problematics of the psychology of thinking (V. V. Davydov, Yu. N. Kulyutkin, I. N. Semenov, V. Yu. Stepanov); studying reflexive regularities in the organization of communicative processes (V. S. Bibler, S. Yu. Kurganov, O. Lipman); the analysis of reflexive phenomena in the structure of joint activity (V. A. Nedospasova, A. N. Perre-Clemon, V. V. Rubtsov); pedagogical direction, whose representatives understand reflection as an instrument for organizing educational activity (O. S. Anisimov, M. E. Botsmanova, A. Z. Zak, A. V. Zakharova); personal direction, where reflexive knowledge is viewed as the result of comprehension of one's life activity (F. Ye. Vasilyuk, M. R. Ginzburg, N. N. Gutkina, A. F. Lazursky); the genetic direction of the study of reflection (V. V. Bartsalkina, Yu. V. Gromyko, N. I. Lurya, J. Piaget, V. I. Slobodchikov); «System-thought-activity» approach, according to which reflection is a form of thought activity (A. A. Zinoviev, V. A. Lefevr, G. P. Shchedrovitsky); metacognitive paradigm research reflexive processes (M. Keller, M. Kapling, J. Fleivell, M. A. Holodnaya); the study of reflection as a fundamental mechanism of self-knowledge and self-understanding (V. V. Znakov); analysis of reflexive regularities and mechanisms of managerial activity and management in general (A. V. Karpov, G. S. Krasovsky, V. E. Lepsky) [1, c. 240]. A. V. Karpov examines three types of reflection, distinguished by the so-called «temporary» principle: situational (actual), retrospective (reflection of the past) and perspective (or prospective) reflection. Situational reflection provides direct self-control of a person's behavior in an actual situation, comprehension of its elements, an analysis of what is happening, the subject's ability to correlate his actions with the situation and coordinate them in accordance with changing conditions and his own condition.

Behavioral manifestations and characteristics of this type of reflection are, in particular, the time of reflection by the subject of their current activity; how often he resorts to an analysis of what is happening; degree of deployment of decision-making processes; the tendency to introspection in specific life situations. Retrospective reflection is manifested in a tendency to analyze past activities and past events. In this case, the subject of reflection is the premises, motives and reasons for what happened; the content of past behavior, as well as its performance parameters and, in particular, mistakes made. This reflection is expressed, in particular, in how often and for how long the subject

analyzes and evaluates the events that occurred, whether he is inclined to analyze the past and himself in it at all. Prospective (or otherwise – prospective) reflection is related not only to the function of analyzing the upcoming activity or behavior, but also to planning as such; with the forecasting of probable outcomes, etc. Its main behavioral characteristics: careful planning of the details of their behavior, frequency of reference to future events, orientation to the future [2, c. 45].

**The aim of the study** is to analyze the results of empirical research and to find the logical relations of the qualities of the mind and a certain range of personality properties that accompany the manifestations of decisiveness. It is planned to carry out correlation (quantitative) analysis and differential-psychological (qualitative) analysis of the peculiarities of decision-making.

**Research methods.** The study used a system of methods, which include: theoretical analysis of literature on the selected scientific problem; methods of questioning, testing, questioning; statistical methods of data processing using the computer program SPSS 17.0 for Windows (correlation analysis, factor analysis, parametric t– Student’s criterion); the method of qualitative analysis of the processing of empirical data (the method of «Aces», the method of «profiles»).

Psychodiagnostic research was carried out with the help of methods aimed at studying the decision-making indicators, as well as on the diagnostics of personality’s properties hypothetically related to decision-making: the method «Differential diagnostics of determination» (co-authored); «Multidimensional scale of decision-making» – the MSD (A.I. Sannikov), «Scale of intolerance-tolerance to uncertainty» – ITU-TU) (S. Badner), method «Willed personality properties» (M.V. Chumakov) [2, p. 146]. As students participated in the 1-2 courses of the Odessa National Academy of Communications named after A.S. Popov, men and women aged 20-21, a total of 44 people.

Let’s consider interrelationships of indicators of the resoluteness of an individual (measured by the method «Differential diagnostics of determination» (DDD)) with indicators of choice, decision-making and individual psychological properties of the individual (Table 1).

Symptomocomplex of wisdom, qualities and qualities of personality form stable types of determination. Let’s consider them in more detail.

The results presented in Table 1 indicate the existence of the following relationships:

1. Indicator swiftness (Sw) reveals positive relationships with the following indicators: initiative (Int), resoluteness (Res), perseverance (Per), Energetic (Enr), Attention (Atn), Imagination (Img).

2. Risk (Rs) indicator shows a negative relationship with responsibility (Res) and positive relationships with the following indicators: initiative (Int), resolve (Res), perseverance (Per), energetic (Enr), attentive (Atn), imagination (Img).

3. Indicator tolerance to uncertainty (Tc) reveals positive relationships with the following indicators: initiative (Int), resolve (Res), perseverance (Per), energetic (Eng), imagination (Img).

4. The indicator foresight (Frs) reveals positive relationships with the following indicators with responsibility (Res), purposefulness (Pur) and a negative relationship with energetic (Eng).

5. Spontaneity (Spn) reveals a negative relationship with responsibility (Res).

Table 1

**Matrix of correlations of choice indicators, decision-making and individual psychological characteristics of a person**

	Indicators of strong-willed personality traits									
	Reb	Int	Res	Ind	Vg	Prs	Enr	Atn	Pur	Img
Sw		442**	693**			528**	457**	477**		539**
Rs	-428**	487**	530**			560**	549**	308*		364*
Tc		486**	574**		452**	472**	458**			473**
Frs									401**	
Rfl			-300*				-399**		303*	
Thg	408**						-363*		363*	
Spn	-481**									
Flb		446**	352*			376*				
Av		373*	361*			461**	383*	374*		365*
As	322*	554**	560**	353*		528**	381*	596**	372*	652**
Ind	429**			468**				366*	598**	487**
Dgm		-301*	-496**			-420**	-385**			-298*

Note: hereinafter: 1) zeros and commas are not indicated; 2) \* – significance level  $p \leq 0,05$ , \*\* – significance level  $p \leq 0,01$ ; 3) conventional symbols for the indicators of the «Differential diagnostics of determination»: Sw – swiftness, Rs – riskiness, Tc – tolerance to choice, Av – adventurousness, As – Assertiveness, Ind – independence, Frs – foresight, Rfl – reflexive, Thg – thoroughness, Spn – spontaneity, Flb – flexibility, Th – thoroughness; Dgm – dogmatic 4) the indicators of «Willed personality characteristics»: Reb – responsibility, Int – initiative, Res – resoluteness, Prs is perseverance, Enr – energetic, Atn – attentiveness, Pur – purposefulness, Img – imagination.

6. The flexibility (Fib) indicator reveals positive relationships with the following indicators: initiative (Int), resoluteness (Res) and perseverance (Per).

7. Indicator adventurousness (Adv) reveals positive relationships with the following indicators: initiative (Int), resoluteness (Res) and perseverance (Per), Energetic (Eng), attentiveness (Atn), imagination (Img).

8. The indicator assertiveness (As) reveals positive relationships with the following indicators: responsibility (Res), initiative (Int), determination, Independence (Ind), perseverance (Per), energetic (Eng), attentiveness (Atn), purposefulness (Pr), imagination (Img).

9. The indicator independence (Ind) reveals positive relationships with the following indicators: responsibility (Res), independence (Ind), purposefulness (Pur), imagination (Img).

10. The dogmatic (Dgm) indicator reveals negative relationships with initiative (Int), resoluteness (Res), perseverance (Per), energetic (Eng) and imagination (Img).

Let us consider the most striking interrelationships of the determinants of determination of Foresight and Reflexivity as properties of the wisdom of the individual, which form a stable type of determination.

Foresight correlates with Purposefulness – looking to the future, building concrete strategies to achieve what is planned, miscalculating available resources and the necessary costs.

Reflectivity is negatively correlated with Decisiveness and Energy and positively correlates with Purposefulness. Reflectivity is directed to the experience of the past, to the analysis of the acquired experience, to subjective evaluation of the result obtained, to correlate with the tasks of the current situation, to find in its «arsenal» the necessary resources for the goal.

The Foresight correlates with the thoroughness (Th) – involves deliberate steps in choosing the solution option, careful planning and consideration of available resources.

Reflectivity is negatively correlated with riskiness (Rs), tolerance to uncertainty (Tc) and adventurousness (Av). And positively correlates with farsightedness and circumstance. From the above-described indicators, one can see that the reflective type of determination manifests itself in the person in deliberate, weighted decisions, where there is no place for risk and uncertainty.

Reflective type of determination is directed at the experience of the past, on the analysis of the acquired experience, the subjective evaluation of the result obtained, the correlation with the tasks of the current situation, finding in its «arsenal» the necessary resources for the goal. The Foresight type of determination, in turn, is directed to the future, to building concrete strategies for achieving what is planned, miscalculating available resources and the necessary costs. It involves deliberate steps when choosing a solution variant, careful planning and accounting of available resources.

The results of the theoretical-empirical study allow us to draw the following **conclusions**:

1. New data are received on the relationship between the determination and the personality characteristics of the decision maker. The variations of such combinations are determined by the composition of the personality's resoluteness properties. Style as a manifestation of a combination of the stylistic characteristics of the personality of the decision-maker is a typical, sustained response of the individual to a particular life situation, adequate to the conditions of choice and decision-making. The leading style-forming characteristic of the personality of the decision-maker is determination.

Table 2

### Matrix of intercorrelations of indicators of choice, decision-making and individual psychological characteristics of a person

	Indicators of personality determination components									
	Sw	Rs	Tc	Frs	Rfl	Thg	Av	As	Ind	Dgm
Sw		300*						478**	307*	-500**
Rs			654**				802**			
Frs						539**				
Rfl		-651**	-397**	405**		667**	-481**			
Thg		-697**	-357*				-491**			
Spn		465**			-484**	-323*	412**	-312*	-362*	
Fib	336*	337*	329*							-567**
Av			429**							
As			380*							
Ind					374*	399**		536**		
Dgm		-588**	-514**		419**	566**	-433**	-320*		

Note: hereinafter: 1) zeros and commas are not indicated; 2) \* – significance level  $p \leq 0,05$ , \*\* – significance level  $p \leq 0,01$ ; 3) conventional symbols for the indicators of the «Differential diagnostics of determination»: Sw – swiftness, Rs – riskiness, Tc – tolerance to choice, Av – adventurousness, As Assertiveness, Ind – independence, Frs – foresight, Rfl – reflexive, Thg – thoroughness, Spn – spontaneity, Fib – flexibility, Th – thoroughness; Dgm – dogmatic.

2. Reflexive type of determination is directed at the experience of the past, on the analysis of the acquired experience, the subjective evaluation of the result obtained, correlation with the tasks of the current situation, finding in its «arsenal» the necessary resources for the goal. The forward-looking type of determination of the individual, in turn, is directed to the future, to building concrete strategies for achieving what is planned, miscalculating available resources and the necessary costs. It involves deliberate steps when choosing a solution variant, careful planning and accounting of available resources.

3. Determination is an integral characteristic of the individual, reflects the ability to boldly and independently take mature life decisions, selectively using the properties of the personality as personal resources.

Prospects for the study. Based on a combination of different indicators of determination, the severity of individual-style personality characteristics in the situation of choice, as well as the results obtained, it is advisable to study the diversity of stable styles of the personality of the decision-maker.

The creation of a classification of personality styles in the situation of decision-making and choice of personality is an independent and promising task.

#### References:

1. Karpov A. V. Psychology of decision-making: monograph. Institute of Psychology of RAS; Yaroslavl state. University of P.G. Demidov. Yaroslavl: B. and., 2003. 240 p.
2. Karpov A. V. Reflectivity as a psychic property and the technique of its diagnostics. Psychological journal. 2003. Volume 24. No. 5. 45-57 p.
3. Sannikov A. I. Psychology of the life choice of an individual: monograph. Odessa: BMB, 2015. 440 p.
4. Sannikov A. I. Components of decision-making style: the personal approach. Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach. Vol. 2. CA, USA: B&M Publishing, 2014.-176-182p.
5. Sannikov A. I. From the style of decision making to stylistic personality characteristics: the genesis of representations. Bulletin of postgraduate education: a collection of scientific works. Whip 3 (32). National Academy of Sciences of Ukraine, Un-management. education.
6. Sannikova O. P. Phenomenology of personality: Selected psychological works. Odessa: SMIL, 2003. 320 p.
7. Morosanova V. I., Indina T. A. Regulatory and personal bases of decision-making: monograph. St. Petersburg; M.: Nestor-History, 2011. 282p.
8. Mehtikhanova N. N., Smulson M. L. Wisdom—a property of the elderly and adapted. Bulletin of Kostroma State University. ON. Nekrasov. series: pedagogy. psychology. social work. juvenology. socio-kinetics-2013. №. 11. 23-27 p.
9. Kammeroe J. M. Your psychological type and style of work / Trans. from English. A. Bagryantseva. M.: Publishing house of the Institute of Psychotherapy, 2001. 224 p.
10. Kramer D. A. Conceptualizing wisdom: the primacy of affect-cognition relations. In R. Sternberg (Ed.), Wisdom: Its nature, origins and development. Cambridge: Cambridge University Press. 1990. 279–309 p.

#### **Свистула О. М. Мудрість як комплекс стильових характеристик особистості, яка приймає рішення**

*У статті представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку індивідуально-стилевих особливостей особистості у ситуації вибору. Метою даного дослідження став пошук умов залежності вибору від психологічного складу особистості, яка приймає рішення, аналіз особистісних властивостей, що визначають індивідуальну своєрідність прийняття рішень, компонентів інтегральної властивості особистості – рішимості (у тому числі, рефлексивності, далекоглядності).*

*Описано профілі властивостей мудрості особистості, які утворюють стійкий тип рішучості.*

**Ключові слова:** прийняття рішення, рішучість особистості, стильові характеристики особистості, мудрість, рефлексивність, далекоглядність.

#### **Свистула О. М. Мудрость как комплекс стилевых характеристик личности, которая принимает решение**

*В статье представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи индивидуально-стилевых особенностей личности в ситуации выбора. Целью данного исследования стал поиск условий зависимости выбора психологического склада личности, которая принимает решение, анализ личностных свойств, определяющих индивидуальное своеобразие принятия решений, компонентов интегральной характеристики личности – решимости (в том числе, рефлексивности, дальновидности).*

*Описаны профили параметров мудрости личности, которые образуют устойчивый тип решимости.*

**Ключевые слова:** принятие решения, решимость личности, стилевые характеристики личности, мудрость, рефлексивность, дальновидность.

**О. П. Смирнова**кандидат філософських наук, доцент,  
доцент кафедри психології та соціальної роботи  
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України**С. Б. Кас'янова**аспірант кафедри психології та соціальної роботи  
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

## ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ВИБІР СТРАТЕГІЙ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ

У статті представлено результати емпіричного дослідження емоційного інтелекту та базових поведінкових стратегій копінг-поведінки слухачів соціономічних професій (безробітних, які проходять професійну перепідготовку). Виявлено, що більшість слухачів мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Проте за шкалою «Управління своїми емоціями» слухачі мають середні (45%) та низькі (55%) показники, що свідчить про невисокий рівень розвитку самоконтролю, наявність труднощів у керуванні своїми емоціями та почуттями.

Активні поведінкові копінг-стратегії «Вирішення проблеми» та «Пошук соціальної підтримки» займають провідні місця у структурі копінг-поведінки слухачів, рівень виразності стратегії «Уникнення» знаходиться на середньому рівні.

За даними кореляційного аналізу встановлено достатні та тісні кореляційні зв'язки між складовими емоційного інтелекту та базисними стратегіями копінг-поведінки. Чим вищі показники емоційного інтелекту, тим більше людина буде прагнути не уникати проблемних ситуацій, а їх вирішувати, і у разі потреби звертатися по допомогу.

**Ключові слова:** безробітні, слухачі, емоційний інтелект, стратегії копінг-поведінки.

**Постановка проблеми.** Безробіття є стресовим періодом майже для кожної людини. Ставлення до власних можливостей та до проблеми втрати роботи є визначальним чинником її поведінки. У процесі подолання цієї ситуації особистість застосовує різні механізми та форми активності, у тому числі *копінг-поведінку*, на яку великою мірою впливає її емоційний інтелект. Однак, аналіз наукових джерел свідчить, що бракує інформації про особливості впливу емоційного інтелекту на вибір стратегій копінг-поведінки, що й обумовило актуальність даного дослідження.

**Мета статті** – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити особливості впливу емоційного інтелекту на вибір стратегій копінг-поведінки.

**Виклад основного матеріалу.** У процесі подолання стресової ситуації особистість застосовує різні механізми та форми активності, у тому числі копінг-поведінку, яка передбачає використання способів зниження дії стресової ситуації та адаптації до неї. Поняття копінг-поведінки досить ґрунтовно досліджено Р. Лазарусом, Н. Хаан, Вай-лант, Фолкманом тощо, а також низкою пострадянських дослідників (Л. П. Гримаком, Н. Є. Водоп'яновою, Т. Л. Крюковою) [5; 6; 7; 8]. Є декілька інтерпретацій цього поняття.

У неопсихоаналітичному підході, розробленому у роботах Н. Хаана, копінг-поведінка розгля-

дається у термінах динаміки Еґо, як засобу психологічного захисту (свідомого пристосування), який застосовується для зниження напруги та виявляється у більш пристосованій поведінці, адекватному сприйнятті ситуації, вмінні використовувати свій внутрішній потенціал [1].

А. Біллінґс і Р. Моос, які є представниками другого підходу, констатують що копінг визначається стійкими якостями особистості, які обумовлюють вибір поведінки у стресовій ситуації, та спрямований на оцінку ситуації, на проблему та емоції [4].

Представники третього підходу Р. Лазарус та С. Фолкман уважають, що копінг-поведінка – це «...постійно змінні когнітивні та поведінкові зусилля, яких докладає людина для того, щоб упоратися зі специфічними зовнішніми або внутрішніми вимогами, які занадто напружують чи перевищують ресурси людини» [7].

В усіх підходах копінг-поведінка – це свідомо, цілеспрямована форма ефективної адаптації особистості до вимог стресової ситуації.

Дані теоретичних та експериментальних досліджень вказують на те, копінг-поведінка – це результат взаємодії копінг-ресурсів та копінг-стратегій [5; 6].

Копінг-ресурси – це набір характеристик особистості та соціального середовища, що дозволяють здійснювати оптимальну адаптацію до стресових ситуацій. Копінг-стратегії – засоби управління

стресовим фактором, що виникають як відповідь особистості на сприйняту загрозу.

Важливу роль відіграє адекватний вибір особистістю психологічних стратегій подолання стресу, які детермінуються окремими емоційними здібностями та вміннями, що утворюють її емоційний інтелект [2; 3]. До таких психоемоційних копінг-ресурсів відноситься вміння адекватно виражати свої емоції та почуття, розуміння їхнього прояву в інших людей. Важливим копінг-ресурсом є емпатія, яка включає у себе як співпереживання, так і здатність приймати іншу точку зору, що дозволяє більш чітко оцінювати проблему та створювати більше альтернативних варіантів її вирішення. Тому, емоційний інтелект виступає як ефективний ресурс копінг-поведінки, низький рівень якого веде до послаблення психоемоційних копінг-ресурсів, що може призвести, зокрема, до синдрому хронічної втоми, емоційного вигорання та до психосоматичних захворювань [4]. Емоційний інтелект як чинник успішної професійної діяльності, його складові, функції, передумови розвитку розглядали у своїх працях вітчизняні та зарубіжні вчені (О. І. Власова, Н. В. Коврига, М. А. Кузнєцов, Е. Л. Носенко, А. М. Прихожан, М. О. Манойлова, Г. Г. Гарскова, І. Н. Андрєєва, Є. П. Ільїн, Д. В. Люсін, Р. Бар-Он, Г. Гарднер, Д. Гоулман, Дж. Майєр, П. Саловей та ін.). Тому проблема визначення особливостей впливу емоційного інтелекту на вибір стратегій копінг-поведінки набуває все більшого значення.

Емпіричне дослідження проводилося на базі Харківського центру професійно-технічної освіти державної служби зайнятості України. До вибірки ввійшли 40 жінок-слухачів соціально-педагогічних професій (безробітні) віком від 24 до 43 років, більшість яких має вищу освіту.

Для досягнення поставленої мети було використано методики: опитувальник емоційного інтелекту Н. Холла, методика «Індикатор копінг-стратегій» (Coping Strategy Indicator, CSI) Д. Амірхана (James H. Amirkhan) в адаптації Н. О. Сироти і В. М. Ялтонського та метод рангової кореляції.

Результати дослідження емоційного інтелекту представлено у табл. 1 та на рис. 1.

Респонденти з високими або середніми показниками емоційного інтелекту, на відміну від досліджуваних з низькими показниками, розуміють власні емоційні стани, можуть враховувати у процесі прийняття рішень почуття та емоції інших людей і позитивно впливати на них. Виражена здатність до емпатії викликає бажання знаходити в особі цієї людини емоційну підтримку та заспокоїливий вплив. Проте за шкалою «Управління своїми емоціями» значна кількість слухачів (55%) мають низькі показники, що свідчить про наявність труднощів в керуванні своїми емоціями, почуттями та невисокий рівень самоконтролю.

**Результати дослідження** базисних копінг-стратегій поведінки слухачів представлені у табл. 2 та на рис. 2.

Активні поведінкові копінг-стратегії «Вирішення проблеми» та «Пошук соціальної підтримки» займають провідні місця у структурі копінг-поведінки безробітних, які проходять професійну перепідготовку. Для ефективного вирішення проблеми вони намагаються використовувати свої особистісні ресурси та звертаються за допомогою та підтримкою до сім'ї, друзів, різних інстанцій.

Більшість слухачів має середній рівень виразності стратегії «Уникнення». Вони можуть намагатися уникати проблемні ситуації, заздалегідь продумавши можливі негативні наслідки.

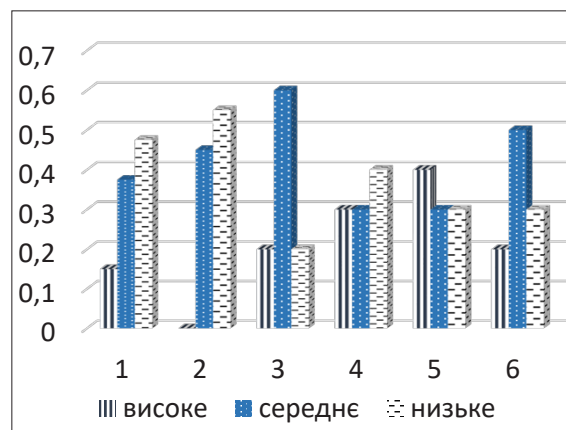


Рис. 1. Рівні розвитку складових емоційного інтелекту

Примітка: 1 – «Емоційна обізнаність», 2 – «Управління своїми емоціями», 3 – «Самомотивація», 4 – «Емпатія», 5 – «Розпізнавання емоцій інших людей», 6 – «Інтегративний рівень емоційного інтелекту».

Таблиця 1

Рівні розвитку складових емоційного інтелекту слухачів

Складові емоційного інтелекту	Кількість респондентів (%) у залежності від рівня розвитку емоційного інтелекту		
	високий	середній	низький
Емоційна поінформованість	6 (15,0 %)	15 (37,5 %)	19 (47,5%)
Управління своїми емоціями	0 (0,0%)	18 (45,0%)	22 (55,0%)
Самомотивація	8 (20,0 %)	24 (60,0%)	8 (20,0 %)
Емпатія	12 (30,0%)	12 (30,0 %)	16 (40,0%)
Розпізнавання емоцій інших людей	16 (40,0%)	12 (30,0 %)	12 (30,0%)
Інтегративний емоційний інтелект	8 (20,0 %)	20 (50,0 %)	12 (30,0%)

Особливості впливу складових емоційного інтелекту на вибір стратегії копінг-поведінки (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена ( $r_{Cn}$ )) представлені у табл. 3.

Встановлено позитивні тісні та достатні зв'язки між стратегією копінг-поведінки «Вирішення проблеми» та всіма складовими емоційного інтелекту: «Емоційною поінформованістю» ( $r_{Cn}=0,30, p<0,05$ ), «Управління своїми емоціями» ( $r_{Cn}=0,63, p<0,01$ ), «Самомотивацією» ( $r_{Cn}=0,67, p<0,01$ ), «Емпатією» ( $r_{Cn}=0,41, p<0,01$ ); «Розпізнаванням емоцій інших людей» ( $r_{Cn}=0,27, p<0,05$ ), «Інтегративним емоційним інтелектом» ( $r_{Cn}=0,51, p<0,01$ ). Чим вищі показники емоційного інтелекту, тим частіше людина прагне ефективно вирішити свою проблему, використовуючи особистісні ресурси.

На вибір стратегії копінг-поведінки «Пошук соціальної підтримки» впливають «Емпатія»

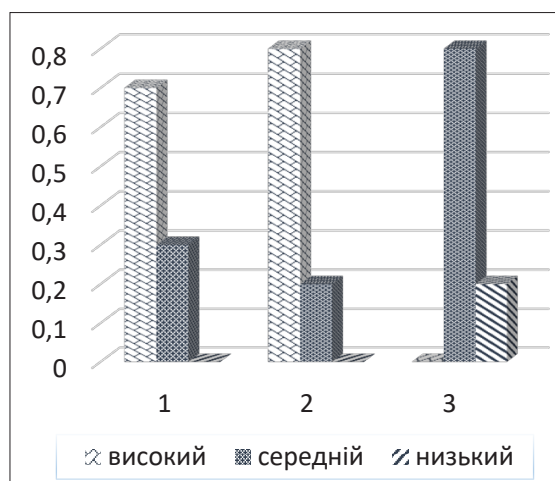


Рис. 2. Рівень виразності базисних копінг-стратегій поведінки слухачів

Примітка: 1 – «Вирішення проблеми», 2 – «Пошук соціальної підтримки», 3 – «Уникнення»

( $r_{Cn}=0,46, p<0,01$ ), «Розпізнавання емоцій інших людей» ( $r_{Cn}=0,32, p<0,05$ ). Особи з високими рівнями емпатії та розпізнаванням емоцій інших людей не тільки самі звертаються по допомогу до оточуючих, а також проявляють співчуття, турботу до інших.

Встановлені від'ємні тісні та достатні зв'язки між стратегією «Уникнення» та всіма складовими емоційного інтелекту свідчать про те, що чим вище рівень емоційного інтелекту, тим рідше людина буде уникати контактів з дійсністю та відсторонюватися від вирішення проблем.

**Висновки.** У процесі дослідження виявлено, що більшість слухачів мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Вони в основному володіють інформацією про природу емоцій та емоційних станів, можуть враховувати у процесі прийняття рішень почуття та емоції інших людей, але недостатньо мотивовані та їм складно управляти своїми емоціями – за шкалою «Управління своїми емоціями» слухачі мають середні (45%) або низькі (55%) показники. Активні поведінкові копінг-стратегії «Вирішення проблеми» та «Пошук соціальної підтримки» займають провідні місця у структурі копінг-поведінки слухачів, рівень виразності стратегії «Уникнення» знаходиться на середньому рівні.

За даними кореляційного аналізу встановлено достатні та тісні кореляційні зв'язки між складовими емоційного інтелекту та базисними стратегіями копінг-поведінки, чим вищі показники емоційного інтелекту, тим більше людина прагне не уникати проблемних ситуацій, а їх вирішувати, і у разі потреби звернутися по допомогу.

Наявність зв'язків між емоційним інтелектом та копінг-стратегіями свідчить про те, що люди з високим рівнем емоційного інтелекту володіють більш «конструктивними» понятійними структурами, а з низьким – схильні до непродуктив-

Таблиця 2

### Виразність базисних копінг-стратегій поведінки у слухачів

Базисні копінг-стратегії	Кількість респондентів (% від загального числа) у залежності від рівня базисної копінг-стратегії		
	високий	середній	низький
Вирішення проблеми	28 (70%)	12 (30%)	0 (0%)
Пошук соціальної підтримки	32 (80,0 %)	8 (20,0%)	0 (0%)
Уникнення	0 (0%)	32 (80,0 %)	8(20,0%)

Таблиця 3

### Результати рангової кореляції (коефіцієнт Спірмена)

Складові емоційного інтелекту	Стратегії копінг-поведінки		
	Вирішення проблеми	Пошук соціальної підтримки	Уникнення
Емоційною поінформованість	0,30**	0,18	-0,71*
Управління своїми емоціями	0,63*	-0,21	-0,50*
Самомотивація	0,67*	-0,03	-0,40*
Емпатія	0,41*	0,46*	-0,52*
Розпізнавання емоцій інших людей	0,27**	0,32**	-0,28**
Інтегративний емоційний інтелект	0,51*	0,19	-0,54*

Примітки: \* – статистична значущість розбіжностей при  $p \leq 0,01$ ; \*\* – статистична значущість розбіжностей при  $p \leq 0,05$



них роздумів із приводу ситуації, що склалася. Особистості з високим рівнем емоційного інтелекту здатні диференціювати почуття від розуму, можуть швидше абстрагуватись від негативного афекту та від марних, непродуктивних роздумів, викликаних стресовою подією.

Наявність зв'язку між емоційним інтелектом та копінг-стратегіями також пов'язана зі здібністю до регуляції емоцій, яка дозволяє індивідуумам більш успішно відновлюватись після негативних впливів, наприклад, шляхом занурення у приємну для людини діяльність, що відволікає її від дії негативного афекту. Окрім того, індивідууми з високим рівнем емоційного інтелекту, ймовірно, не схильні виявляти надмірне хвилювання з приводу ситуацій, які їм непадвласні, чітко усвідомлюючи можливість впливу некерованих зовнішніх обставин.

Наступною ключовою емоційною здатністю є схильність емоційно розумних індивідуумів до опрацювання особистісних травм минулого, який полягає у реконструкції (реорганізації) негативного емоційного досвіду, надаючи йому відповідного значущого місця у життєдіяльності людини.

Отже, особи з високим рівнем розвитку емоційного інтелекту схильні до активної участі у процесі подолання стресової ситуації, здатні чітко розпізнавати та регулювати власні почуття, впевнені у своїх можливостях. Вони своєчасно оцінюють неконтрольованість стресової ситуації і за необхідності відмовляються від спроб її змінити; володіють гнучкою системою поведінкових реакцій, яка забезпечує найбільш ефективні стратегії подолання стресу. Розвинений емоційний інтелект дає можливість сформулювати таку систему переконань про себе, про світ, про відносини зі світом, яка допомагає впоратися зі стресами та сприймати їх як менш значущі. Дані дослідження можуть бути використані для розробки програми психологічних тренінгів щодо

цілеспрямованого підвищення емоційного інтелекту безробітних, які б сприяли більш ефективному їхньому працевлаштуванню.

#### Література:

1. Дерев'янка С. Актуалізація емоційного інтелекту в емоціогенних умовах. Соціальна психологія. 2008. № 1. С. 96–104.
2. Кас'янова С. Б. Роль емоційного інтелекту в розвитку лідерських якостей особистості. Психологічні перспективи. 2018. № 31. С. 118-130. URL: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-118-130>
3. Кас'янова С. Б. Емоційний інтелект та особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій. Посттравматичний стрес: дорослі, діти та родини в ситуації війни. 2018. Т. 1. С. 357-372.
4. Коврига Н. В. Стресозахисна та адаптивна функції емоційного інтелекту: автореф. дис. ... канд. техн. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». К., 2003. 23 с.
5. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. Психологія і суспільство. 2004. № 4. С. 95-109.
6. Носенко Е. Л., Четверик-Бурчак А. Г. Емоційний інтелект як чинник досягнення життєвого успіху: моногр. К.: Освіта України, 2016. 182 с.
7. Психология совладающего поведения: материалы II Междунар. науч.-практ. конф., Кострома, 23–25 сент. 2010 г., Т. 1 / отв. ред.: Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровская, С. А. Хазова. Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. 297 с.
8. Русина Н. А. Копинг-ресурсы личности как основа ее здоровья. Совладающее поведение: Современное состояние и перспективы / Под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. М.: Изд-во Институт психологии РАН, 2008. 474 с.

#### Смирнова Е. П., Касьянова С. Б. Особенности влияния эмоционального интеллекта на выбор стратегий копинг-поведения

*В статье представлены результаты эмпирического исследования эмоционального интеллекта и базовых поведенческих стратегий копинг-поведения слушателей социологических профессий (безработных, которые проходят профессиональную переподготовку). Выявлено, что большинство слушателей имеют средний уровень развития эмоционального интеллекта. Однако по шкале «Управление своими эмоциями» слушатели имеют средние (45%) и низкие (55%) показатели, что свидетельствует о невысоком уровне развития самоконтроля, наличии трудностей в управлении своими эмоциями и чувствами.*

*Активные поведенческие копинг-стратегии «Решение проблемы» и «Поиск социальной поддержки» занимают ведущие места в структуре копинг-поведения слушателей, степень выраженности стратегии «Исключение» находится на среднем уровне.*

*По данным корреляционного анализа установлены достаточные и тесные корреляционные связи между составляющими эмоционального интеллекта и базисными стратегиями копинг-поведения. Чем выше показатели эмоционального интеллекта, тем чаще человек будет стремиться не избегать проблемные ситуации, а решать их, и в случае необходимости обращаться за помощью.*

**Ключевые слова:** безработные, слушатели, эмоциональный интеллект, стратегии копинг-поведения.

**Smyrnova O. P., Kasianova S. B. The features of influence of emotional intelligence on selection of coping-behavior strategies**

*The paper presents the results of the empirical study of the emotional intelligence and basic behavioral strategies of coping behavior among the students of socio-occupational professions (unemployed who undergo vocational retraining). It was found that the majority of students have an average level of development of emotional intelligence. However, on the scale of "Managing Own Emotions", students have average (45%) and low (55%) indicators, which indicates a low level of self-control development, difficulties in managing their emotions and feelings. Active behavioral coping strategies "Problem Solving" and "Finding Social Support" occupy leading positions in the structure of student's coping behavior. The strategy expressiveness level of "Avoidance" was at an average level. According to the correlation analysis, the sufficient and close correlation between the components of emotional intelligence and the basic strategies of coping behavior was established. The higher the rates of emotional intelligence, the more a person strives not to avoid problem situations, but to solve them, and, if necessary, to seek help.*

**Key words:** *unemployed, students, emotional intelligence, coping-behavior strategies.*

## ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ

УДК 159.937.3+612.84

О. С. Лисенко

випускник кафедри педагогіки та психології післядипломної освіти  
Інститут післядипломної освіти  
Національного медичного університету імені О. О. Богомольця

### ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ОПТИЧНИХ ІЛЮЗІЙ

*У статті проаналізовано психологічні та фізіологічні аспекти виникнення оптичних ілюзій. Надано інформацію про деякі відомі види об'єктів оптичних ілюзій. Стаття містить інформацію про ймовірні механізми утворення вищезазначених візуальних ефектів. Повідомляється про явища апперцепції в контексті виникнення візуальних ілюзій. Аналіз реальної величини і форми предметів може залежати від процесу поєднаного впливу зорових, дотикових і м'язово-рухових відчуттів. Ілюзорне сприйняття може включати паралельне зрівняння стимулу з еталоном. Ілюзії широко використовуються для вивчення бістабільного сприйняття. Свідомі перцепції можуть чергуватися між двома або більше різними інтерпретаціями візуального впливу. Описується імпосибілізм як спосіб зображення предметів, які не здатні існувати в реальному світі. Потрібні подальші дослідження оптичних ілюзій в здорових добровольців та пацієнтів.*

**Ключові слова:** оптична ілюзія, апперцепція, іррадіація, зір, дослідження.

**Постановка проблеми.** Наукова проблема полягає в тому, що в сучасній науковій літературі немає однозначного розуміння механізму виникнення оптичних ілюзій. Однак існують різні гіпотези, що базуються на психологічних та фізіологічних аспектах виникнення візуальних ефектів. Це викликає науковий інтерес до проведення подальших наукових досліджень, що дозволять повноцінно виявити критерії утворення зорового сприйняття.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Протягом останнього часу в науковій літературі почали з'являтися різносторонні публікації, які дозволяють отримати не лише інформацію щодо вірогідних механізмів виникнення оптичних ілюзій, але й дозволяють знайти практичне застосування цього явища в медицині та психології. Існує повідомлення про перспективи використання цього феномену в естетичній стоматології, для вивчення особливостей зорового сприйняття здорових і / або хворих осіб та аналізу активності певних відділів головного мозку залежно від подразника. Оскільки остаточного механізму виникнення оптичних ілюзій не визначено, проводиться науковий пошук із залученням добровольців або пацієнтів.

**Мета статті.** Головною метою цієї роботи є вивчення сучасних теорій щодо механізмів виникнення та практичного застосування оптичних ілюзій з точки зору психології та медицини.

**Виклад основного матеріалу.** Зміни зображення світла та тіней, зміщення перспективи,

проведення неправильних зв'язків, некоректних з'єднань та напрямків дозволяють створювати на площині неможливі фігури. Використовуючи перспективу або аксонометрію, можна надати об'єкту глибину простору. Тому професором одного з копенгагенських університетів Тедді Брауніусом був введений термін «імпосибілізм», що значить спосіб зображення предметів, які не здатні існувати в реальному світі, але візуально здаються нам справжніми. Пізніше люди почали використовувати дані фігури в живописі, графіці, скульптурі, архітектурі та дизайні [1, с. 74602-1, 74602-2].

У 1934 році шведським художником Оскаром Ройтерсвердом було створено першу неможливу фігуру, яка складалася з 9 кубів, складених у формі трикутника (псевдотрикутник). У 1958 році в «Британському психологічному журналі» опубліковано трикутник Пенроуза [2, С. 155]. У 1964 році став популярним об'єкт, який має форму виделки, заснований на положеннях неправильних з'єднань, що може бути лише в двовимірній площині. Куб Неккера був вперше описаний в 1832 році швейцарським кристалографом Льюїсом А. Неккером, який помітив, що кристали іноді візуально змінюють форму, коли на них дивишся. У 1996 році створили новий об'єкт – куб, основа якого вивернута назовні. Безкінечні сходи були представлені у 1958 році батьком та сином Лайонелом і Роджером Пенроузами [1, с. 74602-2, 74602-3].

Особливості візуальної оцінки кольору, форми, розмірів предмета залежать від фізіологічних і пси-

хологічних механізмів зорового сприйняття, тому аналіз реальної величини і форми предметів може корелювати з процесом поєднаного впливу зорових, дотикових і м'язово-рухових відчуттів. Зміст і характер сприйняття об'єкта залежать також від установки, відмінності в досвіді, інтересах, загальної спрямованості особистості, тому конкретний образ образотворчого плану у різних людей відрізняється своєрідністю, оскільки у ряді випадків людина замість об'єктивного образу сприймає предмет таким, яким його хочеться сприймати або яким він пропонується. Це явище характеризує **апперцепція** – вплив досвіду людини, її інтересів, обсягу знань, об'єктивності або адекватності поведінки на склад сприйняття. Така властивість характеризує індивідуальне ставлення людини до предметів, його суб'єктивну оцінку реальності. Варто зазначити, що особливості зорової рецепції кольору і форми можуть викликати ілюзії, пов'язані з взаємодією фону і об'єкта (контрасти, рефлексії, послідовні образи), з впливом освітленості (світлотіні, метамеризм) і кольору на сприйняття просторових параметрів (ірадіація). Ілюзії об'єму або форми можуть виникати за наявності контрасту відтінків кольору: теплі (жовті, помаранчеві) і світлі кольори здаються виступаючими, холодні (блакитні) – глибокими, темні – віддаленими. Суб'єктивне сприйняття зміни форми і розмірів від кольору і освітленості носить назву ірадіації (наприклад, біла пляма здається більшою, ніж темна). Явище ірадіації полягає також в тому, що світлі ділянки візуально сприймаються виступаючими, а темні здаються більш щільними. Наприклад, з практичної точки зору в стоматології використання механізмів ілюзорного сприйняття об'єкта дозволяє не тільки підвищити якість реставрацій, але і знизити ступінь інвазивності впливів (препарування), а також розширити можливості техніки реставрування зуба в конструкціях [3, с. 42, 43].

Досвід характеризують як процес і результат, пов'язані з діяльністю свідомості і активним практичним ставленням людини до світу переважно у сфері почуттів і переживань (вміння будувати, навик дослідницької роботи тощо). Зазначається, що зміст досвіду об'єктивний, оскільки залежить від рівня розвитку історичної практичної і пізнавальної діяльності людей. Г. Лейбніц одним із перших вводить поняття апперцепції (від лат. *ad* – до і *percipio* – сприйняття), що допомагає розділити процес сприйняття на сприйняття взагалі (*perception*) і усвідомлене сприйняття, чітке сприйняття розумом (апперцепція). Це сприяє дослідженню специфіки процесу усвідомлення сприйняття [4, с. 2].

Ілюзорне сприйняття є усвідомлюваним підсумком несвідомого процесу, що включає в себе паралельне звірення стимулу, який пред'явля-

ється, з еталоном та порівняння результатів паралельного звірення, після чого усвідомлюється результат цього порівняння. Зазначається, що відбуваються неусвідомлювані обчислювальні операції, внаслідок яких виникає ефект ілюзорного сприйняття відмінності між однаковими стимулами. Вірогідно, імпліцитні операції, що передують появі контрастної ілюзії, здійснюються над умовними величинами. Однак зазначається, що тільки раціональна критика сприяє елімінації помилок і звільнення від ілюзій [5, с. 72, 73].

Одним із найцікавіших феноменів зорового сприйняття є ілюзія зрушення фрагментів зорового образу в структурі нерухомих картин. Зазначені об'єкти штучно формуються з різнозафарбованих і розташованих в протифазі регулярно повторюваних деталей. Такі статичні картини розглядаються для вивчення психофізіологічних механізмів зорового сприйняття людини, однак зазначається, що відсутня єдина концепція, яка могла б пояснити, чому у людини виникає ілюзорне бачення зрушення фрагментів зорового образу в складі нерухомих картин. Вірогідно, будь-яка ілюзія «руху» (рухливості або зрушення) формується, коли «збивається» механізм стабілізації сприйняття нерухомих картин за рахунок мікроруху очей, що викликає зміни зображення на сітківці та призводить до ілюзії переміщення їх окремих фрагментів. Також феномен ілюзорного відчуття «руху» під час розглядання статичних об'єктів може бути своєрідним проявом швидкої адаптації мозку суб'єкта до одержуваної зорової інформації з метою не втратити контроль і координацію в просторі. Ймовірно, мозок деякий час випереджаючи, «очікує» руху нерухомих об'єктів, а потім вже ілюзорно власне сприймає цей рух. Проведено дослідження, де вивчали бінокулярну систему людини в стані норми, в якому взяли участь 20 добровольців у віці 20–25 років з нормальним бінокулярним зором і з нормальною гостротою зору. Деталі ілюзорних картин були рівномірно розташовані в світловий протифазі відносно одна одної. Картини були розподілені на п'ять груп, кожна група об'єднувала в собі структури принципово схожі по зображенню деталей. Обрані картини були додатково перетворені в чорно-біле зображення, також ці зображення були зменшені, в цих же картинах усували деякі деталі, що знаходяться, наприклад, в світловий протифазі, та інше. Кожному добровольцю в різній послідовності надавали всі підготовлені картини, після чого результати дослідження (відповіді добровольців) фіксували в таблиці та для наочності розраховували у відсотках від загального числа, що було отримано в дослідженні. Встановлено, що під час розгляду кольорових картин добровольці бачили зрушення фрагментів образів в 60% випадків, погано бачили зрушення – 15%, не бачили зрушення – 20%,

бачили об'єм і мерехтіння фрагментів в 5% випадків. Стосовно розглядання чорно-білих картин добровольці бачили зрушення фрагментів образів в 55% випадків, погано бачили зрушення – 20%, не бачили зрушення – 20%, бачили об'єм і мерехтіння фрагментів в 5% випадків. Внаслідок отриманих результатів зроблено висновок, що виникнення ілюзії переміщення фрагментів не залежить від того, кольорова картина або чорно-біла, оскільки відмінність у 5% не є достовірною. З'ясовано, що при кутовому розмірі 3 кут. град, ілюзія зрушення у більшості спостерігачів не виникає, тому стала актуальною думка, що виникнення ілюзії переміщення фрагментів образів залежить від розміру проекції зображень на сітківці очей. Зазначається, що під час розглядання картин, зменшених до 3 кут. град по горизонталі, добровольці бачили зрушення фрагментів образів в 10% випадків, погано бачили зрушення – 25%, не бачили – 60%, бачили об'єм і мерехтіння фрагментів в 5% випадків. Варто зазначити, що зображення в 3 кут. град, які показували з екрану монітора з певною фіксацією погляду (проекція потрапляла на рецептивні поля за межами макули), дозволило повідомити про вірогідне виникнення ілюзії переміщення фрагментів образів. Також кожному обстежуваному добровольцю показували ті ж картини зі зменшеною кількістю фрагментів, що знаходяться в світловий протифазі. Встановлено, що стійкість виникнення ілюзії зрушення фрагментів образів залежить від кількості повторюваних елементів в картині. Виявлено, що зі зменшенням кількості деталей, що знаходяться по відношенню одна до одної в протифазі, добровольці бачили зрушення фрагментів образів в 20% випадків, погано бачили зрушення – 50%, не бачили зрушення – в 30% випадків, об'єм і мерехтіння ніхто не бачив. Останнє дослідження було проведене з картинами з відсутністю деталей, що знаходяться в дзеркальній протифазі. У всіх (100%) добровольців ці картини не викликали ефекту ілюзії переміщення фрагментів образів. Варто зазначити, що деталі картин, регулярно розташовані в світловий протифазі, надають вплив на рецептивні поля сітківки за межами її макулярної області. Відбувається обробка зорових сигналів з макулярних і периферичних зорових полів сітківки, що аналізуються в різних структурах ЦНС. Повідомлено про те, що у структурі сітківки є магноцелюлярні рецептивні поля, які передають інформацію про рух об'єктів, і парвоцелюлярні рецептивні поля, які передають інформацію про чіткість і колірний спектр об'єктів. Вірогідно, рецептивні поля магноцелюлярних клітин реагують під час саккадичних рухів очей, тому що дирекційна чутливість цих рецептивних полів не адекватна світловому подразнику, який, своєю чергою, складається з парних регулярно повторюваних світлих і темних деталей. Деталі перебу-

вають по відношенню одна до одної в світловий протифазі. Така дія призводить до нейродинамічного конфлікту в зоровій системі, що, ймовірно, провокує ілюзорне бачення зрушення фрагментів [6, с. 88–90].

Одна з причин виникнення ілюзії об'єктів, що перетинаються (наприклад, одна з двох перпендикулярних ліній здається дещо коротшою, якщо не пересвідчитися вимірювальними приладами), полягає у тому, що бінокулярний зір людини здатен з високою чіткістю фіксувати середину загальної картини, однак під час віддалення від середини зображення зір поступово припиняє бути таким же різким, як в радіусі бінокулярного, внаслідок чого погляд починає фіксуватися на лініях, що перетинаються. Те, що виявляється поділенням, здається меншим. Існує ілюзія викривлення, яка може бути викликана заднім планом. Спостерігають також іррадіацію в оптиці, що виникає під час появи зображення на сітківці ока, що складається із світлих та темних ділянок. Чорні квадрати і перетин білих ліній, що утворений між ними, формують так звані спалахи сірого кольору, однак іррадіація залежить виключно від недосконалості зорового апарату. Описано зовнішній вплив на розміри предмета, оскільки центральний відділ нервової системи людини має здатність до порівняння. Два кола однакового розміру можуть видаватися різними, наприклад, коли перший об'єкт оточують кола меншого діаметру, а другий – більшого розміру [2, с. 156].

Зміна розміру зіниць може залежати від суб'єктивного зорового сприйняття, для підтвердження чого було використано візуальний стимул з двох наборів крапок (білі та чорні), що рухалися в протилежних напрямках. Спостерігач сприймав цей подразник як 3D-циліндр, який обертався в напрямку за годинниковою стрілкою з чорними крапками або проти годинникової стрілки з білими крапками. Виявлено, що розмір зіниць збільшується, коли попереду з'являлися чорні крапки, і зменшувався, коли попереду з'являлися білі крапки. Зміни були співвіднесені з оцінкою спектру аутизму. Серед деяких учасників дослідження розмір зіниць суттєво відрізнявся між чорними та білими ділянками, а в інших – зміни виявилися мінімальними. Ці відмінності значно корелюють з оцінками учасників з виявленими змінами спектру аутизму, а саме – чим більше аутичних ознак, що повідомлялися індивідуумом в анкеті, тим більш значними були зміни зіниць [7, с. 2]. Однак також проведено дослідження, яке не підтверджує гіпотезу про те, що сприйняття оптичної ілюзії підвищеної яскравості або відблисків відрізняється в перцептивній обробці серед осіб з розладами аутичного спектру [8, с. 1, 8].

Виявлено, що більш високі люди сприймаються як більш тонкі, а також більш тонкі люди сприйма-

ються як більш високі, хоча ця ілюзія не так виражена, як перша. Ефект виразніше характерний для тілесних об'єктів, ніж для прямокутників або циліндрів. Представлена ілюзія має деяку схожість з двома іншими геометричними ілюзіями, описаними в літературі як горизонтально-вертикальні ілюзії Шепарда. Горизонтально-вертикальна ілюзія полягає в тому, що вертикальна лінія сприймається як довша, ніж еквівалентна горизонтальна лінія (часто ілюструється як перевернута велика літера «Т»). Така ілюзія виникає тоді, коли спостерігач повинен судити про відносні довжини горизонтального і вертикального відрізків об'єкта, іншими словами, горизонтально-вертикальна ілюзія вимагає порівняння вертикальних і горизонтальних розмірів. Ілюзія Шепарда спостерігається під час порівняння двох тривимірних паралелепіпедів, в яких верхні поверхні (паралелограми) ідентичні, але орієнтовані по-різному. Наприклад, для одного паралелепіпеда основна вісь паралелограма орієнтована вертикально, а інша – горизонтально. Вертикально орієнтований паралелограм виглядає витягнутим щодо орієнтованого горизонтально. Механізми, що лежать в основі ілюзії щодо форми тіла, в даний час невідомі. Також автори наголошують, що потрібні подальші дослідження для визначення того, чи існує ця ілюзія для тривимірних тіл, на відміну від фотографій тривимірних тіл [9, р. 1158–1160].

Свідоме сприйняття може спонтанно переключатися між спостереженням профілів осіб і вазою, коли суб'єкт розглядає двозначне зображення, наприклад, ілюзію вази Рубіна. Оскільки більшість цих зображень призводить до двох виключних станів сприйняття, їх називають бістабільним сприйняттям. Бістабільному сприйняттю сприяє складна діяльність мозку, тому ілюзія вази Рубіна пропонується в проведенні потенційних методів дослідження нейронних механізмів, що лежать в основі цього явища. Активація зорової кори перебуває в тісному зв'язку зі сприйняттям ілюзії Рубіна. Діяльність в областях високого рівня, таких як права верхня тім'яна часточка, передувала перцептуальним змінам ілюзії вази Рубіна. Модуляція зорової кори з областей високого рівня також впливала на перцептивні зміни під час сприйняття ілюзії вази Рубіна [10, с. 1, 2].

Проведено дослідження, в якому взяли участь 30 умовно здорових неоплачуваних добровольців, чоловіків і жінок, у віці від 20 до 30 років, що володіють нормальним або компенсованим до нормального зором. Експеримент проводився в ранкові та денні години, реєстрація результатів проводилася після повноцінного нічного відпочинку добровольців. Розглянуто сприйняття людиною куба Неккера – зображення, неоднозначність сприйняття якого пов'язана як з просторовою перспективою і напрямком погляду, так і обумовлена ког-

нітивним процесом прийняття рішення людиною. В рамках експерименту використані зображення куба Неккера (добровольцю у випадковій послідовності показували 6 кубів Неккера) з різною інтенсивністю середніх ліній, що демонструвались у вигляді чорних ліній на білому фоні на екрані комп'ютера. Між зображеннями різних кубів учаснику показували стаціонарне фонове кольорове зображення без будь-яких точок, що привертало б увагу. Час надання зображення куба Неккера складав 500-700 мс, пауза між показом двох різних кубів складала 1500-2000 мс. «Перемикання» включає в себе етап безпосередньо сприйняття об'єкта та етап прийняття рішення стосовно його полярності. Один і той же куб Неккера різні люди можуть сприймати як лівий або правий. Виявлені значення інтенсивності індивідуальної характеристики «мозкового шуму» для 13 випробовуваних і певна величина мінімальної похибки Emin. Дані характеризують відхилення теоретично передбаченої ймовірності від розрахованої з експериментальних даних [11, с. 33–36].

**Висновки і пропозиції.** Механізми виникнення оптичних ілюзій на цей час остаточно не виявлені, однак зазначається, що це явище виникає внаслідок особливостей зорового сприйняття людини, результат якого здатний відрізнитися в різних осіб. Цей феномен може бути використаний в мистецтві, архітектурі, естетичній стоматології. Тому потрібні подальші дослідження для вивчення особливостей виникнення візуальних ілюзій в здорових добровольців та пацієнтів.

#### Література:

1. Дятлова Е.В., Васькина О.О. Богданова Т.В. Изучение «невозможных фигур» в инженерной графике. Сборник материалов X Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Россия молодая» (Кемерово, 24-27 апреля 2018 г.). Кемерово: КузГТУ, 2018. С. 74602-1–74602-3. URL: <http://science.kuzstu.ru/wp-content/Events/Conference/RM/2018/RM18/pages/Articles/74602-.pdf> (дата обращения: 22.07.2018 р.).
2. Горбачёва Е.С., Белоенко Е.В. Исследование восприятия оптических иллюзий. Молодежь и современные информационные технологии: сборник трудов XIV Международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых (г. Томск, 7-11 ноября 2016 г.: в 2 т.). Томск: Изд-во ТПУ, 2016. Т. 2. С. 155–156. URL: <http://earchive.tpu.ru/handle/11683/37167> (дата обращения: 22.07.2018 р.).
3. Луцкая И.К. Влияние феномена иррадиации на зрительное восприятие эстетической реставрации. Современная стоматология. 2015. № 1. С. 42–44.

4. Тахтамышев В. Г., Харламова Г. С. Опыт восприятия: проблема определения понятия. Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1 (часть 2). URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=20021> (дата обращения: 23.07.2018).
5. Агафонов А.Ю., Бурмистров С.Н., Шилов Ю.Е. Контрастная иллюзия: старые факты в новом свете. Вестник СПбГУ. Сер. 16. 2016. № 4. С. 63–74.
6. Рабичев И.Э., Котов А.В., Дорофеев К.Д. Иллюзия подвижки фрагментов зрительного образа неподвижных картин. Наука и образование. 2016. №3. С. 87–91.
7. Park W.J., Schauder K.B., Tadin D. Consciousness reflected in the eyes. *Elife*. 2018. Vol. 7. e35374. DOI: 10.7554/eLife.35374.
8. Laeng B., Færevaaag F.S., Tanggaard S., von Tetzchner S. Pupillary response to illusions of brightness in autism spectrum disorder. *Perception*. 2018. Vol. 9, No. 3. – 2041669518771716. DOI: 10.1177/2041669518771716.
9. Beck D.M., Emanuele B., Savazzi S. A new illusion of height and width: taller people are perceived as thinner. *Psychon. Bull. Rev.* 2013. Vol. 20, No. 6. P. 1154–1160. DOI: 10.3758/s13423-013-0454-8.
10. Category selectivity of human visual cortex in perception of Rubin face-vase illusion / X. Wang et al. *Front Psychol.* 2017. Vol. 8. 1543. DOI: 10.3389/fpsyg.2017.01543.
11. Руннова А.Е., Журавлев М.О., Лопатин Д.В. Математическое моделирование некоторых аспектов когнитивного распознавания сложных объектов с пространственной перспективой. Вестник ТГУ. 2017. Т. 22, № 1. С. 33–38.

**Лысенко А. С. Психологические и физиологические аспекты возникновения оптических иллюзий**

*В статье проанализированы психологические и физиологические аспекты возникновения оптических иллюзий. Предоставлена информация о некоторых известных видах объектов оптических иллюзий. Статья содержит информацию о возможных механизмах образования вышеуказанных визуальных эффектов. Сообщается о явлениях апперцепции в контексте возникновения визуальных иллюзий. Анализ реальной величины и формы предметов может зависеть от процесса сочетанного воздействия зрительных, осязательных и мышечно-двигательных ощущений. Иллюзорное восприятие может включать параллельное сравнение стимула с эталоном. Иллюзии широко используются для изучения бистабильного восприятия. Сознательные перцепции могут чередоваться между двумя или больше разными интерпретациями визуального влияния. Описывается импосибилizm в качестве способа изображения предметов, которые не способны существовать в реальном мире. Требуется дальнейшие исследования оптических иллюзий у здоровых добровольцев и пациентов.*

**Ключевые слова:** оптическая иллюзия, апперцепция, иррадиация, зрение, исследование.

**Lysenko O. S. Psychological and physiological aspects of the emergence of optical illusions**

*The article analyzes the psychological and physiological aspects of the emergence of optical illusions. It provides information about some of the known types of optical illusions objects. The article contains information about possible mechanisms of the formation of visual effects. It is reported on the phenomena of apperception in the context of the emergence of visual illusions. Analysis of the actual size and shape of objects may depend on the process of combined effects of visual, tactile and muscular-motor sensations. An illusory perception may include parallel scrutiny of the stimulus with the standard. Illusions has been widely used to explore bistable perception. Conscious percepts might alternate between two or more different interpretations of the visual influence. Impossibilism is described as a way of representing objects that can not exist in the real world. Further studies of optical illusions in healthy volunteers and patients are needed.*

**Key words:** optical illusion, apperception, irradiation, vision, research.

## МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.6:004.738.5-053.67

**О. В. Бацильова**

доктор психологічних наук, професор,  
завідувач кафедри психології  
Донецький національний університет імені Василя Стуса

**І. В. Пузь**

кандидат психологічних наук, доцент,  
доцент кафедри психології  
Донецький національний університет імені Василя Стуса

### ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВУ ІНТЕРНЕТ-АДИКЦІЇ У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

*У статті розкриваються психологічні аспекти прояву інтернет-адикції в молодіжному середовищі. На підставі аналізу літературних даних проаналізовано чинники, які сприяють розвитку інтернет-адикції у молодому віці. Розкрито основні симптоми інтернет-адикції, представлено основні різновиди інтернет-адикції. За результатами проведеного емпіричного дослідження виявлено індивідуально-психологічні особливості, характерні для молоді з інтернет-адикцією.*

**Ключові слова:** адиктивна поведінка, Інтернет, інтернет-середовище, інтернет-адикція, молодь, індивідуально-психологічні особливості.

**Постановка проблеми.** Загальновідомо, що мережа Інтернет – це глобальний засіб обміну інформацією між людьми в усьому світі, так звана «інформаційна супермагістраль». На сучасному етапі розвитку суспільства цей інформаційний ресурс став невід’ємною частиною повсякденного життя більшості людей, які використовують його для багатьох цілей, зокрема для навчання, розваг, професійної діяльності тощо. Згідно з останніми даними Інтернет асоціації України, кількість користувачів у нашій країні є достатньо високою. Так, у 2017 р. кількість активних користувачів мережі Інтернет складала 21,6 млн. осіб. При цьому найактивніше використовують мережу люди віком від 15 до 30 років. За даними опитування, лише кожен сьомий молодий українець може обійтися без Інтернету, третина ж молоді не уявляє життя без віртуального світу. Понад 55,0% українців віком до 21 року щодня проводять певний час у соціальних мережах, ще 26,9% заглядають у свої віртуальні сторінки кілька разів на тиждень, а 8,1% – кілька разів на місяць [10].

Слід зазначити, що сучасна молодь здебільшого сприймає Інтернет не тільки основним засобом отримання будь-якої інформації та комунікації, але й альтернативним середовищем свого існування. Перебуваючи у мережі більшу частину свого часу, молоді люди починають надавати перевагу віртуальному світу, при цьому вони поступово починають ігнорувати необхідність

безпосереднього спілкування з рідними, друзями, виконання обов’язків у реальному житті. Саме надмірна захопленість Інтернетом часто призводить до виникнення інтернет-адикції, яка може зумовлювати поглиблення та загострення різних особистісних негараздів, погіршення самопочуття, соціальної дезадаптації, що створює реальну загрозу не тільки здоров’ю молоді особистості, але й життю, про що свідчать численні випадки суїциду, пов’язані з деструктивним впливом соціальних мереж. Отже, виходячи з вищевикладеного, можемо стверджувати, що сьогодні особливої актуальності набуває висвітлення питань, пов’язаних із дослідженням феномена інтернет-адикції у молодіжному середовищі, оскільки саме ця вікова категорія виступає групою підвищеного соціального ризику щодо поширення означеного негативного явища.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Дослідження різноманітних аспектів проблеми інтернет-адикції достатньо широко представлено у психологічній науці. Так, небезпека зловживання інтернет-мережею висвітлюється в дослідженнях О.М. Арестової, К.В. Боярової, О.Є. Войскунського, А.Є. Жичкіної, Н.В. Чудової, К.С. Янг та інших. Вплив віртуальної взаємодії на особистість та процес її соціалізації вивчали В.І. Алтухов, С.П. Архіпова, М.В. Воропаєв, М.Ю. Говорухіна, Л.Й. Гуменюк, О.В. Дорохов, М.І. Томчук та інші. Значну кількість праць присвячено виявленню



специфіки прояву інтернет-адикції в молодіжному середовищі (О.С. Бартків, Т.Ю. Більбот, В.В. Гришко, Л.А. Ільницька, О.В. Камінська, О.З. Кудашкіна, В.М. Чернобровкін та інші).

**Мета статті** – висвітлити психологічні аспекти прояву інтернет-адикції у молодіжному середовищі, а також дослідити індивідуально-психологічні особливості молоді з інтернет-адикцією.

**Виклад основного матеріалу.** Проблема дослідження інтернет-адикції належить до складних та актуальних проблем не тільки сучасної психології, але й низки інших наукових дисциплін. Для того, щоб визначити специфіку цього феномена, необхідно розглянути поняття адиктивної поведінки у цілому. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що адиктивна поведінка, будучи однією з форм деструктивної, виражається у прагненні людини до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою приймання деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах чи видах діяльності, що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій. Слід зазначити, що цей процес поступово починає настільки захоплювати особистість, що призводить до послаблення вольових зусиль та неможливості протистояти власним пристрастям. Сутність адиктивної поведінки полягає в тому, що, прагнучи відійти від реальності, людина намагається штучним шляхом змінити свій психічний стан, який дає їй ілюзію безпеки та комфорту [5, с. 4–5].

Термін «інтернет-адикція» вперше було запропоновано у 1995 році американським лікарем А. Голдбергом, який визначав його непереборним потягом особистості до Інтернету, що характеризується негативним впливом на побутову, навчальну, соціальну, професійну, сімейну, фінансову сфери життєдіяльності [11]. Згідно з іншим визначенням, інтернет-адикція – це нав'язливе бажання постійно перебувати в Інтернеті, знаходитися online, а також нездатність вільно вийти з Інтернету. Дослідники відносять інтернет-адикцію не тільки до соціальних, технологічних, кібернетичних залежностей, але й до психічних розладів особистості. Вона також розглядається видом залежності, що супроводжується зміщенням цілей особистості у віртуальну реальність із метою заповнення фрустрованих сфер життя [7].

У дослідженнях О.В. Камінської інтернет-адикція розглядається деструктивним феноменом психіки, що зумовлює специфічні зміни когнітивної, мотиваційно-ціннісної та емоційно-вольової сфер особистості, наслідком чого є віртуалізація свідомості, найбільш вагомими проявами якої є домінування віртуальної реальності та віртуального «Я», дифузія межі реального та віртуального життя [7].

Ураховуючи широкі функціональні можливості використання Інтернету, дослідники виокремлю-

ють такі різновиди інтернет-адикції, як кіберсексуальна залежність, пристрасть до віртуальних знайомств, азартних онлайн-ігор, комп'ютерних ігор, нескінченний серфінг сайтами і пошук інформації, при цьому в основі тієї чи іншої форми інтернет-адикції знаходиться взаємодія різноманітних чинників [9].

Загальновідомо, що формування будь-якої форми адиктивної поведінки відбувається поступово. Характерною відмінністю інтернет-адикції є той факт, що для її розвитку не потрібно дуже багато часу. Так, за даними дослідження К. Янг, 25% адиктів набули залежності протягом півроку після початку активного користування Інтернетом, 58% – протягом другого півріччя, а 17% – через рік [9].

У процесі розвитку інтернет-адикції умовно можна виокремити чотири основні етапи. На першому відбувається ознайомлення з навчальними або робочими матеріалами у мережі, перевірка достовірності представлених фактів та можливостей Інтернету. На другому вже можна спостерігати збільшення тривалості перебування у мережі, що поступово може призводити до відходу від реальності. Третій етап є найбільш небезпечним. Людина, яка перебуває на ньому, проводить майже весь час в Інтернеті, втрачає відлік часу, часто нездатна відмовитися від Інтернету навіть заради задоволення фізіологічних потреб у їжі, відпочинку та ін. На четвертому етапі можна спостерігати виважене ставлення людини до Інтернету, використання його ресурсів лише за необхідністю. Слід зазначити, що тоді, коли людина самостійно проходить усі вищезначені етапи, формування інтернет-адикції не відбувається, тому деякі дослідники говорять про те, що захоплення особистості Інтернетом тимчасове. Проте досить часто у користувачів виникає «застрягання» на третій стадії, саме тоді ми зустрічаємося з проблемою інтернет-адиктивної поведінки [9].

Розвиток інтернет-адикції може відбуватися на двох рівнях: пограничному, коли особистість функціонує на межі норми та патології, та вираженому, коли функціонування особистості набуває патологічних ознак. Тривале перебування людини у віртуальному світі призводить до розвитку в неї психосоціальної деривації, наслідками якої можуть стати не тільки напади панічного страху та загальної депресії, а й схильність до суїцидальних спроб [6].

Основними симптомами, які свідчать про наявність цієї форми залежності, є такі: відсутність у індивіда контролю над застосуванням Інтернету, тобто неможливість припинити цей процес; тривале знаходження у віртуальному середовищі; порушення стосунків із значущими людьми, соціальна дезадаптація; неприйняття критики своєї

поведінки та відмова від допомоги; почуття провини та стурбованості, бажання приховати факт залежності; неможливість самостійно відмовитись від залежності; виникнення неприємних відчуттів та фізіологічних реакцій за умов втрати чи раптового скорочення можливостей перебування в Інтернеті. Також до симптомів належить нав'язливе бажання перевіряти електронну пошту, постійне очікування наступного виходу в Інтернет, скарги оточуючих стосовно того, що людина проводить надто багато часу в Інтернеті, витрачаючи при цьому велику кількість коштів [9].

Важливими чинниками формування особистості у молодому віці є значущість інтимного спілкування з однолітками, почуття дорослості та самоефективності. Якщо молода людина відчуває невпевненість у собі, самотність, замкнутість, переживає внутрішньоособистісні та міжособистісні конфлікти, то вона активно починає шукати альтернативні сфери для самореалізації. Однією з таких сфер може виступати Інтернет-середовище, де вона отримуватиме можливість почувати себе більш впевнено та комфортно, задовольнити потребу в самоповазі, підвищити самооцінку тощо. Інтернет приваблює молоду людину, адже тут вона набагато легше може почувати себе популярною та привабливою, дорослою та самостійною.

Формуванню інтернет-адикції у молодому віці сприяє низка чинників. Так, у дослідженні М.М. Алексєєнко виокремлюються такі специфічні детермінанти розвитку інтернет-залежності у молодому віці, як інтимність, ідентифікація, відособлення від батьків, порятунок від фрустрації. Виходячи з цього, можна говорити про те, що під час перебування в мережі Інтернет молода людина відчуває себе комфортно і впевнено, саме тут вона доросла, самостійна та значуща, може вільно обговорювати свої інтереси та проблеми, задовольнити усі свої приховані бажання чи фрустраційні потреби [1].

На думку Т.М. Вакуліч, в основі розвитку інтернет-адикції у молоді можна виокремити декілька груп чинників. По-перше, психологічні чинники, зокрема необмежена можливість створювати нові образи «Я» та вербалізація уявлень і фантазій; по-друге, соціально-психологічні – значне розширення меж спілкування, легкість установа контактів, знаходження однодумців та емоційно близьких людей, задоволення потреби у належності до соціальної групи та визнанні, можливість відійти від реальності; соціальні – поява нових засобів впливу на свідомість, ослаблення впливу найважливіших соціокультурних інститутів, відсутність реально діючих соціальних програм психогієни та психопрофілактики [2].

Розвитку інтернет-адикції у молодіжному середовищі також сприяють ознаки актуальної соціаль-

ної ситуації, насамперед зростання відчуженості, дистанційованості між людьми, зростання кількості розлучень, дисгармонічний сімейне виховання за типом гіпоопіки. Досить часто така ситуація призводить до того, що молода людина, не відчуваючи необхідної підтримки та прийняття з боку близьких, прагне компенсувати цю потребу у віртуальному світі, характеристиками якого є анонімність, необмежена можливість у встановленні контактів, можливість безкарної антисоціальної поведінки. Саме це дозволяє особистості бути такою, якою вона не може бути у реальному житті (привабливою, дружельною, сексуальною або агресивною) [8].

Досліджуючи чинники, які сприяють формуванню інтернет-адикції, не можна оминати індивідуально-психологічні детермінанти. Так, М.І. Дрепа виокремлює такі основні психологічні характеристики молоді, які мають залежність від Інтернету: 1) високі показники рівня тривожності, депресії, агресивності та низькі показники стресостійкості, самооцінки та впевненості у собі, сили волі (в емоційно-вольовій сфері); 2) підвищений рівень самотності, конфліктності, труднощі у встановленні та підтриманні соціальних контактів (у комунікативній сфері); 3) несформованість мотивації досягнення мети, індивідуальна пасивна життєва позиція, тенденція до втечі від реальності в ситуації фрустрації (у мотиваційній сфері) [4].

До індивідуальних особливостей особистості, що можуть виступати детермінантами розвитку інтернет-адикції, Ц.П. Короленко відносить слабкість вольового контролю, високий рівень нейротизму, високу емотивність, екстернальний тип локусу контролю, неадекватне самосприйняття, незадоволеність собою, сором'язливість, неадекватно занижену чи завищену самооцінку, наявність соціальної фобії, прагнення до незалежності, почуття самотності та відсутність взаєморозуміння з близьким оточенням, дефіцит уваги до своєї персони, схильність до фантазій та азартних захоплень [7].

Із метою більш детального розкриття психологічних аспектів прояву інтернет-адикції у молодіжному середовищі нами було проведено емпіричне дослідження, під час якого було виявлено індивідуально-психологічні особливості молоді, яка має інтернет-адикцію. Дослідження проводилося на базі кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса у лабораторії психології здоров'я. Вибірку досліджуваних склали 62 студенти 1–4 курсів спеціальності «Психологія». Середній вік досліджуваних становив  $20,3 \pm 2,1$  роки. Психодіагностичним інструментарієм було використано такі методи та методики, як «Шкала інтернет-залежності» (С. Чен), тест на інтернет-адикцію (Т.А. Нікітіна та О.Ю. Єгоров), Особистісний опитувальник «ЕРІ» Г. Айзенка, шкала тривожності Дж. Тейлора (адаптація

В.Г. Норакидзе). Усіх учасників було проінформовано про мету дослідження та отримано згоду на участь у ньому.

Аналізуючи отримані результати за «Шкалою інтернет-залежності» (С. Чен), нами було виявлено, що характерною для 22,6% досліджуваних є наявність мінімального ризику виникнення інтернет-адикції. Такі досліджувані не проводять багато часу в мережі та демонструють задоволеність усіма сферами життєдіяльності. У 59,7% досліджуваних було діагностовано схильність до виникнення інтернет-адикції. Притаманним для них було занепокоєння, напруження, підвищений рівень тривожності, недостатня концентрація уваги, труднощі самоконтролю в емоціях та поведінки у цілому. Наявність вираженого і стійкого патерну інтернет-адикції було виявлено у 17,7% учасників дослідження. Вони вказували на неспроможність контролювати тривалість часу перебування у мережі Інтернет. Окрім цього, на думку більшості з них, саме Інтернет виступає найдоступнішим методом знання напруги та втечі від будь-яких проблем, що виникають у повсякденному житті.

За результатами «Тесту на інтернет-адикцію» (Т.А. Нікітіна та О.Ю. Єгоров) 29,1% учасників дослідження мали низькі показники, що свідчить про те, що в них немає ознак інтернет-адикції. Середні показники, які вказують на схильність до розвитку інтернет-адикції, було виявлено у 51,6% досліджуваних від загальної кількості студентів. У 19,3% студентів було діагностовано високі показники та відповідно виражені прояви інтернет-адикції.

Отже, порівняльний аналіз результатів за обома методиками показав, що отримані дані не суттєво відрізняються між собою, тому ці результати можна вважати достатньо надійними та достовірними.

На підставі результатів діагностики інтернет-адикції всіх учасників було поділено на три групи (відповідно до прояву інтернет-адикції). Так, до складу I групи увійшло 27,4% досліджуваних, що не виявляють ознак інтернет-адикції. До складу II групи увійшло 17,8% досліджуваних, які мають інтернет-адикцію. До складу III групи, яка є найбільшою за кількістю учасників, увійшло 54,8% досліджуваних, які мають схильність до виникнення інтернет-адикції. Слід зазначити, що ці учасники викликають серйозне занепокоєння, оскільки складають групу підвищеного ризику щодо інтернет-адикції.

Наступним етапом нашого дослідження було виявлення індивідуально-психологічних особливостей досліджуваних трьох груп. Аналіз результатів за опитувальником «ЕРІ» Г. Айзенка дозволив нам визначити такі характерні відмінності. Так, за шкалою «Інтроверсія-екстраверсія» серед досліджуваних усіх трьох груп було діагносто-

вано як інтровертів, так й екстравертів. Однак серед більшості учасників (63,6%), які мали інтернет-адикцію, переважали інтроверти, що свідчить про наявність таких рис, як песимістичність, надзвичайна чутливість та емоційність, схильність до тривоги, смутку, у напружених або стресових ситуаціях виявляється погіршення діяльності та можливі зриви. Окрім цього, такі досліджувані мають труднощі у встановленні соціальних контактів, їм притаманна тенденція до обмеження взаємодії з оточуючими.

Порівнюючи отримані дані за шкалою «Нейротизм-емоційна стабільність», було встановлено, що в усіх досліджуваних II групи, які мали інтернет-адикцію, було виявлено наявність високого та дуже високого рівнів нейротизму, що зумовлює прояв імпульсивності, низької стресостійкості, низького рівня самоконтролю, нездатності до тривалих та цілеспрямованих дій. У 56,7% досліджуваних III групи, які мали схильність до прояву інтернет-адикції, також відмічався високий рівень нейротизму. Серед досліджуваних I групи, які не мали інтернет-адикції, високий рівень нейротизму майже не зустрічався, переважав низький (21,4%) та середній (71,4%), що свідчить про притаманну їм відносну спокійність та стриманість.

Зіставляючи отримані дані за шкалами «Інтроверсія-Екстраверсія» та «Нейротизм-Емоційна стабільність», нами було виявлено такі темпераментальні властивості досліджуваних трьох груп. Так, серед учасників, що склали I групу, переважали сангвіністичний та флегматичний типи темпераменту. В учасників II групи переважав холеричний та меланхолічний типи темпераменту. Серед досліджуваних III групи зустрічалися учасники з різним типом темпераменту, проте більша ймовірність розвитку адиктивної поведінки притаманна людям із високим рівнем нейротизму, а ними є холеричний або меланхолічний тип.

Оцінка результатів за Шкалою тривожності Дж. Тейлора показала, що характерною для 54,5% досліджуваних із проявами інтернет-адикції була наявність високого рівня тривожності. У досліджуваних, які є схильними до прояву інтернет-адикції, високий рівень тривожності було виявлено у 26,5%, середній рівень із тенденцією до високого – у 55,9%. Серед досліджуваних, які не мали ознак інтернет-адикції, високого рівня тривожності не було виявлено у жодного учасника.

Отже, на підставі аналізу результатів емпіричного дослідження було показано, що характерним для молоді, яка має прояв інтернет-адикції, є підвищена збудливість, знижений самоконтроль, емоційна нестійкість, високий рівень тривожності. Більшість молоді, яка демонструє схильність до прояву інтернет-адикції, також має високий рівень нейротизму, високий рівень тривожності, невпевненості у собі. Визначальним для них є страх стану

самотності, відсутність підтримки з боку близьких та значущих для них людей. Також нами було виявлено, що найчастіше феномен інтернет-адикції зустрічається серед осіб, які мають або холеричний, або меланхолічний тип темпераменту. Такі досліджувані характеризуються емоційною нестабільністю, мають занижену або неадекватну самооцінку, мають проблеми з комунікацією, тягу до ризику, схильність до пошуку відчуттів, низький самоконтроль та імпульсивність, не вміють прогнозувати наслідки власних дій та поведінки в цілому, часто не сприймають соціальні норми.

**Висновки.** Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що інтернет-адикція має деструктивний вплив на розвиток особистості у молодому віці. У молодих людей, які мають інтернет-залежність, втрачається інтерес до реального спілкування, до свого життя, відбувається трансформація особистісних рис, знижується здатність до самоконтролю, спостерігається емоційна нестабільність, неадекватна поведінка. Виходячи з аналізу літературних даних та результатів власних досліджень, стає зрозумілим, що сукупність низки соціальних чинників, властивостей інтернет-середовища та певних індивідуальних особливостей особистості спонукають молоду людину проводити все більше часу в мережі Інтернет, що призводить до руйнування її зв'язків із соціумом, фізичного та психічного виснаження, появу особистісних деформацій.

Перспектива подальших досліджень полягає у всебічному дослідженні детермінант прояву інтернет-адикції, а також у розробленні та впровадженні програми психопрофілактики та психокорекції інтернет-адикції у молодіжному середовищі.

#### Література:

1. Алексеевко Н.Н. Психологические аспекты поведения человека в киберпространстве. URL: <http://banderus2.narod.ru/98517.html>
2. Вакуліч Т.М. Психологічні чинники запобігання інтернет-залежності підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук 19.00.07. Київ, 2006. 21 с.
3. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы зависимости от Интернета. Психологический журнал. 2004. № 1. С. 90–100.
4. Дрепа М.И. Психологическая профилактика интернет-зависимости у студентов: дис. ... канд. психол. наук. Ставрополь, 2010. 277 с.
5. Железнякова Ю.В. Основные характеристики аддитивной поведенки. Теория и практика современной психологии. 2016. № 2. С. 4–8.
6. Камінська О.В. Вплив інтернет-залежності на формування ціннісних орієнтацій молоді. Нова педагогічна думка. 2014. № 1 (77). С. 178–182.
7. Камінська О.В. Психологічні детермінанти формування інтернет-залежності. Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2013. Вип. 22. С. 194–204.
8. Турецька Х.І. Особистісна ідентичність схильних до інтернет-залежності осіб: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2011. 32 с.
9. Янг К. Диагноз – Интернет-зависимость. Мир Интернета. Москва, 2005. № 2. С. 36–43.
10. URL: <https://promo.semantrum.net/uk/2017/04/21/v-ukrayini-na-pochatok-2017-roku-narahovano-21-6-mln-koristuvachiv-internetu/>
11. URL: <http://www.virtual-addiction.com/>

#### **Бацылева О. В., Пузь И. В. Психологические аспекты проявления интернет-аддикции в молодежной среде**

*В статье раскрываются психологические аспекты проявления интернет-аддикции в молодежной среде. На основании анализа литературных данных проанализированы факторы, которые способствуют развитию интернет-аддикции в молодом возрасте. Раскрыты основные симптомы интернет-аддикции, представлены основные разновидности интернет-аддикции. На основании результатов проведенного эмпирического исследования выявлены индивидуально-психологические особенности, характерные для молодых людей, с проявлением интернет-аддикции.*

**Ключевые слова:** аддиктивное поведение, Интернет, Интернет-среда, интернет-аддикция, молодежь, индивидуально-психологические особенности.

#### **Batsylieva O. V., Puz I. V. Psychological aspects of the internet addiction in the youth environment**

*The article reveals the psychological aspects of the manifestation of Internet addiction in the youth environment. On the basis of the analysis of literary data, factors that can influence the development of Internet addiction at a young age are analyzed. The main symptoms that indicate the presence of an Internet addiction are revealed, the classification of the Internet addiction is presented. On the basis of the results of the empirical research, individual psychological characteristics of young people are revealed with the manifestation of Internet addiction.*

**Key words:** addictive behavior, Internet, online environment, Internet addiction, young people, individual psychological characteristics.

**Т. В. Іванова**кандидат психологічних наук,  
доцент кафедри психології  
Сумський державний університет**Т. В. Коробкова**студентка кафедри психології  
Сумський державний університет**С. Л. Мартинюк**практичний психолог  
Сумський державний університет

## ПРОФЕСІЙНІ СТРАХИ СТУДЕНТІВ МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ

*Стаття присвячена аналізу професійних страхів майбутніх медичних працівників. Показано, що незважаючи на досить значну кількість робіт, присвячених дослідженню страхів взагалі, проблемам професійних страхів студентів-медиків приділяється недостатньо уваги. Викладені результати дослідження професійних страхів студентів 4 курсу медичного інституту. Виділена структура професійно-психологічного страху, що включає наступні модулі: соціально-інституційний, комунікативний та індивідуально-психологічний.*

**Ключові слова:** професійні страхи, студент, медицина, комунікація.

**Постановка проблеми. Актуальність теми** професійних страхів є беззаперечною, тому що існування страхів є фактором, що може загальмувати професійний розвиток, прискорити процеси професійної деформації або вигорання.

**Мета статті:** вивчення професійно обумовлених страхів студентів медичного інституту.

**Виклад основного матеріалу.** Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу літератури, що стосується вивчення професійних страхів, розглянемо підходи до їх розуміння та варіанти класифікацій.

І.П. Павлов вважав, що страх базується на інстинкті самозбереження, має захисний характер і супроводжується певними змінами вищої нервової діяльності [1].

На думку З. Фрейда, страх є афективним станом і виявляється у формі очікування будь-якої небезпеки. Страх перед якимось конкретним об'єктом називається острахом і в патологічних випадках має назву фобія. У своїй роботі «Заборона, симптом і страх» З. Фрейд визначає страх, як те, що можна відчувати. На його думку, страхи часто є результатом незадоволених бажань і потреб [2].

За К. Ізардом слабкий страх переживається як тривожне передчуття, занепокоєння. По мірі його зростання людина відчуває все більшу невпевненість у власному благополуччі [3].

На думку А.І. Захарова, страх – це одна з фундаментальних емоцій людини, що виникає у відповідь на дію загрозливого стимулу [4].

За Л.С. Виготським, страх – дуже сильна емоція, що у значній мірі впливає як на поведінку інди-

віда, так і на її перцептивно-когнітивні процеси. Інтенсивний страх істотно обмежує мислення та сприйняття, створюючи ефект «тунельного сприйняття». Страх обмежує свободу поведінки людини, яка починає у більшій мірі орієнтуватись тільки на уникнення небезпеки [5].

Таким чином, страх дійсно дестабілізує поведінку людини, впливаючи на ефективність функціонування та перебігу психічних процесів різного рівня.

Існують різноманітні підходи до класифікації страхів.

Свого часу Т. Гоббс виділяв декілька видів страху, що виконують різні функції залежно від історично сформованих форм взаємин людей: 1) страх смерті, існуючий у природному стані «війни всіх проти всіх»; 2) страх перед невидимими, грізними і всемогутніми силами, що виникає в результаті незнання справжніх причин явищ; 3) страх покарання як засіб підтримання злагоди, договірних відносин [6].

З. Фрейд поділяв страхи на реальні та невротичні. Реальний страх – це нормальний емоційний процес. Він виникає в ситуації небезпеки і допомагає організму мобілізуватися, щоб уникнути цієї небезпеки. А невротичний страх – це вже прояв фобії, він виникає під час зіткнення з ситуаціями і об'єктами, які насправді не є небезпечними [2].

А.І. Захаров виділяє реальний і уявний, гострий і хронічний страхи. Реальний і гострий страхи зумовлені ситуацією, а уявний і хронічний – особливостями особистості. Ситуаційний страх виникає в незвичайній, небезпечній або шокуючій індивідуальній обстановці [4].

Ю.В. Щербатих виділяє три групи страхів: 1) біологічні (природні); 2) соціальні; 3) екзистенційні (індивідуальні). Біологічні (природні) страхи пов'язані із загрозою життю індивіда. Цей страх існує на рівні вродженого інстинкту [7].

Соціальні страхи відображають особливості взаємодії людей у суспільстві. Конкретні форми прояву соціальних страхів залежать від особливостей історичної епохи та типу суспільства. Специфіка соціальних страхів полягає в їх опосередкованому характері.

Екзистенційні (індивідуальні) страхи є витвором фантазії та власних думок людини і не мають під собою реального підґрунтя.

Таким чином, загальна класифікація страхів орієнтована насамперед на рівень їх існування та виявлення (біологічні-індивідуальні-соціальні).

Деякі відмінності у підходах до класифікації страхів існують під час вивчення професійних страхів.

Насамперед види професійних страхів тісно поєднуються з джерелами, що їх породжують.

Н.В. Карпенко виділяє наступні джерела професійних страхів: а) є наявність малих прав та надто великої відповідальності за результати діяльності; б) відсутність критеріїв, за якими б особистість могла зрозуміти, наскільки добре вона виконує доручену справу, невизначеність критеріїв оцінювання; в) постійна надмірна завантаженість роботою та перевтома; г) недостатня кваліфікація для виконання роботи, на яку претендує працівник; д) відсутність підтримки з боку керівництва [8].

Деякі автори виділяли страхи, які характерні як для медпрацівників, так і для пацієнтів. Виділені страхи не є суто професійними для медичних працівників, а представляють собою види страхів взагалі.

Наприклад, Є.П. Ільїн виділяє медичну групу страхів. Це страхи, які пов'язані зі здоров'ям і життям. До цієї групи, зокрема, відносяться страх уколів (белонофобія) та страх виду крові (гемофобія) [1].

Ю.В. Щербатих виокремив такий вид страху, як страх перед хворобою і лікуванням. Хвороби лякають людей з різних причин. По-перше, деякі захворювання пов'язані з болем, яке є джерелом сильних негативних емоцій (наприклад, хвороби зубів); по-друге, хвороби порушують працездатність людини, що негативно відбивається на її матеріальному становищі; по-третє, існує ряд захворювань настільки небезпечний, що вони можуть приводити до летального наслідку (наприклад до інфікування інших людей та їх смерті); по-четверте, інфекційні хвороби через суворий карантин обмежують можливість контактів хворих з друзями і родичами [7].

Також існує страх смерті. Цей вид страху зазвичай пов'язаний з негативним ставленням

до догляду за вмираючими пацієнтами та їхніми родинами. Смерть пацієнтів негативно позначається на емоційному стані медичного працівника [9]. Медпрацівники грають важливу роль в запобіганні смерті, а також вони допомагають пацієнтам та членам їх сімей справлятися з хворобами. Вони можуть непокоїтися і відчувати себе перевантаженими, а також відчувати себе не готовими до ефективного спілкування з пацієнтами, які вмирають, і членами їх сімей. І це може сприяти появі професійних страхів, пов'язаних зі смертю та взаємовідносинами з пацієнтами та їх родинами.

Важливо відзначити, що страх смерті викликає важливі поведінкові та емоційні наслідки. Крім того, догляд за вмираючими пацієнтами може призвести до горя і сприйняття невдачі, які також викликають посилене занепокоєння [10].

Формування професійно зумовлених страхів може розпочатись ще у студентському віці, коли молода людина починає безпосередньо стикатись з практичною діяльністю (бази практики, спілкування зі спеціалістами тощо). Слід зазначити, що попри актуальність цього питання, практично неможливо зустріти робіт, що орієнтовані на його вивчення.

Запропонована робота – спроба розглянути деякі аспекти існування професійних страхів у майбутніх лікарів та окреслити коло можливих майбутніх досліджень.

Виходячи з того, що дане дослідження мало розвідувальний характер, основним підходом була обрана Методика незакінчених речень Сакса – Сіднея [11], яка була модифікована з урахуванням мети дослідження. Було використано 16 висловлювань, які передбачали формулювання відповідей, пов'язаних із професійною діяльністю (наприклад, «Мої пацієнти...», «Моїм найжахливішим спогадом в роботі є...», «Хворі, з якими я працюю...» тощо).

Всього у дослідженні взяли участь 23 студента 4-го курсу (жінок – 13, чоловіків – 10). Отримано 368 відповідей. З отриманими висловлюваннями був проведений якісно-кількісний аналіз, результати якого представлені у таблиці 1.

**1. Страх відповідальності та соціальної ролі лікаря.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються знань та досвіду, які необхідні лікарям, та безпосередньо взяття на себе відповідальності, а саме: «Найбільший страх – мало досвіду»; «Найбільший страх, що посадять у в'язницю»; «Боюсь показати своє незнання в чомусь»; «Хочу припинити боятися складних для лікування хворих»; «Не можу взяти відповідальність за здоров'я та життя пацієнта»; «Не можу взяти відповідальність за призначені ліки»; «Боюсь не знайти причину захворювання».

**2. Страх нашкодити.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються завдання шкоди, а саме:

Таблиця 1

## Класифікація професійних страхів медиків

№	Назва	Відсоток (%)
1	Страх відповідальності та соціальної ролі лікаря	11
2	Страх нашкодити	11
3	Страх інфікування	9
4	Страх, пов'язаний з проявом негативних емоцій	8
5	Страх контакту з пацієнтами	7
6	Страх за близьких людей	7
7	Страх, пов'язаний з видами медичної діяльності	7
8	Страх комунікації	6
9	Індивідуальні особливості характеру	6
10	Страх невдачі під час допомоги	5
11	Страх, що виникає внаслідок минулого досвіду	5
12	Зовнішні умови, що провокують неспокій	5
13	Страхи, пов'язані з соціально-економічними умовами	5
14	Фізіологічні прояви страху	4
15	Страх смерті пацієнта	2
16	Несприятливі умови реалізації діяльності	2
*17	Продуктивні відповіді – відсутність страху	5
*18	Нейтральні відповіді – відсутність страху	16

«Мій найбільший страх – нашкодити людині»; «Хотілося б припинити боятися зробити помилку»; «Коли я йду до пацієнта, боюсь нашкодити йому»; «Хотілося б припинити боятися зробити боляче».

**3. Страх інфікування.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються взаємодії з хворими людьми, а саме: «Хотілося б мені в роботі припинити боятися інфікування»; «Коли я працюю з інфекційно-хворою людиною, то відчуваю страх за себе»; «Хотілося б мені припинити боятися хворих на ВІЛ людей»; «Коли я йду до пацієнта, боюсь заразитися»; «Коли працюю з інфекційно-хворою людиною, то відчуваю, що захворюю».

**4. Страх, пов'язаний з проявом негативних емоцій.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються реакцій на знаходження в морзі, на наближення хворих людей, на велику чергу, а саме: «Працюючи з інфекційно-хворими, відчуваю емоційну напругу»; «Починаю нервувати через велику чергу пацієнтів»; «В морзі відчуваю себе некомфортно, ніяково»; «Відчуваю неспокій»; «Коли наближається хвора людина, я боюсь»; «Коли наближається хвора людина, я торопію».

**5. Страх контакту з пацієнтами.** Були внесені відповіді, що стосуються пацієнтів, а саме: «Хочу припинити боятися пацієнтів»; «В роботі не подобаються закриті та агресивно настроєні пацієнти»; «Коли йду до пацієнта, боюсь агресивно налаштованих пацієнтів»; «Боюсь неадекватної поведінки пацієнта»; «Боюсь, що пацієнт не захоче зі мною працювати»; «Боюсь за пацієнта».

**6. Страх за близьких людей.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються відношення до хвороби близьких людей, а саме: «Коли близька людина захворіла, я відчуваю страх за її життя»; «Коли близька людина захворіла, я відчуваю три-

вогу»; «Коли близька людина захворіла, я відчуваю себе теж погано»; «Коли близька людина захворіла, я відчуваю страх, що може статися щось погане».

**7. Страх, пов'язаний з видами медичної діяльності.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються виконання медичних маніпуляцій, а саме: «Мій найбільший страх в тому, що я боюсь поранитися голками»; «Я не можу взяти відповідальність за неправильну техніку виконання маніпуляції»; «Мій найбільший страх полягає в неправильному введенні ін'єкцій»; «Мені хотілося б припинити боятися виконувати складні маніпуляції».

**8. Страх комунікації.** Об'єднувались відповіді, що стосуються комунікацій та взаємин з людьми, а саме: «Боюсь сказати щось не так пацієнту»; «Боюсь образити пацієнта»; «В роботі не подобається колектив»; «Хочу припинити боятися начальства»; «Боюсь повідомити погані новини»; «Боюсь, що не зможу знайти спільну мову з пацієнтами».

**9. Індивідуальні особливості характеру.** Були віднесені відповіді, що описують індивідуальні переживання і особливості реакції залежно від особистих якостей, а саме: «Мені не подобається бачити, як страждають хворі люди»; «Хотілося б припинити боятися що-небудь робити»; «Хотілося б припинити боятися невдач та сумнівів»; «Мені важко працювати, коли мені не довіряють»; «Хотілося б припинити боятися своєї невпевненості»; «Хотілося б мені припинити боятися труднощів».

**10. Страх невдачі під час допомоги.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються бажання допомогти та страхи за те, що цього не вдасться зробити, а саме: «Коли наближається хвора людина, я розумію, що їй треба допомогти, якщо

я зможу»; «Турбує самопочуття хворої людини»; «Намагаюсь допомогти хворій людині»; «Боюсь, що не зможу допомогти».

**11. Страх, що виникає внаслідок минулого досвіду.** Сюди були внесені відповіді, що стосуються негативних спогадів із минулого, а саме: «Мій найжахливіший спогад – напад епілепсії вперше, а я була сама»; «Мій найжахливіший спогад – смерть пацієнта»; «Мій найжахливіший спогад – коли медпрацівник ледь не нашкодила людині».

**12. Зовнішні умови, що провокують неспокій.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються соціального оточення, а саме: «Мені важко працювати, коли я знаходжусь в постійному шумі та хаосі»; «Я не можу взяти відповідальність за рішення інших»; «Мені важко працювати, коли мене відволікають».

**13. Страх, пов'язані з соціально-економічними умовами.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються соціальних процесів та економічних факторів, а саме: «В роботі не подобається заробітна платня»; «Важко працювати, коли є дефіцит часу»; «В роботі не подобається залишатись допізна»; «Більше за все не подобається графік».

**14. Фізіологічні прояви страху.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються різноманітних фізіологічних проявів у складних професійних ситуаціях, а саме: «Моє серцебиття прискорюється під час прийому пацієнтів»; «Моє серцебиття прискорюється під час невідкладних станів пацієнтів, які загрожують їх життю»; «Моє серцебиття прискорюється під час моїх неправильних дій»; «Моє серцебиття прискорюється під час погіршення стану хворого»; «Моє серцебиття прискорюється під час хвилювання».

**15. Страх смерті пацієнта.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються побоювання летальних випадків, а саме: «Мій найбільший страх, що хтось вмере»; «Коли я йду до пацієнта, то боюсь втратити його»; «Хотілося б мені припинити боятись смерті пацієнтів»; «Я не можу взяти відповідальність за смерть людини».

**16. Несприятливі умови реалізації діяльності.** Сюди були віднесені відповіді, що стосуються тиску на досліджуваного, а саме: «Найбільший страх – мало часу на вивчення, а вимоги великі»; «Важко працювати, коли всі від мене чогось вимагають»; «Мені важко працювати, коли на мене тиснуть»; «Мені важко працювати, коли за мною хтось спостерігає».

Також були виділені **нейтральні відповіді**, які неможливо було ідентифікувати як страхи, зокрема: «Я беру відповідальність за все, що входить в мої функціональні обов'язки»; «Немає найжахливішого спогаду»; «Працюючи з інфекційно-хворою людиною, я нічого не відчуваю, мені однаково»; «Коли йду до пацієнта, нічого не боюсь».

Також були виявлені **продуктивні відповіді**, які включали позитивні емоції на бажані дії та орієнтацію на вирішення складних ситуацій: «В морзі відчуваю себе гарно, спокійно»; «В роботі мені все подобається»; «Якщо у мене велика черга пацієнтів, то я встигаю з усіма працювати».

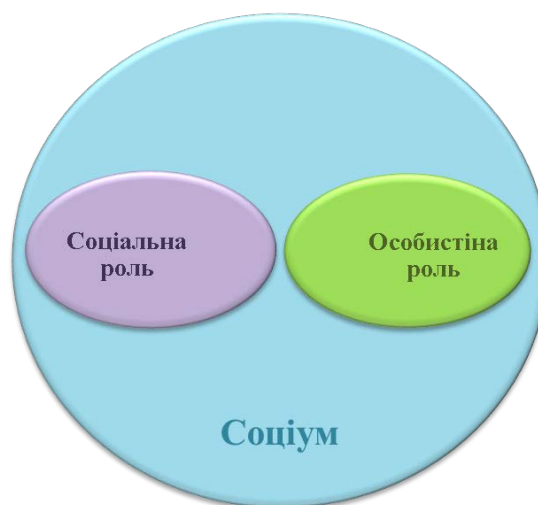
Подальший аналіз дозволив згрупувати окремі страхи у три модулі: «Я – Інший»; «Я – Соціум»; «Я – Я».

Елемент «Я – інший» (Мал. 1) займає 39% з усіх страхів. Він включає страхи, пов'язані з негативною комунікацією з пацієнтом, страхом пацієнта як носія біологічної шкоди, невпевненістю лікаря у власному професіоналізмі. У цей модуль були віднесені страхи 4, 7, 9, 14.



Мал. 1. Модуль «Я – інший»

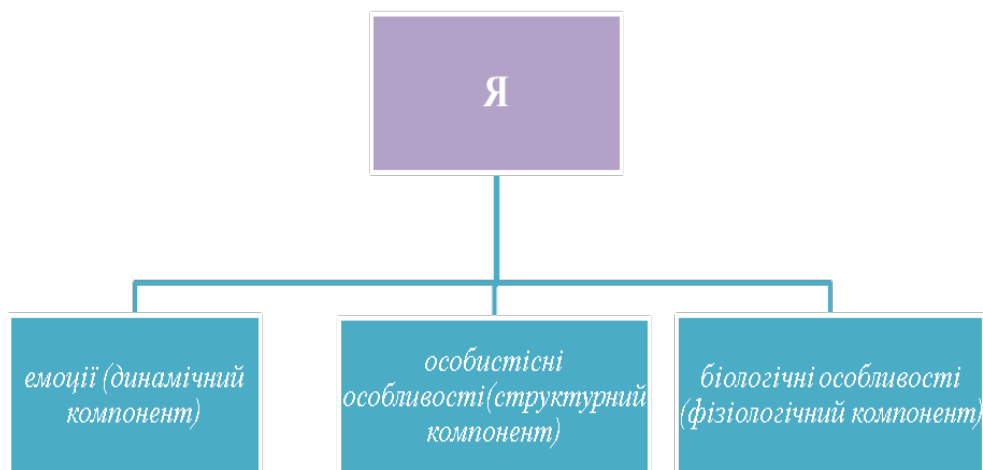
Модуль «Я – Соціум» включає 36% з усього відсотка страхів (Мал. 2). Елементами цього модулю були соціум, соціальна роль людини та особистісна роль. Причиною страхів у цьому разі виступали структурні соціальні елементи, на які людина практично не має безпосереднього впливу, але які своєю чергою здатні продукувати страхи через створення несприятливих умов діяльності. У цей модуль віднесені страхи 2, 3, 5, 6, 11, 16.



Мал. 2. Модуль «Я – Соціум»

Модуль «Я – Я» (Мал. 3) займає 25% з усіх страхів. Він включає в себе такі компоненти, як емоції (динамічний компонент), особистісні риси





Мал. 3. Модуль «Я – Я»

(структурний компонент), біологічні особливості (фізіологічний компонент). Цей модуль включає індивідуально-психологічні фактори та прояви переживання страхів. В цю структуру входять страхи 1, 8, 10, 12, 13, 15.

**Висновки і пропозиції.** Проведене дослідження показало, що професійно зумовлені страхи у майбутніх медичних працівників починають формуватись ще у період їх навчання у виші, з самого початку їх включення у лікувальний процес, навіть як спостерігачів або асистентів.

При цьому страхи мають досить чітку структуру і відображають не тільки деякі індивідуально-психологічні особливості студентів. Іншими словами, джерелами страхів не є суто локальні особливості окремих характерологічних якостей студентів. Важливими структурними елементами страхів є система комунікації, взаємодії з пацієнтами, тобто пацієнт виступає окремим джерелом, здатним спровокувати широку систему досить глибоких страхів майбутніх лікарів. Соціальні умови перебігу професійної діяльності також виступають фактором, що може сприяти формуванню системи страхів, тривоги та занепокоєння.

Втім, слід зазначити, що існування страхів не є суто негативним явищем, тому що страхи можна розглядати у контексті певних маркерів, що показують ті чи інші «слабкі місця», над якими потрібно працювати, щоб вдосконалити власну професійну та особистісну компетентність.

Як вже зазначалось вище, проведене дослідження є розвідувальним, воно дозволило означити поле дослідження, а також виявило досить багато можливостей для його продовження та розширення, зокрема зміну структури страхів у студентів різних курсів, гендерні відмінності у переживанні страхів, якісні та кількісні характеристики страхів у студентів з різним рівнем академічної успішності тощо.

### Література:

1. Ильин Е.П. Психология страха. М.: Изд-во «Питер», Санкт-Петербург, 2017. 252 с.
2. Фрейд З. Запрещение, симптом и страх. Тревога и тревожность: хрестоматия: учебное пособие / сост. В.М. Астапов. Санкт-Петербург: Питер, 2001. С. 134–155.
3. Изард К.Э. Психология эмоций / Перев. с англ. СПб.: Издательство «Питер», 1999. 464 с.
4. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей. Серия «Психология ребенка». СПб.: «Издательство СОЮЗ», 2000. 448 с.
5. Выготский Л.С. Психология развития человека. М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. 1136 с.
6. Мовчан М. Феномен страху: його класифікація і рівні. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія» 2012. Вип. 10. С. 197–204. URL: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis\\_nbuv/cgiirbis\\_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P22DBN=UJRN&IMAGE\\_FILE\\_DOWNLOAD=1&Image\\_file\\_name=PDF/NznuoaNz\\_2012\\_10\\_21.pdf](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P22DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NznuoaNz_2012_10_21.pdf)
7. Щербатых Ю.В. Психология страха: популярная энциклопедия. М.: Изд-во Эксмо, 2007. 512 с.
8. Карпенко Н.В. Професіоналізм та професійні страхи особистості. Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». 2014. Вип. 24. С. 42–47. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuP\\_2014\\_24\\_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuP_2014_24_9)
9. Балканска П. Отношение медицинских работников к смерти. Медицинская сестра. 2012. № 6. URL: <http://medsestrajournal.ru/ru/system/files/medsestra-2012-06-09.pdf>
10. Hamid Sharif Nia, Rebecca H. Lehto, Abbas Ebadi and Hamid Peyrovi. Death Anxiety among Nurses and Health Care Professionals: A Review Article. Int J Community Based Nurs Midwifery. 2016 Jan; 4(1): 2–10. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4709813/>
11. Казачкова В.Г. Метод незаконченных предложений при изучении отношений личности. Вопросы психологии. 1989. N 3. С. 154–157.

**Иванова Т. В., Коробкова Т. В., Мартынюк С. Л. Профессиональные страхи студентов медицинского института**

*Статья посвящена анализу профессиональных страхов будущих медицинских работников. Показано, что несмотря на довольно значительное количество работ, ориентированных на исследование страхов вообще, проблемам профессиональных страхов студентов-медиков уделяется недостаточно внимания. Изложены результаты исследования профессиональных страхов студентов 4 курса медицинского института. Выделена структура профессиональных страхов, которая включает следующие модули: социально-институциональный, коммуникативный и индивидуально-психологический.*

**Ключевые слова:** профессиональные страхи, студент, медицина, коммуникация.

**Ivanova T. V., Korobkova T. V., Martynyuk S. L. Professional fears of medical institute students**

*The article is devoted to the analysis of professional fears of future medical workers. It is shown that, in spite of quite a considerable number of works focused on the study of fears in general, insufficient attention is paid to the problems of occupational fears of medical students. The results of the study of occupational fears of the 4th year students of the medical institute are presented. Dedicated structure of professional fears, which includes the following modules: social-institutional, communicative and individual-psychological.*

**Key words:** professional fears, student, medicine, communication.

**М. В. Маркова**

доктор медичних наук, професор,  
професор кафедри сексології, медичної психології,  
медичної і психологічної реабілітації  
Харківська медична академія післядипломної освіти

**С. Ю. Глаголич**

здобувач кафедри сексології, медичної психології,  
медичної і психологічної реабілітації  
Харківська медична академія післядипломної освіти,  
психолог  
Закарпатський обласний наркологічний диспансер

## ДЕЗАДАПТАЦІЯ ВОЛОНТЕРІВ, ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКИХ ПОВ'ЯЗАНА ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ВІЙСЬКОВИХ В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ: МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ І ПСИХОКОРЕКЦІЯ

*Метою роботи було вивчення клініко-психологічних проявів та механізмів формування дезадаптації у волонтерів, діяльність яких пов'язана із забезпеченням військових в зоні бойових дій, та розробка на цій основі програми заходів її психокорекції. За допомогою клініко-психологічного й психодіагностичного методів обстежено 147 осіб, що займалися волонтерською діяльністю, пов'язаною із забезпеченням військових в зоні бойових дій, не менше 1 року. Доведено, волонтерська діяльність несе потенційні ризики розвитку станів дезадаптації, які зустрічаються серед волонтерів достовірно частіше, порівняно зі звичайною вибіркою. Встановлено, що у формуванні та прогресивному розвитку психологічної дезадаптації у волонтерів беруть участь ряд факторів, класифікованих нами залежно від їх ролі, як дезадаптивно-стрижневі, дезадаптивно-патопластичні і дезадаптивно-констатуючі. На основі отриманих даних створена психокорекційна програма, яка довела свою ефективність.*

**Ключові слова:** волонтери, бойові дії, дезадаптація, клініко-психологічні прояви, психокорекція.

**Постановка проблеми.** Українське законодавство тлумачить, що волонтерство – добровільна, соціально спрямована неприбуткова діяльність, що здійснюється шляхом надання безоплатної допомоги, а волонтер, відповідно, – це вмотивована фізична особа, яка, виходячи із власних переконань, займається цією важливою суспільно-корисною справою [1; 2].

До 2014 року волонтерський рух в Україні розвивався досить слабо порівняно з іншими країнами світу: згідно з рейтингом World Giving Index за розвитком волонтерства в 2010 році Україна займала лише 150 місце (тільки 5 процентів населення було залучено до волонтерської роботи) [3], але після Революції Гідності та подій, що сталися внаслідок неї, в Україні відбулося виникнення волонтерського руху, які фахівці вважають важливим складником громадянського суспільства і головною рушійною силою реформування країни [4; 5].

Д.М. Горелов, О.А. Корнієвський вказують, що станом на 2015 рік майже 1/4 українців (23%) мали досвід волонтерства, із них 9% почали займатись волонтерством протягом 2015 року. До того ж згідно з оцінкою експертів найбільш поширеним видом волонтерської діяльності стала агрегація

та забезпечення українських військових, залучених до АТО, необхідними ресурсами [3].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Однак окрім позитивного тренду підвищення громадянської активності й відповідальності у вигляді збільшення кількості осіб, залучених до волонтерської діяльності, експертами зафіксовано появу негативного тренду розвитку у волонтерів емоційного вигорання та виникнення станів дезадаптації [6–10]. Ці обставини актуалізують проведення досліджень, спрямованих на вивчення різноманітних аспектів клінічних проявів та механізмів формування зазначених патологічних станів.

**Мета статті.** Головною метою цієї роботи є здійснення аналізу і комплексної оцінки клініко-психологічних проявів та механізмів формування дезадаптації у волонтерів, діяльність яких пов'язана із забезпеченням військових в зоні бойових дій, та розробка на цій основі програми заходів її психокорекції.

**Виклад основного матеріалу.** Було обстежено 147 осіб, які займалися волонтерською діяльністю, пов'язаною із забезпеченням військових в зоні бойових дій, не менше 1 року. Серед обстежених було 108 жінок (73,5% від загальної кілько-

сті), середній вік яких склав  $28,02 \pm 4,33$ , і 39 чоловіків (26,5%), середній вік –  $30,79 \pm 4,57$  років.

Групу порівняння (ГП) склали 150 психічно здорових осіб, які не займалися волонтерською діяльністю. Група порівняння була спільномірною із основними групами за віковими, гендерними та соціальними характеристиками.

Для досягнення поставленої мети були застосовані наступні методи.

Соціально-демографічне дослідження включало аналіз базових показників, що характеризували специфіку життєдіяльності обстежених.

Клініко-психологічне дослідження полягало у проведенні клінічного структурованого інтерв'ю, спостереження, збору психологічного анамнезу з акцентуванням уваги на клініко-соціальній закономірності виявленої дезадаптації.

Психодіагностичне дослідження здійснювали з використанням різного інструментарію, диференційованого залежно від етапу роботи.

На першому етапі дослідження за допомогою опитувальника «Оцінка професійної дезадаптації (ПД)» О.Н. Родіної в адаптації М.А. Дмитрієвої [11] було проведено оцінку проявів дезадаптації у волонтерів, що дозволило визначити варіативну ступінь вираженості її ознак: від легких порушень до окресленого дезадаптивного стану.

Далі для найбільш комплексної та детальної діагностики стану дезадаптації проводили дослідження за допомогою методики «Діагностика рівня «емоційного вигорання»» В.В. Бойка [12].

Для діагностики рівня стресу було використано методику Д. Фонтана «Шкала професійного стресу» [13], зокрема за її допомогою було визначено сумарний показник стресу та проаналізовано ступінь небажаного впливу стресу на індивіда.

Після цього здійснювали вивчення особливостей психопатологічних проявів дезадаптивного стану обстежених, яке проводили за допомогою шкали депресії А. Бека [14].

Для дослідження особливостей копінг-поведінки волонтерів на наступному етапі роботи була застосована методика «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях (С. Норман, Д.Ф. Ендлер, Д.А. Джеймс, М.И. Паркер; адаптований варіант Т.А. Крюкової)» [15].

Наступним етапом проводили оцінку особливостей емоційного інтелекту (EI) з використанням однойменної методики Н. Холла [16].

Потім на основі узагальнення отриманих даних та ідентифікації мішеней психокорекційного впливу здійснювали розробку програми психологічної корекції й підтримки волонтерів, ефективність якої оцінювали через три місяці після її впровадження.

Статистичну обробку одержаних результатів і показників здійснювали з використанням непараметричних методів: точного критерію Фішера,

тесту Манна-Уїтні та методу рангової кореляції Спірмена.

В результаті вивчення наявності і рівню вираженості ПД серед обстежених було виділено дві групи:

– перша група (Г1) – 104 особи (70,7% від загальної кількості). Група умовної норми, у представників якої виявлені незначні порушення, що не досягали клінічного рівня. З них жінок – 79 (76%), чоловіків – 25 (24%);

– друга група (Г2) – 43 особи (29,3% від загальної кількості), у яких виявлено явища / ознаки дезадаптації. З них жінок – 29 (67,4%), чоловіків – 14 (32,6%).

Середній вік волонтерів Г1 склав  $28,3 \pm 4,9$  років, волонтерів Г2 –  $30,9 \pm 7,2$  років ( $p < 0,05$ ).

В ході дослідження було встановлене наступне.

У 40 волонтерів (27,2%) були виявлені достовірні ознаки ПД значного ступеню вираженості, ще у 3 осіб (2%) виявлені клінічні ознаки ПД помірної вираженості. Водночас у решти волонтерів із загальним низьким рівнем ПД були виявлені мозаїчні поєднання окремих симптомів ПД субклінічного рівня.

Серед осіб Г1 вираженість ознак ПД практично за всіма показниками була більшою у жінок, ніж у чоловіків (окрім відчуття втоми, соматовегетативних порушень та особливостей соціальної взаємодії) (табл. 1). Водночас найбільшою була вираженість емоційних порушень, інсомнії та соціальної взаємодії; суттєвими було також зниження загальної активності, мотивації і соматовегетативні порушення. Найбільші відмінності у показниках між волонтерами з наявністю та відсутністю ознак ПД виявлені для симптомів зниження загальної активності та окремих психічних (когнітивних) процесів. Загальною закономірністю була наявність значущих відмінностей під час порівняння волонтерів Г1 та Г2 з урахуванням гендерного фактору.

Дослідження кількісних і якісних характеристик СЕВ серед обстеженої вибірки дало підстави стверджувати, що волонтерська діяльність несе потенційні ризики розвитку СЕВ у 61,2% від загальної кількості обстежених осіб, встановлено наявність або окремих фаз СЕВ, що формуються (34%), або сформованих (27,2%). В загальній групі респондентів ( $n=147$ ) тільки у 57 осіб (38,8%) Г1 без клінічно окреслених ознак дезадаптації не було встановлено жодної із фаз СЕВ, що формується чи сформована. З 90 осіб (61,2%), в яких було встановлено наявність окремих фаз СЕВ, що формуються (34%), або сформованих (27,2%), серед Г1 встановлено формування СЕВ за окремими фазами у 47 осіб (32%), в Г2 – у 3 осіб (2%); сформований СЕВ встановлено у 40 осіб (27,2%) Г2. Якісний аналіз довів, що поява ознак СЕВ передувала появі клінічно окреслених деза-

Таблиця 1

**Середні показники дезадаптації у волонтерів за даними опитувальника О.Н. Родіної  
в адаптації М.А. Дмитрієвої**

Показник	Г1		Г2		чоловіки Г1 жінки Г1	чоловіки Г2 жінки Г2	чоловіки Г1 чоловіки Г2	жінки Г1 жінки Г2
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки				
Емоційні зсуви	2,68±1,68	6,71±2,52	9,86±1,99	9,90±2,24	<0,01	>0,05	<0,01	<0,01
Особливості окремих психічних процесів	0,00±0,00	0,30±0,72	4,43±1,65	2,72±2,03	<0,05	<0,01	<0,01	<0,01
Зниження загальної активності	1,12±0,93	2,28±1,80	7,71±1,68	6,31±2,17	<0,01	<0,05	<0,01	<0,01
Відчуття втоми	2,44±1,47	2,71±2,38	8,36±1,78	8,97±1,90	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Соматовегетативні порушення	0,40±0,82	0,62±1,27	7,00±5,04	9,34±9,70	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Порушення циклу сон-пильнування	2,24±3,67	1,96±3,99	14,50±2,35	11,86±2,42	>0,05	<0,01	<0,01	<0,01
Особливості соціальної взаємодії	4,36±3,00	4,75±2,31	10,71±1,38	10,90±4,02	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Зниження мотивації до діяльності	2,00±1,85	3,14±2,34	6,64±1,34	6,66±1,11	<0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Сумарний показник	15,24±3,15	22,47±4,15	69,21±9,15	66,66±19,99	<0,01	>0,05	<0,01	<0,01

Таблиця 2

**Середні показники емоційного вигорання у волонтерів  
за даними методики «Діагностика рівня «емоційного вигорання»» В.В. Бойка**

Показник	Г1		Г2		чоловіки Г1 - жінки Г1	чоловіки Г2 - жінки Г2	чоловіки Г1 - чоловіки Г2	жінки Г1 - жінки Г2
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки				
1.1. Напруга. Переживання психотравмуючих обставин	3,20±5,72	3,22±4,45	26,29±5,82	20,86±6,26	<0,05	<0,05	<0,01	<0,01
1.2. Напруга. Незадоволеність собою	7,16±2,49	4,46±3,22	13,79±1,89	14,52±3,28	<0,01	>0,05	<0,01	<0,01
1.3. Напруга. Загнаність у клітку	1,64±1,87	1,35±2,62	11,64±1,91	18,31±4,38	>0,05	<0,01	<0,01	<0,01
1.4. Напруга. Тривога і депресія	3,12±1,90	4,37±3,74	21,07±4,92	21,38±5,83	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Напруга	15,12±6,78	13,39±8,02	72,79±8,64	75,07±10,24	<0,05	>0,05	<0,01	<0,01
2.1. Резистенція. Неадекватне емоційне вибіркове реагування	1,36±0,95	4,01±4,28	16,57±2,14	13,21±6,89	<0,05	>0,05	<0,01	<0,01
2.2. Резистенція. Емоційно-моральна дезорієнтація	9,12±4,10	7,23±4,76	7,57±2,44	7,59±6,38	<0,05	>0,05	>0,05	>0,05
2.3. Резистенція. Розширення сфери економії емоцій	14,20±9,66	14,24±12,25	26,14±5,19	21,34±9,11	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
2.4. Резистенція. Редукція професійних обов'язків	5,20±6,53	6,75±6,75	14,79±0,80	15,21±1,97	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Резистенція	29,88±10,73	32,23±12,70	65,07±6,49	57,34±11,40	>0,05	<0,05	<0,01	<0,01
3.1. Виснаження. Емоційний дефіцит	5,04±4,05	4,00±4,07	14,79±5,87	7,45±3,76	>0,05	<0,01	<0,01	<0,01
3.2. Виснаження. Емоційна відстороненість	8,52±3,19	8,76±3,31	14,21±2,52	14,34±3,28	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
3.3. Виснаження. Особистісна відстороненість (деперсоналізація)	4,36±3,30	4,34±5,01	22,14±1,41	18,38±4,83	>0,05	<0,01	<0,01	<0,01
3.4. Виснаження. Психосоматичні і психовегетативні порушення	1,68±1,14	3,44±2,96	21,21±5,63	18,55±4,67	<0,01	<0,05	<0,01	<0,01
Виснаження	19,60±7,12	20,54±10,74	72,36±7,82	58,72±9,74	>0,05	<0,01	<0,01	<0,01
Загальний показник емоційного вигорання	64,60±14,09	66,16±25,22	210,21±16,78	191,14±24,23	>0,05	<0,01	<0,01	<0,01

даптивних проявів та впливала на їх структуру. СЕВ, вмикаючи механізми захисту від стресу, підвищував прояви дезадаптації, що в сукупності негативно впливало на фізичне, психологічне та соціальне функціонування волонтерів. Внаслідок дії захисних механізмів СЕВ у відповідь на психотравмуючий вплив виконуваної діяльності відбувалося скорочення емоційних витрат, наростання явищ тривоги та депресії, деперсоналізації та підвищення рівня психосоматичних та психовегетативних порушень. В структурі явищ дезадаптації з наростанням ознак СЕВ, відбувалося зміщення від психо-емоційних порушень до порушень циклу сну, соматовегетативних та психосоціальних порушень, що свідчило про перехід реакцій з рівня емоцій на рівень психосоматики.

Аналіз кількісних показників дав можливість встановити більшу вираженість ряду симптомів напруги (переживання психотравмуючих обставин), резистенції (розширення сфери економії емоцій та інтегрального показника) та виснаження (особистісної відстороненості, психосоматичних і психовегетативних порушень та інтегрального показника), а також сумарного показника у чоловіків серед волонтерів з ознаками ПД (табл. 2). Натомість показники емоційного вигорання в групі без ознак ПД були вищими у жінок; у чоловіків більшими були показники напруги (незадоволеність собою і відчуття загананості в клітку) і резистенції (емоційно-моральної дезорієнтації).

Показник за шкалою професійного стресу Д. Фонтана виявився найвищим у чоловіків Г2 –  $47,86 \pm 3,66$  балів, у жінок Г2 він був незначуще ( $p > 0,05$ ) меншим –  $43,24 \pm 9,43$  балів. Натомість серед волонтерів без ознак ПД показник за шкалою професійного стресу у жінок був

значуще ( $p < 0,01$ ) вищим, ніж у чоловіків:  $32,51 \pm 7,54$  балів проти  $19,56 \pm 8,80$  балів. Розбіжності під час порівняння чоловіків і жінок Г1 та Г2 між собою були статистично значущі ( $p < 0,01$ ).

В процесі подальшого дослідження виявлено, що стрижневим клінічним феноменом притаманної волонтерам дезадаптації була депресивна симптоматика: різноманітні прояви депресивного реагування різного ступеню вираженості виявились притаманні 51,7% з усіх обстежених, які займалися волонтерською діяльністю (в загальній вибірці умовно здорових – 3,3% осіб). До того ж у волонтерів із ознаками ПД депресивна симптоматика (принаймні у вигляді окремих симптомів депресії) була присутня у 100% обстежених (рис. 1).

В цілому загальний показник депресії був суттєво вищим у волонтерів з ознаками ПД; при цьому в групі без ознак ПД він був незначуще вищим у жінок, а у групі з ознаками ПД – у чоловіків (табл. 3). Як видно з таблиці, практично всі депресивні симптоми були значуще вищими у волонтерів із ознаками дезадаптації.

Також встановлено, що рівень виразності та клінічний зміст депресивної симптоматики був тісно пов'язаний зі ступенем емоційного вигорання волонтерів: з посиленням вигорання наростали як кількісні (виразність), так і якісні (клінічна варіативність) показники депресії. В процесі формування СЕВ наростала виразність депресивних проявів: серед осіб, в яких спостерігалися окремі фази СЕВ, що формуються, превалював помірний рівень депресивного реагування з переважанням когнітивно-афективних проявів (66,7% обстежених), тоді як серед волонтерів зі сформованим СЕВ середня вираженість депресії діагностувалася

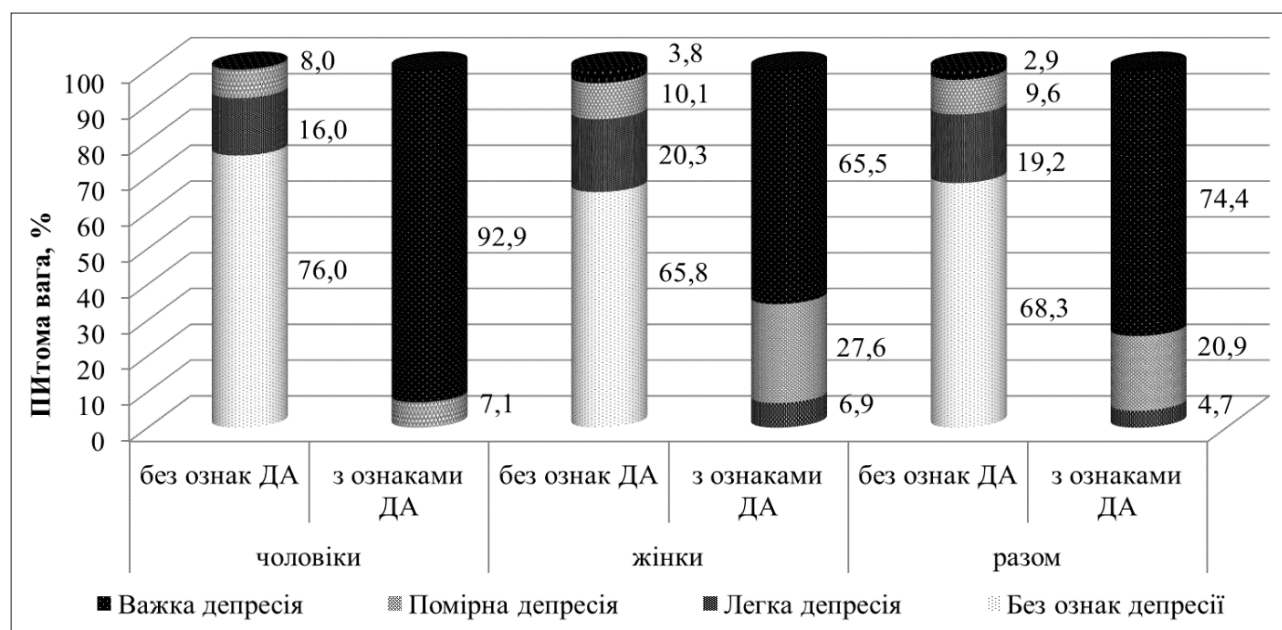


Рис. 1. Структура депресивних проявів у волонтерів з наявністю та відсутністю ознак ПД

Таблиця 3

**Середні показники вираженості депресивних феноменів  
у волонтерів за даними шкали депресії А. Бека**

Показник	Г1		Г2		чоловіки Г1 - жінки Г1	чоловіки Г2 - жінки Г2	чоловіки Г1 - чоловіки Г2	жінки Г1 - жінки Г2
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки				
1. Сум	0,20±0,41	0,30±0,46	1,00±0,00	0,90±0,31	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
2. Песимізм	1,00±0,00	1,15±0,72	2,71±0,73	1,52±0,63	>0,05	<0,01	<0,01	<0,01
3. Відчуття невдачі	0,08±0,28	0,34±0,48	1,43±0,51	1,62±0,49	<0,05	>0,05	<0,01	<0,01
4. Незадоволеність собою	0,76±0,44	1,22±0,69	1,86±1,03	1,52±0,57	<0,01	>0,05	<0,01	0,014
5. Почуття провини	0,00±0,00	0,03±0,16	0,43±0,51	0,24±0,44	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
6. Відчуття покарання	0,00±0,00	0,04±0,19	0,36±0,63	0,24±0,44	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
7. Самозаперечення	0,04±0,20	0,09±0,29	0,93±0,27	1,03±0,33	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
8. Самозвинувачення	0,32±0,69	0,35±0,62	0,86±0,95	1,03±0,87	>0,05	>0,05	0,051	<0,01
9. Наявність суїцидальних думок	0,04±0,20	0,03±0,16	0,64±0,50	0,45±0,51	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
10. Плаксивість	0,48±0,59	0,81±0,62	2,00±1,04	1,90±0,90	<0,05	>0,05	<0,01	<0,01
11. Дратівливість	0,92±1,22	1,41±0,87	2,43±0,65	2,55±0,78	<0,01	>0,05	<0,01	<0,01
12. Соціальна відчуженість	0,56±0,51	0,54±0,64	1,00±0,00	1,03±0,19	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
13. Нерішучість	0,40±0,50	0,48±0,62	1,50±0,52	1,34±0,67	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
14. Дистморфобія	0,08±0,28	0,20±0,40	0,00±0,00	0,41±0,50	>0,05	<0,01	>0,05	0,027
15. Труднощі в роботі	0,20±0,41	0,32±0,47	1,00±0,00	1,00±0,00	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
16. Безсоння	1,04±0,35	0,59±0,71	0,93±0,27	0,83±0,38	<0,01	>0,05	>0,05	<0,05
17. Втомлюваність	1,00±0,00	0,54±0,50	1,00±0,00	1,03±0,19	<0,01	>0,05	>0,05	<0,01
18. Втрата апетиту	0,36±0,49	0,33±0,47	0,50±0,52	0,48±0,51	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05
19. Втрата ваги	0,08±0,28	0,19±0,39	0,50±0,52	0,24±0,44	>0,05	>0,05	<0,01	>0,05
20. Занепокоєння станом здоров'я	0,00±0,00	0,06±0,25	1,00±0,39	0,66±0,77	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
21. Втрата сексуального потягу	0,28±0,46	0,24±0,51	1,07±0,27	1,17±0,38	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Загальний показник депресії	7,84±3,66	9,27±4,42	23,14±3,70	21,21±3,80	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Когнітивно-афективна субшкала	4,80±2,75	6,78±2,22	17,14±2,82	15,38±3,17	<0,01	<0,05	<0,01	<0,01
Субшкала соматичних проявів депресії	3,04±1,51	2,48±2,59	6,00±1,24	5,83±1,61	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01

у 77,56%, а симптоматика трансформувалася в бік соматизації з підвищенням показників соматичних проявів депресії. Кореляційний аналіз дозволив визначити кількісні характеристики зв'язку депресивної симптоматики з проявами СЕВ (рис. 2). Як видно з даних аналізу, кореляційний зв'язок прямий (з наростанням ознак емоційного вигорання наростає виразність депресії), сильний ( $rS=0,7$  і більше) або помірної сили ( $rS$  від 0,3 до 0,7).

Під час аналізу поведінкового репертуару волонтерів виявлено, що серед осіб з низьким рівнем дезадаптації (Г1) домінуючим був проблемно-орієнтований стиль поведінки, наступними за частотою використання були стилі, орієнтовані на уникання, емоції, відволікання та вступ у соціальний контакт та пошук соціальної підтримки (табл. 3).

Однак, наростання явищ дезадаптації та збільшення рівня стресу негативно впливало на рівень використання адаптивних стратегій та призводило до зниження рівня проблемно-орієнтованого копіngu і зростання допомагаючого емоційно-орієнтованого копіngu.

Також зменшувався рівень адаптивного соціального відволікання, а рівень неадаптивного відволікання натомість зростає.

Наростання явищ дезадаптації у жінок мало більш деформуючий вплив на використання адаптивних копінг-стилів, ніж у чоловіків. Жінки з більш вираженими явищами дезадаптації характеризувались вищим рівнем емоційно-орієнтованого копіngu та більшою схильністю до уникання та відволікання, ніж чоловіки, які більш ефективно використовували компенсаторні механізми соціального відволікання.

Дослідження EI як стрижневого патогенетичного фактору участі у волонтерській діяльності показало наступне (табл. 4). Загальний рівень EI у волонтерів був вищим, загалом у звичайній вибірці (у осіб, які не займаються волонтерською діяльністю, середнє значення показника EI склало  $56,77\pm4,02$  балів,  $p<0,05$ ). Вищий рівень EI серед волонтерів, порівняно зі звичайними особами, забезпечувався значно вищими рівнями емпатії, самомотивації та здатності розпізнавання емоції інших людей як складників EI.

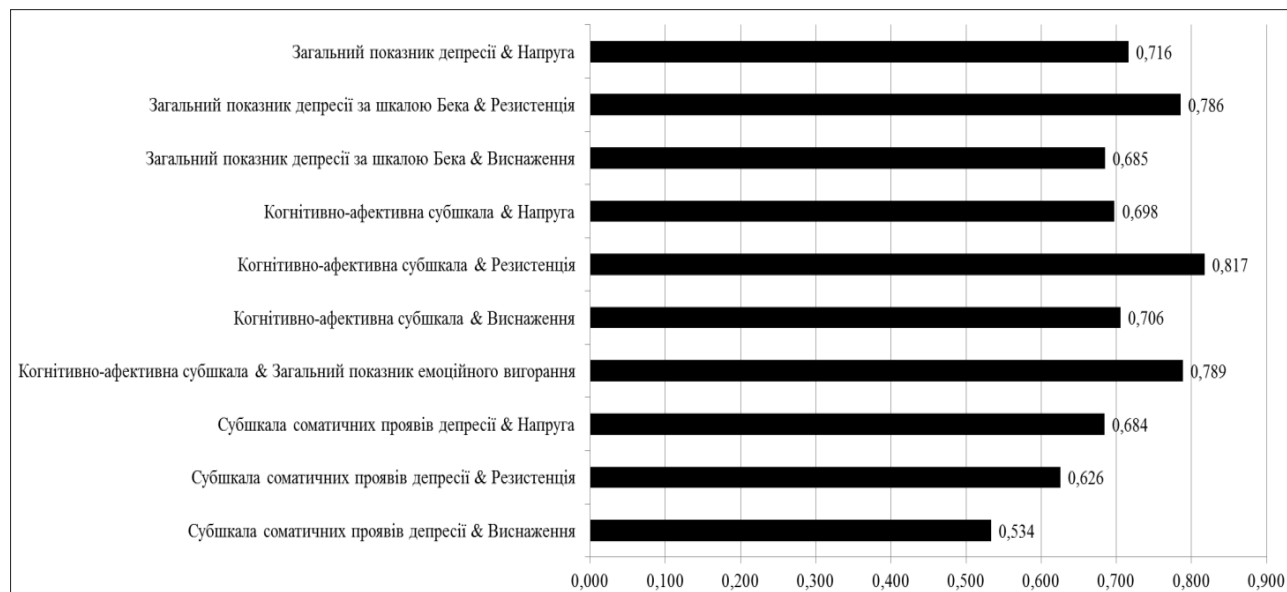


Рис. 2. Кореляційні зв'язки між симптоматикою емоційного вигорання та вираженістю депресії (наведено значущі ( $p < 0,05$  і менше) коефіцієнти рангової кореляції Спірмена)

Таблиця 3

**Середні показники використання копінг-стратегій у волонтерів за даними методики «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях (С. Норман, Д.Ф. Ендлер, Д.А. Джеймс, М.И. Паркер; адаптований варіант Т.А. Крюкової)»**

Показник	Г1		Г2		чоловіки Г1 - жінки Г1	чоловіки Г2 - жінки Г2	чоловіки Г1 - чоловіки Г2	жінки Г1 - жінки Г2
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки				
Вирішення задачі	58,24±10,65	35,91±9,81	18,50±1,16	18,62±1,32	<0,01	>0,05	<0,01	<0,01
Емоції	29,80±5,79	48,99±9,97	75,79±4,53	70,41±7,84	<0,01	>0,05	<0,01	<0,01
Уникнення	47,46±5,96	51,34±5,28	54,21±4,21	52,14±4,71	<0,01	>0,05	<0,01	>0,05
Відволікання	21,76±4,28	25,59±3,95	28,86±2,74	29,00±2,58	<0,01	>0,05	<0,01	>0,05

Таблиця 4

**Середні показники EI і його складників у волонтерів за даними методики його оцінки Н. Холла**

Показник	Г1		Г2		чоловіки Г1 - жінки Г1	чоловіки Г2 - жінки Г2	чоловіки Г1 - чоловіки Г2	жінки Г1 - жінки Г2
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки				
Емоційна обізнаність	11,88±1,56	12,11±1,88	9,64±0,84	9,10±0,90	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Керування власними емоціями	11,28±2,37	11,68±2,55	7,36±1,01	7,34±1,76	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Самомотивація	12,56±1,36	13,09±1,67	10,21±0,43	10,38±0,56	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Емпатія	13,00±1,04	12,73±1,47	15,64±0,84	15,45±0,69	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01
Розпізнавання емоцій інших людей	16,76±1,13	16,15±0,96	14,29±0,99	13,55±1,24	<0,05	<0,05	<0,01	<0,01
Інтегративний EI	65,48±4,94	65,77±5,04	57,14±2,21	55,83±2,69	>0,05	>0,05	<0,01	<0,01

Кращі показники EI за усіма його складниками демонстрували волонтери, в яких не реєструвалися прояви СЕВ та ПД. У волонтерів з ознаками дезадаптації і СЕВ показники складників EI були гіршими; з формуванням й прогресуванням проявів СЕВ показники складників EI достовірно зменшувалися (окрім емпатії).

Високий рівень емпатії на тлі зниження інших складників EI та, відповідно, браку ресурсів щодо його

реалізації, з одного боку, сприяв потяженню дезадаптивної симптоматики, а з іншого, – ставав патогенетичним чинником її розвитку й прогресування.

Узагальнення та статистичний аналіз отриманих даних дозволив нам виділити кластери ознак, асоційованих з наявністю і розвитком дезадаптації у волонтерів, що були стратифіковані нами залежно від вектору впливу на дескриптори і предиктори дезадаптації (табл. 5).



Таблиця 5

## Кластеризація факторів ПД волонтерів

Кластери	Дескриптори / предиктори	G1	G2	p	
Психоемоційний	Емоційні порушення	5,74±2,91	9,88±2,14	<0,01	
	Напруга СЕВ.	3,21±4,75	22,63±6,58	<0,01	
	Переживання психотравмуючих обставин				
	Напруга СЕВ. Незадоволеність собою	5,11±3,26	14,28±2,90	<0,01	
	Напруга СЕВ. Загнаність у клітку	1,42±2,46	16,14±4,89	<0,01	
	Напруга СЕВ. Тривога і депресія	4,07±3,42	21,28±5,49	<0,01	
	1. Сум	0,28±0,45	0,93±0,26	<0,01	
	2. Песимізм	1,12±0,63	1,91±0,87	<0,01	
	3. Відчуття невдачі	0,28±0,45	1,56±0,50	<0,01	
	4. Незадоволеність собою	1,11±0,67	1,63±0,76	<0,01	
	5. Почуття провини	0,02±0,14	0,30±0,46	<0,01	
Когнітивний	6. Відчуття покарання	0,03±0,17	0,28±0,50	<0,01	
	7. Самозаперечення	0,08±0,27	1,00±0,31	<0,01	
	8. Самозвинувачення	0,35±0,64	0,98±0,89	<0,01	
	10. Плаксивість	0,03±0,17	0,51±0,51	<0,01	
	11. Дратівливість	0,73±0,63	1,93±0,94	<0,01	
	Когнітивний	Дискретне зниження окремих психічних процесів (уваги, пам'яті, мислення)	0,23±0,64	3,28±2,06	<0,01
	Психосоматичний	Відчуття втоми	2,64±2,19	8,77±1,86	<0,01
		Порушення сну	2,03±3,90	12,72±2,68	<0,01
		Соматовегетативні порушення	0,57±1,18	8,58±8,47	<0,01
		Виснаження СЕВ. Емоційний дефіцит	4,25±4,07	9,84±5,67	<0,01
		Виснаження. Емоційна відстороненість	8,70±3,27	14,30±3,02	<0,01
Виснаження. Особистісна відстороненість (деперсоналізація)		4,35±4,64	19,60±4,40	<0,01	
Виснаження. Психосоматичні і психовегетативні порушення)		3,02±2,74	19,42±5,10	<0,01	
14. Дисморфобія		0,17±0,38	0,28±0,45	>0,05	
16. Безсоння		0,70±0,67	0,86±0,35	>0,05	
17. Втомлюваність		0,65±0,48	1,02±0,15	<0,01	
18. Втрата апетиту		0,34±0,47	0,49±0,51	>0,05	
Стрес-асоційований	19. Втрата ваги	0,16±0,37	0,33±0,47	<0,05	
	20. Занепокоєння станом здоров'я	0,05±0,21	0,77±0,68	<0,01	
	21. Втрата сексуального потягу	0,25±0,50	1,14±0,35	<0,01	
	Стрес-асоційований	стрес-вразливість /	29,39±9,59	44,74±8,26	<0,01
	Мотиваційно-діяльнісний	Зниження мотивації	2,87±2,27	6,65±1,17	<0,01
		Зниження загальної активності	2,00±1,70	6,77±2,11	<0,01
		Резистенція СЕВ. Неадекватне емоційне вибіркове реагування	3,38±3,92	14,30±5,97	<0,01
		Резистенція. Емоційно-моральна дезорієнтація	7,68±4,66	7,58±5,39	>0,05
		Резистенція. Розширення сфери економії емоцій	14,23±11,64	22,91±8,29	<0,01
		Резистенція. Редукція професійних обов'язків	6,38±6,70	15,07±1,68	<0,01
		13. Нерішучість	0,46±0,59	1,40±0,62	<0,01
Психосоціальний	Самотність	1,9%	9,3%	<0,05	
	Вища освіта	58,7%	39,5%	<0,05	
	Вік, роки	28,3±4,9	30,9±7,2	<0,05	
	Жіноча стать	76,0%	67,4%	>0,05	
Індивідуально-поведінковий	ПОК – проблемно-орієнтований копінг	41,28±13,83	18,58±1,26	<0,01	
	ЕОК – емоційно-орієнтований копінг	44,38±12,29	72,16±7,33	<0,01	
	КОУ – копінг орієнтований на уникання	50,41±5,67	52,81±4,61	<0,01	
	В – відволікання	24,67±4,33	28,95±2,60	<0,01	
	СВ – копінг, орієнтований на соціальне відволікання	16,51±3,65	13,93±2,97	<0,01	
Особистісно-інтерперсональний	Особливості соціальної взаємодії	4,65±2,48	10,84±3,37	<0,01	
	12. Соціальна відчуженість	0,55±0,61	1,02±0,15	<0,01	
	Емоційна обізнаність	12,06±1,81	9,28±0,91	<0,01	
	Керування власними емоціями	11,59±2,50	7,35±1,54	<0,01	
	Самотивація	12,96±1,61	10,33±0,52	<0,01	
	Емпатія	12,80±1,38	15,51±0,74	<0,01	
	Розпізнавання емоцій інших людей	16,30±1,03	13,79±1,21	<0,01	

Так, було виділено 8 кластерів: афективний (15 ознак), психосоматичний (14 ознак), когнітивний (3 ознаки), мотиваційно-діяльнісний (7 ознак), психосоціальний (4 ознаки), стрес-асоційований (1 ознака), індивідуально-поведінковий (5 ознак), особистісно-інтерперсональний (6 ознак).

Виділені кластери були згруповані у три домени, що визначали різне патогенетичне навантаження процесу формування, розвитку й прогресування дезадаптації волонтерів:

а) домен 1 – дезадаптивно-констатуючий (містить дескриптори дезадаптації): психоемоційний, когнітивний, психосоматичний, мотиваційно-діяльнісний кластери;

б) домен 2 – дезадаптивно-патопластичний (містить предиктори дезадаптації): стрес-асоційований, психосоціальний, індивідуально-поведінковий кластери;

в) домен 3 – дезадаптивно-стрижневий (містить патогенетичний фактор дезадаптації): особистісно-інтерперсональний кластер.

Таким чином, кластери дезадаптивно-констатуючого домену демонстрували наявність дезадаптації, дезадаптивно-стрижневого –

обґрунтовували механізм її виникнення, а дезадаптивно-патопластичного – впливали на варіативність і тяжкість проявів дезадаптації (рис. 3).

На основі отриманих результатів нами була розроблена програма психологічної корекції й підтримки волонтерів (табл. 6).

Зазначена програма містила п'ять етапів, кожен з яких мав специфічні мішені, цілі і засоби реалізації (психокорекційні технології).

На першому етапі (перша зустріч) увага приділялась створенню терапевтичного альянсу та формуванню мотивації у волонтерів на участь в дослідженні.

На етапі психодіагностики (1 тиждень) здійснювали визначення дескрипторів і предикторів дезадаптації, на основі чого розробляли персоналізовану програму, яка містила загальні елементи, проте враховувала специфіку клініко-психологічного аранжування дезадаптації і її патопластичного тла у кожного респондента. Це здійснювалось на спеціальних зустрічах, які супроводжувались наданням інформаційних матеріалів та обговоренням ризиків і переваг волонтерської діяльності.



Рис. 3. Складники дезадаптації та їх роль в механізмах її розвитку

Таблиця 6

## Програма психологічної корекції і підтримки волонтерів

Етап	Мета	Ключова технологія
формування вибірки	формування терапевтичного альянсу та мотивації на участь в дослідженні	мотиваційне інтерв'ю
психодіагностика	діагностика дескрипторів дезадаптації (наявність і вираженість ознак дезадаптивно-констатуючого домену)	клініко-психологічне обстеження, психодіагностичне дослідження, елементи психоосвіти та когнітивно-орієнтованої психокорекції
	ідентифікація предикторів дезадаптації (стан показників дезадаптивно-патопластичного домену)	
	визначення факторів психопатогенезу дезадаптації (стан характеристик дезадаптивно-стрижневого домену)	
психокорекція	усунення соматизованих депресивних феноменів	групова патогенетична психокорекція, елементи аутогенного тренування
	редукція когнітивно-афективних депресивних феноменів	
	нівелювання проявів професійної дезадаптації та синдрому емоційного вигорання	когнітивно-поведінкова психокорекція
	підвищення здатності до стрес-опору	тренінги опанування стресу
	активація родинного ресурсу психологічного відновлення	сімейна психокорекція
	трансформація поведінкового репертуару з неадаптивного й емоційно-орієнтованого на проблемно-орієнтований копінг	когнітивно-поведінкова психокорекція
	розвиток здатності керування власним емоційним станом, відновлення емоційної обізнаності та конгруентної соціальної взаємодії	елементи аутогенного тренування, релаксації, тренінги розвитку комунікативних навичок
формування навичок відновлення особистісного ресурсу для безпечності реалізації волонтерської діяльності	елементи арт-терапії, а також терапії дозованим фізичним навантаженням	
психологічна підтримка	формування і реалізація навичок само- і взаємодопомоги	групова психокорекція
оцінка ефективності	діагностика стану ключових дескрипторів дезадаптації	психодіагностичне дослідження
(само)моніторинг психологічного стану	перманентна само- і взаємодопомога	групова психокорекція

Безпосередньо психокорекційний етап (4–6 місяців, залежно від індивідуальної ситуації) складався з послідовних дій психоосвітнього, психотерапевтичного й психокорекційного змісту, які реалізовувались за принципом наступності і індивідуалізації. Спрямування психокорекційних впливів відбувалось саме в зазначеній послідовності, що забезпечувало максимальну ефективність запропонованих заходів.

Після етапу активних психокорекційних впливів акцент переносився на формування навичок (само) моніторингу та само- і взаємодопомоги, які реалізовувались безпосередньо волонтерами по відношенню до себе та один до одного.

Через три місяці після базової психокорекції здійснювали замір її ефективності, що було підставою для рішення респондентів щодо подальшої участі в психокорекційній програмі.

Основними психокорекційними технологіями була групова, когнітивно-поведінкова, когнітивно-орієнтована корекція з елементами психоосвіти, аутогенного тренування, м'язової релаксації та дихальних вправ, тренінгів опанування стресу й формування комунікаційних навичок, сімейної, арт-терапії та терапії дозованим фізичним навантаженням.

Результати визначення ефективності запропонованої програми заходів були отримані шляхом порівняльного аналізу динаміки показників до та після психокорекції. Її впровадження дозволило значно покращити психоемоційний стан та практично нівелювати прояви професійної дезадаптації у осіб психокорекційної групи, що дало підстави зробити висновок про редукцію психологічної дезадаптації у зазначеного контингенту ( $p < 0,05$ ).

**Висновки і пропозиції.** Волонтерська діяльність несе потенційні ризики розвитку станів дезадаптації, які зустрічаються серед волонтерів достовірно частіше порівняно зі звичайною вибіркою.

Психологічна дезадаптація у волонтерів проявляється у вигляді синдрому емоційного вигорання, порушень психоемоційної і психосоціальної сфер, стрижневим клініко-психологічним феноменом якої є прояви депресивного реагування.

З розвитком і прогресуванням дезадаптації збільшується вразливість до стресового навантаження та здійснюється патологічна трансформація поведінкового репертуару за адаптивних на неадаптивних копінг-стратегій.

Характеристики психосоціального функціонування, насамперед сімейна підтримка, можуть

надавати як предиктивний, так і превентивний вплив на розвиток і прогресування дезадаптації.

У формуванні та прогресивному розвитку психологічної дезадаптації у волонтерів беруть участь такі фактори, класифіковані нами залежно від їх ролі, як дезадаптивно-стрижневі, дезадаптивно-патопластичні і дезадаптивно-констатуючі.

Складові частини дезадаптивно-констатуючого домену засвідчують факт наявності дезадаптації, компоненти дезадаптивно-стрижневого – обґрунтовують механізм її виникнення (розбалансування наявних і бажаних особистісних ресурсів для здійснення волонтерської діяльності), а складники дезадаптивно-патопластичного домену визначають варіативність і вираженість проявів дезадаптації.

На основі ідентифікації клініко-психологічних проявів і механізмів формування психологічної дезадаптації у зазначеного контингенту створена психокорекційна програма, метою якої є не тільки усунення патологічних проявів порушень психоемоційного, когнітивного й психосоціального функціонування, а й розвиток здатності керування власним емоційним станом, відновлення емоційної обізнаності та конгруентної соціальної взаємодії, а також формування навичок відновлення особистісного ресурсу для безпечності реалізації волонтерської діяльності. З урахуванням даних щодо ефективності програми можна пропонувати її для подальшого впровадження.

#### Література:

1. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 № 3236-VI (із змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>.
2. Крапівіна Г.О. Механізми мотивації та оцінки праці в волонтерстві. Економічний вісник Донбасу. 2014. № 3. С. 175–180.
3. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. д. оп. К.: НІСД, 2015. 36 с.
4. Звіт дослідження «Волонтерський рух в Україні» Підготовлено GfK Ukraine на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні. URL: [https://www.gfk.com/fileadmin/user\\_upload/dyna\\_content\\_import/2015-09-01\\_press\\_releases/data/ua/Documents/Presentations/report\\_vyshlisky.pdf](https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09-01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf).
5. Сидоренко О.О. Волонтерський рух у світі та в Україні. Актуальні проблеми психології. 2016. Том 10, Вип. 28. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/index.php/ua/arkhiv-vydannia/tom-10/vipusk-28-v-10-mua>.
6. Матяш М.М. Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом. URL: [www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html](http://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html).
7. Матяш М.М. Українське волонтерство – явище унікальне, але не без проблем. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2342731-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-ale-ne-bez-problem.html>.
8. Українські волонтери: втома від війни і друге дихання. URL: <http://socportal.info/2016/08/17/ukrayins-ki-volonteri-vtoma-vid-vijni-i-druge-dihannya.html>.
9. Волонтерство: небезпечна втома. URL: <http://sp.lvivport.com/lvivnews/2015/07/18/n/31063>.
10. Лазос Г.П., Литвиненко Л.І. Психологічна підтримка волонтерів, що працюють з постраждалими. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, Г.П. Лазос, Л.І. Литвиненко, Царенко Л. Г.; за ред. З.Г. Кісарчук. К.: ТОВ «Видавництво» Логос, 2015. 206 с. С.121–144.
11. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности: Учеб. пособие / Под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. С. 147–151.
12. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара, издательский дом «Бахрах-М», 2001. 672 с.
13. Fontana D. Managing stress. The British psychological society. Пер. Изд. Педагогика Пресс. 1995. С.19–23.
14. Шкалы для оценки депрессии / Под ред. А. Б. Смулевича. М., 2005. 22 с.
15. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М., 2002. С. 442–444.
16. Ильин Е.И. Эмоции и чувства. СПб Питер, 2001. С. 633–634.

**Маркова М. В., Глаголич С. Ю. Дезадаптация волонтеров, деятельность которых связана с обеспечением военных в зоне боевых действий: механизмы формирования и психокоррекция**

*Целью работы было изучение клинико-психологических проявлений и механизмов формирования дезадаптации у волонтеров, деятельность которых связана с обеспечением военных в зоне боевых действий, и разработка на этой основе программы мероприятий ее психокоррекции. С помощью клинико-психологического и психодиагностического методов обследовано 147 человек, занимавшихся волонтерской деятельностью, связанной с обеспечением военных в зоне боевых действий, не менее 1 года. Доказано, что волонтерская деятельность несет потенциальные риски развития состояний дезадаптации, которые встречаются среди волонтеров достоверно чаще по срав-*

---

нению с обычной выборкой. Установлено, что в формировании и прогрессивном развитии психологической дезадаптации у волонтеров участвуют ряд факторов, классифицированных нами в зависимости от их роли, как дезадаптивно-стержневые, дезадаптивно-патопластические и дезадаптивно-констатирующие. На основе полученных данных создана психокоррекционная программа, которая доказала свою эффективность.

**Ключевые слова:** волонтеры, боевые действия, дезадаптация, клиничко-психологические проявления, психокоррекция.

**Markova M. V., Glagolych S. Yu. Psychological maladjustment of volunteers involved in the provision of military forces in a combat zone: mechanisms of formation and psychocorrection**

*The purpose of the work was to study the clinical and psychological manifestations and mechanisms for the formation of maladjustment in volunteers, whose activities are related to the provision of military personnel in the area of combat operations, and the development of a program of measures for its psycho-correction on this basis. Using the clinical psychological and psychodiagnostic methods, 147 volunteers engaged in the provision of military personnel in the combat zone for at least 1 year, were examined. It is proved that volunteering activity has potential risks of developing maladaptation states which are more common among volunteers compared to the usual sample. It was established that the formation and progressive development of psychological maladaptation in volunteers involved a number of factors, classified by depending on their role, as deadaptive-axial, deadaptive-patoplastic and desadaptive-configuring. On the basis of the obtained data, a psycho-correction program which proved its effectiveness has been created.*

**Key words:** volunteers, combat actions, maladjustment, clinical and psychological manifestations, psychocorrection.

## ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З НАДЛИШКОВОЮ МАСОЮ ТІЛА

У статті розглянуто психологічні особливості осіб з надлишковою масою тіла. Виявлено, що в осіб з надлишковою масою тіла спостерігаються тривожність, невпевненість, нав'язливі стани, психічна та фізична слабкість, що спонукає до компенсації негативних емоцій шляхом споживання більшої кількості їжі. Зазначено, що психологічну реабілітацію осіб з надлишковою масою тіла слід здійснювати методами когнітивно-поведінкової терапії.

**Ключові слова:** харчова поведінка, порушення харчової поведінки, надлишкова вага, когнітивно-поведінкова терапія.

**Постановка проблеми.** Порушення харчової поведінки сьогодні розглядають як комплексну проблему, що поєднує в собі як психологічні, так і фізіологічні фактори. Зміни у харчовій поведінці є одним із видів патологічної адаптації і лежать в основі харчової залежності, залишаючись водночас соціально прийнятним видом адиктивної поведінки. Серед видів порушень харчової поведінки є такі, що стають заміником позитивних емоцій, варіантом адаптації до несприятливих соціальних умов чи психічного неблагополуччя, призводячи до важких розладів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Існують різноманітні за силою і тривалістю впливу чинники, що сприяють розвитку порушень харчової поведінки: конституційно-біологічні, соціально-психологічні, мікросоціальні, психогенні і соматогенні. Існує думка, що вони пов'язані з порушенням трансмісії серотоніну в структурах головного мозку, що відповідають за регуляцію харчової поведінки. Роль цих чинників та їх поєднання в генезі порушень харчової поведінки неоднозначна. Надлишкова маса тіла вважається соціальною проблемою в багатьох країнах з високим рівнем економічного розвитку. За різними даними щонайменше у 30% населення спостерігається надлишкова вага [1 с. 19–33].

Надлишкова маса – це підвищення нормальної маси тіла людини на 10%, а ожиріння – більше як на 10%, яке найчастіше виникає внаслідок надлишкового харчування і малорухливого способу життя [2, с. 366–372].

Призвести до накопичення надлишкової маси тіла можуть декілька чинників. Насамперед це спадкова схильність до ожиріння або «сімейне ожиріння». Від 40% до 80% огрядних дітей мають батьків з ожирінням. Успадковується не саме ожиріння, а схильність до повноти – здатність організму накопичувати жир за нормального режиму харчування.

Важливе значення має вікове ожиріння, яке пов'язане зі зниженням діяльності щитовидної залози, що виробляє гормони, які беруть участь в обміні речовин. Швидкість обмінних процесів зменшується, тому з віком закономірно підвищується поширеність ожиріння як серед чоловіків, так і серед жінок.

Вважається, що надлишкова маса тіла частіше зустрічається у жінок, ніж у чоловіків, оскільки швидкість метаболізму у жінок нижча. Крім того, важливе місце займають гормональні зміни: збільшення швидкості метаболізму асоційоване з лютеїновою фазою менструального циклу, тому під час вікової перебудови, зі зниженням вироблення лютеїну, відбувається закономірне наростання маси тіла.

Дослідниця Т.Г. Вознесенська виділяє емоціогенний, екстернальний та обмежувальний види харчової поведінки, котрі пов'язані з емоційним дискомфортом, підвищеною чутливістю до зовнішніх стимулів та самообмеженні в їжі [3, С. 19–24].

Було доведено, що психологічний стрес впливає на рівень глюкози в крові, що може сприяти розвитку метаболічного синдрому. А.Р. Sutin пов'язує з метаболічним синдромом такі риси особистості, як імпульсивність і ворожість. Дослідження, проведене в Сан-Франциско, також доводить вираженість гніву, ворожості і песимізму у пацієнтів з метаболічним синдромом. Водночас підкреслюється зв'язок тривожності з метаболічним синдромом у чоловіків, але не в жінок. Люди з високим рівнем депресії, гніву і ворожості більше схильні до вживання алкоголю, наркотиків і куріння, що також підвищує ризик розвитку метаболічного синдрому.

У своєму дослідженні Є.Н. Смирнова виявила поведінкові і психологічні особливості хворих на ожиріння, що впливають на результат немедикаментозного лікування. Дослідниця виявила переважання емоціогенного типу харчової поведінки

з нерегулярним харчуванням і синдромом нічної їжі. Спостерігається заперечення свого стану як хвороби, причому в прямій залежності від збільшення маси тіла. У психологічному профілі характерною є похмура недовірливість до лікарського втручання, бажання зберегти самостійність і незалежність, обійтися своїми засобами.

В останні роки були виявлені кореляції між депресією, тривожними розладами та ожирінням. Більшість накопичених даних свідчать про те, що частота психічних розладів у осіб з ожирінням значно перевищує поширеність порушень психіки серед осіб з нормальною масою тіла.

Більшість робіт присвячено зв'язку ожиріння з депресією. Її поширеність в популяції протягом життя становить 17%, а в осіб з ожирінням – 29–56%. Виявлено, що найбільш схильні до психічних розладів жінки, особи з преморбідним ожирінням і «активні» пацієнти з прагненням знизити вагу.

Зокрема, Schwalberg і колеги виявили, що у 75% пацієнтів з булімією і 64% індивідів, що страждають ожирінням і переїданням, було встановлено один або більше тривожних розладів. Ці розлади передували появі розладів харчової поведінки принаймні за один рік у 59% пацієнтів. Серед хворих на булімію в 63,6% випадків генералізований тривожний розлад і в 87,5% випадків соціофобія передували появі розладів харчової поведінки. Серед страждаючих ожирінням і переїданням пацієнтів відповідні показники були 87,5% для генералізованого тривожного розладу і 75% для соціофобії. У проведеному у Франції дослідженні 83% пацієнтів, які страждають на нервову анорексію, і 71% з нервовою булімією мали в анамнезі принаймні один тривожний розлад. Найчастіше зустрічалася соціофобія у 55% пацієнтів з анорексією і у 59% – з булімією [4, с. 35–50].

У чоловіків зустрічаються прямі і непрямі симптоми депресії і тривоги – порушення сну, диспепсія, прийом анксиолітиків, антидепресантів, які достовірно корелюють з наявністю саме абдомінального ожиріння.

Наявність депресії у дітей та підлітків удвічі підвищує ризик формування ожиріння. Розглядаючи харчову поведінку як процес вживання їжі, наслідки якого відбиваються на фізичному стані людини, можна відзначити, що надмірна або недостатня вага є результатом порушень харчової поведінки [5, с. 20–37].

Дослідження задоволеності життям у досліджуваних з різним індексом маси тіла показало значущий зворотний зв'язок між рівнем задоволення життям та індексом маси тіла. Тобто особи, які мають більшу вагу, менш задоволені життям, ніж особи з меншою вагою. Автор вважає, що зайва вага може виступати як фактор, котрий перешкоджає відчуттю задоволеності життям, тоді як і незадоволеність життям може бути чин-

ником, котрий викликає порушення харчової поведінки [1, с. 30–33].

Серед психологічних факторів, які впливають на виникнення порушень харчової поведінки, можна віднести такі: низька самооцінка, почуття відсутності або недостатності контролю над власним життям, депресії, страхи, гнів, самотність, конфліктні відносини в родині, насмішки з приводу форм або ваги, труднощі у вираженні емоцій та почуттів, незадоволеність життям [6, с. 26–29].

Культурні чинники включають загальнопоширені фактори, такі як дієта, а також підходи до маси і форми тіла. На когнітивний стиль і особистість впливають як гени, так і явища зовнішнього середовища.

Існує кореляція між біологічними (функція серотоніну), середовищними (несприятливий досвід дитячого віку) факторами, особливостями особистості (наприклад, імпульсивність) і афектом. Ці фактори піддаються впливу генів і опосередковуються ними.

**Мета статті** полягає у вивченні особливостей емоційної сфери та особистісної сфери осіб, які страждають надлишковою вагою.

**Виклад основного матеріалу.** У дослідженні взяло участь 60 осіб, які мають надлишкову масу тіла. До контрольної групи ввійшло 30 осіб, у яких маса тіла знаходиться в нормі. До дослідної групи ввійшли 10 чоловіків (n=10) і 20 жінок (n=20), та 10 чоловіків (n=10) і 20 жінок (n=20) належали до контрольної групи. Обстежені належали до різновікового періоду (від 18 до 55 років) та різних професій. Місце проживання – м. Рогатин Івано-Франківської області.

Індивідуально-особистісні характеристики досліджували за допомогою опитувальника невротичних станів К.К. Яхіна – В.Д. Менделевича, шкали для визначення депресивних проявів Бека (BDI), шкали наявності психологічного стресу PSM 25, тесту Люшера.

За даними, отриманими за допомогою «Голландського опитувальника харчової поведінки DEBQ», низькі показники по обмеженому типу харчової поведінки спостерігаються у обстежених віком 18–25 рр. в 23%, у віці 26–35 – у 20%, у віці 36–55 – у 3% обстежених. Результати нижче норми по обмежувальному типу харчової поведінки свідчать про те, що такі люди схильні їсти безконтрольно, без обмежень, погано розуміючи, для чого і як вони їдять.

Високі показники по шкалі емоційної харчової поведінки простежуються у віці 18–25 рр. у 37%, у віці 26–35 р. – у 23 % обстежених, тоді як у віці 36–55 р. їх всього 13%. Такі результати за даною шкалою свідчать, що таким людям важко переробляти емоції без допомоги їжі. Їда в їхньому житті виступає другом. Таких людей називають «емоційними їдаками».

Високі показники за шкалою «екстернальна харчова поведінка» спостерігаються у віці 18–25 рр. в 17%, а у віці 26–35 рр. в 27 %, тоді як після 36 років такий тип поведінки характерний тільки для 6% обстежених.

Високі показники по цій шкалі говорять про те, що такі люди «безвідмовні їдці», яким важко зупинитись, почавши їсти, та важко втриматись, коли вони бачать смачну їжу. Такі люди вважають переважно, що їм не можна мати вдома смачної їжі, бо вона буде з'їдена в перший же день.

Найбільш поширеним типом є емоційна поведінка стосовно їжі у віці 18–25 рр., що свідчить про схильність «заїдати» свої емоції. У віці 26–35 рр. починає простежуватися екстернальний тип поведінки, який свідчить про те, що таким людям важко втриматись від того, щоб поїсти де-небудь і що-небудь. Такі люди вважають, що їм не можна мати вдома смачної їжі, бо вона буде з'їдена в перший же день.

Слід зазначити, що у більш дорослому віці (після 36–55 років) суттєво знижується кількість осіб за емоційним та екстернальним типом харчової поведінки, відповідно 13,0% та 6,0%. Зовсім низьким є показник за обмежувальним типом – 3,0%. Така ситуація може свідчити про те, що з віком люди більш прискіпливо ставляться до якості та калорійності їжі, яку вони споживають.

Показники, отримані під час обстеження людей з нормальною вагою, знаходяться в нормі по усім трьом шкалам, що говорить про відсутність проблем з їжею, які харчуються достатньо розумно, не схильні заїдати емоції та не схильні переїдати в соціальних ситуаціях чи коли їжа знаходиться на виду і доступна.

Згідно з опитувальником К.К.Яхіна – В.Д. Менделевича» у 73,3% обстежених спостерігалися високі показники по шкалі «Тривога».

Невротична депресія спостерігалася у 36,6% обстежених. Як відомо, невротична депресія носить психогенний характер, симптомами якого є поганий настрій, почуття туги і занепад сил, може з'являтися надмірна дратівливість, тривожний стан. Така ситуація разом із підвищеною тривожністю цілком здатна викликати переїдання.

Обсесивно-фобічні порушення простежувалися у 53,3% обстежених. Нав'язливі стани проявляються невпевненістю в собі, постійними сумні-

вами, тривожністю, підозрілістю. Характерний він для людей тривожних, недовірливих, боязких, підвищено совісних. Такі люди можуть бути схильні до заїдання своїх проблем, страхів і тривоги.

За даними шкали психологічного стресу PSM-25 високий рівень стресу характерний для 30% молодих осіб віком від 18 до 25 років та 20% осіб віком від 26 до 36 років. Характерним є зниження психологічного стресу у віці від 36 до 55 років. Загалом в дослідній групі простежується зниження емоційного стресу із збільшенням хронологічного віку. Цілком протилежна ситуація спостерігається в контрольній групі. Тут характерне збільшення емоційного стресу до 55 років: 18–25 р. – у 6%, 26–35 р. – 0, 36–55 р. – 10% осіб. Вірогідно, що емоційний стрес тут може бути викликаний іншими життєвими ситуаціями.

Таким чином, в осіб, які мають надлишкову вагу, характерні порушення емоційного стану. Вони тривожні, невпевнені в собі, простежуються нав'язливі стани, психічна та фізична слабкість, дратівливість, в результаті чого виникає заїдання стресу, страху та інших емоцій.

За даними шкали депресії Бека (BDI) депресія у віці 18–25 рр. спостерігається тільки у 6% обстежених. Легка депресія або субдепресія простежується у віці 18–25 рр. у 17%, тоді як у віці 26–36 рр. вона зростає до 23%. У віці 36–55 рр. знову знижується і спостерігається у 6 % обстежених.

Як відомо, депресія – це хворобливий стан пригніченості, безвиході, коли людина почуває себе глибоко нещасною і цілковито нездатною відчувати задоволення, такою, що втратила мету та зміст життя. Депресія впливає на функції усього тіла, зокрема і до змін апетиту. Це може призводити до переїдання та появи надлишкової ваги або, навпаки, до зникнення апетиту та втрати маси тіла. Депресія здатна викликати перебої у роботі гормональної системи та інші фізіологічні зміни.

Отже, у вибірці осіб від 18 до 25 років характерним є високий рівень стресу (30%), субдепресивний стан (27%). Водночас спостерігається найвищий відсоток осіб з емоційним типом поведінки.

Таким чином, вживання великої кількості їжі у молодих людей під час стресових ситуацій може ставати джерелом позитивних емоцій, варіантом адаптації у неблагополучних соціальних умовах

Таблиця 1.1

## Розподіл обстежуваних за типами харчової поведінки

Типи харчової поведінки	Обстежувані						
	N	Вік від 18-25р.		Вік від 26-35 р.		Вік від 36-55 р.	
		N	P(%)	n	P(%)	n	P(%)
Обмежувальна (нижче норми)	30	7	23,0	6	20,0	1	3,0
Емоційна поведінка (вище норми)	30	11	37,0	7	23,0	4	13,0
Екстернальна поведінка (вище норми)	30	5	7,0	8	27,0	2	6,0



чи умовах психічного неблагополуччя. З іншого боку, воно є класичним психосоматичним розладом, який може призводити до появи надлишкової ваги та харчової залежності.

Одним із найбільш ефективних психологічних методів усунення переїдання виступає когнітивно-поведнікова терапія, яка включає в себе програму, запропоновану Uexkull (1990). Розглянемо основні положення цієї програми.

Особам, які вирішили зменшити вагу власного тіла, насамперед необхідно вести письмовий опис поведінки під час їжі. Пацієнти повинні докладно записувати, що вони їли, про що говорили.

Перша реакція пацієнтів на цю трудомістку процедуру – нарікання і невдоволення. Однак зазвичай через два тижні вони відзначають значний позитивний ефект від ведення подібного щоденника. Важливо контролювати стимули, що передують акту їжі, виявляти та усувати провокуючі їжу стимули: легкодоступні запаси висококалорійної їжі, солодощів. Кількість таких продуктів вдома необхідно обмежити. У разі, коли неможливо протистояти бажанням щось з'їсти, слід використовувати низькокалорійні продукти, такі як селера або сира морква. Доцільно створити також нові стимули і посилити їх винятковий вплив. Наприклад, пацієнтові можна порадити використовувати для їжі окремий вишуканий посуд, срібні столові прилади, серветки яскравого кольору. Використовувати цей посуд навіть для найбільш незначних прийомів їжі і перекусів. Дехто навіть може брати свої столові прибори з собою, якщо вони їдять поза домом.

Пацієнтів навчають навички самостійно контролювати прийом їжі. Для цього їх просять зважати під час їжі на кожен ковток і шматок. Після кожного третього шматка потрібно відкладати столовий прибор, поки цей шматочок НЕ буде пережований і проковтнутий. Поступово паузи подовжуються, досягаючи спочатку хвилини, а потім і довше. Краще починати подовжувати паузи в кінці їжі, оскільки тоді вони переносяться легше. Згодом паузи стають довшими, частішими і починаються раніше. Слід також відмовлятися під час їжі від всіх одночасних занять, таких як читання газети або перегляду телепередачі. Вся увага має бути зосереджена на процесі їжі і на отриманні задоволення від неї. Необхідно створити навколо затишну, приємну, спокійну і розслаблену атмосферу і, звичайно ж, уникати розмов за столом.

Пацієнтам пропонується також система формальних заохочень за зміну своєї поведінки і схуднення. Пацієнти отримують бали за кожне досягнення в зміні і контролі своєї поведінки: ведення щоденника, підрахунок ковтків і шматків, паузи під час їжі, прийом їжі тільки в одному місці і з певного посуду і так далі. Додаткові бали можна заробити, якщо вдалося подолати велику спокусу та знайти

альтернативу їжі. Тоді всі попередні бали можуть, наприклад, подвоїтися. Накопичені бали підсумовуються і перетворюються за допомогою членів родини в матеріальну цінність. Для дітей це може бути похід в кіно, для жінок – звільнення від домашньої роботи. Бали можна переводити також в гроші.

Заохочуються дискусії. Терапевт допомагає при цьому підшукати відповідні контраргументи в монолозі пацієнта. Наприклад, якщо мова йде про схуднення, то у відповідь на твердження: «Потрібно так багато часу, щоб схуднути», контраргумент міг би звучати так: «Але ж я все ж худну, а тепер я вчуся зберігати досягнуту вагу». Щодо здатності до схуднення сумнів може бути таким: «У мене ніколи нічого не виходило. Чому повинно вийти зараз?» Контраргумент: «Все має свій початок, а зараз мені допоможе ефективна програма». Якщо мова заходить про цілі роботи, то у відповідь на заперечення: «Я не можу припинити крадькома брати шматочки їжі», контраргумент може бути таким: «А це і нереально. Я просто буду намагатися робити це якомога рідше». З приводу виникаючих думок про їжу: «Я постійно помічаю, що думаю про смачну шоколадку», можна запропонувати такий контраргумент: «Стоп! Такі думки тільки фруструють мене. Краще подумати про те, як я засмагаю на пляжі» (або про будь-яку іншу діяльність, яка особливо приємна пацієнтові). Якщо виникають відмовки: «У моїй родині всі повні. У мене це спадкове», контраргумент міг би бути: «Це ускладнює схуднення, але не робить його неможливим. Якщо я витримаю, то досягну успіху».

Слід зазначити, що на всіх етапах лікування використовуються елементи нейро-лінгвістичного програмування як сучасного напряму поведінкової психотерапії необіхевіористської орієнтації. Успішно використовуються також методи гештальт-терапії, транзактного аналізу, арт-терапії, психодрами, тілесно-орієнтованої терапії, танцювальної терапії та сімейної психотерапії.

**Висновки та пропозиції.** Дослідження особливостей емоційної сфери та особистісної сфери осіб, які страждають надлишковою вагою, показало, що високі показники по шкалі емоційної харчової поведінки простежуються найчастіше у віці 18–25 рр., що свідчить про схильність «заїдати» свої емоції. Таким людям важко втриматись від того, щоб поїсти де-небудь і що-небудь. Характерні порушення емоційного стану, тривожність, невпевненість, нав'язливі стани, психічна та фізична слабкість, дратівливість, що спонукає до компенсації негативних емоцій шляхом споживання більшої кількості їжі. Одним із найбільш ефективних психологічних методів усунення надлишкової маси тіла є когнітивно-поведінкова терапія.

Перспективами подальших досліджень є вивчення особливостей порушень харчової поведінки в дитячому та підлітковому віці.

**Література:**

1. Абсалямова Л.М. Розлади та порушення харчової поведінки особистості. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. Вип. 25. 2014. С.19–33
2. Козярін І.П. Надлишкова маса тіла – соціальна проблема XXI століття. Гігієна населених місць. №59. 2012. С.366–372
3. Вознесенская Т.Г. Клинико-психологический анализ нарушений пищевого поведения при ожирении. Журнал неврологии и психиатрии. 2001. № 12. С.19–24.
4. Марков А.А. Пограничные нервно-психические расстройства при избыточном весе и ожирении. Дис. канд.мед наук. Томск, 2006. 219 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/pogranichnye-nervno-psikhicheskie-rasstroistva-pri-izbytochnom-vese-i-ozhirenii#ixzz5NOTAJPEB>.
5. Лоскучерявая Т.Д., Медведев В.П., Чернова Л.А. Нарушения пищевого поведения у подростков: Учебное пособие. СПбМАПО, 2010. 58 с.
6. Малкина-Пых И.Г. Лишний вес. Освободиться и забыть. Навсегда. Москва, 2012. 90 с.

---

**Матейко Н. М. Особенности психологической реабилитации лиц с избыточной массой тела**

*В статье рассмотрены психологические особенности лиц с избыточной массой тела. Установлено, что у лиц с избыточной массой тела наблюдаются тревожность, неуверенность, навязчивые состояния, психическая и физическая слабость, что побуждает к компенсации негативных эмоций путем потребления большего количества пищи. Отмечено, что психологическую реабилитацию лиц с избыточной массой тела следует осуществлять методами когнитивно-поведенческой терапии.*

**Ключевые слова:** пищевое поведение, нарушение пищевого поведения, избыточный вес, когнитивно-поведенческая терапия.

**Mateiko N. M. Features of psychological rehabilitation of persons with overweight**

*The article deals with the psychological features of persons with excess body mass. It has been established that in persons with excess body mass anxiety, insecurity, obsessive states, mental and physical weakness are observed, which leads to compensation of negative emotions by consuming more food. It was noted that the psychological rehabilitation of persons with excess body mass should be carried out using methods of cognitive-behavioral therapy.*

**Key words:** eating behavior, eating disorder, overweight, cognitive-behavioral therapy.

## ЗАПРОПОНУВАННЯ АВТОРСЬКОЇ МОДЕЛІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПАЦІЄНТІВ, ЯКІ МАЮТЬ РОЗЛАД АДАПТАЦІЇ, У МЕДИЧНУ ПСИХОЛОГІЮ

*У статті пропонується авторська модель психологічного супроводу пацієнтів, які мають розлад адаптації, у медичну психологію. Автором було запропоновано поняття «психологічний супровід» у медичну психологію.*

**Ключові слова:** психологічний супровід, розлад адаптації, модель психологічного супроводу, модель психодіагностичного дослідження, модель психологічного консультування, модель психологічної корекції.

**Постановка проблеми.** Наукова проблема полягає у тому, що на даному етапі психологічний супровід пацієнтів, які мають розлад адаптації, у закладах охорони здоров'я проблематичний, оскільки психологічний супровід цієї категорії пацієнтів – процес довготривалий і суперечить специфіці діяльності лікаря – психолога, або практичного психолога (як правило не включення рідних пацієнта, медичного психолога у лікувальний процес та відсутність психологічного супроводу пацієнта у медичній психології).

Виходячи з того, що питання психологічного супроводу у медичній психології нами піднімається вперше та відсутнє поняття «психологічний супровід» у медичній психології, у нас є потреба у запропонуванні поняття «психологічний супровід» у медичній психології.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій** свідчить про те, що у сучасному суспільстві проблема психосоціального стресу та проблем адаптації є однією із головних проблем. Публікації останніх років свідчать, що психологічні особливості розладу адаптації широко вивчаються українськими та зарубіжними вченими.

Питання розладу адаптації були вивчені на фізіологічному та соціальному рівні. Психологічні особливості станів, які відносять до важких розладів адаптації, вивчалися багатьма вченими. Науковці В. Абрамов, Ю. Александровський, О. Антипа, О. Акарачовазі співавторами, В. Бордов, П. Волошин, В. Гавенко, М. Горовиць, Н. Шифнер, О. Бобров, М. Кулигіна, І. Лінський, Н. Марута, Л. Шестопалова, говорячи про розлади адаптації, які мають на увазі багаторівневий, функціонально та детермінований процес із вимогами у нього фізіологічної, особистісної та соціальної організації [2; 3; 4; 5]. Попри велику кількість джерел, пацієнти, які мають розлад адаптації, не завжди можуть реадaptуватися та інтегруватися у суспільстві через відсутність психологічного супроводу у медичній психології.

**Мета статті** – запропонування авторської моделі психологічного супроводу пацієнтів, які мають розлади адаптації у медичну психологію.

Для досягнення мети ми перед собою поставили такі завдання:

1. розкрити особливості розладу адаптації;
2. запропонувати поняття «психологічний супровід» у медичній психології;
3. з'ясувати можливості забезпечення психологічним супроводом пацієнтів у медичній психології;
4. визначити шляхи та засоби запропонування авторської моделі психологічного супроводу пацієнтів, які мають розлад адаптації, у медичній психології;

**Виклад основного матеріалу.** На тепер у сучасному суспільстві у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу та інноваційних технологій, внаслідок зростання творчої та професійної особистості у більшій частині людей збільшується рівень психоемоційної напруги особистості та реактивності організму. Наслідком розвитку реактивності організму у людини буде адаптативність чи дезадаптивність, яка проявляється у розвитку розладу адаптації. Особливості розвитку розладу адаптації у пацієнтів.

**Розлад адаптації (F 43.2)** – це стан суб'єктивного дистресу та емоційного розладу, який зазвичай перешкоджає соціальному функціонуванню та продуктивності у людини. Ці розлади виникають у період адаптації до звичайної зміни у житті або внаслідок стресової життєвої події (включаючи наявність або можливість у людини серйозної та тяжкої хвороби) [1].

Клініко-діагностичні критерії розладу адаптації. Розвиток симптомів розладу адаптації у людини відбувається протягом 1 місяця після стресової події, або зміни у житті людини. Розлад адаптації може бути гострим, це коли симптоми цього розладу мають тривалість до 6 місяців. Цей розлад може бути хронічним, це коли симптоми цього

розладу мають тривалість до 2 років. Прикладом хронічного розладу адаптації є пролонгована депресивна реакція (F 43.21) [1].

Розлади адаптації, залежно від домінуючих у клінічній картині проявів, лікарі психіатри диференціюють у такий спосіб:

Короткочасна депресивна реакція, обумовлена розладом адаптації (F 43.20) – це транзиторний стан легкої депресії, що триває менше як місяць.

Пролонгована депресивна реакція, обумовлена розладом адаптації (F 43.21) – це легкий депресивний стан, обумовлений реакцією на затяжну стресову ситуацію, що триває не більше 2-х років. Змішана тривожна і депресивна реакція, обумовлена розладом адаптації (F 43.22) – це сполучення чітко виражених тривожних і депресивних симптомів, яке за симптоматикою не перевищує змішаний тривожний і депресивний розлад (F 41.2) або інші тривожні розлади (F 41.3).

Розлад адаптації з переважним порушенням інших емоцій (F 43.23) – симптоматика цього розладу має різноманітну структуру афекту, спостерігається тривога, депресія, занепокоєння, напруженість та гнів.

Симптоми депресії і тривоги можуть відповідати критеріям змішаного тривожно-депресивного розладу (F 41.2) або змішаних тривожних розладів (F 41.3), але їхня виразність недостатня для діагностики специфічних тривожних або депресивних розладів. Цю категорію використовують і для реакції дитячого віку, де присутні додатково такі ознаки регресивного поведіння, як енурез або смокання пальцю.

Розлад адаптації з переважним порушенням поведінки (F 43.24) – цей розлад торкається переважно соціального поведіння, наприклад, агресивні або дисоціальні його форми у структурі реакції горя у підлітковому віці.

Розлад адаптації зі змішаним розладом емоцій і поведінки (F 43.25) – визначальними критеріями

є емоційні прояви і порушення соціального поведіння. Патопсихологічні критерії цього розладу повинні відповідати критеріям F 43 [1].

У сучасній медичній психології відсутні реабілітаційні заходи, які направлені на забезпечення психологічного супроводу пацієнтів, бо це суперечить специфіці діяльності лікаря-психолога та практичного психолога. У зв'язку з відсутністю наукових джерел інформації про вивчення проблеми психологічного супроводу пацієнтів у цій галузі, ми запропонували поняття «психологічний супровід» у медичній психології.

Для формування уявлень психологами (медичними психологами) про психологічний супровід у медичній психології, ми запропонували визначення до поняття «психологічний супровід» у медичній психології.

**Психологічний супровід – це система професійної діяльності психолога (медичного психолога), яка направлена на реадaptaцію, соціалізацію, інтеграцію пацієнтів у суспільство.**

Мета психологічного супроводу пацієнтів у медичній психології полягає у зміцненні та відновленні психічного здоров'я учасників лікувального процесу (пацієнт, рідні пацієнта, лікар, медичний персонал).

Здійснювання психологічного супроводу пацієнтів направлене на роботу психолога (медичного психолога) з пацієнтами, роботу з рідними, роботу з лікарями та з медичним персоналом в амбулаторних, напівстаціонарних та у стаціонарних умовах (див рис. 1).

Психологічний супровід пацієнтів здійснюється незалежно від стану здоров'я, національності, релігії, політичних та життєвих поглядів. Для забезпечення психологічного супроводу пацієнтів психолог (медичний психолог) створює доступ пацієнтам до психологічного супроводу. Доступ пацієнта до психологічного супроводу полягає в інформа-

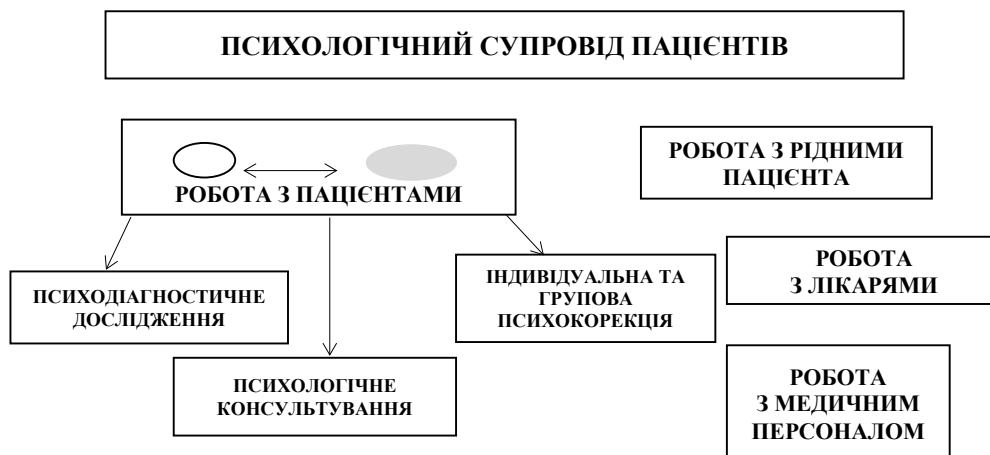


Рис. 1

Схема розроблена автором

тивності, конфіденційності, інклюзивності, антидискримінації, антистигматизації (див. рис. 2).

Забезпечення психологічним супроводом пацієнтів відбувається лише за умов виконання пацієнтами таких умов, як: бажання отримати психологічну допомогу, добровільність та усвідомлена згода (див. рис. 2).

Забезпечення психологічного супроводу пацієнтів допоможе пацієнту розвинути комплаєнс та сформувати терапевтичний альянс між лікарем і пацієнтом. Лише надання комплексної допомоги пацієнтам, в яку включається забезпечення їхнього психологічного супроводу, допоможе пацієнтам реадаптуватися, соціалізуватися, інтегруватися у суспільстві.

Лікування розладу адаптації у пацієнта – це довготривалий процес. У ході лікування лікарі надають перевагу медикаментозному лікуванню, не включаючи забезпечення пацієнта психологічним супроводом. У зв'язку з відсутністю надання комплексної допомоги пацієнтам, включаючи психологічний супровід пацієнтів, які мають розлад адаптації, з'являються негативні наслідки розладу адаптації, такі як синдром госпіталізму (коли у пацієнта виникає бажання повернутися на курс лікування у стіни психіатричного стаціонару), який приводить пацієнта до негативних наслідків, наприклад, ізоляція пацієнта та виникнення тяжких психічних розладів і, як наслідок, розвиток інвалідності у пацієнтів. Для забезпечення психологічного супроводу пацієнтів, які мають розлад адаптації, ми запропонували авторську модель психологічного супроводу пацієнтів у медичній психології (див. рис. 3.). Вона складається

з моделі діагностичного дослідження, моделі психологічного консультування, моделі психокорекції (див. рис. 3.).

Модель діагностичного дослідження – це модель психологічного супроводу у закладах охорони здоров'я, яка направлена на проведення психологом (медичним психологом) патопсихологічного та індивідуального діагностичного дослідження у пацієнта. У діагностичну модель психологічного супроводу входять такі види психодіагностичного дослідження: патопсихологічне діагностичне дослідження, індивідуальне діагностичне дослідження.

Патопсихологічне діагностичне дослідження – це вид психодіагностичного дослідження, яке направлене на діагностику психічного розладу параклінічними методами дослідження, з метою встановлення психологічного діагнозу у пацієнта.

До патопсихологічного дослідження ми відносимо такі види діагностики як діагностика особливостей суб'єктивного сприйняття життєвого шляху; діагностика деяких психічних станів особистості; діагностика когнітивної сфери; діагностика індивідуально-типологічних властивостей особистості; діагностика особливостей нервової системи; діагностика рівня соціальної адаптації; діагностика рівня розвитку комплаєнса.

Індивідуальне діагностичне дослідження – це вид психодіагностичного дослідження, яке направлене на проведення індивідуальної психодіагностики, з метою формування у пацієнта знань про свої психологічні особливості та можливості. До індивідуального діагностичного дослідження ми відносимо види діагностики, як:

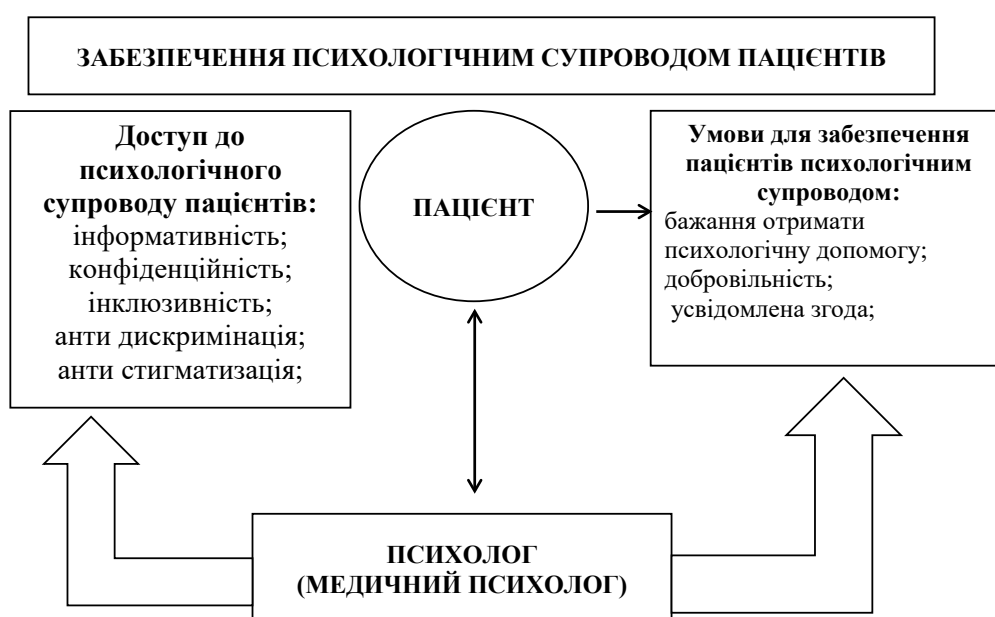


Рис. 2

діагностика якості життя; діагностика мотиваційної сфери та направленості особистості; діагностика та оцінка міжособистісних відносин у колективі та сім'ї; діагностика на профорієнтацію.

Модель психологічного супроводу – це модель психологічного супроводу, яка направлена на надання психологом (медичним психологом) регулярних психологічних консультацій, з метою направлення пацієнта до вирішення життєвих ситуацій самостійним шляхом. До моделі психологічного супроводу входять такі види психологічного супроводу: орієнтовано-особистісне консультування, сімейне консультування, ділове консультування.

Модель психологічної корекції – це модель психологічного супроводу, яка направлена на проведення психологом (медичним психологом) психокорекційних заходів на корекцію особистісних рис, корекцію поведінки, корекцію психічного стану, з метою реадaptaції, соціалізації, інтеграції пацієнта у суспільство. Для проведення психокорекційних заходів ми запропонували такі види психокорекції як: індивідуальна та групова психокорекція (психокорекція сімейних відносень, закриті психокорекційні групи, відкрита група підтримки пацієнтів зі схожими проблемами).

У ході проведення програми психокорекційних заходів ми запропонували застосовувати такі методи психокорекції: системно-сімейна терапія,

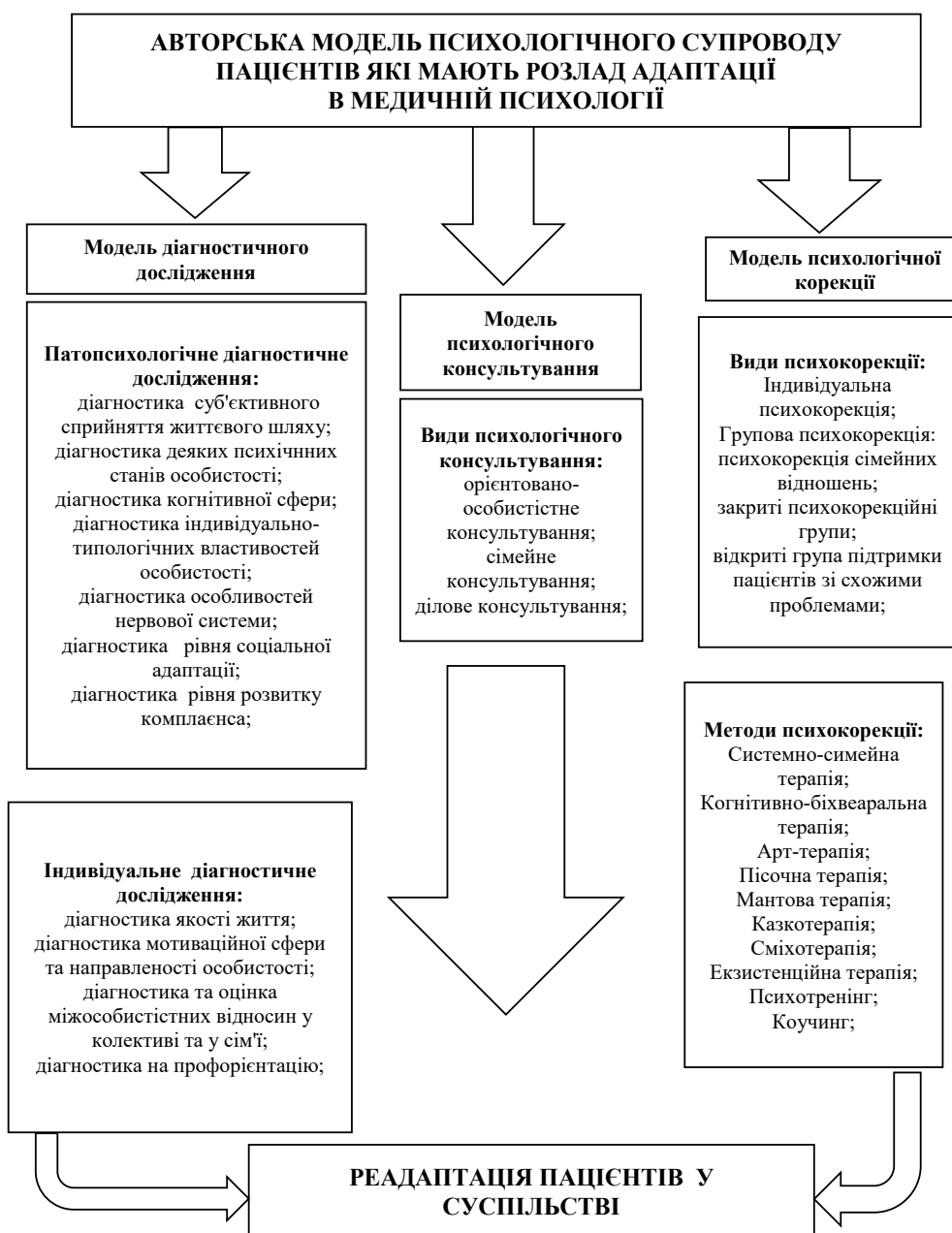


Рис. 3

когнітивно-біхвеаральна терапія, арт-терапія, пісочна терапія, мантова терапія, лялькотерапія, казкотерапія, сміхотерапія, екзистенційна терапія, психотренінг, коучинг (див. рис. 3).

**Висновки.** Підсумовуючи, зазначимо, що нами запропоновано авторську модель психологічного супроводу пацієнтів, які мають розлад адаптації, у медичній психології.

1. Вивчено особливості розладу адаптації у пацієнтів.

Розлад адаптації (F 43.2) – це розлад обумовлений станом суб'єктивного дистресу та емоційного розладу, які зазвичай перешкоджають соціальному функціонуванню та продуктивності у людини.

2. Запропоновано поняття «психологічний супровід» у медичній психології. Психологічний супровід – це система професійної діяльності психолога (медичного психолога), яка направлена на реадaptaцію, соціалізацію, інтеграцію пацієнтів у суспільство.

3. З'ясовано можливості забезпечення психологічним супроводом пацієнтів у медичній психології. З'ясовано, що можливості забезпечення психологічним супроводом пацієнтів у медичній психології є феноменом лікувального процесу, що побудований на мотивуючій взаємодії з пацієнтами, з рідними пацієнтів, лікарями та медичним персоналом, де психолог (медичний психолог) створює умови, які направлені на реадaptaцію, соціалізацію, інтеграцію пацієнтів у суспільстві.

4. Визначено шляхи та засоби запропонування авторської моделі психологічного супроводу пацієнтів, які мають розлад адаптації, у медичну психологію. Шляхи та засоби запропонування авторської моделі психологічного

супроводу пацієнтів, які мають розлад адаптації, у медичну психологію може розглядатися як інноваційна психотехнологія удосконалення професійної компетенції психолога (медичного психолога), яку потрібно вводити. Авторська модель психологічного супроводу пацієнтів, які мають розлад адаптації, у медичній психології – є тим самим комплексом заходів, який дозволяє побудувати ефективний і стійкий процес з надання психологічної допомоги пацієнтам.

#### Література:

1. Підкоритов В. С. Психіатрія. Сучасна діагностика і лікування в неврології та психіатрії / за ред. д.м.н. проф. Т. С. Міщенко та д.м.н. проф. В. С. Підкоритова. Київ, 2008. 624 с.
2. Волошин П. В., Марута Н. О., Шестопалова Л. Ф., Лінський І. В. Принципи медико-психологічної реабілітації осіб, які постраждали під час виконання службових обов'язків в Україні. Сучасні підходи до діагностики, терапії та реабілітації посттравматичних стресових розладів: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (28-29 травня 2015 р. м. Харків). Український вісник психоневрології. Харків 2015. Том 23. Випуск 2 (83). С. 105.
3. Антипов О. С. Расстройство адаптации: современные подходы к диагностике и терапии. *НейроNEWS: Психоневрология и нейропсихиатрия*. 2013. № 3. С. 29–32.
4. Акарачев Е. С. Стресс и расстройство адаптации. *Лечащий врач: Научно-практический журнал*. 2014. №6. С. 61–65.
5. Horowitz M. J. Phase oriented treatment response syndromes. *Am. J. Psychotherapy*. 1973. V. 27. P. 506–515.

#### **Пелюстка М. І. Предложение авторской модели психологического сопровождения пациентов, которые имеют расстройство адаптации, в медицинскую психологию**

*В статье предлагается авторская модель психологического сопровождения пациентов с расстройством адаптации в медицинскую психологию. Автором предложено понятие «психологическое сопровождение» в медицинской психологии.*

**Ключевые слова:** *расстройство адаптации, пациент, психологическое сопровождение, модель психологического сопровождения, модель психодиагностического исследования, модель психологического консультирования, модель психологической коррекции.*

#### **Peliustka M. I. Proposal of the author's model of psychological accompaniment of patients who have an adjustment disorder in medical psychology**

*The article proposes the author's model of psychological support of patients with adaptation disorder in medical psychology. The author proposed the concept of «psychological support» in medical psychology.*

**Key words:** *adaptation disorder, patient, psychological support, psychological support model, psychodiagnostic research model, psychological counseling model, psychological correction model.*

**Д. М. Харченко**

доктор психологічних наук,  
професор, завідувач кафедри психології  
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

**О. Ю. Ізвєкова**

аспірант кафедри психології  
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

## ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ

*У статті представлено емпіричні дані дослідження психологічних особливостей осіб з психосоматичними розладами. За допомогою факторного аналізу виявлено когерентні перемінні, які можуть бути преморбідними і коморбідними факторами психосоматичних розладів, а також можуть бути їх предикторами.*

**Ключові слова:** факторний аналіз, алекситимія, тип поведінкової активності, нейротизм, врівноваженість нервових процесів, психосоматичні розлади.

**Постановка проблеми.** Останніми роками соціально-економічні перетворення в нашій країні, як показують чисельні дослідження, супроводжуються невпинним погіршенням основних показників здоров'я населення.

Труднощі, з якими стикаються громадяни нашої країни, значно переважають за значущістю будь-які локальні, часткові і обмежені часом стресові події. Зміни цінностей та орієнтирів в індивідуальній реальності кожної конкретної людини, продиктовані новими соціальними трансформаціями, відчуються у зміні взаємовідносин за всім спектром особистісних систем – від міжстатевих і шлюбних взаємин, до духовної сфери і навіть сенсу життя. Не зважаючи на наявну проблему у вивченні взаємодії психіки і тіла, сьогодні ні в кого не викликає сумнів, що порушення гармонії між психічними і соматичними процесами призводить до розладів тієї чи іншої сфери людського організму – соматопсихічної або психосоматичної.

На цей час під психосоматичними розладами більшість провідних сучасних вчених як в нашій країні, так і за кордоном називають групу хворобливих станів, які виникли на основі взаємодії психічних і соматичних факторів, що проявляються соматизацією психічних порушень, психічними розладами, які спричиняють реакцію на соматичне захворювання, або розвитком соматичної патології під впливом психогенних факторів [1].

В сучасній медицині під психосоматичними розладами розуміють групу хворобливих станів, що проявляються в екзацербачії соматичної патології, формуванні загальних, що виникають за взаємодії соматичних і психічних факторів, системоконкомплексів – соматизованих психічних порушень, психічних розладів, що відображають реакцію на соматичне захворювання [2].

Практичні завдання науковців і фахівців в галузі охорони здоров'я потребують наукового обґрунтування і розробки нових підходів щодо аналізу етіології і патогенезу поширених хвороб. Емпіричні дослідження свідчать про те, що здоров'я нації невпинно погіршується. До того ж домінуючими в структурі захворюваності є так звані хвороби адаптації або психосоматичні захворювання, в етіології яких важливу роль відіграють психологічні і соціально-психологічні фактори. Сучасні концепції цієї групи захворювань ґрунтуються на системних уявленнях про взаємовідносини «організм – середовище» і наполягають на розгляді всіх факторів, що детермінують розвиток хворобливого процесу.

З поглибленням знань у фізіології, психофізіології та психічній діяльності вчені намагаються більш предметно дослідити фізіологічні та психічні феномени. Проблему взаємозв'язку соматичних функцій і психічних процесів намагались досліджувати як фізіологи, так і психологи.

Предметна область дослідження взаємозв'язків фізіологічних і психічних проблем і знань про них маргінальна, оскільки знаходиться на межі цих дисциплін і методів, які в них застосовуються.

**Аналіз останніх досліджень.** Згідно з даними експертів ВООЗ майже 50% стаціонарних лікарняних ліжок у світі займають пацієнти з психосоматичною патологією. Як свідчать результати медичних досліджень лікарів нашої країни, майже у 70% соматичних хворих виявляють психічні порушення різного регістру і ступеню тяжкості [3]. Серед дітей, що звертаються за допомогою до поліклінік, 40–68% страждають саме психосоматичними розладами [4].

Вчені вказують, що емоційні реакції мають два паралельно наявних прояви: психологічний



(чуттєвий тон задоволення або незадоволення) і вегетативний, який виконує біологічно важливу функцію енергетичного забезпечення цілісної поведінки [5]. Проблема виявлення психологічних особливостей у психосоматичних хворих є маловивченою, про що свідчить невелика кількість публікацій. У зв'язку з чим проведення досліджень у цьому напрямі є актуальним.

**Виклад основного матеріалу.** Комплекс методів дослідження психологічних властивостей, призначений для виявлення особливостей осіб з психосоматичними розладами, включав в себе дослідження соціальних чинників, які могли б вплинути на перебіг психосоматичних розладів, індивідуально-психологічних особливостей, дослідження ступеню алекситимічного радикалу, типів акцентуацій, а також психічних станів.

Для оцінки рівня психосоматичних скарг застосовували Гісенівський опитувальник соматичних скарг – Giesener Beshwedebogen (GBB), а також Контрольний список симптомів – Symptom-Check-List (SCL-90-R).

Для обробки результатів були використані відповідні поставленим завданням методи математичної статистики. Обробка отриманих даних проводилась з використанням комп'ютерної програми SPSS v.23. Загальна вибірка складала 120 осіб віком 18–30 років.

За допомогою факторного аналізу нами виявлено найсуттєвіші перемінні, що вплива-

ють на розвиток психосоматичних розладів. Визначення, основане на критерії «каменистого осипу», дає підстави вважати найсуттєвішими три фактори (рис. 1). Перший фактор пояснює 17,548% сумарної дисперсії, другий фактор – 9,654% і третій фактор – 6,822% сумарної дисперсії. Отже, перший фактор має найбільше навантаження із виділених трьох факторів.

Проаналізуємо зміст та структуру кожного з виокремлених факторів. Як видно з таблиці 1, перший фактор пояснює 17,548% сумарної дисперсії, другий – 9,654%, третій – 6,822% сумарної дисперсії. Отже, перший фактор має найбільше навантаження із виділених трьох факторів.

Перший фактор об'єднав певні однополюсні перемінні, які мають різні факторні навантаження. З таблиці 2 видно, що перший фактор найбільше навантажено перемінною «тиск», яка характеризує загальну інтенсивність скарг, «іпохондричність» не в традиційному розумінні цього терміну, а з точки зору психосоматичного підходу – як «тиск скарг».

З таблиці видно, що до цього фактору ввійшли всі перемінні, які досліджувались за допомогою Гісенівського опитувальника; нейротизм, який досліджувався за методикою EPQ; тривожність особистісна, яка досліджувалась за методикою Спілбергера; перемінна О (впевненість – тривожність); Q4 (розслабленість – напруженість), які досліджувались за 16 FP; перемінна шкали

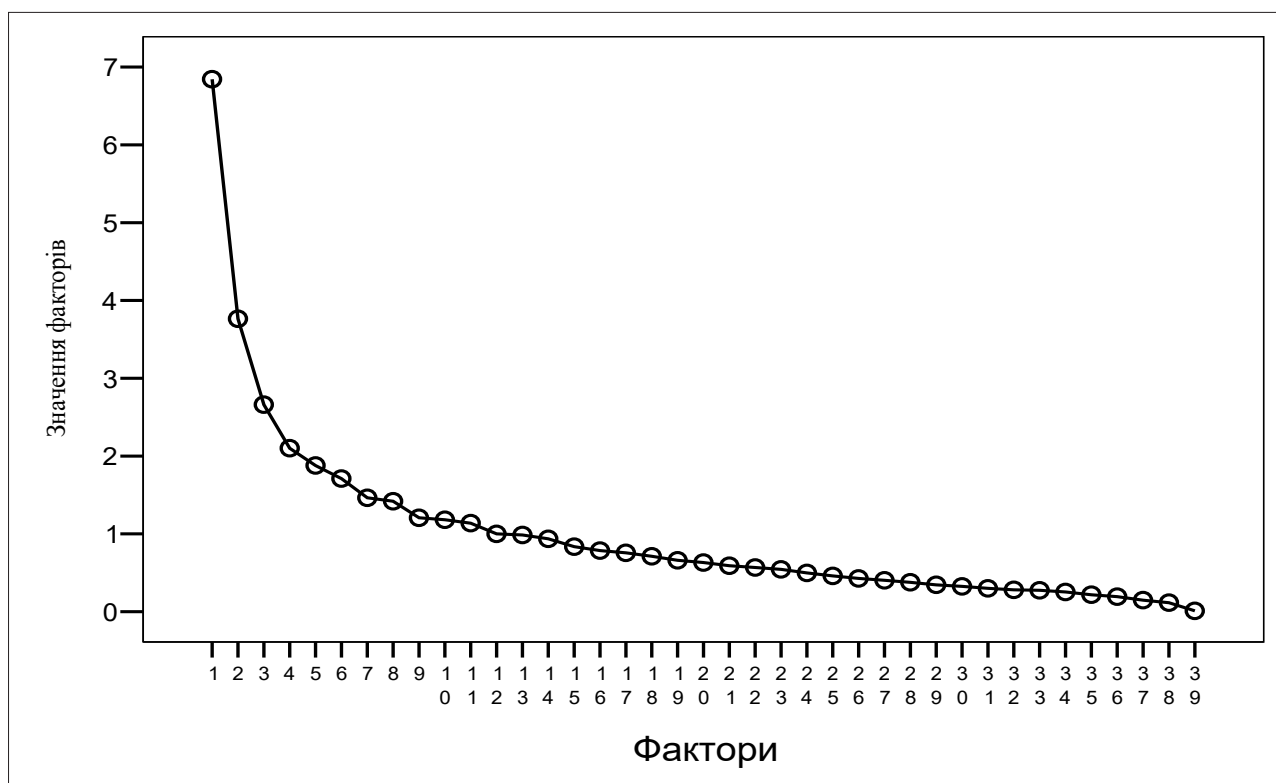


Рис. 1. Точкова діаграма власних значень для визначення кількості факторів методом «каменистого осипу»

## Результати факторного аналізу методом головних компонентів

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	6,844	17,548	17,548	6,844	17,548	17,548	4,825	12,372	12,372
2	3,765	9,654	27,201	3,765	9,654	27,201	4,277	10,966	23,338
3	2,661	6,822	34,023	2,661	6,822	34,023	4,167	10,685	34,023
4	2,101	5,386	39,410						
5	1,879	4,817	44,227						
6	1,711	4,386	48,613						
7	1,463	3,752	52,365						
8	1,419	3,639	56,004						
9	1,207	3,095	59,099						
10	1,182	3,030	62,129						
11	1,138	2,917	65,046						
12	1,000	2,565	67,612						
13	,986	2,528	70,140						
14	,936	2,401	72,540						
15	,835	2,141	74,682						
16	,785	2,013	76,695						
17	,757	1,940	78,635						
18	,712	1,825	80,460						
19	,660	1,692	82,152						
20	,631	1,619	83,771						
21	,590	1,513	85,284						
22	,568	1,456	86,740						
23	,544	1,394	88,134						
24	,498	1,277	89,411						
25	,460	1,178	90,589						
26	,427	1,095	91,684						
27	,403	1,033	92,717						
28	,377	,967	93,684						
29	,345	,885	94,569						
30	,325	,834	95,403						
31	,300	,768	96,171						
32	,281	,720	96,891						
33	,275	,705	97,596						
34	,253	,649	98,245						
35	,218	,558	98,803						
36	,193	,495	99,299						
37	,148	,379	99,678						
38	,116	,296	99,974						
39	,010	,026	100,000						

Метод відбору: Аналіз головних компонентів (Extraction Method: Principal Component Analysis)

соціального пристосування (SRRS), перемінна «депресія» (MMPI).

Перемінна «депресія» належить до двох факторів, до того ж перший фактор навантажено значно менше цієї перемінною (0,314), ніж другий фактор (0,696), який утворено перемінними, що характеризують рівень нервово-емоційної стійкості, ступінь інтеграції особистісних властивостей, рівень адаптації особистості до соціального оточення, а також психопатологічні особливості особистості, які досліджувались за допомогою MMPI (див. табл. 2).

Отже, результати факторного аналізу виявили деякі когерентні перемінні, які можуть бути премор-

бідними і коморбідними факторами психосоматичних розладів, а також можуть бути їх предикторами.

Передусім це особистісні властивості, такі як нейротизм, який досліджувався за методикою EPQ, перемінна O (впевненість – тривожність), Q4 (розслабленість – напруженність), які досліджувались за 16 FP, перемінна «депресія» (досліджувалась з допомогою MMPI-2).

Результати досліджень вказують на те, що факторами психосоматичних розладів можуть бути особистісна тривожність, яка досліджувалась за методикою Спілберґера.

**Висновки.** Результати власних досліджень дають підстави стверджувати, що депресія є бага-

Таблиця 2

## Результати компонентів повернутої матриці методом варімакс

	Фактори		
	1	2	3
Тиск	,899		
Ревматичні	,751		
Виснаження	,724		
Серцеві	,668		
Нейротизм	,654		
Шлункові	,652		
Тривожність Особистісна (за Спілбергером)	,581		
Алекситимія	,404		
О.Впевненість-Тривожність (16 FP)	,376		
Шкала стресогенності Холмса-Раге	,340		
Врівноваженність нервових процесів (РРО)	,321		
Q4.Розслабленість-Напруженість (16 FP)	,317		,316
Істерія (Hy)		,784	
Психопатія (Pd)		,780	
Психастенія (Pt)		,751	
Шизофренія (Sc)		,727	
Депресія (D)	,314	,696	
Іпохондрія (Hs)		,680	
Параноя (Pa)		,614	
В.Інтелект (16 FP)			,818
L.Довірливість-Підозрілість (16 FP)			,746
Q3.Самоконтроль (16 FP)			-,663
A.Замкнутість-Товаристкість (16 FP)			-,651
G.Схильність до почуттів-Висока нормативність			-,588
C.Емоційна стійкість (16 FP)			-,572
M.Практичність-Уява (16 FP)			-,488
Q2.Конформізм-Нонконформізм (16 FP)			,422
N.Прямолінійність-Дипломатичність (16 FP)			,421
Тривожність Реактивна (за Спілбергером)			,361
Гіпоманія (Ma)			,359

Метод відбору: Аналіз головних компонентів (Extraction Method: Principal Component Analysis) Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера (Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization)

тофакторним чинником, до того ж перший фактор навантажено значно менше цією перемінною (0,314), ніж другий фактор (0,696), який утворено перемінними, що характеризують рівень нерво-емоційної стійкості, ступінь інтеграції особистісних властивостей, рівень адаптації особистості до соціального оточення, а також психопатологічні особливості особистості.

**Література:**

1. Смулевич А.Б., Сыркин А.Л., Козырев В.Н. Психосоматические расстройства (клиника, эпидемиология, терапия, модели медицинской помощи). Журнал неврологии и психиатрии. 1999. Т. 99, № 4. С. 4–16.
2. Антропов Ю.Ф. «Терапия психосоматических расстройств у детей». М.: «Триада-фарм», 2003 г. 241 с.
3. Харченко Д.М. Психосоматичні розлади. Теорії, методи діагностики, результати досліджень: навчальний посібник/ Д.М. Харченко. К.: Видавничий дім «Слово», 2015. 280 с.
4. Исаев Д.Н. Роль современных психогенных и неблагоприятных социальных факторов в генезе психосоматических расстройств у детей. Обзор психиатрии и медицинской психологии. Л., 1991. № 1. С. 59–67.
5. Губачев Ю.М., Стамбровский Е.М. Клинико-физиологические основы психосоматических соотношений. Л.: Медицина, 1981.

**Харченко Д. М., Извекова О. Ю. Факторы влияния на развитие психосоматических расстройств**

*В статье представлены результаты эмпирических исследований психологических особенностей лиц с психосоматическими расстройствами. С помощью факторного анализа выявлены когерентные переменные, которые могут быть преморбидными и коморбидными факторами психосоматических расстройств, а также могут быть их предикторами.*

**Ключевые слова:** факторный анализ, алекситимия, тип поведенческой активности, нейротизм, уравновешенность нервных процессов, психосоматические расстройства.

**Kharchenko D. M., Izviekova O. Yu. Factors of influence the development of psychosomatic disorders**

*The investigation empiric data of psychological peculiarities of persons with psychosomatic disorders are considered in the article. The coherent variables being able to be premorbid and comorbid factors of psychosomatic disorders as well as their predictors were found with factor analysis.*

**Key words:** factor analysis, alexithymia, behaviour activity type, neuroticism, nervous processes balance, psychosomatic disorders.

## СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.938

**Л. О. Котлова**кандидат психологічних наук,  
доцент кафедри теоретичної та практичної психології  
Житомирський державний університет імені Івана Франка**К. О. Безверхня**студентка соціально-психологічного факультету  
Житомирський державний університет імені Івана Франка

### ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ПОДРУЖЖЯ В ПЕРІОД АДАПТАЦІЙНОЇ КРИЗИ

*У статті аналізуються та виносяться на розгляд основні теоретичні підходи щодо копінг-стратегій у кризових ситуаціях. Означено особливості, стадії та причини адаптаційної кризи подружжя. Наведено результати емпіричного дослідження особливостей копінг-стратегій подружжя в період адаптаційної кризи.*

**Ключові слова:** адаптаційна криза, копінг-стратегії, поведінка, молоде подружжя, сім'я.

**Постановка проблеми.** Перші роки спільного життя подружжя – це початковий етап сімейного циклу, період формування індивідуальних вмінь для спілкування, підбір цінностей та вибір суспільної позиції. Простіше кажучи, це стадія, на якій відбувається пристосування подружжя один до одного.

Вступивши в шлюб, молоді люди мають сформувати нові відносини з новими родичами, зрозуміти, які традиції потрібно зберегти; навчитись встановлювати сімейні кордони і розподіляти ролі та інше. Через це можуть з'являтися проблеми.

Вміння молодого подружжя долати повсякденні труднощі є одним із факторів ефективності їхньої шлюбно-сімейної адаптації та стабільності шлюбу. Саме тому з'являється потреба у вивченні копінг-стратегій молодого подружжя.

Основами сімейного життя займаються як зарубіжні (Н. Сек та Л. Ляшин), так і вітчизняні (І. Гребеніков, А. Варга та В. Зацепін) науковці. Ґрунтовно описують психологію сімейних криз (Велент Т., Федоринко Р. Оліфірович Н.). Досліджують поняття копінг-стратегій та їх вплив на формування узгодженості між подружжям А. Вдовиченко, Мілютіна К., Яншина Т.; специфіку поведінки молодого подружжя вивчають О. Куфтяк, Т. Крюкова та М. Сапоровська [1; 3; 5; 4; 2].

Вивчення цієї теми зумовлено зростанням проблемних ситуацій в сім'ях та не вмінням молодого подружжя долати ці перешкоди, що згодом впливає на життєдіяльність шлюбу.

#### Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У своїх працях А. Варга, стверджує, що сім'я – це «соціальний інститут, тобто дуже стійка форма взаємовідносин між людьми, в якій здійснюються всі елементи повсякденного життя людей: сексуальні стосунки, дітонародження й первинна соціалізація дітей, освітнє й медичне обслуговування, значна частина побутового догляду тощо» [1, с. 33].

Сім'я є малою соціальною групою людей, що заснована на шлюбі та кровній спорідненості і функціонує на основі спільного побуту, матеріальної і моральної взаємодопомоги. Сім'я виконує такі функції: репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, рекреативну, функцію соціального контролю, регенеративну, емоційної підтримки та функцію статевого регулювання. Ці функції впливають на характер взаємодії всіх членів сім'ї.

Дуже проблемним є період адаптації (тобто перші п'ять років життя подружжя), де чітко виокремлюються особливості поведінки пари під час різних суперечливих ситуацій. З моменту створення сім'ї розпочинається адаптаційна криза, що несе з собою велику кількість труднощів та проблем. Вона залежить від матеріального, психологічного й соціально-психологічного характеру. Залежно від того, наскільки ефективно проходить сімейна адаптація, можна говорити про стабільність молодого шлюбу. Відповідно до ситуації та особистісних якостей людей будуть проявлятися певні копінг-стратегії.

Першою віковою кризою у подружжя є «адаптаційна криза», яка має ряд особливостей. Як зазначає Р. Федоренко, «подружжя адаптація» – складне утворення, яке визначається за такими параметрами: рівень згоди партнерів з питань сімейного життя та побуту; поділ праці в сім'ї; кількість конфліктних ситуацій; рівень задоволення потреб партнерів, переживання щастя та інше [6, с. 21].

На думку Л. Помиткіної, процес адаптації ставить перед собою такі завдання: формування структури сім'ї; розподіл ролей між чоловіком і дружиною; формування загальних сімейних цінностей [4, с. 65].

У психологічній літературі визначають рольову і міжособистісну адаптацію:

– рольова адаптація залежить від узгодженості і зміни уявлень залежно від взаємних рольових очікувань;

– міжособистісна адаптація – сукупність духовної, психологічної і сексуальної адаптації [4, с. 65].

Завершення адаптаційної кризи має сформулювати у подружжя гармонійні шлюбно-сімейні стосунки, а саме: здорову емоційну сферу подружніх стосунків, високий ступінь прихильності; подібність уявлень, бачень себе та партнера; однакову модель спілкування у партнерів, сексуальну й психофізіологічну сумісність; загальний культурний рівень, ступінь психічної й соціальної зрілості партнерів, збіг систем цінностей чоловіка й жінки.

Копінг-стратегія – це відповідь людини на стресову ситуацію, що слугує задля максимального зниження стресогенного впливу ситуації на особистість та повернення її до нормального функціонування. Існують такі копінг-стратегії: «розв'язання проблем», «пошук соціальної підтримки» та «уникнення». Кожна людина відповідно до своїх особистісних характеристик вибирає свою стратегію поведінки [2, с. 1].

Отже, вибір копінг-стратегій під час стресової ситуації є одним із важливих моментів, що впливає на життєдіяльність подружньої пари. Адже вибрані засоби поведінки можуть бути направлені на вирішення проблеми, а деякі можуть ще більше створювати розбіжності. Саме тому виникає питання, які копінги найефективніше використовувати та які саме копінг-стратегії використовує подружжя в період адаптаційної кризи?

Постановка завдання. На основі теоретичного аналізу літератури здійснити емпіричне дослідження психологічних особливостей копінг-стратегій подружжя в період адаптаційної кризи.

**Виклад основного матеріалу** дослідження. Для вивчення особливостей копінг-стратегій у молодого подружжя було використано два опитувальники: методика діагностики копінг-механізмів Е. Хейма та методика «Діагностика копінг-поведінки в стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер в адаптації Т. Крюкової). Для участі в дослідженні було відібрано подружні пари, що перебувають в шлюбі від 1 до 5 років спільного життя.

На початку нашого дослідження нами було висунуто гіпотезу про те, що в період адаптаційної кризи подружжя буде вибирати копінг-стратегію «орієнтація на розв'язання проблем».

Як свідчать результати дослідження за методикою діагностики копінг-механізмів Хейма Е., жінки найчастіше застосовують «Емоційні копінг-стратегії». Так, використання емоційної сфери спостерігається у (60%) жінок, серед них часто вживаними з варіантів є поняття «оптимізм» (50%). Ці результати можуть свідчити про оптимістичне сприйняття зі сторони жінок негативних ситуацій, які можуть статись у сімейному житті, що допомагає їм швидко вирішувати сімейні проблеми (див. рис. 1).

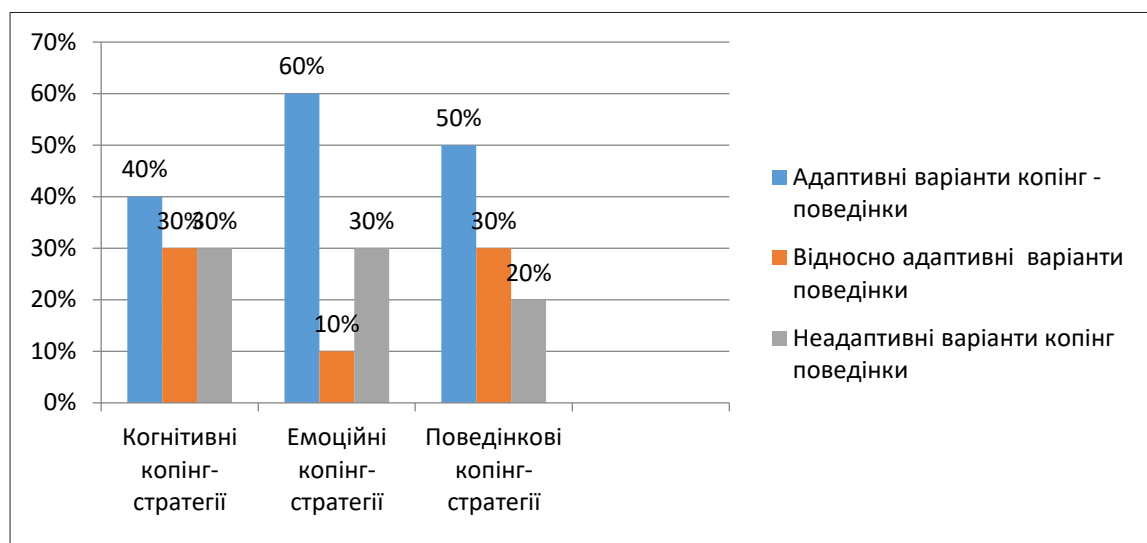


Рис. 1. Графічне представлення особливостей копінг-поведінки серед жінок.

Варто звернути увагу на «Когнітивні копінг-стратегії» та «Поведінкові копінг-стратегії», які також більш спрямовані на Адаптивний варіант поведінки. Найвищим показником серед «неадаптивних варіантів поведінки» є когнітивні копінг-стратегії (30%), а саме поняття «дисимуляція» є найуживанішою. Саме тому у жінок є схильність до приховування проблеми, що спричиняє ускладнення під час вирішення ситуації.

Отже, ці результати можуть свідчити про те, що жінки найбільш часто у складних життєвих ситуаціях спираються на свій емоційний стан. Вони висувають протест під час виникнення труднощів. У багатьох проявляється впевненість в тому, що вихід завжди є, навіть в найскладніших ситуаціях. Негативним чинником є те, що у 30% жінок часто виникає недооцінка їх власних проблем, і це спричиняє складнощі під час їх вирішення.

Чоловіки, так як і жінки, під час складних життєвих ситуацій найчастіше застосовують «Емоційні копінг-стратегії». Серед чоловіків 90% вибирають емоційну сферу лише за допомогою Адаптивного варіанту копінг-поведінки, серед них часто вживаними варіантами є також поняття «Оптимізм» (90%). Тобто більшість чоловіків під час негативної ситуації вірять у її позитивне вирішення та є впевненими у своїх діях (див. рис. 2).

Неадаптивний варіант копінг-поведінки у багатьох проявляється у «когнітивних копінг-стратегіях» (40%), а саме в поняттях «розгубленість» та «дисимуляція». Тобто спостерігається замовчування під час конфліктної ситуації та розгубленість в своїх діях. Що може ускладнити вирішення шлюбно-сімейних проблем.

Отже, під час складної ситуації для більшості чоловіків головним є зберігання спокою та бути оптимістично настроєним. Прослідковується чітка

впевненість у вирішенні проблеми, хоча чоловіки вибирають позицію замовчування.

Таким чином, за результатами дослідження між чоловіками та жінками були виявлені такі спільні ознаки:

- у чоловіків та жінок найчастіше проявляються «Емоційні копінг-стратегії», які мають адаптивний характер;

- неадаптивний характер найчастіше проявляється в чоловіків та жінок у Когнітивній копінг-стратегії.

Суттєвих відмінних ознак між способами поведінки у чоловіків та жінок знайдено не було.

За результатами дослідження особливостей копінг-поведінки молодого подружжя в стресовій ситуації за методикою «Діагностика копінг-поведінки в стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер в адаптації Т. Крюкової) у жінок були отримані такі результати (див. рис. 3).

Отже, за результатами дослідження у 60% жінок чітко виражена копінг-стратегія «Орієнтація на вирішення завдань». Більш вираженою у жінок є субшкала «Відволікання» (90%). Такі результати можуть свідчити про те, що більшість жінок прикладають цілеспрямовані зусилля для вирішення проблем. Вони намагаються змінити ситуацію, яка виникла. У таких жінок увага чітко акцентується на поставленому завданні. Вони часто покладають зусилля для того, щоб більш оптимально вирішити ситуацію.

Цікавим є те, що в жінок домінує субшкала «відволікання», яка чітко підкреслює можливість відволіктись на щось інше задля позитивного вирішення проблеми.

За результатами дослідження у чоловіків домінує копінг-стратегія «Орієнтація на вирішення завдань»

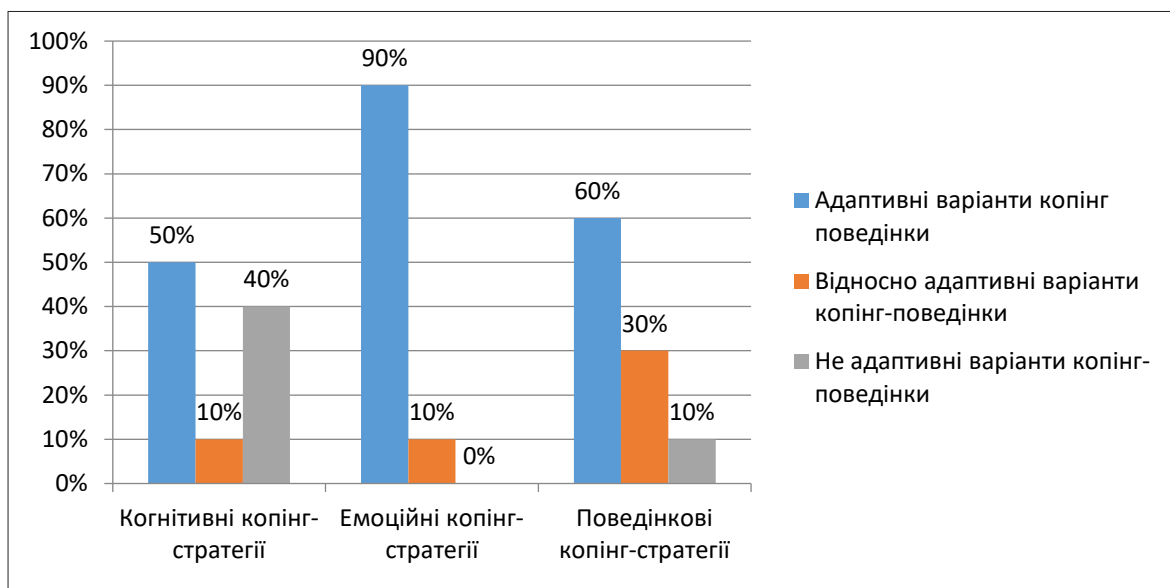


Рис. 2. Графічне представлення особливостей копінг-поведінки серед чоловіків.

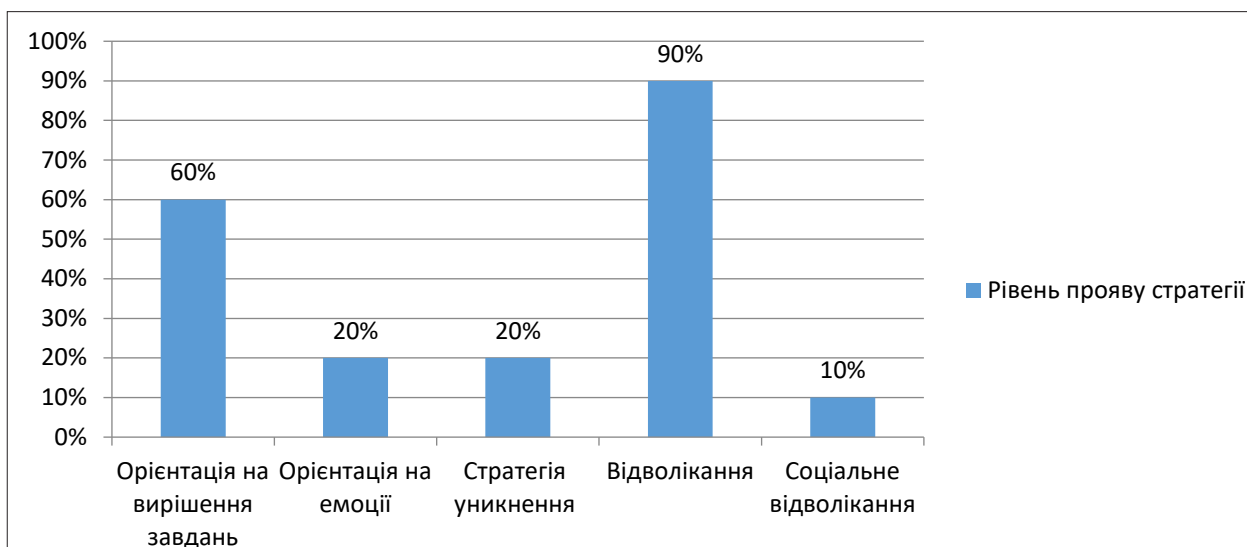


Рис. 3. Графічне представлення особливостей копінг-поведінки під час стресової ситуації у жінок.

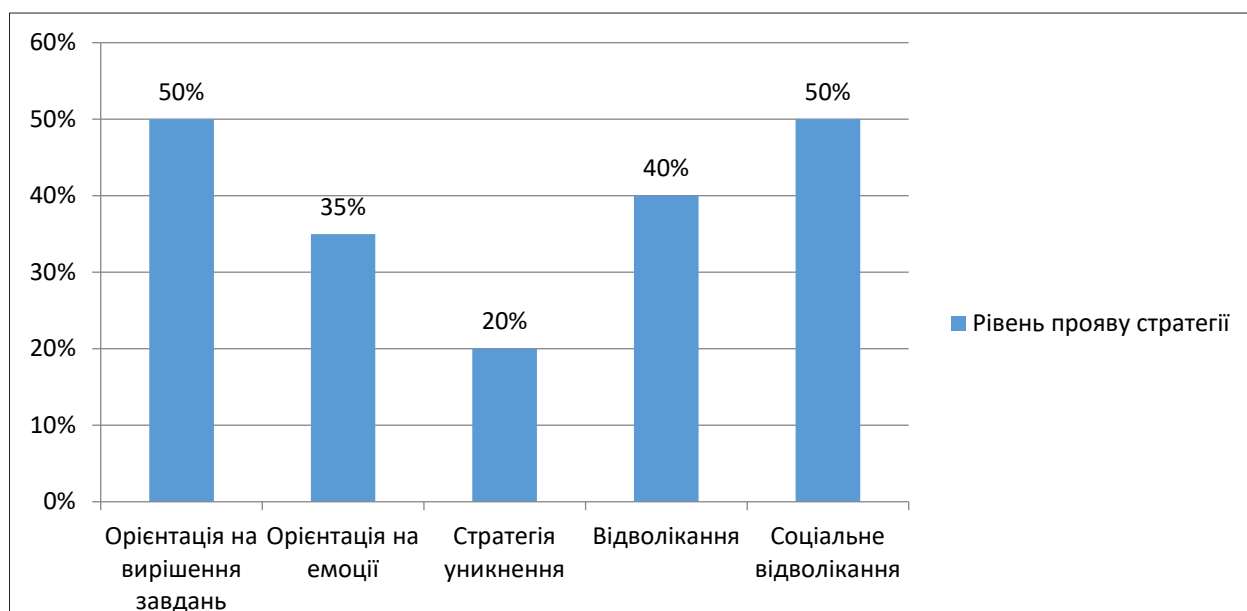


Рис. 4. Графічне представлення особливостей копінг-поведінки під час стресової ситуації у чоловіків.

(50%). Серед субшкал у них більш вираженою є «Соціальне відволікання» (50%) (див.рис.4).

Отже, чоловіки є орієнтованими на вирішення складних ситуацій. Більшість чоловіків схильні до розгляду проблеми з різних сторін задля ефективного вирішення складного завдання. Субшкала показує, що чоловіки схильні до соціального відволікання. У разі складної ситуації їм стає більш комфортно, коли ще хтось знає про ситуацію і може допомогти порадою.

Хочеться звернути увагу на те, що відрив між показниками є дуже малим, що може свідчити про використання всіх стратегій поведінки залежно від ситуації.

**Висновки.** Таким чином, за результатами дослідження між чоловіками та жінками були виявлені

такі спільні ознаки: у обох домінує копінг-стратегія «Орієнтація на вирішення завдань», найнижчі показники за допінг-стратегією «Уникнення». Також можна звернути увагу на ряд таких відмінних ознак: чоловікам більш властива субшкала «Соціальне відволікання», тоді як у жінок більше проявляється «Відволікання»; у жінок стратегії чітко виокремлені, а чоловіки мають не великий відрив між шкалами (використання всіх стратегій поведінки залежно від ситуації), що є більш ефективним.

Таким чином, висунута на початку дослідження гіпотеза про те, що в період адаптаційної кризи подружжя буде вибирати копінг-стратегію «орієнтація на розв'язання проблем», підтвердилася.



**Література:**

1. Варга А. Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс. СПб.: Речь, 2001. 144 с.
2. Вдовиченко А. Особливості копінг-поведінки особистості у життєвих та професійних ситуаціях. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки». 2013. Вип. 114. С. 17–20.
3. Зацепін В. Сім'я. Соціально-психологічні й етичні проблеми: Довідник. Київ, 1990. 225 с.
4. Помиткіна Л. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. / Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська. м. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
5. Олифирович Н. Психология семейных кризисов. Н. Олифирович, Т. Зинкевич-Куземкина, Т. Валента. Изд-во: Речь, 2006. 260 с.
6. Федоренко Р. Психологія молоді сім'ї і сімейна криза. Луцьк: Моногр. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 168 с.

**Котловая Л. А., Безверхняя К. О. Психологические особенности копинг-стратегий супругов в период адаптационного кризиса**

*В статье анализируются и выносятся на рассмотрение основные теоретические подходы к копинг-стратегиям в кризисных ситуациях. Отмечены особенности, стадии и причины адаптационного кризиса супругов. Приведены результаты эмпирического исследования особенностей копинг-стратегий супругов в период адаптационного кризиса.*

**Ключевые слова:** адаптационный кризис, копинг-стратегии, поведение, молодые супруги, семья.

**Kotlova L. O., Bezverkhnia K. O. Psychological features of coping strategies of spouses during the adaptation crisis**

*The article analyzes and presents the main theoretical approaches to coping strategies in crisis situations. The peculiarities, stages and causes of the adaptation crisis of spouses are indicated. Depending on how effective family adaptation is, we can talk about the stability of a young marriage. According to the situation and personal qualities of people, certain coping strategies will be shown. The results of the empirical study of the features of the coping strategies of the spouses during the adaptation crisis are given.*

**Key words:** adaptation crisis, coping strategies, behavior, young spouses, family.

## ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЩОДО ІНКЛЮЗІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ

*У статті здійснено теоретичний аналіз проявів інтолерантності та критеріїв толерантності у суспільстві. Описано основні форми взаємодії здорових дітей із дітьми-інвалідами, у тому числі у класах з інклюзивною освітою – діалогічну взаємодію, опіку та співпрацю. Розкрито психологічну сутність взаємодії та екологічної взаємодії (за Ю. М. Швалбом). Проаналізовано результати пілотажного експерименту, що охопив 1822 особи чоловіків та жінок віком від 16 до 65 років м. Рівного та Рівненської області. Основною метою проведеного експерименту стало вивчення толерантності населення до розвитку інклюзивної освіти в Україні.*

**Ключові слова:** толерантність, інтолерантність, взаємодія, дитина-інвалід, соціалізація, інклюзивна освіта.

**Постановка проблеми.** Інтолерантність у суспільстві набуває різних форм вираження: насильство та злочинність, вирішення конфліктів засобами військових дій, дитяча проституція, недовіра, байдужість до страждань інших, знущання. «Я-концепція» та «Концепція іншого» значно спрощуються та примітивізуються, стають менш глибокими, людина втрачає почуття власної гідності та честі. На рівні родинної свідомості інтолерантність проявляється як втрата материнських та батьківських почуттів аж до повного руйнування зв'язків між поколіннями, взаємна відчуженість між членами родини.

Важливе місце у сучасному українському суспільстві займає проблема інтеграції та соціалізації дітей-інвалідів, їхня якісна соціально-психологічна реабілітація та психологічний супровід. Створення класів з інклюзивною освітою є важливим та необхідним кроком у вказаному процесі, проте, не дослідженим залишається готовність населення України до вказаних нововведень, а отже, до толерантного прийняття людей з особливими потребами як повноцінних членів суспільства.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблему інвалідності та ставлення соціуму до людей з особливими потребами вивчали науковці: Л. С. Виготський, О. Р. Лурія, Л. Й. Вассерман, Т. Парсонс, О. О. Ставицький, О. І. Шкаратан, тоді як толерантність як категорія відносин – у наукових дослідженнях О. Ю. Клепцова, О. О. Леонт'єва, В. Г. Маралова, С. Л. Рубінштейна, В. А. Ситарова, Г. І. Щукіна тощо.

**Метою статті** є теоретико-практичний аналіз вивчення проявів толерантності у суспільстві щодо інклюзивної освіти.

**Виклад основного матеріалу.** Проявами інтолерантності у суспільстві, згідно з Г. У. Солдатовою, Л. А. Шайгеровою, О. Д. Шаровою, є наступні [10]:

- образи, глузування, вираження зневаги;
- ігнорування, відмова у бесіді;
- негативні стереотипи, упередження щодо людини, яка належить до іншої культури, етнічної групи, як правило, на основі негативних характеристик;
- етноцентризм (розуміння та оцінка життєвих явищ крізь призму цінностей та традицій власної етнічної групи як еталону / зразка, що є кращими у порівнянні з іншими етногрупами);
- пошук ворога (як перенесення провини за невдачі, неблагополуччя, соціальні проблеми на ту або іншу соціальну групу);
- переслідування, погрози;
- дискримінація за ознакою статі, сексуальної орієнтації та інших відмінностей (як ізоляція у суспільстві, позбуття соціальних благ);
- расизм;
- ксенофобія у формі етнофобій, релігійних фобій, мігрантофобій;
- націоналізм як впевненість про перевагу своєї нації над іншими;
- експлуатація (використання чужої праці та часу без справедливої винагороди);
- релігійне переслідування;
- вигнання (офіційне або насильницьке);
- сегрегація;
- репресії.

І далі зазначені нами автори у своїй праці, описують основні критерії толерантності: рівність можливостей, свободи самовираження, співпраця та взаємоповага у міжособистісних відносинах, тоді як критеріями інтолерантності виступають: ігнорування, різного роду дискримінація та агресивні прояви, експлуатація одними людьми інших [10].

Якщо розглядати соціальну ідентичність як першочергову потребу людини, то ситуації, що характеризуються загрозою соціальної іден-

тичності, а саме: зіткненням несумісних інтересів, потреб, цінностей, тобто є конфліктною взаємодією – потребують виявлення толерантності. Конфліктна взаємодія реалізує атрибутивні якості суб'єкта: його унікальність та активність. Адже, ситуація взаємодії передбачає як мінімум двох партнерів, кожен з яких, вибираючи іншого, співвідносить себе із вказаним іншим з огляду на свої унікальні та неповторні особливості [5]. Так, особистість стає перед вибором: бути толерантною і стати суб'єктом діалогічного спілкування через подолання можливого внутрішнього дискомфорту або бути інтолерантною, піддаючись власному емоційному стану та баченню можливих способів реагування.

З огляду на це, толерантність є притаманною зрілій особистості, що має навички саморефлексії та самоаналізу. Толерантність забезпечує високий рівень адаптації до навколишньої дійсності, адже, людина приймає можливість інших бачити по-своєму ситуації (факти) буття та виявляти до них повагу й готовність до прийняття.

Розглянемо теоретичні аспекти взаємодії здорових дітей з дітьми-інвалідами та проаналізуємо результати проведеного нами пілотажного експерименту.

Беззаперечним є факт створення простору для розвитку толерантності, адже, чим менш толерантним є соціальне оточення, тим складнішим стає процес формування толерантності. Тому, виховне середовище навчального закладу має забезпечувати формування толерантності на трьох взаємопов'язаних рівнях: 1) інформаційному, що збагачує когнітивний компонент толерантності знанням про даний феномен, її складові, способи прояву, риси толерантної особистості, що, надалі формує настановлення на толерантність; 2) емоційному, що збагачує афективний компонент толерантності складовими емпатії, гуманності, терпимості до відмінностей; 3) поведінковий, що характеризується отриманням умінь та навичок діалогічної взаємодії та співпраці, орієнтацію на почуття партнера, готовності допомогти у разі необхідності.

Відносини розуміємо як інтегральну систему усвідомлених вибіркового зв'язків особистості із різними об'єктами об'єктивної реальності, яка виражається у діях, реакціях та переживаннях людини та відображає її основні потреби та інтереси [7]. Такі зв'язки відображаються у діяльності та викликають різного характеру та інтенсивності емоційні переживання особистості. У даному контексті особистість є активним діячем, що спрямовує власну діяльність на середовище та перетворює її. Тому стає очевидним взаємозв'язок особистості та середовища [7].

Система відносин особистості з оточуючим світом формує внутрішній світ людини. Відносини зі світом особистість проявляє через діяльність,

вчинки, поведінку у цілому: вони є настільки багатогранними, що включають потреби, інтереси, емоції, оцінки, погляди особистості тощо.

Взаємовідносини між людьми являють собою систему настановлень, орієнтацій та очікувань, що виникають у процесі міжособистісного спілкування та діяльності. Толерантні відносини є особливим видом відносин, адже вони включають готовність суб'єкта відчувати переживання партнера, приймати його особливості та відмінності.

Дорослий для дитини з особливими потребами виступає провідником в оточуючому світі, в її соціальній адаптації та встановленні взаємовідносин з оточуючими. Лише завдяки впливу соціального оточення та організації спеціального навчання формується особистість, що здатна відчувати та усвідомлювати власні емоції та переживання, розуміти їх природу та психологічну сутність. Лише завдяки взаємодії особистість дитини отримує потребу до нових вражень, спілкування, пізнання оточуючого світу. Тому організація простору розвивальної та навчальної взаємодії із дорослими, що є психологічно зрілими та мають високий рівень особистісної та професійної готовності до діяльності із дітьми-інвалідами є важливою умовою розвитку останніх, що дає їм життєвий досвід культури спілкування, толерантної та гуманної взаємодії, діяльності у суспільстві у діадах «дитини-дитина» та «дитина-дорослий», адже, ставлення до себе дорослих дитина проєктує на взаємодію з оточуючими.

Вважаємо, що взаємодія особистості з людьми з особливими потребами може мати наступні конструктивні види: діалог, співпраця, опіка [2].

Діалогічна взаємодія передбачає рівність позицій спілкування, орієнтацію на почуття партнера, відсутність стереотипності у його сприйнятті, гнучкість мислення, високий рівень емпатії.

Говорячи про взаємодію здорових дітей із дітьми-інвалідами у класах з інклюзивною освітою, слід зупинитися на основних формах взаємодії: співпраці та опіці. Так, співпрацю слід визначити як спільне визначення цілей діяльності, її планування на основі культури спілкування, терпимості, довіри, відсутності тривоги, контактності, доброзичливості, соціальної активності. Опіка як вид взаємодії передбачає піклування на основі емпатії, емоційної стабільності, готовності прийти на допомогу.

У даному контексті, нам імпонує поняття екологічності, запропоноване Ю. М. Швалбом щодо взаємодії, яка – екологічна взаємодія – створює двосторонні умови для розвитку всіх значущих компонентів системи.

Так, характеристиками середовища, що можуть поліпшувати умови розвитку людини і цей зв'язок можна назвати екологічно позитивним. За умови поліпшення людиною умов функціонування

та розвитку компонентів середовища зв'язок слід назвати по-справжньому екологічним. Проте, найбільш високим рівнем екологічності слід вважати таку діяльність людини, що, завдяки розвитку елементів оточення, створює середовище власного розвитку [11]. З огляду на вищеописане, можна зробити припущення про те, що формування простору взаємодії – гуманного, діалогічного, рефлексивного, де є суб'єктний розвиток учнів (студентів), коли останній набуває активної позиції щодо власної життєдіяльності, дасть можливість вказаний простір взаємодії назвати екологічним.

З іншого боку, екологічність постає ідеальним конструктом, що розвиває природність та можливості учасників взаємодії.

Так, до основних ознак освітнього середовища як толерантного Б. Е. Рієрдон відносить наступні особливості ставлення та взаємодії: уміння уважно слухати та чути; прагнення розібратися, розпитувати; порада, пропозиція, виявлення згоди; підбадьорювання; втіха; повага; емпатія; доброзичливість; підтримка [8]. Натомість, до основних характеристик інтолерантного класу автор відносить: невміння слухати один одного, перебивання; нетерпимість; ігнорування; звинувачення; відсторонення; обзивання; докори; засудження; критика; моралізування; проповіді; погрози; попередження; накази; вказівки [8].

Інтолерантний клас характеризується агресивним та нетерпимим ставленням до індивіда, що не визнає цінність та самобутність іншого. Тоді як толерантний клас – позитивним ставленням, що базується на повазі та емпатії, активній готовності допомогти – діалогічній взаємодії та співпраці.

Діалог розглядають не лише як форму спілкування, але і як принцип взаємовідносин. Так, Г. О. Баллом та М. С. Бугріним у контексті організації навчання виділено два типи стратегій психології впливу – монологічну та діалогічну [3].

Г. О. Ковальов, описуючи діалог як психологічну умову реалізації «розвиваючої стратегії» виділяє нормативи та принципи організації діалогічного впливу [6], спираючись на які, опишемо риси, притаманні її носіям – риси, що, на нашу думку, є важливими для формування простору толерантності:

- емоційна та особистісна відкритість партнерів по спілкуванню;
- орієнтування на психологічні стани один одного;
- довірливість та відкритість вираження почуттів та станів.

Основна мета пілотажного експерименту: дослідити толерантність українського суспільства до класів з інклюзивною освітою. Опишемо завдання та проаналізуємо отримані результати першого етапу пілотажного експерименту.

Основними завданнями даного етапу експерименту стали:

1) дослідити ставлення людей до інклюзивних класів;

2) дослідити ступінь готовності до навчання власної здорової дитини в інклюзивному класі та розуміння опитуваними можливості формування особистісних рис при взаємодії з дитиною з особливими потребами.

Пілотажний експеримент проводився студентами спеціальності 053 «Психологія» 2-4 курсів денної та заочної форм навчання Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука у місті Рівному та Рівненській області протягом квітня-травня 2018 року. Опитуванням було охоплено 1822 людини віком від 16 до 65 років. Кількість опитаних жінок – 956 та 866 чоловіків.

Визначимо основні поняття та категорії дослідження.

Діти-інваліди – це особи, що мають значні обмеження життєдіяльності, що призводять до соціальної дезадаптації внаслідок порушення росту та розвитку дитини, здатності до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю своєї поведінки, навчання, спілкування, трудової діяльності у майбутньому [1, с. 6].

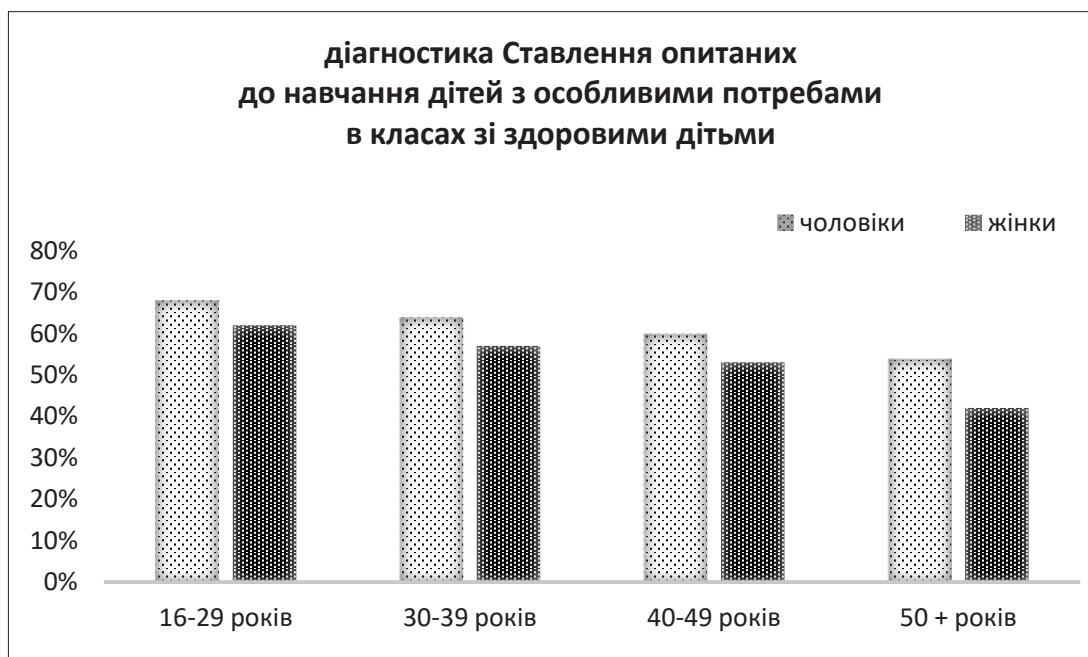
Інвалідність у дитячому віці визначається як стан стійкої соціальної дезадаптації, що обумовлено хронічними захворюваннями чи патологічними станами, які різко обмежують можливості включення дитини у виховні та педагогічні процеси, що адекватні віку, у зв'язку із чим виникає необхідність у постійному додатковому догляді за ним, допомозі та нагляді [9, с. 282]. У нашому дослідженні терміни «дитина-інвалід» та «дитина з обмеженими можливостями» використовуються як синоніми.

Соціалізація визначається як процес послідовного входження індивіда у соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства, внаслідок взаємодії людини зі стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх її вікових етапах [4, с. 23].

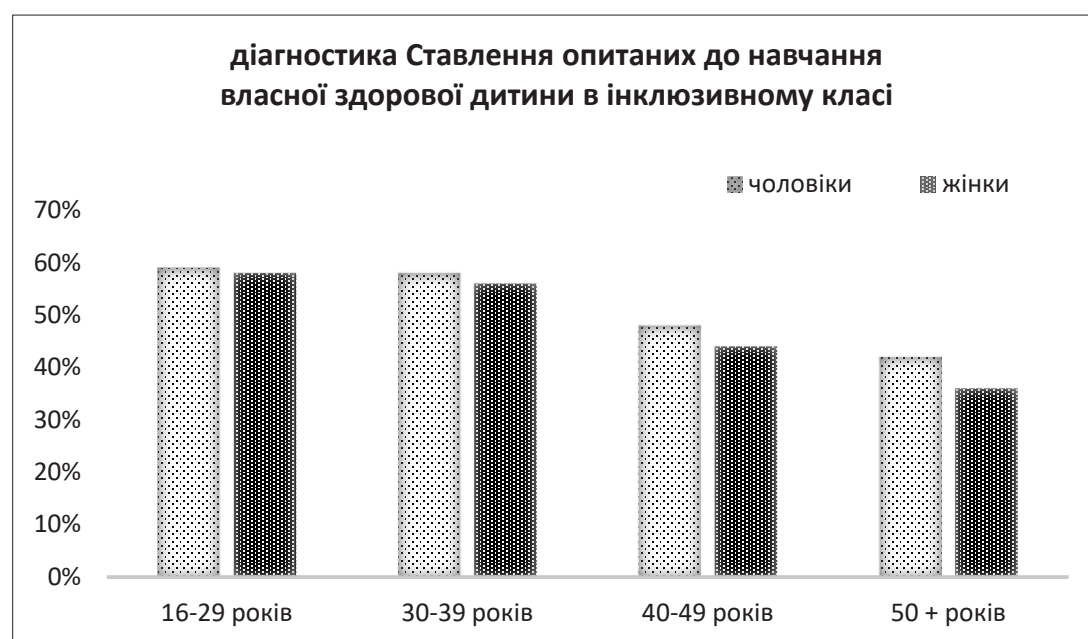
Зобразимо відповіді опитаних у вигляді гістограм та проаналізуємо результати експерименту.

Запитання 1: «Чи повинні діти з особливими потребами навчатися у класах зі здоровими дітьми?» (гістограма 1).

Відсоток чоловіків віком від 16 до 29 років, які вважають відкриття інклюзивних класів вимогою часу становить 68%, а у чоловіків старших 50-ти років – 54%. Відсоток жінок, які вважають, що діти з особливими потребами повинні навчатися зі здоровими дітьми є нижчим за відсоток чоловіків і якщо у жінок 16-29 років він становить 62%, то у жінок старше 50 років є лише 42%. На нашу думку, це пояснюється тим, що жінки є більш консервативними до нововведень та вважають, що діти з особливими потребами можуть отримати



Гістограма 1



Гістограма 2

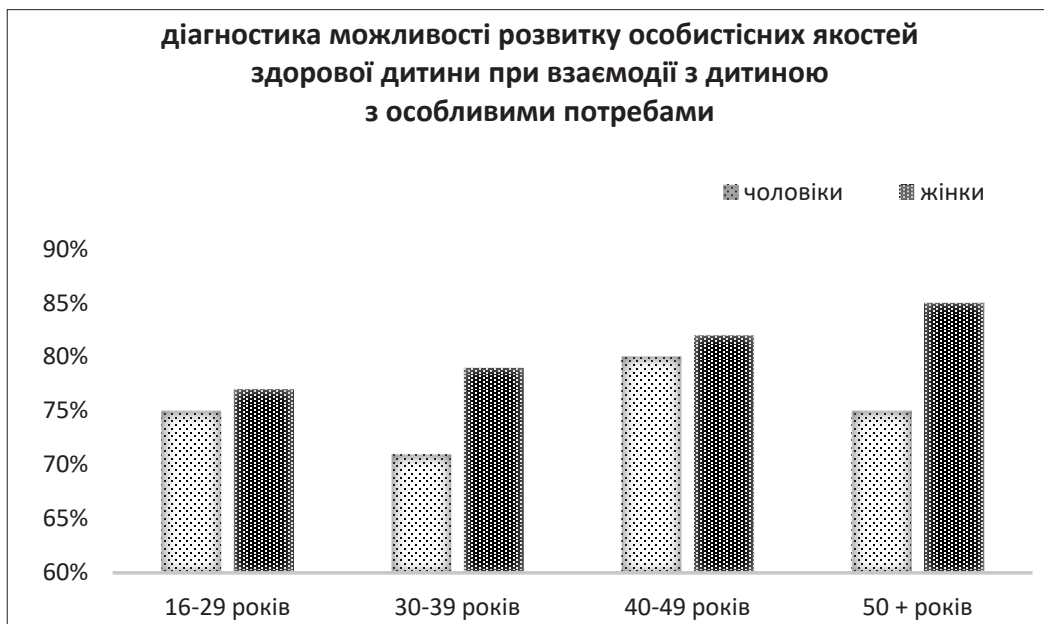
більше можливостей та простору для особистісного розвитку у спеціалізованих установах.

На друге запитання пілотажного експерименту «Чи хотіли б Ви, щоб Ваша дитина навчалася в інклюзивному класі?» ми отримали наступні відповіді (гістограма 2).

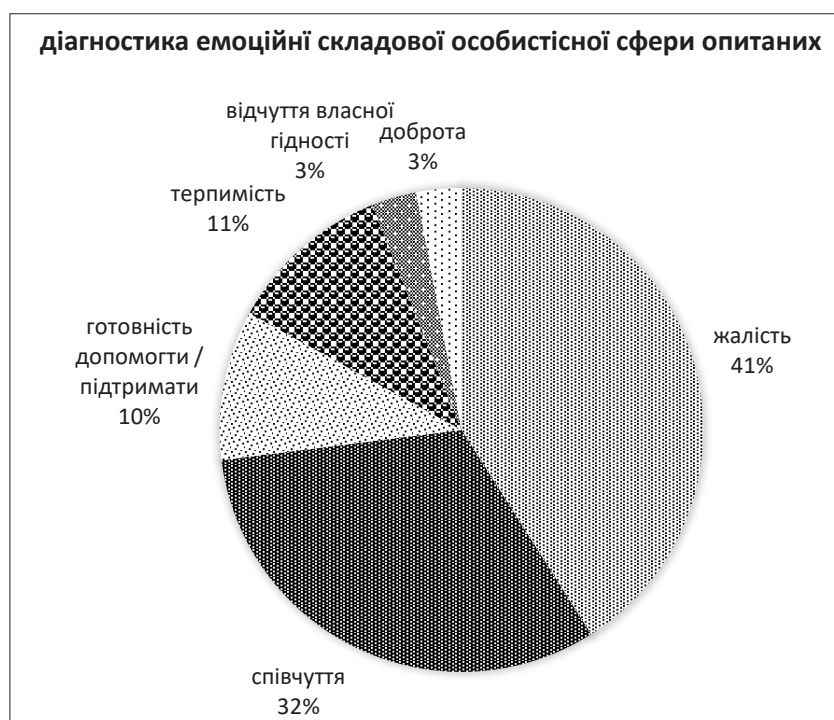
Аналіз відповідей опитаних (як чоловіків, так і жінок) показує різке зменшення бажання останніх до навчання їх дітей в інклюзивних класах від 59% чоловіків та 58% жінок віком від 16 до 29 років до 42% та 36% відповідно чоловіків та жінок віком старше 50-ти років. Таке бачення опитуваних, на нашу думку, є свідченням,

з одного боку, недостатнього розуміння необхідності взаємодії дітей-інвалідів зі здоровими дітьми для їх успішної подальшої соціалізації та, з іншого боку, важливості формування складових морально-ціннісної сфери особистості здорової дитини при взаємодії із дітьми з особливими потребами.

На третє запитання анкети «Чи можуть бути розвинені особистісні якості здорової дитини завдяки спілкуванню та взаємодії з дітьми з особливими потребами? Якщо відповідь «так», то назвіть таку якість» було отримано наступні відповіді (гістограма 3).



Гістограма 3



Гістограма 4

Так, 75% чоловіків та 77% жінок віком 16-29 років вважають, що взаємодія з дітьми-інвалідами буде корисною для здорових дітей. 80% чоловіків та 82% жінок 40-49 років – максимальна кількість опитаних серед виділених та аналізованих вікових категорій вважають, що при спілкуванні з дітьми з особливими потребами в особистості здорової дитини можуть бути розвинуті наступні якості (що були перераховані особами різного віку та обох статей): готовність допомогти та підтримати, співчуття, доброта, щирість у висловленні почуттів,

терпимість, любов до ближнього, відкритість, підвищення самооцінки, відчуття власної цінності, відчуття переваги. Цікавим є невідповідність отриманих показників серед жінок старше 50-ти років. Так, лише 25% чоловіків та лише 15% опитаних жінок вважають, що здорова дитина за умови взаємодії із дитиною з особливими потребами не отримає достатньо можливостей для розвитку власних особистісних якостей. Такі результати суперечать аналізованим вище у гістограмі 2, де власне 64% жінок старше 50-ти років висловлювали власне нега-

тивне бачення щодо навчання власної дитини у класі з інклюзивною освітою.

Четверте запитання нашого пілотажного експерименту було спрямоване на дослідження емоційної складової особистісної сфери опитаних. Так, на питання «Що Ви відчуваєте, коли бачите дитину з особливими потребами?» більшість опитаних (як чоловіків, так і жінок) називають наступні: жалість – 41%; співчуття – 32%; готовність допомогти та підтримати – 10%; терпимість – 11%; відчуття власної гідності – 3%; доброта – 3% (гістограма 4).

Так, жалість та співчуття – є найбільш поширеними емоціями щодо дітей-інвалідів, проте, відсоток тих, хто є готовим допомогти особам з особливими потребами та проявляти толерантність до особливостей останніх – є відносно малим (21% опитаних).

**Висновки.** Отримані результати пілотажного експерименту свідчать про недостатню поінформованість опитаних чоловіків та жінок різного віку щодо важливості інклюзивної освіти не лише для власне дітей з особливими потребами, проте, й для здорових дітей, передусім, у контексті формування моральних якостей останніх. Проте, важливими є, на нашу думку, показники, що характеризуються вищим ступенем толерантності щодо інклюзії, отримані у вікових категоріях 16-29 та 30-30 років, ніж в інших вікових групах – тих, хто у переважній більшості є батьками школярів.

У наступних публікаціях буде висвітлено результати другого етапу пілотажного експерименту, що мало на меті з'ясувати психологічну готовність студентів – майбутніх психологів до взаємодії та психологічного супроводу дітей-інвалідів в контексті діяльності інклюзивної освіти.

#### Література:

1. Аксенова Л. И. Правовые основы специального образования и социальной защиты детей

с отклонениями в развитии. Дефектология. 1997. № 1. С. 3-10.

2. Байбородова Л. В., Серебренников Л. Н., Кириченко Е. Б. Трудовое воспитание детей-сирот: учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010. 287 с.
3. Балл Г. А., Бугрин М. С. Анализ психологического воздействия и его педагогическое значение. Вопросы психологии. 1994. № 4. С. 56-66.
4. Безпалько О. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навчальний посібник. К.: Центр навчальної культури, 2003. 134 с.
5. Каган М. С. Философская теория ценностей. СПб: Петрополис, 2007. 205 с.
6. Ковалев Г. А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия. Вопросы психологии. 1987. № 3. С. 41-49.
7. Мясищев В. Н. Психология отношений / под ред. А. А. Бодалева. М.: Издательство Института практической психологии, Воронеж: МОДЭК, 1995. 356 с.
8. Риэрдон Б. Э. Толерантность – дорога к миру. М.: Бонфи, 2001. 68 с.
9. Руководство по врачебно-трудовой экспертизе: в 2-х т. / Ю. Д. Арбатская, В. С. Балабанов, Ю. Г. Гапонова и др.; под ред. Ю. Д. Арбатской. М.: Медицина, 1981. Т. 1. 557 с.
10. Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Шарова О. Д. Жить в мире с собой и другими: тренинг толерантности для подростков. 2-е издание, стереотипное. М.: Генезис, 2001. 112 с.
11. Швалб Ю. М. К проблеме определения экпсихологических систем. Актуальные проблемы психологии: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. 2003. Т. 7. Ч. 1. С. 426-433.

#### **Михальчук Ю. А. Толерантность относительно инклюзии: социально-психологический аспект изучения**

*В статье осуществлен теоретический анализ проявлений интолерантности и критериев толерантности в обществе. Описаны основные формы взаимодействия здоровых детей с детьми-инвалидами, в том числе, в классах с инклюзивным образованием – диалогическое взаимодействие, опеку и сотрудничество. Раскрыта психологическая сущность взаимодействия и экологического взаимодействия (по Ю. М. Швалбу). Проанализированы результаты пилотажного эксперимента, охватившего 1822 мужчин и женщин в возрасте от 16 до 65 лет г. Ровно и Ровенской области. Основной целью проведенного эксперимента стало изучение толерантности населения к развитию инклюзивного образования в Украине.*

**Ключевые слова:** толерантность, интолерантность, взаимодействие, ребенок-инвалид, социализация, инклюзивное образование.

#### **Mikhailchuk Yu. A. Tolerance to inclusive education: socio-psychological aspect of study**

*The article deals with the theoretical analysis of the manifestations of intolerance and the criteria of tolerance in society. The main forms of interaction of healthy children with children with disabilities, including in classes with inclusive education have been described – the dialogic interaction, care and cooperation. The psychological essence of interaction and ecological interaction have been revealed (by Yu.M. Shvalb). The results of the pilot experiment, which covered 1822 persons of men and women aged 16 to 65 years in the city of Rivne and Rivne region has been analyzed by the author. The main purpose of the experiment was to study the tolerance of the population to the development of inclusive education in Ukraine.*

**Key words:** tolerance, intolerance, interaction, disabled child, socialization, inclusive education.

## ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї

*У цій статті сім'ю розглянуто як базовий соціальний інститут і референтне оточення людини з моменту її народження і впродовж усього життя. Проаналізовано феномен нормальної сім'ї та визначено її об'єктивні критерії з позиції системного підходу. Визначено базові і вторинні функції сім'ї. Обґрунтовано логіку віднесення сімей до категорії проблемних. Показано особливості соціально-психологічних ресурсів проблемної сім'ї та можливі наслідки «неуспішної» соціалізації дітей у проблемних сім'ях. Запропоновано прогностичну пояснювальну модель соціалізації дитини у проблемній сім'ї. Означено головну ідею концепції соціально-психологічного супроводу проблемної сім'ї.*

**Ключові слова:** соціалізація, сімейноформний союз, проблемна сім'я, репродуктивні функції сім'ї, соціально-психологічний потенціал сім'ї.

**Постановка проблеми.** Сучасні суспільства, які перебувають у стані інноваційних змін, характеризуються природно прискореним, динамічним перебігом усіх внутрішньосупільних процесів. Цей динамізм позначається на якості життя і функціонуванні всіх його суб'єктів (у т.ч. сім'ї – як одного з них).

У трансформаційних (наддинамічних, нестабільно-турбулентних) умовах існування будь-які «живі» біопсихосоціальні системи (а сім'я є саме такою системою) змушені витратити значну частину своїх ресурсів не на самовідтворення, самоорганізацію і розвиток, а на адаптацію до змін. Незалежно від характеру цієї адаптації – пасивна вона (коли сімейна система змінюється сама і підлаштовується «під вимоги середовища») чи активна (коли система перетворює середовище «під себе») – адаптаційні процеси є досить ресурсовитратними, і якщо джерела та можливості для відновлення внутрішньосімейних ресурсів недостатні, то загальний соціально-психологічний потенціал сімейної системи виснажується й послаблюється.

Не витримавши «випробовувань змінами», чимало сімей потрапляють у категорію так званих «проблемних», не здатних: 1) адекватно реагувати на виклики близького і віддаленого соціального середовища; 2) розв'язувати рутинні і гострі сімейні проблеми (а тому останні накопичуються, набувають хронічного перебігу, зачіпають усі сфери діяльності сім'ї і порушують сімейні функції); 3) належно виконувати свої сімейні функції.

Унаслідок того, що системні зміни сім'ї «не встигають» за наддинамічними суспільними змінами: 1) з'являються, поширюються й урізноманітнюються певні її квазіформи, віддалені від «ідеальної» моделі (і це не так сімейні, як сімейноформні союзи); 2) зростає кількість дисфункціональних сімей (у т.ч. сімей з послабленим потенціалом

для самовідтворення і розвитку та порушеними сімейними функціями).

Проблемність сім'ї вивчається багатьма вченими під різними кутами зору. А. Є. Рацімор у своїй роботі «Соціально-психологічна підтримка сім'ї: профілактика неблагополуччя» вивчає численні труднощі, які виникають перед сім'єю і загрожують її життєдіяльності, за силою і тривалістю свого впливу, підрозділяючи їх на гострі і хронічні [1]. На думку Е. Г. Ейдеміллера, В. Юстицькиса, В. Бойка та ін., протягом усього життєвого циклу сім'я постійно стикається з проблемами, які об'єктивно порушують життєдіяльність її (окремих її членів) або ж суб'єктивно сприймаються нею як надто складні і неподоланні [2]. Як вважає А. С. Співаковська, у цьому разі базові закономірності і чинники, які дають змогу створювати у сім'ї сприятливу атмосферу і забезпечувати правильне виховання дитини, перестають працювати [3]. Проте визначення проблемної сім'ї є досить дискусійним. Так С. Мінухін відносить до проблемних такі сім'ї: 1) де бодай один з батьків зловживає алкоголем, вживає наркотики, вдається до аморальних вчинків, виявляє агресивну, асоціальну чи кримінальну поведінку; 2) які мають важко хвору дитину чи іншу важко і хронічно хвору особу, що потребує особливого догляду; 3) в яких відсутні батько чи матір (через смерть, розлучення, ув'язнення чи з іншої причини); 4) для яких характерні повсякденні внутрішньосімейні конфлікти: міжпоколінні, подружні, дитячо-батьківські, між старшими і молодшими дітьми тощо [4].

Хоча у фаховій психологічній літературі чимало місця приділено так званій «проблемній сім'ї», проте більшість висловлених ідей є не надто продуктивними, оскільки кожного разу виходить, що: 1) або «всі сім'ї по-своєму проблемні» і «непроблемних сімей не існує»; 2) або феномен «проблемної сім'ї» знецінюється, і йдеться про «сім'ю



у зоні ризику», «сім'ю у складний період життя» і т. ін. Або ж здійснюються некоректні висновки, наприклад, через неврахування функціональних відмінностей між сім'єю та різними варіантами квазісім'ї (або сімейноформними союзами, кількість яких через названі вище причини істотно зростає).

**Мета статті** – нагальна потреба у переосмисленні феномену сім'ї та питання щодо психології соціалізації особистості у проблемній сім'ї.

**Виклад основного матеріалу.** Пошук базової, інтегративної методології нашого дослідження привів нас до висновку, що найбільш відповідним темі нашого дослідження є системний підхід. При цьому ми віддаємо належне структурно-функціональному аналізу, окремим положенням біхевіоризму й гуманістичної психології, положенням діяльнісного підходу та іншим, у т.ч. ідеям вітчизняних науковців, які так чи інакше стосуються проблемного поля соціалізації.

З позиції системного підходу сім'я є живою біопсихосоціальною системою, що існує не у «закритому режимі», а є «системою у системі». За цього підходу сім'я уявляється як: 1) набір необхідних структурних елементів з істотними кількісними і якісними властивостями (члени сім'ї різного віку з їхніми унікальними індивідуально-психологічними особливостями); 2) набір необхідних функцій, які кожен з цих елементів і всі вони разом виконують; 3) мережа внутрішніх і зовнішніх зв'язків: між цими елементами, між елементами і системою у цілому (внутрішні комунікації); між елементами системи і самою системою та зовнішнім середовищем (зовнішні – міжсистемні і надсистемні – комунікації), відсутність яких означає руйнування і смерть «живої» системи; 4) контекст, або умови існування й функціонування системи («павутиння життя», в яке система включена) [5; 6].

З огляду на структуру вважається, що «здоровою», «нормальною» є сім'я: 1) яка має «належний набір елементів», тобто повний склад, де є обоє батьків, батько і матір (що створює можливість для біологічної репродукції і якісного виховання прийдешніх поколінь); 2) де зростають щонайменше двоє чи більше дітей (це створює всередині сім'ї якісну дитячу субкультуру); 3) яка не втрачає зв'язків з представниками старших поколінь (що створює умови для міжпоколінного обміну досвідом). Однак одних лише показників сімейної структури не досить для кваліфікації її якісного стану. Чинник «ідеальної структури» (повна сім'я) не є гарантією сімейного щастя.

Значно важливішим є питання про функції сім'ї.

Усю множину сімейних функцій можна поділяти на базові і вторинні.

Універсальна базова функція сім'ї – як «живої» біопсихосоціальної системи – репродукція (репродукція, або самовідтворення – це функція і мета будь-якої «здорової» системи, існування якої

завжди доцільне, а наявність цілі є її неодмінною системною ознакою). Репродукція сімейної системи – це: 1) самовідтворення її на структурно-анатомічному, психофізіологічному, організмічному рівнях (біологічна репродукція); 2) відтворення зв'язків і механізмів взаємодії між елементами системи, способів обміну інформацією соціального змісту, структури, логіки і практик соціальної взаємодії тощо (соціальна репродукція); 3) відтворення обігу і постійне поновлення ментальних (уявлення, цінності, традиції), емоційних (емоцій, почуття, ставлення), поведінкових (моделі дій, поведінки, вчинків) феноменів (психологічна репродукція) [7].

Вторинні функції: 1) господарсько-побутова (сімейна економічна діяльність); 2) комунікативна (або функція інформаційного, емоційного та інтеракційного обміну); 3) соціально-статусна; 4) дозвіллева (спільне дозвілля); 5) рекреаційна (задоволення потреб індивідів у відпочинку, відтворенні фізичних та психологічних сил); 6) сексуальна (задоволення сексуальних потреб) та деякі інші, що не спрямовані на реалізацію репродуктивних функцій.

Відхилення від «ідеальної структури» та насамперед невиконання сім'єю базових (репродуктивних) функцій (тобто виконання нею лише вторинних, суто внутрішньосімейних функцій (побутово-економічної, дозвіллевої, сексуальної тощо) дає підстави говорити про особливий тип сім'ї, який формально виглядає як сім'я і кваліфікується як така у рамках буденного дискурсу. Насправді ж це не так сім'я, як «сімейноформний союз».

Сімейноформний союз – це біопсихосоціальна система, яка свідомо чи вимушено, через об'єктивні чи суб'єктивні причини не виконує (чи не здатна виконувати) базові репродуктивні функції, обмежуючись виконанням лише вторинних сімейних функцій. Інакше кажучи, **сімейноформний союз – це квазібіопсихосоціальна система, яка не репродукує себе саму і не ставить перед собою репродуктивних та соціалізувальних завдань.**

Тому ці союзи залишаються «за дужками» нашого дослідження. А термін «сімейноформний союз» видається нам цілком прийнятною робочою назвою для диференціювання сім'ї й інших систем сімейного типу.

Згідно із системним підходом, для реалізації базових репродуктивних завдань і функцій будь-яка «здорова» система має усі необхідні ресурси й можливості. Їй апіорі властиві природні інстинкти до: 1) збільшення числа своїх елементів; 2) збереження інформаційного коду; 3) виживання і розвитку; 4) активного обміну (інформацією, емоціями, діями, взаємодіями тощо) між елементами та зі своїм внутрішнім і зовнішнім середовищем [8; 5]. За дії ряду зовнішніх і внутрішніх чинників функціонування сім'ї як «ідеальної» біопсихосоціальної системи може порушитися. Ці порушення

можуть бути тимчасовими, ситуаційними, локальними, і вони не призводять до серйозних дисфункцій (у цьому разі ми говоримо про **сім'ю, що перебуває у складних життєвих обставинах, або тимчасово дисфункціональну сім'ю, або сім'ю, що перебуває у «зоні ризику»**).

Однак ці порушення можуть бути: 1) тотальними (зачіпати різні сфери життя сімейної системи); 2) тривалими, за давніми, хронізованими; 3) такими, що істотно спотворюють або й руйнують внутрішні і зовнішні сімейні комунікації. За такого системного типу порушень ми говоримо про **стало дисфункціональну, або проблемну сім'ю**.

Отже, проблемна (стало дисфункціональна) сім'я – це сім'я, в якій насамперед істотно і впродовж тривалого часу порушені базові репродуктивні функції на одному чи на всіх трьох рівнях їх реалізації (особливо функція психологічної репродукції). У такій сім'ї зазвичай порушені і вторинні сімейні функції, однак цей критерій має допоміжний характер у діагностиці проблемності. Критеріями проблемної сім'ї є: 1) суб'єктивна оцінка своєї сімейної ситуації як незадовільної; 2) комплексні і тривалі порушення сімейних функцій; 3) недостатні для виконання цих функцій соціально-психологічні ресурси.

Характер сімейних дисфункцій залежить від системи психологічних, соціально-психологічних і соціальних ресурсів сім'ї, які становлять її ресурсний, або соціально-психологічний потенціал.

У рамках даного дослідження визначатимемо **соціально-психологічний потенціал сім'ї як сформовану у часі (тобто таку, що має минулий, теперішній і майбутній виміри) та «конвертовану» у рамках і в інтересах сім'ї систему ресурсів, що гарантує успішне виконання нею своїх базових і вторинних функцій** [9].

Система цих ресурсів гарантує здійснення якісних внутрішніх і зовнішніх комунікацій, опір негативним зовнішнім і внутрішнім чинникам впливу, сортування проблем і вчасне їх розв'язання, стабільне виконання сім'єю сімейних функцій.

Соціально-психологічний потенціал сім'ї не є сталим і незмінним. Він постійно витрачається (особливо на розв'язання сімейною системою завдань з адаптації і репродукції), а отже, він має так само постійно поновлюватися. Належна і своєчасна поновлюваність ресурсів є важливою ознакою і критерієм нормального функціонування «здорових» сімейних систем. Не в останню чергу це гарантоване відкритістю сімейної системи, оскільки у такому разі для неї доступні не лише внутрішні, а й зовнішні соціально-психологічні ресурси.

Соціально-психологічний потенціал сім'ї дає можливість діагностувати та оцінювати стан системи на різних етапах її розвитку у кожний конкретний момент часу. Достатній соціально-психологічний потенціал визначають наступні

показники (критерії): 1) якісні внутрішні і зовнішні комунікації (інформаційний, емоційний та інтерактивний обмін всередині сім'ї, а також між сім'єю і її зовнішнім оточенням); 2) здатність сім'ї сортувати проблеми, визначати першорядні і спільно та у короткі терміни їх розв'язувати; 3) сприятливий для кожного члена сім'ї внутрішньосімейний клімат, суб'єктивне відчуття щастя, захищеності і підтримки. Невідповідність цим критеріям свідчить про недостатній соціально-психологічний потенціал сім'ї.

Недостатній соціально-психологічний потенціал – це завжди подвійний фактор ризику для нормального функціонування сім'ї. Якщо сім'я має недостатній соціально-психологічний потенціал, то така сім'я має більшу імовірність порушення функціонування, ніж сім'я, яка має достатній, високий соціально-психологічний потенціал (і у цьому разі він є первинним фактором проблемності). А якщо сім'я вже має порушення функціонування, то її низький, недостатній соціально-психологічний потенціал призводить до ще більшого посилення дисфункції сім'ї і є фактором унеможливлення розв'язання цієї проблемності (у цьому разі він є вторинним фактором проблемності).

Отже, взявши до уваги основні представлені вище положення, маємо змогу припустити що:

1. Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація у системі з порушеними внутрішніми комунікаціями, а отже, з порушеним інформаційним, емоційним та інтерактивним обміном. Це унеможливорює якісний зворотний зв'язок між членами сім'ї, а отже: 1) унеможливорює якісну біологічну (забезпечення елементарного психофізіологічного комфорту, відчуття безпеки); психічну (нормальний розумовий, емоційний, особистісний і соціальний розвиток дитини) і соціальну репродукцію (соціалізацію, інкультурацію); 2) унеможливорює задоволення інтересів і потреб дитини, необхідних для її розвитку. Отже, у такій сім'ї розумовий та емоційний розвиток дітей гальмується, їхня здатність до інтерактивної взаємодії неналежна, а їхні базові, у т.ч. соціальні і духовні потреби блокуються. Діти не здатні (через свій вік і відсутність досвіду) і позбавлені можливості (через брак сімейної комунікації) обговорювати свої проблеми. Нерозв'язані у дитинстві проблеми сублімуються, однак згодом, з дорослішанням вони актуалізуються як ускладнені і давні внутрішньоособистісні конфлікти.

2. Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація у системі з порушеними зовнішніми комунікаціями, тобто у системі закритого типу, яка обмежена лише внутрішніми ресурсами і можливостями. Це означає, що діти які у ній зростають, мають переважно ті приклади нересурсних моделей інформаційного, емоційного та інтерактивного обміну, які вони бачать у рамках своєї проблем-

ної сім'ї, і, як «ідеальні спадкоємці», сприймають і переймають ці моделі як єдино можливі і правильні. Діти зростають у готовності створювати і відтворювати такі ж проблемні сім'ї, в яких вони виростили. Тобто сутність соціалізації у проблемній сім'ї полягає у відтворенні себе такої як вона є – назькоресурсної, дисфункціональної і проблемної.

3. Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація в умовах високої проблемності й конфліктності (відкритої і ретельно прихованої). Закритий тип цієї сім'ї не сприяє їх розв'язанню, а навпаки – створює умови для їх приховування, накопичення, поглиблення і задавнення. Загальний емоційний настрій у цій сім'ї негативний, провідні емоції і стани – страх, тривога, фрустрація, депресія, недовіра, агресія тощо. Діти, які дорослішають у цих сім'ях, набувають негативного особистого досвіду і, навпаки, не набувають необхідного досвіду взаємопідтримки, співпраці, взаємодії і толерантності. Основні стани, які ними «засвоюються», – агресивність, меншовартість, безпорадність, нездатність до продуктивної соціальної взаємодії.

4. Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація в умовах кризи, яка поглиблюється через низький соціально-психологічний потенціал цієї сім'ї і неможливість його відновлення через закритість сімейної системи, і відповідно неможливість отримувати необхідні ресурси із зовні. Отже, самі ці сім'ї, а особливо діти, які у них дорослішають, потребують особливої уваги і системних антикризових заходів.

5. Головною стратегією оптимістичного перебігу соціалізації у проблемній сім'ї є компенсація браку внутрішньосімейних ресурсів, і насамперед – за допомогою фахового соціально-психологічного супроводу проблемних сімей, метою якого є відновлення порушених функцій біологічної, психологічної та соціальної репродукції.

**Висновки.** Згідно з традиціями системного аналізу «нормальною», «здоровою», «непроблемною» можна вважати сім'ю, яка: 1) має «належний набір елементів», або повний склад, тобто, де є обоє батьків – батько і матір та де зростають двоє чи більше дітей (вимір структури); 2) успішно виконує базові сімейні функції з біологічної, соціальної та психологічної репродукції, або народження, виховання і соціалізації дітей (вимір функцій); 3) має достатню мережу зв'язків для якісних внутрішніх і зовнішніх комунікацій, що гарантує необхідний для розвитку сімейної системи і кожному її члену належний необхідний інформаційний, емоційний та інтеракційний обмін; мінімально необхідний рівень добробуту, захисту, психологічного комфорту; умови для виховання, розвитку і соціалізації дітей (вимір умов); 4) має належний адаптивний (соціально-психологічний) потенціал (вимір можливостей самозбереження і розвитку).

Будь-які відхилення від «ідеальної» структури не дають достатніх підстав визначати сім'ю як проблемну, якщо нею (навіть у неповному її складі) виконуються насамперед базові (репродуктивні) та інші (вторинні) її функції.

Вимір функцій містить головні підстави для кваліфікації тієї чи іншої сімейної системи як: 1) квазі-сім'ї, або сімейноформного союзу двох чи більшої кількості осіб (не орієнтованого на виконання базових (репродуктивних) сімейних завдань і функцій і, відповідно, завдань з виховання, розвитку та соціалізації прийдешніх поколінь); 2) здорової, неproblemної сім'ї; 3) тимчасово дисфункціональної сім'ї (або «сім'ї у зоні ризику», «сім'ї у складний період життя» тощо); 4) проблемної сім'ї (або сім'ї, що є стало, тривало й тотально дисфункціональною). Отже, основна відмінність сімейноформного союзу і сім'ї – відсутність у першого репродуктивних настанов і орієнтації на виконання репродуктивних (соціалізувальних) функцій.

Інтегральним, системним чинником успішного функціонування сім'ї є її соціально-психологічний потенціал. Недостатній соціально-психологічний потенціал має подвійне значення: 1) як первинний (етіологічний) чинник ризику, здатний активувати дисфункції різного ступеня важкості через нездатність сім'ї протистояти зовнішнім і внутрішнім проблемогенним впливам; 2) як вторинний (патогенетичний) чинник, здатний поглибити, хронізувати, тоталізувати дисфункціональність сім'ї та її проблемність. А отже, діагностика і корекція стану цього потенціалу в умовах системного соціально-психологічного супроводу дисфункціональної сім'ї мають важливе практичне значення.

Ознаки (критерії) проблемної сім'ї: 1) недостатній соціально-психологічний потенціал; 2) стало, тривале й тотальне порушення насамперед базових (репродуктивних), а також вторинних сімейних функцій; 3) суб'єктивна оцінка своєї сім'ї її членами як стало дисфункціональної, проблемної. Усе це становить три головні напрями соціально-психологічного супроводу проблемної сім'ї, мета і завдання кожного з яких – відновлення порушених функцій біологічної, психологічної та соціальної репродукції.

Соціалізація у проблемній сім'ї відбувається за сценарієм ідеального самовідтворення себе як проблемної сімейної системи, для якої характерні «закритий» тип життєдіяльності, порушені репродуктивні настанови і функції, недостатні адаптаційні (соціально-психологічні ресурси), а її члени нездатні почуватися успішними і щасливими.

Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація в умовах кризи, яка поглиблюється через низький соціально-психологічний потенціал цієї сім'ї і неможливість його відновлення через закритість сімейної системи. Тому соціально-психологічна інтервенція щодо проблемної сім'ї – це насамперед інтервенція кризова.

**Література:**

1. Рацимор А. Е. Социально-психологическая поддержка семьи: профилактика неблагополучия. Монография. М., 2006. 151 с.
2. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. Психология и психотерапия семьи. СПб: Питер, 2002. 656 с.
3. Спиваковская А. С. Как быть родителями? М.: Педагогика, 1986. 160 с.
4. Минухин С. Множество моих голосов. Эволюция психотерапии: Том 1. «Семейный портрет в интерьере»: семейная терапия / Пер. с англ. Т. К. Кругловой. М.: Независимая фирма Класс, 1998. 304 с.
5. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. СПб.: Лань, 1999. 480 с.
6. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем: пер. с англ. К.: София; М.: Гелиос, 2002. 336 с.
7. Сатир В. Вы и ваша семья. М.: ИОИ, Апрель-Пресс, 2000. 320 с.
8. Сатир В. Как строить себя и свою семью: пер. с англ. М.: Педагогика-Пресс, 1992. 192 с.
9. Склярук А. В. Зовнішні та внутрішні фактори (ресурси) сім'ї, як складові її соціально-психологічного потенціалу. Проблеми сучасної педагогічної освіти. 2013. № 39, Ч. 4. С. 226-233.

---

**Склярук А. В. Психология социализации в проблемной семье**

*В этой статье семья рассмотрена как базовый социальный институт и референтное окружение человека с момента его рождения и в течение всей жизни. Проанализирован феномен нормальной семьи и определены ее объективные критерии с позиции системного подхода. Определены базовые и вторичные функции семьи. Обоснована логика занесения семей в категорию проблемных. Показаны особенности социально-психологических ресурсов проблемной семьи и возможные последствия «неуспешной» социализации детей в проблемных семьях. Предложена прогностическая объяснительная модель социализации ребенка в проблемной семье. Отмечена главная идея концепции социально-психологического сопровождения проблемной семьи.*

**Ключевые слова:** социализация, семейноформный союз, проблемная семья, репродуктивные функции семьи, социально-психологический потенциал семьи.

**Skliaruk A. V. Psychology of socialization in a problem family**

*In this article, the family is considered as the basic social institution and referent environment of a person from the moment of his birth and throughout his life. The phenomenon of a normal family is analyzed and its objective criteria from the position of the system approach are determined. The basic and secondary functions of the family are determined. Rationale is the logic of entering families into problematic categories. The features of social-psychological resources of the problem family and the possible consequences of «unsuccessful» socialization of children in problem families are shown. Prognostic explanatory model of child socialization in problem family is proposed. The main idea of the concept of social-psychological support for a problem family is noted.*

**Key words:** socialization, family-formal union, problem family, family reproductive functions, social-psychological potential of the family.

І. А. Шрамко

магістр психології  
Дніпровський гуманітарний університет

## ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ МАТЕРІВ В УМОВАХ ГРУДНОГО ВИГОДОВУВАННЯ

*У статті аналізуються особливості емоційного стану матерів-годувальниць. Розкрито методологію дослідження, що ґрунтується на теоретичних та емпіричних даних, які включають соціальну підтримку і практичну допомогу матерям в умовах грудного вигодовування. Розглянуто методичний комплекс корекції психологічного стану матерів. Зазначено вплив роботи психолога на самопочуття, активність та настрої годувальниць.*

**Ключові слова:** психологічний супровід, психоемоційний стан, годувальниці, методичний підхід, соціальна підтримка.

**Постановка проблеми.** Наукова проблема полягає в тому, що в дослідженнях станів тривожності жінок-годувальниць, їх невпевненості у собі немає чіткого розуміння ролі грудного вигодовування. Отримання соціальної підтримки та достовірної інформації про психологічні норми грудного вигодовування знижує рівень тривожності і дозволяє матерям в найкоротші терміни пристосуватися до дитини.

### Аналіз основних досліджень та публікацій.

Встановлено [3, с. 22], що один із найважливіших способів допомоги матері-годувальниці – це соціальна підтримка фахівця-психолога, яка включає:

- 1) професійне консультування;
- 2) надання жінці можливості висловитися (матері, які вперше отримали можливість розповісти про свою проблему, самі в процесі розмови починають бачити проблему інакше);
- 3) надання соціальної підтримки й інформації про позитивні аспекти грудного вигодовування;
- 4) сумісне з годувальницею переформулювання проблеми;
- 5) укладання контракту (обговорення організаційних аспектів і часток відповідальності годувальниці й консультанта);
- 6) формування переліку можливих вирішень проблеми;
- 7) вибір одного оптимального рішення;
- 8) планування реалізації обраного рішення;
- 9) завершення консультування із наданням годувальниці права повторного звернення за необхідності [1, с. 56].

Таким чином, найбільшу турботу викликає те, що питаннями лактації в Україні стали займатися зовсім недавно, тому в медичній сфері, яка бере консультування жінки-годувальниці на себе, майже відсутні сучасні знання і досвід. Більш того, в медичній установі жінка часто-густо не отримує соціальної підтримки.

**Мета статті.** Головною метою цієї роботи є розглядання психологічних особливостей соці-

альної підтримки емоційного стану матерів-годувальниць.

**Виклад основного матеріалу.** Недостатня соціальна підтримка матері визначається такими чинниками, як відсутність практики психологічного консультування в медичних установах та відсутність у годувальниці усіх етапів формування материнської поведінки. Щодо першого чинника, варто зазначити, що успішний старт лактації й упевненість у своїх силах починаються з положового будинку, адже перше прикладення до грудей, момент зустрічі матері і малюка, перші години та дні наодинці одне з одним відбуваються саме там. Велику роль у житті матері-годувальниці в цей період відіграє зустріч із консультантом-психологом з лактації, який передусім є носієм позитивного досвіду грудного вигодовування і володіє певними практичними навичками. Спостереження показали, що достатньо двогодинної консультації в перший день після пологів, щоб забезпечити успішний старт грудного вигодовування. Інколи потрібен контрольний візит консультанта після повернення додому, решта ситуацій припускає спілкування з фахівцем по телефону. [4, с. 59]. Часто-густо консультант з грудного вигодовування не є медичним працівником. Ми наполягаємо на тому, що мистецтво годування груддю – не медична проблема, а соціальний досвід, який передається від матері до доньки, від більш досвідченої матері-годувальниці до іншої. Консультант в обов'язковому порядку навчається на відповідних курсах і має досвід роботи зі складними життєвими ситуаціями.

Стосовно ж другого чинника, психологи-перинатологи зазначають, що зріле материнство настає лише з народженням четвертої дитини. Очевидно, що жінка, яка народжує першу дитину, практично не має шансів отримати кваліфіковану соціальну підтримку вчасно.

У зв'язку з цим психологами [5, с. 16] були розроблені такі методичні підходи:

1. Курси для вагітних жінок «Мистецтво годування груддю». У них передбачається інформаційний (живий діалог з консультантом) і практичний (навчання прикладанню на моделях, показ спеціальних анімаційних роликів, навчання правильному зціджуванню у разі потреби на моделі молочної залози тощо) компоненти. Робиться акцент на організації вигодовування в пологовому будинку і в перші три місяці життя дитини, ознайомлення матері з можливими емоційними проявами і нормами поведінки дитини. Дослідження показали, що 85% жінок, які пройшли ці курси, не стикалися з труднощами в пологових будинках.

2. Після того, як дитині виповниться два місяці, матері запрошуються до щотижневої Школи годувальниць, яка надає можливість ділитися досвідом і консультуватися з нових питань, що виникають, із фахівцями-психологами з грудного вигодовування. Школа має встановлену програму – окрім основних питань до фахівця, наприкінці занять практикується застосування релаксаційних методів, методів арттерапії та музикотерапії. Матері співають дитячі та колискові пісні, рухаються під музику разом із дітьми.

3. Соціальна робота «гарячої лінії» підтримки грудного вигодовування.

4. Тренінги для батьків, спрямовані на пошук оптимальних шляхів вирішення проблем, що виникають у процесі виховання дитини.

5. Видання книг з мистецтва годування груддю, безкоштовні примірники яких змогли отримати 600 матерів м. Дніпро.

Жінки-годувальниці отримують допомогу й соціальну підтримку фахівця протягом усього періоду годування груддю. За нашими даними 87% жінок, які звернулися по допомогу, годують своїх дітей груддю не менше року.

Також одним із напрямів у складанні рекомендацій може стати пошук вправ для саморегуляції, створення соціальної підтримки для формування відчуття упевненості в успіху. Добре знімає тривогу і підвищує стресостійкість фізична активність, за якої надлишок адреналіну і норадреналіну витрачається під час мускульних зусиль і не впливає на роботу внутрішніх органів. Складність взаємодії з немовлятами полягає у тому, що у них можливі абсолютно непередбачувані, парадоксальні, відмінні від дорослих реакції на психологічні втручання.

Із упевненістю можна стверджувати, що абсолютно безпечною для дитини є її мати. Адже відомо, що мама і малюк – це до певного моменту одне ціле, у них єдине психоемоційне поле. Материнська інтуїція деколи здатна творити дива. Любляча мама, навіть знаходячись дуже далеко від своєї дитини, може відчувати, що з її крихіткою щось трапилось. Все це зі сфери тонких матерій, і подібна спільність починається ще до зачаття. Як

у сім'ї готуються до народження дитини? Чи бажана вона? Не менш важливим є настрій мами в період вагітності. Що відбувається під час пологів? Як мама доглядає за малюком? Дитинча постійно відчуває ступінь єдності з мамою та реагує на цю найменші її зміни. І нерідко – саме на захворювання, начебто закликаючи: «Скоріше зверніть на мене увагу, виправте помилки!» І як важливо в цей момент зустрітися з кваліфікованим фахівцем!

Материнський голос – це прекрасні й такі необхідні крихітці ліки. Ми прагнемо, щоб мамчин голос став внутрішнім голосом малюка. Мама дає своїй дитині певні позитивні установки, впливаючи на весь організм малюка. Це закріплюється на свідомому рівні і впливає на всі органи крихітки.

Базова програма, корисна будь-кому, у тому числі й здоровій дитині, складається з чотирьох блоків ретельно підібраних висловів, які матері повинні вивчити і кожний вечір говорити своїй сплячій крихітці. Підійти до малюка, переконатися, що він спить. Доторкнутися до його руки або голівки і промовляти (спочатку подумки, потім вголос) фразу за фразою, з усією силою материнського переконання, посилаючи крихітці флюїди любові.

1-й блок. «Вітамін материнської любові».

*Я тебе дуже сильно люблю.*

*Ти – найдорожче і найрідніше, що в мене є.*

*Ти – моя рідна частинка, рідна кровиночка.*

*Я без тебе не можу жити.*

*Я і тато тебе дуже сильно любимо.*

2-й блок. «Фізичне здоров'я» (промовляючи, уявляти свою дитину в ідеалі, здоровою і міцною).

*Ти сильний, здоровий, красивий хлопчик (дівчинка).*

*Ти добре їси і тому швидко ростеш і розвиваєшся.*

*У тебе міцні і здорові серденько, грудоньки, черевце.*

*У тебе ніжна, гладка і зволожена шкіра.*

*Ти легко і красиво рухаєшся.*

*Ти здоровий, загартований, рідко і мало хворієш.*

3-й блок. «Нервово-психічне здоров'я дитини».

*Ти спокійний хлопчик (дівчинка).*

*У тебе спокійні, міцні нерви.*

*Ти розумний малюк.*

*У тебе добре розвиваються голівка і розум.*

*Ти добре спиш, легко і швидко засинаєш.*

*У тебе гарний настрій, і ти любиш усміхатися.*

*Ти бачиш тільки добрі-добрі сни.*

*У тебе гарно і швидко розвивається мова.*

4-й блок. «Емоційний ефект, очищення від хвороб (з народної медицини)».

*Я забираю і викидаю твою хворобу.*

*Я забираю і викидаю (перераховуєте проблеми вашого малюка).*

*Я тебе дуже-дуже сильно люблю.*

Індивідуальна програма створюється і корегується у процесі консультування фахівцем. Найголовніше – закінчувати потрібно завжди завіряннями в безмежній материнській любові.

Варто звернути увагу, що вся програма абсолютно позитивна, тут немає ніяких «не», такі слова викликають в малюкові бажання бути добрим, щасливим, здоровим і закріплюють впевненість, що це можливо.

Ще один із найважливіших складових елементів методу «Лікування материнською любов'ю» – це ведення щоденника. Кожного дня матері повинні бачити у своєму малюкові щось нове, якийсь паросточок, раніше не помічений, хай маленьке, але поліпшення його стану. Минулого не існує! Головне – жити за принципом «тут і зараз». Є тільки сьогоднішній день, і гострозорий материнський погляд, напевно, побачить, які зміни відбулися.

Все це спочатку здається якоюсь нісенітницею – матері, можливо, з дитинства не писали щоденників. І дуже часто виходить так, що вже на другій-третьій зустрічі з мамою психолог змушений знов і знов підкреслювати важливість цих щоденникових записів (пригадайте, як на першому році життя свого малюка ви із задоволенням фіксували будь-яку значну подію – ось крихітка посміхнулася, навчилася тримати голівку, загулила, стала на ніжки, зробила свої перші кроки. Але й зараз, коли дитя, здавалося б, зовсім вже велике, можна побачити протягом дня стільки важливих моментів, що хочеться їх відзначити, зупинити цю мить).

Більшість матерів, що скористалися цим методом, говорять, що дитина на очах заспокоюється, стає менш дратівливою. Поліпшення фізичного стану настають у кого швидше, у кого пізніше, хтось позбавляється від проблем повністю, хтось – частково. Але всі мами, як одна, говорять про те дивне відчуття возз'єднання з малюком, завдяки якому змінюється вся атмосфера в сім'ї, стосунки стають теплішими і більш довірливими [2, с. 18].

Широко використовуються [6, с. 26] різні техніки релаксації, які дозволяють стабілізувати емоційний стан матері, що годує, зняти внутрішню напругу. Насамперед це розслаблення під музику, з використанням елементів дихальної терапії, голосотерапії (прозвучування тіла, спів колискових пісень), і пластика під музику. Стресові ситуації провокують напругу у всьому тілі. Розслаблення (релаксація) є станом, протилежним напрузі. Саме тому навчання нервово-м'язовій релаксації є одним із найбільш ефективних засобів боротьби з напругою. Секрет релаксації полягає у взаємозв'язку між негативними емоціями й напругою м'язів. Негативні стресові емоції (страх, тривога, занепокоєння, паніка, подразнення й інші) завжди викликають м'язову напругу. Взаємозв'язок стресу й м'язової напруги такий, що

якщо навчитися позбутися надлишкової м'язової напруги, інтенсивність стресових емоцій зменшується. Добре розслаблюватися вміють тільки діти й тварини під час сну. Дорослі люди поступово накопичують у собі напругу та втрачають здібність максимально розслаблятися. Телевізор, читання, ігри та інші види дозвілля не дають повноцінного розслаблення. Жінка, що годує, більшу частину часу проводить у напрузі – неспокійний нічний сон, що стає поверхневим і неповноцінним, часті годівлі, готовність задовольнити потреби малюка за першою потребою. Навчання методу релаксації проводиться у два етапи. На першому етапі жінки вчать цілеспрямовано розслаблювати всі м'язи свого тіла. Другий етап – навчання диференційованої релаксації. Людина в положенні сидячи розслаблює мускулатуру, що не бере участь у підтримці вертикального положення тіла.

Наше тіло може допомагати нам почувати себе комфортно й упевнено, а може всілякими засобами заважати цьому. Маючи гарне самопочуття й великий запас енергії, ми можемо домогтися високих результатів. Утома, напруга, негативні емоційні переживання «накопичуються» у м'язах, у результаті чого утворюються «м'язові затиснення» – певні групи м'язів, що перебувають у стані хронічної напруги. «М'язові затиски» порушують процеси кровообігу й обміну речовин, що призводить до виникнення психосоматичних захворювань – головних болей, болей у шлунку, порушень серцево-судинної діяльності. Навчившись ефективно розслаблюватися й активізуватися, матері можуть повніше використовувати час, відведений для відпочинку, швидше відновлювати розтрачені сили, краще налаштуватися на спілкування з малям, що вкрай важливо в період грудного вигодовування. Важливо, що матері відкривають для себе один із каналів взаємодії із власним тілом. Важливо відзначити, що жоден прийом не приводить до максимальної релаксації миттєво. Уміння протягом короткого часу поринути у стан розслаблення й спокою, як і будь-яке інше вміння, виникає в результаті певного періоду тренувань.

Використовуються дві техніки арттерапії – малюнок матері та сумісний малюнок з дитиною (після 6 місяців). На заняттях задається тема малюнка, жінки вибирають засіб малювання – олівці, гуаш, акварель, пастель. Після завершення проговорюють свої емоції та коментують власний малюнок. Далі малюнок можуть коментувати інші – які в них асоціації, що сподобалося, що не сподобалося. Інструктор робить для себе помітки, вивішує малюнки на дошку. Кожна жінка може розглядати галерею малюнків на наступному занятті, інструктор – відслідковувати динаміку емоційного стану. У техніці малювання з дитиною використовується малювання за допомогою пальців. Мама допомагає дитині залишати різноманітні сліди на

папері, вони формують сумісний малюнок. Техніка підсилює інтуїтивний зв'язок із дитиною, налагоджує відносини в системі «мати-дитина», допомагає жінці розуміти бажання дитини.

Використання перерахованих технік у практиці виявили високу ефективність зняття нервово-психічної напруги у матерів, що годують.

Згідно з анкетними даними 97% обстежених жінок відзначили позитивну реакцію на контакт із дитиною після релаксації, бажання взяти маля на руки, прикласти до грудей; 73% – згодом практикували техніки вдома самостійно.

За результатами дослідження у жінок, які пройшли спеціальну підготовку на базі Центру батьківської культури «Народження» (м. Дніпро), спостерігався стабільний психоемоційний стан і граничне значення активності і самопочуття, яке є нормальним післяпологовим явищем і пов'язане виключно з фізичним дискомфортом. Подальші дослідження за три місяці виявили граничний показник настрою, що пов'язано із фізіологічними процесами, зокрема встановленням лактації і можливою лактаційною кризою. За шість місяців відзначалися сприятливий емоційний фон матері-годувальниці і тенденції до його подальшої стабілізації. Це дозволяє дійти висновку, що своєчасно надана допомога дає можливість зберегти приблизно однакові показники самопочуття, активності і настрою матерів-годувальниць.

Паралельно проводилося тестування контрольної групи жінок, в якій виявлені низькі показники самопочуття, активності, настрою, що відображають несприятливий психоемоційний фон.

Після проведеного первинного тестування жінкам, які не пройшли спеціальну підготовку, була надана відповідна допомога – консультація фахівця-психолога з лактації, в яку була включена основна інформація щодо психології та фізіології грудного вигодовування, основних правил і норм розвитку і поведінки дитини, особливостей психологічного стану, оцінки поточної ситуації, практичної допомоги, надання рекомендацій щодо застосування корекційних методик – тілесно орієнтованої терапії в догляді за дитиною (в практиці ЦБК «Народження» – методик «Лікування материнською любов'ю» і «Гніздо») і проведення групової дихальної релаксації раз на день. За тиждень тестування повторювалося.

Після проведення консультації відзначалися тенденції [7, с. 145] до стабілізації психоемоційного стану (середній показник самопочуття

змінився з 3,16 до 3,80; активності – з 3,30 до 3,80; настрою – з 3,90 до 4,73), що є значущим на 5% рівні точності психологічних вимірювань за t- критерієм Стьюдента ( $p < 0,05$ ). Жінки були позитивно налаштовані і впевнені у своїх діях. Їм була надана психологічна допомога, проведено тренінг з психологічних особливостей періоду годування грудьми, рекомендована методика «Гніздо», спрямована на формування системи «мати-дитина». Низький показник активності був пов'язаний виключно з післяпологовим періодом.

**Висновки і пропозиції.** В ході дослідження встановлено:

1. Гармонізація психоемоційного стану матері є важливим етапом корекційної дії.

2. Релаксаційні техніки виявили високу ефективність зняття нервово-психічної напруги у матерів-годувальниць.

3. Отримання достовірної інформації про норми грудного вигодовування, а також соціальної допомоги знижує рівень тривожності і дозволяє матері в найкоротші терміни пристосуватися до дитини.

4. Опрацювання тривожної ситуації й усвідомлення істинної її причини є важливою частиною корекційного процесу.

Перспективами подальших досліджень вважаємо дослідження комплексного впливу системи психологічних чинників на психоемоційний стан матерів-годувальниць.

#### Література:

1. Грофф С. Области бессознательного: данные исследований. М.: Акцент, 2014. 250 с.
2. Грофф С. Путешествие в поисках себя: измерения сознания и новые перспективы психотерапии и внутреннего исследования. М.: Акцент, 2005. 380 с.
3. Гуревич П.С. Психология. Київ: Юніти-Дана, 2015. 350 с.
4. Дик-Рид Г. Роды без страха. М.: Здоровье, 1996. 230с.
5. Драпкин Б.З. Психотерапия материнской любовью. М.: Полис, 2010. 360 с.
6. Денисова Е.А. Искусство кормления грудью. Днепр: ДП ИМЦ «Вень У», 2016. 250 с.
7. Шевяков О.В. Особенности психоемоциональной сферы матерей-годувальниц. О.В. Шевяков, І. А. Шрамко. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Вип. 6. Т. 1. Херсон, 2016. С. 142–146.



---

**Шрамко И. А. Психологические особенности социальной поддержки матерей в условиях грудного вскармливания**

*В статье анализируются особенности эмоционального состояния матерей-кормилиц. Раскрыта методология исследования, которая базируется на теоретических и эмпирических данных, включающих социальную поддержку и практическую помощь матерям в условиях грудного вскармливания. Рассмотрен методический комплекс коррекции психологического состояния матерей. Отмечено влияние работы психолога на самочувствие, активность и настроение кормилиц.*

**Ключевые слова:** психологическое сопровождение, психоэмоциональное состояние, кормилицы, методический подход, социальная поддержка.

**Shramko I. A. Psychological features of social support for mothers in conditions of breastfeeding**

*The article analyses the features of the emotional condition of mothers-nurses. The research methodology, which is based on theoretical and empirical data, including social support and practical help to mothers in terms of breastfeeding, is disclosed. The methodical complex of correction of a psychological state of mothers is considered. The influence of the work of the psychologist on the well-being, activity and mood of the wet-nurses is noted.*

**Key words:** psychological support, psychoemotional condition, nurses, methodical approach, social support.

## РОЛЬ ТИПА ИНТЕЛЛЕКТА В ВЫБОРЕ ПУТЕЙ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМНОЙ СИТУАЦИИ

*Вопросы, обсуждаемые в статье, связаны с рассмотрением типов интеллекта. Показано, что в образовательной среде студенты сталкиваются с различными проблемными ситуациями во время познавательной деятельности. Проблемные ситуации в основном связаны с их профессиональной деятельностью. Цель здесь – сформировать профессиональные навыки у студентов.*

*В статье также показано, что успешное решение проблемных ситуаций, с которыми сталкиваются студенты, связано с типом их интеллекта и соответствием ему избранной ими профессии. Отмечается, что, хотя точная диагностика интеллекта по-прежнему невозможна, есть некоторые трудности, связанные со сложностью его структуры. В настоящее время с целью определения структуры интеллекта для испытания на практике в достаточном количестве были разработаны образцы тестов. По сути, все эти тесты основаны на структурных моделях интеллекта и его различных модификациях.*

*Проведенное исследование было направлено на изучение типа интеллекта. С этой целью студенты были опрошены на основе специального теста, и были определены типы их интеллекта. Когда результаты были обобщены, между профессиями студентов и типами их интеллекта было выявлено несколько расхождений. Исходя из этого факта, автор приходит к выводу, что желательно начинать выявление типа интеллекта с подросткового возраста и давать учащимся рекомендации для правильного выбора профессии.*

**Ключевые слова:** проблемная ситуация, индивидуальность, понимание, тип интеллекта, способности, когнитивный стиль, когнитивная деятельность.

**Актуальность проблемы.** Известно, что интеллект напрямую связан с когнитивной деятельностью. По этому вопросу в психологии были проведены многочисленные исследования. Результаты этих исследований ясно показали, что люди на самом деле наделены не только естественными психологическими структурами (способностями, характером, интеллектом и так далее), но и их определенным природным потенциалом. Эти природные возможности – лишь только анатомические, физиологические и психологические условия для выражения индивидуальности. Другими словами, эти возможности представляют собой генетические коды типа интеллекта, которые мы здесь опишем. Говоря о благоприятной среде, подразумевается индивидуальный стиль, когнитивный стиль, стиль мышления, тип интеллекта, тип идентичности и другие структуры. На стыке подобных явлений индивидуальности формируется новое индивидуальное качество, например, тип интеллекта. В большинстве случаев природные возможности не превращаются в свойство личности. Естественные возможности в процессе развития могут реализоваться в знания, навыки и привычки, которые впоследствии несовместимы с их природой. В этом случае эффективность когнитивной активности также не обеспечивается.

**Степень исследованности проблемы.** Определение типа интеллекта – сложный про-

цесс. Здесь нам нужно будет взглянуть на многие компоненты в отдельности. Прежде всего определяется его генетическое происхождение и затем изучаются условия развития. Исследование Э.Б. Бейлярова показало, что генетическая основа интеллекта выражается не только в своей структуре, но и варьируется в зависимости от пола. «В результате исследований по проблеме изучения и развития общего уровня интеллекта был сделан вывод о том, что когнитивная деятельность должна изучаться на стыке двух наук: педагогики и педагогической психологии. Только в этом случае исследование, проведенное на основе концепции, дает значительные научные и практические результаты [1, с. 15].

Именно из-за подобных сложностей процесс формирования типа интеллекта является одной из основных тем исследований современной психологии. «По результатам исследования, на 30–35% развития интеллекта влияет окружающая среда, и около 20% – это совместное влияние генотипа и окружающей среды. Х. Айзенк, оценивая ту или иную степень участия окружающей среды в формировании социальной среды, подчеркивает ведущую роль генетических мотивов. Он имеет в виду известную формулу Вудворда для описания наследственной природы и окружающей среды. Вудворд на основании результатов исследования описал долю наследственности как 70:30 [2, с. 124].

По результатам исследования Дж. Гилфорда и других можно сделать вывод о том, что области, в которых периферийные системы человека могут интегрироваться с окружающей средой, развиваются в ходе этого взаимодействия. Под воздействием парциальных способностей формируются поколения, интеллект и другие. Парциальные способности выступают в качестве передатчика влияния факторов среды на латентную структуру интеллекта. Сам интеллект также воспринимается как особенность этой подструктуры [3].

К. Гилфорд установил, что процесс переработки информации по своему своеобразию не совпадает со строением процесса, его ходом и его результатами. То есть различия, проявляющиеся в интеллектуальной деятельности, не совпадают с индивидуальными различиями. Эти различия, наряду со структурой когнитивных процессов, возникают под влиянием личного опыта индивида, факторов, определяемых условиями социального развития.

Формирование и использование концептуальных моделей, связанных с этими проблемами, означает, что у человека есть определенные представления о природе реальности и ее построении. Он использует идеи, которые он приобрел, чтобы понять суть проблемы в решении проблемных ситуаций, с которыми он столкнулся, и устранить ее.

**Цель и задачи исследования.** В данной статье рассмотрены итоги проведенного автором исследования типов интеллекта у студентов вузов Азербайджана и их отражение на способностях оценить проблемную ситуацию, связанную с обучением и подготовкой к будущей профессиональной деятельности. Мы сначала определили тип интеллекта студентов, используя тест «Mind Structure» Г. Гарднера и тест из 60-ти вопросов, затем сравнили результаты с теми, которые мы получили по анализу характера решения проблемной ситуации (экспериментально поставленной).

**Полученные результаты.** Вне зависимости от типа интеллекта, в основе проблем, возникающих в целом в интеллектуальной и коллективной деятельности, лежит способность понимания. Способность понимания есть умение видеть возникшие в ситуации между образами и событиями связи, их качество и количество, отношения между сторонами и правильная оценка путей ее решения. Именно поэтому оценка понимания лежит в основе диагностики интеллекта.

Все это, в свою очередь, требует от специалистов-психологов анализа интеллекта, приложения усилий в выделении его отдельных частей и определении уровня развития. Вместе с тем известно, что точная диагностика интеллекта все еще невозможна. Эти трудности, связанные со сложностью строения интеллекта, показывают важность более глубокого изучения его природы.

В настоящее время на практике разработано большое количество тестов с целью определения структуры интеллекта. Практически они основаны на структурной модели интеллекта, их различных модификациях. В качестве примера можно привести тест американского исследователя Говарда Гарднера «Тип интеллекта» [4].

Как известно, для выбора путей решения проблемной ситуации каждый человек выбирает свой индивидуальный способ, тип интеллекта. Именно поэтому в исследованиях, проводимых в этом направлении, основное внимание уделяется изучению параметров типа интеллекта. Интересно, что эти параметры весьма близки к строению когнитивного стиля: полезависимость – полenezависимость (Уиткин, 1949); импульсивность – рефлексивность; аналитичность – синтетичность (Каган, 1966); концептуальная дифференциация (Гарднер, 1959); ограниченность – широта в категориализации (Петигрю, 1939); когнитивная сложность – когнитивная простота (Биери, 1955). Наряду с этим, еще в предварительных исследованиях ученые, рассмотрев природу когнитивного стиля, столкнулись с психологической реальностью, связанной с необходимостью ограничения ее лишь когнитивными изменениями» [5, с. 1].

Все это опирается на такие факты, как то, что понятие типа интеллекта в когнитивной психологии различается при сравнении с другими схожими понятиями. Эти различия показывают себя в процессе деятельности. Тип интеллекта практически означает способ деятельности. В ходе онтогенетического развития в типе интеллекта так же, как при индивидуальном строении, происходят изменения.

В целом тип интеллекта, являясь общим понятием, относящимся к устойчивым средствам, стратегиям по познавательной деятельности, объединяет в себе своеобразные приемы по переработке информации, а также ее воссозданию. Он выражает в себе типичные особенности обучения и усвоения, поскольку характеризует умственные действия, связанные с решением познавательных заданий в неопределенной ситуации, а именно: восприятие, память, мышление, словом, все умственные процессы. Следовательно, в основе структуры понятия «типа интеллекта» лежат индивидуальные различия в сфере восприятия, познания, анализа, переработки информации.

При сравнении типа интеллекта и когнитивного стиля Г. Гарднера можно выявить ряд сходных черт. К примеру, если рассмотреть стиль «полезависимость – полenezависимость», то увидим, что в этот когнитивный стиль входят особенности в решении перцептивных задач. А это является достаточно существенной задачей для типа интеллекта. Исследователи когнитивного стиля (Виткин, Каган, Холодная, Шакуров и дру-

гие) определили, что *полнезависимость* - *полнезависимость* определяется способностью индивида разграничить отдельные детали или фигуры пространства от пространственного контекста в целом (сложной фигуры). Этот вид когнитивного стиля впервые был рассмотрен учеными под руководством американского аналитика Г. Уиткина. Относительно эксперимента известно следующее.

Эксперимент проводится в темной комнате. Участники исследования сидят в креслах, положение которых все время меняется. При этом они приводят в вертикальное положение свет в световом круге. Некоторые из участников эксперимента определяли вертикальность положения света по впечатлениям, полученным посредством зрения (ориентация по положению круга); другие же исходили из проприорецептивных ощущений (ориентация по положению тела). Традиция основы на сферу зрения, внешнее положение означает зависимость от сферы, а видение на основе проприорецепции означает независимость от сферы, то есть самостоятельность [4, с. 2].

Таким образом, понятие когнитивного стиля «полнезависимость», созданное на основе особенного типа восприятия, который играет важную роль в формировании типа интеллекта, рассматривается как способность различать структуру и элементы поля, к примеру, отделяя фигуру от фона в видимой области. Стиль «полнезависимость» ориентирован на внутренние источники знаний человека (знания, опыт). Поэтому он склонен различать наиболее важные, но не ясно видимые аспекты ситуации, вместе с тем менее подвержен внешней ориентации. Следовательно, люди, которые не зависят от поля, активно учатся следующему:

а) уточнять структуру материала, который они изучили;

б) умело использовать мнемонические процессы памяти для эффективного запоминания;

с) представить новую информацию.

Мы также обнаружили, что на практике студенты с типом интеллекта полнезависимости уделяют основное внимание содержанию материала, который они изучают, и планируют результаты на основе своей познавательной деятельности. Фактически, люди, имеющие стиль полнезависимости, делятся на две группы. Первая группа – демонстрирует независимость в любой ситуации, вторая – в зависимости от обстоятельств и своего внутреннего состояния предпочитает перейти к стилю полнезависимости.

Подобные индивидуальные свойства были изучены Г. Гарднером в контексте типа интеллекта [5]. Г. Гарднер объясняет суть своих исследований в этой области и подчеркивает, что «выделив несколько компонентов интеллекта,

необходимо узнать, как они взаимосвязаны друг с другом. Некоторые ученые, например, Раймонд Кеттелл (Cattell, 1971) и Филипп Вернон (Vernon, 1971), утверждают о существовании иерархических связей между факторами интеллекта; при этом общий, вербальный или числовой интеллект стоит выше других, более специфичных компонентов. Другие исследователи, например, Терстоун, сомневаются в необходимости создавать подобную иерархию и заявляют, что каждый компонент необходимо рассматривать как равноправный член однородной структуры. Эти три этапа были выделены перед первой публикацией настоящей книги в 1983 году. За последующие 10 лет я выделил еще как минимум два новых направления: контекстуализацию и дистрибуцию» [5, с. 31].

Помимо этого, Г. Гарднер также наставляет на зависимости типов интеллекта от социальных условий: «между интеллектами и культурными сферами существует связь, но важно не путать эти понятия. Человек с музыкальным интеллектом, вероятно, заинтересуется музыкой и добьется в ней определенных успехов. Но для сферы музыкального исполнения требуются и другие виды интеллекта, помимо музыкального (например, телесно-кинестетический и личностный), а музыкальный интеллект можно использовать и в тех культурных сферах, которые музыкой в строгом смысле не являются (например, танец или реклама). Другими словами, почти для всех культурных сфер необходимо отменное владение целым рядом интеллектов, а любой интеллект можно активизировать для использования во многих из доступных в данной культуре сфер» [5, с. 38].

Х. Гарднер отметил важность учета типов интеллектов в процессе обучения, показывая тем самым, что это оказывает глубокое влияние на результаты обучения. Исследователь считает, что «по сравнению с ситуацией всего 30-тилетней давности, вопрос о развитии интеллекта, реализации потенциала человека и роли образования все чаще поднимается мировым сообществом. Эти темы рассматриваются не только теми, кто имеет к ним непосредственное отношение, но и такими неожиданными (и неожиданно внушительными) организациями, как банки экономического развития или правительства отдельных стран. Правильно это или нет, но власти, связанные с мировым развитием и поддержанием национального суверенитета, не сомневаются, что составляющие прогресса, успеха и счастья тесно связаны с возможностью получить лучшее образование для всего населения страны, особенно для ее детей. На мой взгляд, благодаря этому психологические и педагогические науки получили уникальный шанс доказать, что и они могут принести неко-

торую пользу. Если эту возможность упустить, она в ближайшее время больше не представится» [5, с. 654].

Учитывая вышеизложенное, мы также сочли необходимым изучить роль интеллекта студента в процессе решения проблемных ситуаций. Для

этой цели мы сначала определили тип интеллекта студентов, используя тест «Mind Structure» Г. Гарднера. Используя Интернет-ресурсы, мы выявили тип интеллекта студентов, участвующих в исследовании, на основе теста из 60-ти вопросов [7].

Таблица 1

Типы интеллекта студентов по специальностям

Типы интеллекта	Специальности, всего человек			Всего 65 человек
	Математика – 23 человека	Филология – 24 человека	Психология – 18 человек	
Психолингвистический	3	4	1	8
Математико-логический	10	4	4	18
Визуально-пространственный	2	2	2	6
Социальный	5	6	2	13
Кинестический	1	3	3	7
Музыкальный	-	1	-	1
Натуралистический	2	-	4	6
Творческий	3	-	1	11

Чтобы определить характеристики типов интеллекта по специальности и их роли в профессиональной деятельности студентов на основе полученных нами результатов, мы должны вкратце рассмотреть их свойства.

*Лингвистический тип.* Он любит читать, писать и слушать, любит рассказывать об истории. Сохраняет в памяти даты, имена и другую информацию. Хорошо выражает свои мысли. Обладает богатым лексиконом. Любит играть в кроссворды и «игру» слов.

Рекомендуемые действия включают чтение лекций, пение в хоре, вербальные ответы, ролевые игры и прочее.

*Математико-логический тип.* Математические задачи решаются быстро. Вычисляет аргументы, делает прогнозы. Быстро понимает причину и результат. Любит играть в шахматы, стратегические игры.

Рекомендуемые виды деятельности: создавать логические связи, графики, создавать «карту памяти», выполнять различные эксперименты и так далее.

*Визуально-пространственный тип.* Мыслит картами и образами. Любит рисовать, красить и клеить. Карты и диаграммы воспринимаются хорошо. Любит рассматривать все сделанное, а также слайды со своих картин.

Рекомендуемые виды деятельности: рисовать схемы, карты, создавать таблицы, рисовать, завершать рисунки, дополнять предложения и так далее.

*Музыкальный тип.* Он восприимчив к окружающим его звукам. Ему нравится играть на музыкальных инструментах. Он хорошо запоминает исполняемую музыку. Ему нравится работать под музыку. У него хорошее чувство ритма.

Рекомендуемые действия: пение, выступление в хоре, движение, ритмические действия и так далее.

*Социальный тип.*

1) *Межличностный тип.* Он всегда любит быть среди людей. Имеет много друзей. Хороший организатор, иногда манипулятор. Он предпочитает выступать среди людей, в совместной деятельности. Посредник в дебатах и дискуссиях. Отличается хорошим пониманием чужих чувств.

Рекомендуемые действия: ролевые игры, дискуссии, диспуты, работа в небольших группах, умение выполнять роли, интервью. Ему нравится участвовать в театральных постановках.

2) *Внутриличностный тип.* Он предпочитает свой внутренний мир. Проявляет чувство независимости. Предпочитает оставаться в одиночестве, заниматься работой и любимым делом.

Рекомендуемые виды деятельности. Самостоятельная работа, требующая осмысленности и времени и так далее.

*Кинестический тип.* Двигаясь, касаясь и манипулируя, он всегда хорошо понимает окружающую среду. Даже когда он находится в сидячем положении, он все время двигается. Болтая с людьми, он прикасается к ним руками. Он обладает хорошими навыками ручной работы.

Рекомендуемые виды деятельности: ролевые игры, автоспорт, спорт, танцы и так далее.

*Натуралистический тип.* Он способен жить и ориентироваться среди живых систем. Чувствительный, внимательный, заботливый, близко воспринимает вредные последствия деградации природной среды.

Этому типу подходят такие профессии: ботаник, лесник, зоотехник, гидрометеолог, географ, геолог, археолог.

Если мы обратим внимание на типы професий, рекомендованных типами интеллекта, мы можем увидеть много расхождений. Когда мы обсуждали со студентами результаты теста, многие признались, что выбрали не ту профессию. В ходе профессиональной подготовки несоответствия в типе интеллекта начинают проявляться в решении проблемных ситуаций, с которыми они здесь сталкиваются.

Вначале рассмотрим результаты исследования математической группы. Известно, что эта специальность должна иметь математико-логический тип высшего интеллекта. Однако, как оказалось, только 10 студентов отвечают этому типу интеллекта. Если мы добавим сюда лингвистический тип, у 13 студентов больше шансов на успех в выбранной ими профессии. Два из оставшихся студентов – визуальные, 5 социальных, 1 кинестетический, 2 натуралистических (которые не являются профессионально квалифицированными), и трое представляют творческие типы интеллекта.

Ситуация по специальности *филология* сложнее. Эти студенты должны обладать высшим психолингвистическим, социальным и творческим типом. Однако только у трех студентов выявлены эти типы интеллекта. Если добавить сюда креативный и социальный типы, то выясняется, что лишь 11 из 23 студентов выбрали свою специальность должным образом. Следует заметить, что среди этих студентов вообще нет музыкального типа. Хотя поэзия, художественное творчество напрямую связано с музыкой.

Ситуация по специальности *психология* сложнее. Наиболее подходящими видами профессиональной деятельности в этой сфере являются психолингвистические, социальные (внутриличностные и межличностные) и кинестетические типы. Конечно, психология – это специальность, где студент может специализироваться на разных аспектах в соответствии со своим типом, но студентам этой специализации для этого нужно больше работать. Из бесед с этими студентами стало ясно, что здесь они хотят более тесно работать в востребованных областях психологии, чтобы удовлетворить потребности общества.

Трудности, с которыми сталкиваются студенты, привлеченные к исследованию, в процессе решения проблемных ситуаций стали ясными. Высокий процент результатов в математической группе связан с тем, что большинство студентов сделали правильный выбор в своей профессиональной деятельности. На втором месте находится психология и на третьем – будущие филологи, источником же противоречий является тип интеллекта студентов и то, что связано с ним.

Что это значит и как использовать тип интеллекта, когда речь идет о проблемных ситуациях,

с которыми сталкиваются студенты в своей когнитивной деятельности?

Чтобы прояснить этот вопрос, мы дали студентам во всех трех группах две проблемные задачи от психоаналитиков.

1. Общая тема.

2. Тема специализации.

Сначала мы начали с математической группы.

*Математическая группа.*

Общая психология. Тема: «Проблемы и мотивы».

Общая психология. Тема: «Психологические особенности групп»

Инструкция: Провести социометрическое обследование своей группы и определить группы референтных групп математическим способом.

*Филологическая группа.*

Общая психология. Тема: «Потребности и мотивы».

Семейная психология. Тема: «Любовь и эмоциональная приверженность».

Инструкции: Подготовьте эссе о любви и эмоциональных обязательствах.

*Специализация психологии.*

Общая психология. Тема: «Проблемы и мотивы».

Общая психология. Тема: «Психологическое решение».

Использование конкретных методов, чтобы показать, как изменить психологическое состояние человека, который находится в стрессе.

Все три группы получили инструкции для подготовки презентаций по темам, предоставленным студентам. Стало ясно, что студенты групп по специальности математика и филология в основном хорошо выполнили инструкции по второй теме. Студенты математической специальности работали лучше, но это преимущество было результатом сравнения трех групп. В действительности, однако, в созданной проблемной ситуации студенты должны были показать лучшие результаты.

**Выводы.** Все это означает, что определение типа интеллектуальной деятельности у студентов следует начинать еще с подросткового периода, поскольку работа над их профессиональным развитием является ключом в определении будущей профессиональной деятельности. Кроме того, следует учесть, что они стремятся преодолеть определенные трудности в когнитивной деятельности, приводя свою энергию в гармонию со своей природой. Это подтверждено теорией Гарднера «Структура разума», а также использованием множества тестов о типах интеллекта. Вот почему мы держим этот вопрос в центре внимания в нашем исследовании. Мы попытались прояснить некоторые трудности в образовательной среде, с которыми сталкиваются студенты в решении проблемных ситуаций, и показать их решение.

**Литература:**

1. Бейляров Э. Применение тестов в повышении уровня интеллекта учащихся. Автореферат канд. дисс. на соискание уч. степени докт. философии по псих. Баку: Типография АГПУ, 2005, 23 с.
2. Амрахлы Л.Ш. Экспериментальная психология. Баку: Изд. АГПУ, 2007. 326 с.
3. Гилфорд. Дж. Три стороны интеллекта. Экспериментальное исследование психологии творческого мышления. Под ред. А.М. Матюшкина. М.: Прогресс, 1965, с. 433–457
4. Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта: Пер. с англ. М.: ООО «И.Д. Вильяме», 2007. 512 с.
5. Когнитивный стиль. Материалы международной конференции «Психолого-педагогические проблемы совершенствования учебного процесса». Нахичевань, 2013, с. 85–87
6. Тест-какой-из-8-типов-интеллекта-ваш. URL: <https://www.liveinternet.ru/>
7. URL: [https://www.liveinternet.ru/users/oksana\\_nesterowa](https://www.liveinternet.ru/users/oksana_nesterowa)

**Ейюбова Р. Г. Роль типу інтелекту у виборі шляхів вирішення проблемної ситуації**

*Питання, що обговорюються в цій статті, пов'язані з розглядом типів інтелекту. Показано, що в освітньому середовищі студенти під час пізнавальної діяльності стикаються з різними проблемними ситуаціями. Проблемні ситуації в основному пов'язані з їхньою професійною діяльністю. Мета тут - сформулювати професійні навички у студентів.*

*У статті також показано, що успішне вирішення проблемних ситуацій, з якими стикаються студенти, пов'язане з типом їх інтелекту і відповідністю йому обраної ними професії. Відзначається, що, хоча точна діагностика інтелекту, як і раніше, неможлива, є деякі труднощі, пов'язані зі складністю його структури. На цей час з метою визначення структури інтелекту для випробування на практиці в достатній кількості були розроблені зразки тестів. По суті, всі ці тести засновані на структурних моделях інтелекту і його різних модифікаціях.*

*Проведене дослідження було спрямоване на вивчення типу інтелекту. З цією метою студенти були опитані на основі спеціального тесту, і були визначені типи їх інтелекту. Коли результати були узагальнені, між професіями студентів і типами їх інтелекту було виявлено кілька розбіжностей. Виходячи з цього факту, автор доходить висновку, що бажано починати виявлення типу інтелекту з підліткового віку і давати учням рекомендації для правильного вибору професії.*

**Ключові слова:** *проблемна ситуація, індивідуальність, розуміння, тип інтелекту, здатності, когнитивний стиль, когнітивна діяльність.*

**Eyubova R. H. The role of the type of the intellect in the selection of the solutions for the problematic situations**

*The issues discussed in this article are related to the consideration of the different types of intelligence. It is shown that in the educational environment students face various problematic situations during their cognitive activity. Problematic situations are mainly related to their professional choices. The goal finding the way to solve the problem situation is to form the students' professional skills.*

*The article also shows that the successful solution of the problematic situations faced by the students is related to the type of their intellect and the conformity of the profession chosen by them to their intellectual type. It is noted that although accurate diagnosis of the intellectual type is still impossible, there are some difficulties associated with the complexity of its structure. At present, in order to determine the structure of intelligence for testing in practice in sufficient quantity, test samples have been developed. In fact, all these tests are based on the structural models of intelligence and its various modifications.*

*The study was aimed at studying the type of intellect. To this end, students were interviewed on the basis of a special test, and their intellectual types were determined. When the results were summarized, there were several discrepancies between the students' professions and their intellectual type. Based on that, the author comes to the conclusion that it is desirable to begin to identify the intellectual type from adolescence and give students recommendations for the right choice of profession.*

**Key words:** *problematic situation, individuality, understanding, intellectual type, ability, cognitive style, cognitive activity.*

## ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159:351.745.5

**Е. В. Садаклієва**

здобувач кафедри юридичної психології  
Національна академія внутрішніх справ

### МОТИВАЦІЙНІ СКЛАДОВІ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКІВ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

*У статті описано мотиваційні складові управлінської компетентності керівників органів Національної поліції України. Розкрито авторське бачення сутності поняття управлінської компетентності керівників органів Національної поліції України у контексті психології управління та юридичної психології. Проаналізовано структурні компоненти управлінської компетентності керівника. Розглянуто мотиваційні та організаційно-психологічні чинники розвитку управлінської компетентності керівників органів Національної поліції України.*

**Ключові слова:** управлінська компетентність, керівник органів поліції, професійна компетентність, мотиваційні чинники розвитку компетентності, мотиваційна модель управлінської компетентності.

**Постановка проблеми.** За сучасних умов розвитку Української держави зазначається зростання потреб і очікувань з боку громадянського суспільства щодо діяльності й управлінської компетентності керівників органів Національної поліції України. Безперечно, цілеспрямований вплив керівної ланки поліції на суспільство для його впорядкування, розвитку й вдосконалення стає пріоритетним завданням якісного управління. З набуттям чинності Закону України «Про Національну поліцію» у 2015 році було створено новий центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству для партнерської взаємодії і забезпечення більш ефективних соціальних функцій правоохоронних органів.

Так, в умовах підвищеної небезпеки – розгортання бойових дій на Сході України, питання дослідження психологічних чинників розвитку управлінської компетентності керівників поліції стає все більш актуальним. У межах їхньої професійної діяльності з'явилися чисельні замовлення, вагомими з яких є: відбір кандидатів у нову поліцію, переміщення на керівні посади та раціональний розподіл кадрів тощо. До того ж забезпечення безпеки під час проведення масових заходів, у надзвичайних ситуаціях та у зоні проведення АТО підрозділами Національної поліції має свою специфіку, яка обумовлена особливостями реальних та потенційних ризиків.

Крім того, сучасні дослідження вивчення громадської думки щодо діяльності органів поліції в Україні засвідчують «зростання рівня стурбованості населення станом правопорядку у регіонах, недовіри громадськості до органів поліції з приводу спроможності останніх боротися зі злочинні-

стю, професійно надавати допомогу громадянам. Низький рівень довіри громадян до органів влади створює передумови для соціальної напруженості та кризових ситуацій у суспільстві» [1, с. 3].

Сьогодні триває процес реформування системи Національної поліції України, що вимагає досягнення високого рівня управлінської компетентності керівників органів поліції, пов'язаного з особистісною зрілістю менеджера високого рівня у прийнятті важливих управлінських рішень. Така постановка проблеми зумовлює актуальність теми статті.

У літературі з психології управління поняття «компетентність» (лат. *competens* – відповідний, здібний) – це обізнаність, авторитетність, кваліфікованість, ерудованість особистості у певній професійній діяльності. Тому професійна компетентність повинна охоплювати знання, уміння, навички, а також способи їх реалізації у діяльності, спілкуванні, розвитку (саморозвитку) особистості керівника [2; 3; 4].

Аналіз досліджень з проблеми професійної компетентності свідчить, що питання професійної компетентності, зокрема професійної придатності працівників органів внутрішніх справ обійняти керівну посаду – вивчали Л. П. Алексєєва, О. М. Бандурка, В. І. Барко, М. П. Васильєва, О. С. Губарєва, О. І. Єлисеєв, Є. О. Климов, Н. А. Кулик, А. К. Маркова, Л. А. Петровська, В. А. Пономаренко, Л. П. Пуховська, С. О. Сисоєва, В. О. Тюріна й ін. Дослідники дійшли висновку про необхідність психологічного діагностування та вивчення особистісно-професійних якостей кандидатів на керівні посади в органи внутрішніх справ. Тому одним із вагомих завдань юридичних



психологів є розробка професіограм з метою вдосконалення методів і критеріїв психолого-професійного відбору таких працівників з відповідною психолого-професійною структурою саме управлінської компетентності.

Дослідження якісних показників професійно-важливих властивостей і якостей особистості керівника поліції та його професійної придатності щодо управління великими організаціями детально обґрунтовано групою вітчизняних науковців із галузі професіографії, психології та психофізіології (В. Г. Андросюк, В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, В. П. Казміренко, В. С. Медведєв, О. П. Сєверов, В. М. Синьов, О. В. Шаповалов, Г. О. Юхновець та ін.).

**Мета статті** полягає в аналізі мотиваційних складових управлінської компетентності керівника органів поліції; у розкритті поняття «управлінська компетентність» і аналізі його складових та психологічних чинників розвитку управлінської компетентності керівників органів поліції. Основна ідея статті – професійно значущі особистісно-мотиваційні й ділові характеристики керівника органів Національної поліції є визначальними для розвитку його управлінської компетентності й управлінської культури загалом.

**Виклад основного матеріалу.** Актуальність цього питання підтверджується запровадженням в органах внутрішніх справ України чіткої системи професійно-психологічного відбору і психологічного забезпечення службової діяльності та постійним її вдосконаленням [6, с. 118]. Сучасна організаційна модель психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів Національної поліції ґрунтується на значних надбаннях, яким передувала плідна праця фундаторів. Проте до теперішнього часу є недослідженою мотиваційна модель управлінської компетентності керівників органів Національної поліції України з її психологічними структурними компонентами – мотиваційними і організаційно-психологічними. Отже, недостатня розробленість даної проблеми та її актуальність на сучасному етапі розвитку суспільства і зумовили вибір теми дослідження.

На нашу думку, поняття управлінської компетентності керівника органу Національної поліції має поєднувати як психологічні, так і соціально-правові характеристики. Тому з урахуванням методології не лише юридичної психології, а й юриспруденції під управлінською компетентністю керівника органу поліції ми розуміємо систему теоретико-методологічних, нормативних положень, наукових знань та організаційно-методичних управлінських умінь, які необхідні керівнику для управління великими підрозділами чи соціальними інститутами – залежно від статусу і керівного рангу керівника, й виконання ним поса-

дово-функціональних обов'язків. Так, до правових положень про забезпечення громадської безпеки можна віднести такі: Конституція України, міжнародні нормативно-правові акти, закони України «Про основи національної безпеки України», «Про Національну поліцію», Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кодекс законів про працю та ін.

На основі теоретико-методологічного аналізу сучасної літератури з юридичної психології, психології діяльності в особливих умовах та психології управління нами зроблено висновок, що мотиваційна модель управлінської компетентності керівника органів поліції є структурним компонентом управління професійною діяльністю, який присутній як інтегральне утворення в усіх її таких соціально значущих вимірах: організація й управління діяльністю підрозділів поліції; особистісно-мотиваційний, пов'язаний з управлінням людськими ресурсами й особистісно-професійним саморозвитком керівника; виробничо-правовий – організація партнерства й управління громадсько-соціальними системами.

На основі психологічного аналізу мотиваційної моделі управлінської компетентності керівника органів Національної поліції можна виділити такі її компоненти: знання, необхідні для виконання професійних обов'язків; уміння і навички для успішного виконання функціонально-посадових обов'язків; професійно-ділові та особистісно-значущі якості; загальна культура керівника поліції; мотивація досягнення успіху у професійній діяльності з високим рівнем відповідальності, професійна зрілість і самостійність у прийнятті управлінських рішень.

Теоретичний аналіз складових управлінської компетентності керівника, що інтегруються у процесі його професійного становлення, дав змогу описати мотиваційну модель управлінської компетентності працівників керівної ланки. До її суттєвих характеристик можна віднести: прояв особистістю позитивного ставлення до своєї професії; наявність системи професійних цінностей і мотивації досягнень у діяльності, суб'єктивна значущість поліцейської справи та професійна ідентифікація; високий рівень відповідальності з внутрішнім локусом контролю як механізм внутрішньої саморегуляції особистості поліцейського; зміщення мотиву на мету, механізм перетворення мотиву на мету, що може вказувати на наявність складноорганізованої мотивації; усвідомлення потреби у професійному розвитку й особистісному самовдосконаленні як стійке мотиваційне настановлення або як усталений мотив професійного зростання; наявність асимілятивної активності у процесі перетворювальної діяльності і взаємодії з професійним середовищем.

Основним критерієм сформованості мотиваційної моделі управлінської компетентності слід вважати наявність стійкої внутрішньої мотивації особистості керівника до професійного та особистісного саморозвитку. Безперечно, наявність вищеназваного критерію успішності управлінської професійної компетентності свідчить про необхідність підвищувати кваліфікацію керівного складу поліції з питань менеджменту, права, психології управління, юридичної психології й інших прикладних психологічних галузей, пов'язаних з поліцейською діяльністю з урахуванням сучасного стану управління у поліції, тенденцій її подальшого розвитку та особливостей функціонування правових соціальних інститутів в державі.

Як один з важливих мотиваційних чинників формування управлінської компетентності у складних професійних ситуаціях керівника органів поліції варто розглядати зміщення мотиву на мету, або мотиваційний механізм перетворення мотиву на мету, прояв якого може вказувати на високий рівень компетентності індивіда у професійному середовищі. На нашу думку, для індивідів із наднормативною активністю у досягненні професійних цілей, з позитивним стійким професійним ставленням характерний такий високий рівень компетентності, за якого мотиви і цілі стають тотожними. Якщо управлінця до виконання службових обов'язків спонукає прагнення ефективно виконати роботу задля задоволення потреб працівників підрозділів, вищого керівництва, громади, і при цьому мати мотив саморозвитку у своїй професійній сфері та отримувати задоволення від успішно виконаних справ, то тут мета і мотив його дій збігаються [9, с. 390].

Особистісна значущість завжди відповідає мотиву (наприклад, для конкретної людини), а значення – меті (для певної соціальної групи або суспільства у цілому). Безумовно, відповідність індивідуальних мотивів цілям соціального оточення (за аналогією зміщення мотиву на мету) також свідчить про високу професійну компетентність індивіда (для якого суспільні цілі стають домінуючими мотивами) до норм цього оточення.

На наш погляд, модель мотиваційного рівня управлінської компетентності керівника органів Національної поліції України можна розглядати як різновид професійної компетентності; як інтегральну індивідуальну характеристику, яка відображає психологічну готовність управлінця до розв'язання складних професійних ситуацій в умовах високої відповідальності з дефіцитом часу; як перебудову структури набору значущих для професії особистісних властивостей у цих ситуаціях на когнітивному, емоційному, мотиваційному, рефлексивному і поведінковому рівнях та встановлення оптимальної відповідності між ним і вимогами професійного довілля, завдяки

чому реалізуються ділові мотиви й цілі, забезпечується якість управлінської діяльності, відбувається самовдосконалення індивідуальності керівника, що позначається на поліпшенні роботи всіх підрозділів поліції.

Цей складний динамічний процес можливий при наявності внутрішнього професійного потенціалу керівного складу, його досвіду, перебудови структури професійно зорієнтованих особистісних якостей, певних здібностей. Такі психологічні засоби управлінської компетентності керівника поліції забезпечують йому адаптивну здатність в умовах професійно-соціальної трансформації та самоорганізовані порівнево, тобто на особистісно-професійному (самооцінка керівника, його локус контролю з відповідною мірою відповідальності та особистісно-професійні якості), мотиваційному (професійні цінності, мотиви та відповідні їм соціальні потреби), когнітивному (особливості професійного мислення керівника), емоційно-вольовому (емоційні стани та прояви самостійності у прийнятті керівником професійно вагомих управлінських рішень), поведінковому (особистісна активність з відповідними їй діями і вчинковими актами), соціально-психологічному (соціальна управлінська взаємодія керівника з усіма структурними підрозділами).

У структурі мотиваційної моделі управлінської компетентності керівника органів Національної поліції вагомими є менеджерські здібності, професійна зрілість і самостійність у прийнятті управлінських рішень, управлінська кваліфікація, яка регулюється науково-методологічними й правовими нормативними положеннями державних документів, юриспруденції, юридичної психології й психології управління; належний рівень професійної компетентності, тобто певна система знань, умінь, і навичок; професійно значущі й особистісно зорієнтовані якості; морально-етична складова і загальна культура й психологічні особливості мотиваційної сфери особистості керівника.

Вагоме значення має соціально-психологічна складова мотиваційної моделі управлінської компетентності керівника Національної поліції – це рівень застосування керівником компетенції менеджера (управлінця). Сукупність таких компетенцій містить розвиненість умінь щодо організації професійної діяльності поліції. У зв'язку з цим важливо виділити у мотиваційній моделі управлінської компетентності керівника органів поліції організаційно-психологічні чинники її розвитку. Змістовно вони відображаються на соціально-психологічній компетентності керівника як результат дії цих чинників.

Така компетентність керівника передбачає розуміння психологічних особливостей спілкування; здатність поставити себе на місце підлеглого; уміння аналізувати мотиви й поведінку

кожного співробітника та знайти йому своє місце у колективі організації; попереджати і вміло розв'язувати проблемні ситуації; «розуміти психологічну сутність спілкування людей самих різних категорій і усвідомлювати механізми ефективності комунікації з людьми» [3, с. 259–260]. Отже, соціально-психологічна компетентність керівника для управління поліцейським персоналом має надзвичайно актуальне значення, до того ж «знання особливостей вияву психологічних особливостей підлеглого сприяє керівникові у виборі оптимальних засобів створення мотиваційного клімату в організації» [4, с. 378]. Безумовно, соціально-психологічна і мотиваційна складові управлінської компетентності керівника органів поліції тісно взаємопов'язані. Інтегруюча роль цих компонентів визначає спрямованість професійної поведінки керівника у цілому та свідчить про високий рівень сформованості й стійкість таких компонентів його мотиваційної сфери, як ділові мотиви, професійні інтереси, конкретні управлінські цілі з розробкою успішних управлінських стратегій.

У зв'язку з цим В. І. Барко розглядає мотиваційні впливи на управлінську діяльність з відповідними успішними управлінськими стратегіями у поліцейській діяльності, пов'язані з запобіганням і профілактикою злочинів, конфліктів в організації та невдоволення працівників і громадян. Автор стверджує, що «проактивний (з метою профілактики) підхід до поліцейського управління, на відміну від застарілого реактивного (тобто реагування на вже вчинений злочин і організаційний конфлікт) стає у сучасному суспільстві могутнім засобом оптимізації управління поліцією та підвищення довіри до поліції з боку населення» [7, с. 78]. Вибір управлінських стратегій забезпечується мотиваційними чинниками розвитку управлінської компетентності – культурою професійної рефлексії, високим рівнем відповідальності та мотивацією досягнення успіху в управлінській діяльності, які успішно формуються у процесі професійного становлення особистості керівника поліції.

Безперечно, формування мотиваційних, соціально-психологічних та організаційно-психологічних складових мотиваційної моделі управлінської компетентності керівника органів поліції відбувається у процесі всього його професійного становлення, кожен з етапів яких передбачає зміну професійної свідомості, структури професійно-важливих якостей, мотивації праці, компетентності. На нашу думку, одним з вагомих завдань психолога юридичної сфери є психологічний аналіз інтеграції названих компонентів мотиваційної сфери особистості керівника з метою пошуку оптимальних прийомів якісного управління ним структурними підрозділами поліції.

Так, зокрема, О. С. Губарева [8, с. 99–112] розглядає такі стадії професійного становлення

особистості працівників поліції: аморфної оптації; оптації (формування професійних намірів); професійної підготовки; професійної адаптації; первинної (до 3–5 років роботи) і вторинної професіоналізації (високоякісне і продуктивне виконання діяльності); майстерності (високопродуктивна, творча, інноваційна діяльність). Досягнення працівниками поліції ефективності у професійній діяльності можливе лише завдяки успішному переходу від однієї стадії професійного становлення до наступної, які супроводжуються особистісним та професійним зростанням. Отже, процес професійного становлення особистості керівника органів Національної поліції ми визначаємо як формування його управлінської компетентності.

На всіх етапах професійного становлення управлінця, ефективність зміщення мотиву на мету забезпечується позитивними емоційними переживаннями професійних успіхів. При цьому змінюються параметри мотиваційної сфери особистості (її широта, гнучкість, ієрархізованість), розширюються соціальні контакти, а це впливає на те, що певна мета (предмет, явище дійсності, ідея тощо) протягом тривалого часу підкріплюється позитивними емоціями, що дає можливість їй (меті) перетворитися на самостійний мотив (наприклад, професійного зростання).

У підґрунті цього перетворення, що виступає мотиваційним психологічним механізмом ефективного професійного становлення особистості керівника, міститься низка мотиваційних утворень, які відповідають за формування професійної мотивації: усвідомлення потреби у професійному розвитку, професійні інтереси і цінності, орієнтація на отримання успішного результату у діяльності (що є стійким мотиваційним настановленням), мотиваційні риси (наполегливість, відповідальність, цілеспрямованість), прагнення прийняти оптимально вірне управлінське рішення як диспозиційне мотиваційне явище. Наявність стійкої внутрішньої мотивації особистості керівника до професійного та особистісного саморозвитку можна вважати основним критерієм сформованості його управлінської професійної компетентності.

**Висновки.** Формування управлінської компетентності керівника – це динамічний процес, пов'язаний з професійним становленням особистості, який повсякчас зазнає мотиваційних впливів – як зовнішніх, так і внутрішніх. У підґрунті цих перетворень – мотиваційних психологічних механізмів успішного професійного становлення особистості менеджера керівного складу міститься низка мотиваційних утворень, які відповідають за формування саме професійної мотивації досягнення успіху в управлінській діяльності.

Наведені нами мотиваційні компоненти управлінської компетентності керівника органів поліції

можна представити як співвідношення особистісно-мотиваційних, соціально-психологічних та організаційно-психологічних складових. Вони здатні забезпечити ефективність функціонування управлінської діяльності у системі Національної поліції. Мотиваційні складові управлінської компетентності керівника органів Національної поліції України є теоретичною засадою психологічного дослідження професійної придатності поліцейського до керівної роботи та уможлиблює виявлення потенційних лідерів, здатних до успішного управління людськими, соціальними, правовими, матеріальними й фінансовими ресурсами у сфері поліцейського управління.

#### Література:

1. Василець Н. М. Соціально-психологічні чинники довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ: автореф. дис. ... к-та псих. наук: спец. 19.00.05. Київ, 2016. 25 с.
2. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України: підручник. Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. 480 с.
3. Власова О. І. Соціальна психологія організацій та управління: підручник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 398 с.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: посібник. К.: Академвидав, 2003. 568 с.
5. Навчально-методичні матеріали для слухачів з підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр» за спеціальністю «Управління у сфері правопорядку». К.: Національна академія внутрішніх справ, 2014. 335 с.
6. Психологічна служба: підручник. К.: Ніка-Центр, 2016. 362 с.
7. Барко В. І. Психологія управління персоналом ОВС (проактивний підхід). К.: Ніка-Центр, 2003. 448 с.
8. Губарева О. С. Психологічні особливості формування професійної компетентності працівників ОВС: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2005. 29 с.
9. Психологія: підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. К.: Либідь, 1999. 558 с.

#### **Садаклиева Э. В. Мотивационные составляющие управленческой компетентности руководителей органов Национальной полиции Украины**

*В статье описаны мотивационные составляющие управленческой компетентности руководителей органов Национальной полиции Украины. Раскрыто авторское виденье сущности понятия управленческой компетентности руководителей органов Национальной полиции Украины в контексте психологии управления и юридической психологии. Проанализированы структурные компоненты управленческой компетентности руководителя. Рассмотрены мотивационные и организационно-психологические факторы развития управленческой компетентности руководителей органов Национальной полиции Украины.*

**Ключевые слова:** управленческая компетентность, руководитель органов полиции, профессиональная компетентность, мотивационные факторы развития компетентности, мотивационная модель управленческой компетентности.

#### **Sadakliieva E. V. Motivational components of managerial competence of the bodies of the National Police of Ukraine**

*The research paper deals with the analysis of the motivational model of managerial competence of the heads of the National Police of Ukraine. The author's vision of essence of the concept of managerial competence of the heads of the National Police of Ukraine in the context of psychology of management and legal psychology is revealed. The purpose of the study was to analyze the motivational model of managerial competence of the head of police authorities through definition of the concept of "managerial competence", the characteristics of its components and psychological factors of the development of managerial and professional competence of the heads of police authorities. The main idea of the research paper is professionally significant personal, motivational and business characteristics of the heads of the National Police being crucial for the development of managerial competence and managerial culture in general. The structural components of managerial competence of the head are analyzed. It was stated that managerial abilities, professional maturity and independence in making managerial decisions, managerial qualification, which is regulated by scientific, methodological and legal provisions of state documents, jurisprudence, legal psychology and management psychology, proper level of professional competence are important in the structure of managerial competence of the heads of the National Police. The psychological and motivational as well as the psycho-organizational factors of development of managerial competence of the heads of the National Police of Ukraine are considered. It is concluded that the motivational model of managerial competence of the heads of the National Police of Ukraine is the theoretical basis for psychological research of the professional suitability of the policeman for managerial work and enables identification of potential leaders capable of successful management of human, social, legal, material and financial resources in the field of police administration.*

**Key words:** managerial competence, head of police authorities, professional competence, motivational factors for competence development, motivational model of managerial competence.

I. В. Топоркова

старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін  
Харківський інститут фінансів  
Київського національного торговельно-економічного університету

## ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СКЛАДОВИХ БРЕХЛИВОСТІ ЗІ СКЛАДОВИМИ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ЖІНОК-ЗЛОЧИННИЦЬ

*У статті проаналізовано різні наукові підходи щодо поняття «емоційний інтелект» та його основних моделей. Представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язків між структурно-функціональними складовими брехливості та складовими емоційного інтелекту у жінок-злочинниць у порівнянні з групою жінок з умовно-нормативною поведінкою.*

**Ключові слова:** брехливість, емоційний інтелект (EI), жінки-злочинниці, засуджені, жінки з умовно-нормативною поведінкою.

**Постановка проблеми.** У сучасному українському суспільстві, стривоженому війною, матеріальними негараздами, соціальною нестабільністю, проблема компетентності у розумінні й вираженні емоцій набуває особливої актуальності. Для кожної людини у будь-якій діяльності дуже важливо вміти знаходити спільну мову з іншими людьми: розуміти чужу реакцію і вміти її передбачати, домовлятися і співпрацювати. Тому, одним з важливих питань психологічної науки є вивчення поняття емоційного інтелекту (EQ) – здатності людини розуміти й контролювати свої емоції та емоції оточуючих, його взаємозв'язків з особистісними характеристиками.

Термін «емоційний інтелект» з'явився у зарубіжній психології наприкінці ХХ ст. Спочатку під «емоційним інтелектом» розуміли здатності переробляти інформацію, що міститься в емоціях, визначати значення емоцій, їх зв'язки друг з другом, використовувати емоційну інформацію як основу для мислення і прийняття рішень.

До однієї з найвідоміших концепцій інтелекту відноситься модель «множинного інтелекту» Х. Гарднера. Дана концепція стала основою для створення Дж. Мейєром, П. Селовеєм і Д. Карузо поняття і надалі першої моделі емоційного інтелекту [1]. Початковий варіант цієї моделі був запропонований у 1990 р. Автори визначили «емоційний інтелект» як здатність ідентифікувати власні емоції і емоції оточуючих та використовувати цю інформацію для прийняття рішень.

Пізніше, також у 1990-і рр. з'явилися інші моделі, що представляють дещо інший погляд на емоційний інтелект. Найбільш відомими є моделі Д. Гоулмена і Р. Бар-Она. Д. Гоулмен у своїй моделі поєднав когнітивні здібності, що входили у модель П. Селовея і Дж. Мейєра, з особистісними характеристиками. Модель Р. Бар-Она передбачає дуже широке трактування поняття «емоційний

інтелект». Автор визначає «емоційний інтелект» як сукупність когнітивних здібностей, знань і компетентностей, що створюють людині можливості для ефективною життєдіяльності [1].

За останні роки закордонними і вітчизняними психологами було проведено численні дослідження з метою проаналізувати і доопрацювати визначення емоційного інтелекту, створити найбільш повну модель даного конструкту, а також вивчити можливості застосування компонентів емоційного інтелекту при створенні різних профілактичних, корекційних, реабілітаційних програм.

Сьогодні науковці у своїх дослідженнях часто використовують модель емоційного інтелекту, яку запропонував Д. Люсін. Цей автор визначає «емоційний інтелект» як сукупність здібностей для розуміння своїх і чужих емоцій і управління ними [2]. На думку Д. Люсіна, здатність до розуміння емоцій і управління ними дуже тісно пов'язана із загальною спрямованістю особистості на емоційну сферу, тобто з інтересом до внутрішнього світу людей (у тому числі і до свого власного), схильністю до психологічного аналізу поведінки, з цінностями, що притаманні емоційним переживанням [2]. Отже, емоційний інтелект (EI) трактується науковцями як здатність людини розуміти емоції і керувати ними як у себе, так і в інших людей. Вимірюється не рівень розвитку цих здібностей, а уявлення людини про те, наскільки ефективно вона справляється з розумінням емоцій і управлінням ними [1; 2; 5; 6].

Емоційний інтелект, як би ми його не розглядали – з позиції моделей здібностей Мейєра – Селовея і Гоулмана або змішаних моделей Бар-Она і Люсіна – традиційно описується з процесуальною точки зору, коли фокус уваги дослідника спрямований на те, як саме працює цей феномен, на що він впливає і з чим корелює. Для свого дослідження та встановлення кореляційних взаємо-

зв'язків з емоційним інтелектом ми обрали соціально-психологічний феномен – брехливість – як індивідуально-психологічну особливість особистості жінок-злочинниць, яка проявляється у різних сферах життя і має широку варіативність.

Сьогодні жінки все частіше виступають учасницями криміногенних конфліктів, що нерідко розв'язуються злочинним шляхом. Жіноча злочинність набуває стійких криміногенних ознак. Проблеми жіночої злочинності цікавлять як кримінологів, так і психологів та соціологів. Дану проблематику розробляли у своїх дослідженнях такі вчені, як: Г. Панфілов, О. Старков, Г. Філоненко [3], Д. Шестаков та ін.

Необхідно зазначити, що класифікація злочинів, що вчиняються жінками, може проводитися по таких критеріях: за об'єктом, об'єктивною стороною, суб'єктом, суб'єктивною стороною злочину, за статусом потерпілої особи, за тяжкістю вчиненого злочину. Г. Філоненко встановлено, що найбільшу групу складають злочини проти життя та здоров'я особи, спрямовані проти чоловіків/співмешканців, злочини проти власності (крадіжка, грабіж, шахрайство, умисне знищення або пошкодження майна, погроза знищення майна), злочини проти громадського порядку та моральності, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та інші [3]. Як правило, у ході здійснення злочину жінками активно використовується брехня.

**Мета статті** – емпірично виявити взаємозв'язки між структурно-функціональними складовими брехливості та складовими емоційного інтелекту у жінок-злочинниць.

**Виклад основного матеріалу.** Емпіричною базою дослідження виступили 124 засуджених до позбавлення волі жінок, злочини яких так чи інакше пов'язані з обманом, які відбувають покарання в одній з кримінально-виконавчих установ мінімального рівня безпеки із загальними умовами для тримання жінок, а також жінки з умовно-нормативною поведінкою загальною кількістю 124 особи. Усі досліджувані віком 35-45 років.

Обираючи емпіричний інструментарій, ми виходили з того, що у даному дослідженні доцільним є використання методик, які дозволяють діагностувати прояви брехливості, домінуючі особистісні риси; вимірювати способи розуміння своїх і чужих емоцій, та управління ними; вимірювати ступінь доступності для людини його внутрішнього світу, досвіду переживань.

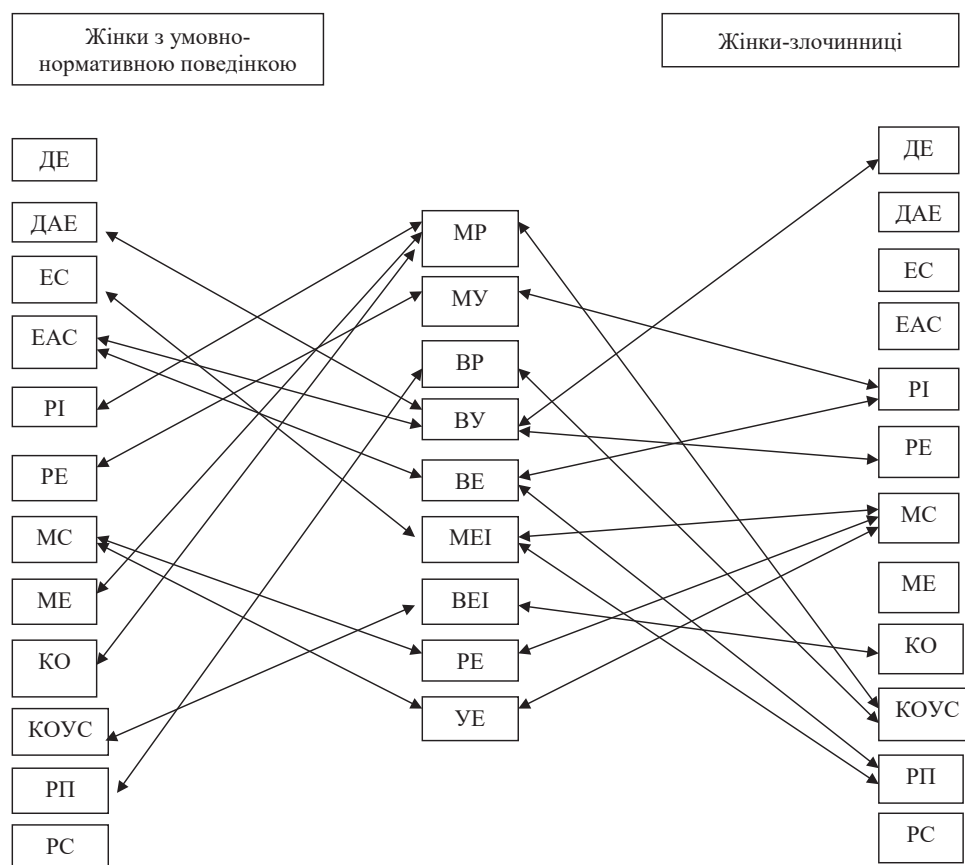
Дослідження проводилось за такими методиками: 1. Структурно-функціональний опитувальник брехливості, автором якого є І. О. Церковна, складається з 86 стверджень та вміщує наступні шкали: ДЕ – динамічна ергічність, ДАЕ – динамічна аергічність, ЕС – емоційна стенічність, ЕАС – емоційна астенічність, РІ – регуляторна інтер-

нальність, РЕ – регуляторна екстернальність, МС – мотиваційна соціоцентричність, МЕ – мотиваційна егоцентричність, КО – когнітивна осмисленість, КОУС – когнітивна обізнаність, РП – результативна предметність, РС – результативна суб'єктність [4]. Багатовимірний-функціональний аналіз, спрямований на вивчення компонентів брехливості в операціональній (динамічній, емоційній, регуляторній) і змістовній (мотиваційній, когнітивній, результативній) сферах з полярним розглядом параметрів, що їх характеризують (ергічність – аергічність, стенічність – астенічність, інтернальність – екстернальність, соціоцентричність – егоцентричність, осмисленість – обізнаність, предметність – суб'єктність), є найбільш продуктивним шляхом дослідження брехливості як індивідуально-психологічної особливості особистості.

2. Тест (опитувальник) емоційного інтелекту Люсіна – психодіагностична методика, призначена для вимірювання емоційного інтелекту (EQ) відповідно до теоретичних уявлень автора. В основу опитувальника покладено трактування емоційного інтелекту, як способу і розуміння своїх і чужих емоцій, і управління ними. Опитувальник включає 46 стверджень, щодо яких досліджуваний повинен виражати ступінь власної згоди, використовуючи чотириохвальну шкалу (зовсім не згодний, скоріш за все не згодний, скоріше за все згодний, цілком згодний). Ці ствердження об'єднуються у п'ять субшкал, які у свою чергу поєднуються у чотири шкали більш загального порядку. Опитувальник складається із наступних шкал: MEI – міжособистісний емоційний інтелект, BEI – внутрішньоособистісний емоційний інтелект, PE – розуміння емоцій, UE – управління емоціями; та субшкал: MP – розуміння чужих емоцій, MU – управління чужими емоціями, BP – розуміння своїх емоцій, BU – управління своїми емоціями, BE – контроль експресії [2].

Для математико-статистичної обробки результатів було застосовано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Отримані результати розрахунків занесені у таблиці, а показники кореляційних взаємозв'язків між складовими брехливості та емоційного інтелекту у жінок-злочинниць та жінок з умовно-нормативною поведінкою відображено на рисунку 1.

У групі жінок з умовно-нормативною поведінкою встановлено значущий додатний взаємозв'язок між структурно-функціональною складовою брехливості «Динамічна аергічність» та «Управління своїми емоціями» ( $r = 0,628, p \leq 0,005$ ). Це свідчить про те, що у цих досліджуваних брехливість, яка демонструється запереченням своєї активності, оперативності, самостійності і цим дозволяє особистості підтримувати уявлення про себе у вигідному світлі, набуває більшої вираженості разом із



Примітка 1. ДЕ – динамічна ергічність, ДАЕ – динамічна аергічність, ЕС – емоційна стеничність, ЕАС – емоційна астенічність, РІ – регуляторна інтернальність, РЕ – регуляторна екстернальність, МС – мотиваційна соціоцентричність, МЕ – мотиваційна егоцентричність, КО – когнітивна осмисленість, КОУС – когнітивна обізнаність, РП – результативна предметність, РС – результативна суб'єктність.

Примітка 2. МЕІ – міжособистісний емоційний інтелект, БЕІ – внутрішньоособистісний емоційний інтелект, РЕ – розуміння емоцій, УЕ – управління емоціями; та субшкал: МР – розуміння чужих емоцій, МУ – управління чужими емоціями, ВР – розуміння своїх емоцій, ВУ – управління своїми емоціями, БЕ – контроль експресії.

Рис. 1. Взаємозв'язки між складовими брехливості та емоційного інтелекту у жінок-злочинниць та жінок з умовно-нормативною поведінкою

посиленням уміння управляти своїми емоціями. А отже, жінки мають здатність і потребу управляти своїми емоціями, а саме викликати і підтримувати бажані емоції і тримати під контролем небажані. Дані особливості часто пов'язані із досягненням бажаної мети, задоволенням тієї чи іншої потреби, що створює передумови для брехливості.

Встановлено прямий значущий взаємозв'язок між шкалою «Емоційна стеничність» та «Міжособистісний емоційний інтелект» ( $r = 0,609, p \leq 0,005$ ). Таким чином, виявлено, що позитивізація брехливості у більшості випадків проявляється з демонстрацією позитивних емоцій, таких як радість, задоволення, здивування, у жінок з постійною потребою у спілкуванні й високою мовною активністю, з високим темпом психомоторної поведінки, які мають здатність до розуміння емоцій інших людей і управління ними.

У групі жінок з умовно-нормативною поведінкою визначено значущі додатні взаємозв'язки між структурно-функціональною складовою брех-

ливості «Емоційна астенічності» та складовими емоційного інтелекту «Управління своїми емоціями» ( $r = 0,551, p \leq 0,005$ ), «Контроль експресії» ( $r = 0,668, p \leq 0,005$ ). Отже, респонденти цієї групи за допомогою уміння контролювати як внутрішні, так і зовнішні прояви своїх емоцій, викликати і підтримувати бажані емоції й тримати під контролем небажані, здатні брехливо заперечувати негативні емоції: гнів, злобу, грубість, при цьому навіть зовні їх не проявляти.

Значущий взаємозв'язок додатного характеру у цій групі встановлено між структурно-функціональною складовою брехливості «Регуляторна інтернальність» та складовою емоційного інтелекту «Розуміння чужих емоцій» ( $r = 0,521, p \leq 0,005$ ). Зміст виявленого взаємозв'язку свідчить про те, що у жінок схильність до брехливості проявляється при бажанні продемонструвати власну значущість, незалежність від інших, серйозність прийняття власних рішень щодо розуміння емоційного стану іншої людини на основі зовнішніх

проявів емоцій (міміка, жестикуляція, звучання голосу) або інтуїтивно, та прояву чуйності до внутрішніх станів інших людей.

У цій групі жінок встановлений зворотній значущий взаємозв'язок між структурно-функціональною складовою брехливості «Регуляторна екстернальність» та складовою емоційного інтелекту «Управління чужими емоціями» ( $r = -0,519$ ,  $p \leq 0,005$ ). Тобто, у цій групі брехливість, яка проявляється у запереченні власної залежності від інших або зовнішніх обставин, при невиконанні власних зобов'язань, при запереченні власної значущості, стає більш вираженою з послабленням ознак здатності викликати в інших людей ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій.

Встановлено позитивний значущий взаємозв'язок між структурно-функціональною складовою брехливості «Мотиваційна соціоцентричність» та складовими емоційного інтелекту «Розуміння емоцій» ( $r = 0,719$ ,  $p \leq 0,005$ ) і «Управління емоціями» ( $r = 0,469$ ,  $p \leq 0,005$ ). Отже, у респондентів цієї групи схильність до брехливості, яка демонструється при підкресленні власної значущості у рішенні суспільних питань, конфліктах, зростає з активним використанням умінь розуміти й управляти власними і чужими емоціями, що характерно для жінок середнього віку. Даний взаємозв'язок виражається у бажанні бути серед людей, у колективі, суспільстві, у переважанні громадських інтересів над особистими.

Зворотній значущий взаємозв'язок отриманий між шкалою «Мотиваційна егоцентричність» та «Розуміння чужих емоцій» ( $r = -0,478$ ,  $p \leq 0,005$ ). Зміст виявлених взаємозв'язків свідчить про те, що схильність до брехливості, що проявляється при запереченні власної незначущості, залежності від зовнішніх обставин, збільшується з послабленням здатності розуміти та проявляти чуйність до внутрішнього емоційного стану іншої людини.

Відносно отриманого позитивного зв'язку між шкалою «Когнітивна осмисленість» та шкалою «Розуміння чужих емоцій» ( $r = 0,448$ ,  $p \leq 0,005$ ) і зворотного взаємозв'язку зі шкалою «Внутрішньоособистісний емоційний інтелект» ( $r = -0,458$ ,  $p \leq 0,005$ ), можна констатувати, що брехливість набуває більшої вираженості, при демонстрації самостійності прийняття рішень, висловлюванні власної думки тільки якщо це стосується чужих емоцій, розуміння емоційного стану іншої людини на основі зовнішніх проявів емоцій (міміка, жестикуляція, звучання голосу), прояву чуйності до її внутрішніх станів. Щодо власних емоцій, здатності розуміти і управління ними, то жінки більш правдиві.

У групі жінок з умовно-нормативною поведінкою маємо позитивний взаємозв'язок між шкалами «Результативна предметність» та «Розуміння

своїх емоцій» ( $r = 0,468$ ,  $p \leq 0,005$ ). Зміст виявленого взаємозв'язку свідчить про те, що схильність до брехливості, яка проявляється при демонстрації спрямованості на соціально-значущий результат, при брехливому прагненні до самореалізації, бажанні досягти позитивних відносин з оточуючими, актуалізується у респондентів цієї групи зі зростанням здатності до усвідомлення своїх емоцій: їх розпізнавання та ідентифікація, розуміння причин, здатність до вербального опису. Можливо, це свідчить про те, що позитивізація брехливості у жінок середнього віку направлена на зростання соціального статусу і пов'язана з потребою в активності, жага до діяльності.

У групі жінок-злочинниць встановлено значущі додатні взаємозв'язки між структурно-функціональною складовою брехливості «Динамічна ергічність» та складовою емоційного інтелекту «Управління своїми емоціями» ( $r = 0,491$ ,  $p \leq 0,005$ ). Це говорить про те, що позитивізація брехливості, яка демонструється в активності, оперативності, самостійності, жага бути кращою за інших, пов'язана зі здібністю контролювати як внутрішні, так і зовнішні прояви своїх емоцій, викликати і підтримувати бажані емоції й тримати під контролем небажані.

У цій групі встановлено позитивний взаємозв'язок між шкалою «Регуляторна інтернальність» та шкалою «Контроль експресії» ( $r = 0,681$ ,  $p \leq 0,005$ ) і зворотний взаємозв'язок зі шкалою «Управління чужими емоціями» ( $r = -0,461$ ,  $p \leq 0,005$ ). Такі показники свідчать, що посилення проявів брехливості, яка проявляється у брехливій демонстрації незалежності від інших, власної значущості характерно для цієї групи жінок-злочинниць, які контролюють зовнішнє проявлення своїх емоцій (міміки, жестів). Зворотній значущий взаємозв'язок свідчить, що брехливе заперечення самокритики, серйозності власних рішень у демонстрації незалежності від інших характерно для жінок – злочинниць середнього віку зі здібністю викликати в інших людей ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій. Можливо, проявляється маніпуляція над іншими.

У цій групі жінок встановлений значущий взаємозв'язок між структурно-функціональною складовою брехливості «Регуляторна екстернальність» та складовою емоційного інтелекту «Управління своїми емоціями» ( $r = 0,481$ ,  $p \leq 0,005$ ). Тобто, у цій групі брехливість, яка проявляється у запереченні власної залежності від інших або зовнішніх обставин, при невиконанні власних зобов'язань, при запереченні власної значущості, стає більш вираженою з умінням контролювати як внутрішні, так і зовнішні прояви своїх емоцій, викликати і підтримувати бажані емоції й тримати під контролем небажані, що є важливим для жінок-злочинниць.



Структурно-функціональна складова брехливості «Мотиваційна соціоцентричність» у групі жінок-злочинниць виявляє значущі взаємозв'язки додатного характеру зі шкалами «Міжособистісний емоційний інтелект» ( $r = 0,557$ ,  $p \leq 0,005$ ), «Розуміння емоцій» ( $r = 0,477$ ,  $p \leq 0,005$ ), «Управління емоціями» ( $r = 0,471$ ,  $p \leq 0,005$ ). Можна сказати, що позитивізація брехливості, демонструється при підкресленні власної значущості у рішенні суспільних питань, конфліктів пов'язано зі здібністю до розуміння емоцій інших людей і управління ними. Такі люди дуже чітко розуміють свої й чужі емоції, і гарно вміють ними управляти.

Відносно отриманого позитивного взаємозв'язку між шкалами «Когнітивна осмисленість» та «Внутрішньоособистісний емоційний інтелект» ( $r = 0,521$ ,  $p \leq 0,005$ ), можна стверджувати, що у жінок-злочинниць брехливість, яка проявляється при демонстрації самостійності прийняття рішень, висловлюванні власної думки, набуває більшої вираженості із розвиненим вмінням розуміти власні емоції і контролювати їх.

У цій групі встановлено позитивний взаємозв'язок між шкалою «Когнітивна обізнаність» та шкалою «Розуміння чужих емоцій» ( $r = 0,491$ ,  $p \leq 0,005$ ) і зворотній взаємозв'язок із шкалою «Розуміння своїх емоцій» ( $r = -0,481$ ,  $p < 0,005$ ). Такі показники свідчать про брехливе заперечення своєї необізнаності при обґрунтуванні власних рішень і планів щодо розуміння емоційного стану іншої людини на основі зовнішніх проявів емоцій (міміка, жестикуляція, звучання голосу). Зворотній значущий взаємозв'язок показує, що жінки-злочинниці заперечують свою здібність усвідомлювати свої емоції: їх розпізнавання та ідентифікація, розуміння причин і проявлення здібностей до вербального опису.

Встановлено зворотні значущі взаємозв'язки між шкалою «Результативна предметність» та шкалами «Контроль експресії» ( $r = -0,580$ ,  $p \leq 0,005$ ) і «Міжособистісний емоційний інтелект» ( $r = -0,439$ ,  $p \leq 0,005$ ). Таким чином, ми бачимо, що у цій групі прояви брехливості, яка проявляється при демонстрації спрямованості на соціально-значущий результат, при брехливому прагненні до самореалізації, бажанні досягти позитивних відносин з оточуючими, стають менш вираженими у жінок-злочинниць, які мають розвинені здібності контролювати зовнішні проявлення своїх емоцій, а також розуміти емоції інших людей і управляти ними.

**Висновки.** Таким чином, отримані емпіричні результати свідчать про певні відмінності у структурі взаємозв'язків між структурно-функціональними складовими брехливості та складовими емоційного інтелекту у групах жінок-злочинниць та жінок з умовно-нормативною поведінкою.

Означені групи майже не відрізняються за кількістю значущих кореляцій. У групі жінок з умовно-нормативною поведінкою встановлено одинадцять значущих кореляцій, вісім з яких має додатний, а три – від'ємний характер. У групі жінок-злочинниць виявлено дванадцять значущих взаємозв'язків, вісім з яких має додатний, а чотири – від'ємний характер.

Попри те, що нами було з'ясовано, що в обох групах жінок задіяні майже всі компоненти брехливості – динамічного, емоційного, регуляторного, мотиваційного, когнітивного, продуктивного характеру у взаємодії зі складовими емоційного інтелекту; проте, виявлені взаємозв'язки у досліджуваних групах виявилися *змістовно* відмінними.

У групі жінок з умовно-нормативною поведінкою визначено, що позитивізація брехливості у більшості випадків проявляється у жінок з постійною потребою у спілкуванні й високою мовною активністю, з високим темпом психомоторної поведінки, які мають здатність розуміти і контролювати як внутрішні, так і зовнішні прояви своїх емоцій, викликати і підтримувати бажані емоції й тримати під контролем небажані, розуміти емоції інших людей і управління ними.

У групі жінок-злочинниць встановлені додатні та зворотні взаємозв'язки показали, що прояви брехливості, виникають за потреби, по ситуації для досягнення певної мети. Більшість жінок-злочинниць мають розвинені здібності контролювати зовнішні прояви своїх емоцій, а також розуміти емоції інших людей, управляти ними; з метою маніпуляції, обману викликати в інших людей ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій.

Таким чином, емоційний інтелект у взаємозв'язку із брехливістю сприяє пошуку рівноваги між розумом і почуттями особистості, не дозволяє діяти під впливом емоцій і запобігає маніпулюванню з боку інших осіб. Емоційний інтелект особистості можливо розвивати й нарощувати, він є поглибленням загального й пов'язаних з ним форм практичного і творчого інтелекту. Управління емоціями інших людей виступає як цілеспрямований вплив на їх емоції. Звідси слідує, що емоційний інтелект – це самосвідомість, самоконтроль, соціальна чуйність та здатність управління взаєминами між двома і більше опонентами, що позитивно впливає на розвиток особистості у сучасному суспільстві.

Перспективними напрямками наших подальших досліджень є емпіричне вивчення взаємозв'язків між складовими емоційного інтелекту та структурно-функціональними компонентами брехливості у чоловіків.

**Література:**

1. Дегтярев А. В. «Эмоциональный интеллект»: становление понятия в психологии. Психологическая наука и образование. 2012. № 2. С. 1-13.
2. Люсин Д. В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИн: новые психометрические данные. Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям / Под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. М.: Институт психологии РАН, 2009. С. 264–278.
3. Філоненко Г. М. Класифікація злочинів, що вчиняються жінками у сімейно-побутовій сфері. Наше право. 2014. № 8. С. 150-156.
4. Церковная И. А. Многомерно-функциональное исследование лживости как индивидуально-психологической особенности личности: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. Екатеринбург, 2006. 186 с.
5. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. Новополюк: ПГУ, 2011. 388 с.
6. Березюк Г. Емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи особистості. Психологічні студії Львівського ун-ту. 2002. С. 20–23.

---

**Топоркова И. В. Особенности взаимосвязи структурно функциональных составляющих лживости и составляющих эмоционального интеллекта у женщин-преступниц**

*В статье проанализированы различные научные подходы к понятию «эмоциональный интеллект» и его основных моделей. Представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязей между структурно-функциональными составляющими лживости и составляющими эмоционального интеллекта у женщин-преступниц по сравнению с группой женщин с условно-нормативным поведением.*

**Ключевые слова:** лживость, эмоциональный интеллект (ЭИ), женщины-преступницы, осужденные, женщины с условно-нормативным поведением.

**Toporkova I. V. Features of the interconnection of structural and functional components of deceit and components of emotional intelligence in female criminals**

*The article analyzes various scientific approaches to the concept of «emotional intelligence» and its basic models. The results of an empirical study of the relationships between the structural and functional components of deceit and the components of emotional intelligence in female criminals are compared with a group of women with conditional normative behavior.*

**Key words:** lying, emotional intelligence (EI), women-criminals, convicts, women with conditional-normative behavior.

## ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.928:37.091.212.3-056.45

**А. І. Безпалко**

аспірант кафедри теоретичної та практичної психології  
Інститут права та психології  
Національного університету «Львівська політехніка»

### ДО ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОБДАРОВАНИХ СТУДЕНТІВ: ДОСВІД В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

*Працю присвячено проблемі розвитку обдарованості – особливо важливої категорії життєвого шляху талановитої особистості. Проаналізовано та узагальнено наукові підходи і сучасні розробки в пошуку психологічних закономірностей розвитку особистісної обдарованості. Висвітлено знайдені у психологічній літературі особливості розвитку обдарованої особистості в українському освітньому просторі та за кордоном. Узагальнено досвід розвивального впливу на обдарованих студентів в умовах вітчизняних та зарубіжних навчальних закладів вищої освіти та обґрунтовано актуальність психологічного супроводження проблеми розвитку обдарованості.*

**Ключові слова:** обдарована особистість, життєвий шлях особистості, розвиток обдарованого студента, психологічні фактори розвитку, навчально-виховне середовище, психологічні умови розвитку обдарованості.

**Постановка проблеми.** Сучасні напрями дослідження феномена обдарованості в освітньому просторі України сприяють розумінню (як суспільством, так і науковою спільнотою) того, що тематика обдарованості й спонукання до розвитку обдарованого молодого покоління є дуже актуальними і необхідними для країни [1], насамперед тому, що у постіндустріальну інформаційну епоху економічний рівень держави визначається її інтелектуальним потенціалом, а творчість людей виступає генератором соціального прогресу.

Завдяки активності обдарованої молоді у суспільстві не припиняється процес інновацій, унаслідок яких саме суспільство змінюється і прогресує. Зниження творчого потенціалу в суспільстві, креативності у його членів означає розпад і застій багатьох сфер суспільного життя. Тому слід підкреслити особливу цінність особистості для процвітання держави, а також актуалізації розвитку її обдарувань, які програмує країну на розвиток. Отже, проблема актуалізується доволі формування умов становлення обдарованої особистості, реалізації її потенціальних можливостей – одного з викликів сучасності.

Сприяння розвитку обдарованості (як найбільш цінного ресурсу суспільства) вимагає достовірних знань щодо факторів, які зумовлюють цей феномен, а його зв'язок із закладами вищої освіти є нерозривним, оскільки саме в них формуються умови для прояву творчого потенціалу обдарованої молоді. Сьогодні в освітньому просторі гостро постає потреба у забезпеченні психологічної підтримки розвитку обдарованих студентів – ство-

рення таких психологічних умов, за яких обдаровані студенти можуть продемонструвати власні творчі можливості та здібності в повному обсязі під час навчання [1; 2; 3].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Теоретичним підґрунтям для аналізу в роботі психологічних основ та можливостей розвитку обдарованих студентів стало визначення категорії «розвиток особистості» [4]. Положення про особистість та фактори її розвитку розкриті у працях Б. Ананьєва, І. Бежа, Л. Божович, Л. Виготського, Я. Каменського, Г. Сковороди, К. Ушинського. Відомими у психології є наукові розробки про закономірності формування й розвитку обдарованості, творчих здібностей та діагностика розвитку [1; 4].

Слід зазначити, що окремі питання розвитку обдарованості вже були предметом уваги дослідників. Так, досліджено співвідношення особистісних якостей та обдарованості залежно від особливостей віку та умов життя і діяльності дитини (Н. Куліш, Н. Лейтес, О. Матюшкін, В. Чудновський, В. Юркевич та ін.). Вивчався зміст та процес розвитку обдарованості: від структур, що включають окремі процеси, до узагальнених, внутрішньозумовлених підсистем цілісної особистості (Ф. Баррон, А. Біне, Дж. Гілфорд, Ю. Гільбух, Г. Костюк, О. Матюшкін, В. Моляко, Р. Семенова, К. Тейлор, Б. Теплов, П. Торренс, В. Чудновський, В. Штерн) [3].

Щодо розробленості та представленості проблеми розвитку обдарованих в Україні, то є значні наукові пошуки у межах функціонування Інституту обдарованої дитини АПН України. За кордоном

цей досвід найбільше представлений у закладах освіти Австралії, Японії, Великої Британії, США та ін. [5; 6; 7; 8; 9].

Незважаючи на значну кількість наукових праць щодо різних аспектів роботи з обдарованими людьми, обґрунтування розвитку обдарованості студентської молоді потребує детального аналізу низки психологічних проблем: вивчення та уточнення понять «обдарованість студентів», «розвиток обдарованості», розкриття психологічних механізмів та умов розвитку творчої обдарованості студентської молоді.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Через неоднозначність і багатфакторність феномена обдарованості не існує усталеного підходу до визначення закономірностей розвитку обдарованості в психологічній науці. Значущість проблеми підсилюється новизною дослідження розвитку феномена обдарованості тільки у психології, через її міждисциплінарне спрямування, відсутність наукової інформації щодо розвитку обдарованості юнацького віку, що виявляється у невеликій кількості наявного науково-обробленого матеріалу, а також досягненнями світової практики з обдарованою молоддю, які підкреслюють те, що за відсутності валідних методів ідентифікації обдарованості ця робота може спричинити негативні наслідки [5–8].

**Мета статті** – проаналізувати та охарактеризувати психологічні особливості та реалії проблеми розвитку обдарованих студентів в умовах освіти в Україні й за кордоном.

**Виклад основного матеріалу.** Розвиток обдарованої особистості на основі виявлення її задатків, здібностей, талантів є складною та багатоаспектною проблемою у психології. Вона вимагає всебічного психологічного аналізу умов її життєдіяльності (життєвого шляху), тобто функціонування у різних галузях і сферах суспільного життя. Розвиток такої особистості є одним із процесів її життєдіяльності, що має динамічну характеристику.

Розвиток – це постійний процес зміни особистості, виникнення нових структур і відмирання старих, розширення одних структур і звуження сфери дії інших. Розвиток особистості значною мірою є саморозвитком. Критеріями саморозвитку є динамічність (успішне просування закономірними етапами), погодженість окремих ліній розвитку [4]. Тому потенціал обдарованості, який закладений у особистості, підлягає динамічним змінам, є процесом та результатом її розвитку впродовж життя. Поняття розвитку обдарованої особистості є відображенням її життєвого шляху, тому якщо людина дисфункціонує, то її розвиток унеможлиблюється, оскільки вона не здатна бути продуктивною: створювати нове, корисне для інших, цікаве.

Науковий аналіз досвіду найбільш розвинених країн світу в галузі науки, виробництва, розвитку нових технологій, культури та освіти свідчать про необхідність створення умов для обдарованої особистості вільно проявляти свої особливості, розвиватися відповідно до своїх схильностей [10].

У зарубіжних та вітчизняних психологічних концепціях розвитку творчої обдарованості, які знаходимо у Г. Альтшулера, Дж. Гілфорда, Д. Богоявленської, Г. Буша, Л. Виготського, Г. Костюка, Н. Лайтес, О. Матюшкіна, В. Моляко, В. Роменця, спільним є погляд на те, що творча обдарованість пов'язана з факторами біологічної природи (спадковість, задатки) та із соціальними впливами, які є передумовами розкриття творчого потенціалу особистості [2; 11].

Дослідники, які є прихильниками особистісного підходу до розвитку обдарованості (Д. Богоявленська, Н. Лейтес, А. Маслоу, О. Яковлева, В. Рибалка) мають уявлення про те, що для цього слід розкривати рефлексивні, характерологічні, мотиваційні, емоційні та інші особистісні якості, що притаманні обдарованим людям [3].

Є інші дослідники, які розглядають залежність розвитку творчої обдарованості студентів від зовнішніх умов, власне соціальних впливів. Ними виступає вишівське навчання та виховання, освітнє середовище загалом [1; 9]. У цих умовах особистість студента виступає, як правило, об'єктом, на який впливають зовнішні педагогічні фактори: стандартизований зміст навчальних програм, рутинний характер навчально-виховного процесу, стереотипні дії викладацького складу, усталені форми і методи навчання. Проте обдарований студент має бути суб'єктом творення і самотворення, оскільки є активним діячем, ініціатором свого особистісного становлення.

У дисертаційних дослідженнях сучасних вітчизняних авторів у галузі психології [12; 13; 14] розроблялись підходи до вирішення проблеми розвитку обдарованості студентів. Зараз робляться спроби методичних розробок моделей актуалізації здібностей, нахилів, інтелекту, мислення творчої особистості в освітньому середовищі. Проаналізувавши різні наукові розробки щодо розвитку обдарованості, зупинимось на основних положеннях, які вони висувають:

1) особистісно-актуалізуючий підхід (запропонований для розвитку творчої обдарованості студентів вищих технічних навчальних закладів (далі – ВТНЗ)) [12]. Він передбачає:

- цілісне психологічне уявлення про творчу особистість студента як систему певних психологічних властивостей, що визначаються, розвиваються й актуалізуються у професійній підготовці та діяльності;

- розроблення та використання комплексу методів визначення, вивчення, усвідом-

лення творчого потенціалу особистості молодшої людини. Це передбачає виявлення особливостей обдарованого студента як суб'єкта творчості, визнання його суб'єктивного досвіду творчості як основи професійної підготовки і діяльності у сфері науки і техніки;

- забезпечення такого визначення індивідуально- та соціально-психологічних властивостей особистості на найвищому рівні її прояву, яке дає змогу прогнозувати творчі досягнення студентів, виявляти та запобігати втратам творчого потенціалу, надавати адекватну допомогу в здійсненні креативного розвитку у навчанні та творчій професійній діяльності.

Часто обдарованість може не виявлятися в очевидних досягненнях, бути латентною, тобто прихованою від самої людини та її оточення, через що складниками означеного підходу є актуалізація та самоактуалізація творчої обдарованості, переведення її з потенційного в реальний, актуальний стан та подальший розвиток і використання. Адже, як указує Н. Лейтес, «не завжди обдарованість людини, яка росте у звичайних умовах навчання, сама собою дозріває і розквітає. Є категорія дітей, чий «дрімаючий» інтелект потребує активної стимуляції, внутрішні сили якого потрібно власне пробудити» [15];

2) середовищний підхід (орієнтується на вивчення умов для розвитку обдарованості особистості, яка навчається, і створення найбільш комфортного середовища для реалізації її творчого потенціалу).

За словами дослідників М. Тадеєвої та М. Воронко, «до певного рівня талант може сам рости, а коли він уже пробивається в соціум, то йому потрібна підтримка» [16]. Прибічник цього підходу О. Лукашевич переконаний, що обдарованість – це здатність до визначених досягнень, які можливі завдяки підтримці відповідних здібностей у правильно організованому середовищі [17].

Б. Блум уперше висунув ідею про те, що сприяння розвитку талантів в академічному навчанні має деякі закономірності. Він визначає декілька факторів середовища, які можуть вплинути на прояв та розвиток здібностей особистості:

- підтримка в сім'ї;
- викладання відповідної дисципліни на високому рівні;
- багатий досвід соціальних контактів;
- стимулювання мотивації досягнення у своїй галузі [7].

Із цього слідує, що освітнє середовище (як чинник розвитку обдарованості) має розглядатись складною багаторівневою системою [9];

3) особистісно-середовищний підхід (орієнтований на розвиток обдарованості як процесу та результату тісної взаємодії закладених природних можливостей особистості та оточуючого сере-

довища, опосередкованого її провідною діяльністю). Підтвердження цьому знаходимо у деяких авторів. Г. Гулько вважає, що «кожна дитина є окремою складноутвореною особистістю і супровід її включає багато аспектів: педагогічний, соціальний, виховний, психологічний, здоров'язберігаючий, які мають бути інтегровані в єдину систему, працювати злагоджено і взаємно доповнювати один одного» [18]. На думку Н. Вінник, «багатоаспектна обдарованість дитини зумовлена розвитком її особистісних якостей у взаємодії з факторами оточення, що на кожному віковому етапі об'єднуються в інтегральні характеристики (внутрішні фактори, підсистеми). Вони визначають оптимальне функціонування і розвиток не лише окремих сторін обдарованості, а й психічний розвиток обдарованої дитини в цілому» [19]. Із цього слідує, що внутрішні психічні якості обдарованої особистості визначають розвиток її обдарованості і вони ж самі є об'єктом цього розвитку.

Зрозуміло, що розвиток обдарованості має носити індивідуальний характер для кожного студента, вимагаючи розкриття психологічних особливостей. У дослідженнях Н. Лейтеса обґрунтовано, що певній віковій категорії притаманні властиві тільки їй характеристики інтелектуальних здібностей, рівень потреб та інтересів, емоційного реагування, характер взаємин із ровесниками та дорослими людьми, особливостей прояву поведінки у різних ситуаціях тощо [15].

Вищезгадані твердження корелюють із думкою Н. Вінник, за якої обдарованість може розглядатися не лише «закритою системою» її внутрішньої структури, але й динамічною «відкритою системою», що здатна змінюватися під впливом внутрішніх та зовнішніх детермінант [19].

Різномісність науково-психологічних підходів із питань дослідження проявів обдарованості можна простежити також у контексті закордонних досліджень. Сучасні дослідження американських науковців, за переконаннями М. Гальченко, вказують на те, що обдарована молодь виявляє високі здібності до інтелектуальної, творчої та/або мистецької сфер, володіє надзвичайними лідерськими здібностями або проявляє себе у специфічних академічних напрямках. Тому вони вимагають діяльності, що не представлена у навчальному закладі [8].

Зважаючи на це, розвиток обдарованих студентів у США відбувається в основному через інноваційно-орієнтоване навчання [8]. Як стверджують автори Гласер і Рабінович, обдарована особистість не зможе користуватись знайденою стратегією повною мірою, поки її не буде відкрито представлено педагогом [9]. Тому основне завдання начального закладу – це відкрите представлення стратегій мислення в розмаїтті змісту та завдань, що досі є проблемною сферою в системі освіти США [8].

Значна увага приділяється розвитку здібностей та мотивації до творчості обдарованих. Вивчаючи розвиток обдарованої особистості, Р. Шнайдер у своїх роботах вказує на те, що виняткова успішність базується на багатій платформі знань, засвоєних через довготривалий процес вмотивованого навчання. У цьому вбачається роль навчального закладу, який забезпечує ресурсами та доступом до поглиблених знань та підтримує мотивацію кожного студента [20]. Дж. Гетзелз і П. Джексон у своєму порівняльному дослідженні «високоінтелектуальних» та «висококreatивних» учнів довели, що креативним школярам притаманна висока мотивація. Інші здібні учні відзначалися дещо нижчим рівнем мотивації, тому не мали видатних досягнень, окрім високих оцінок [20]. М. Фрайзер, у свою чергу, дотримується протилежної точки зору, згідно з якою всі учні з високими здібностями від народження потребують допомоги від сім'ї, школи, суспільства для повного розкриття власного потенціалу в різноманітних напрямках креативного процесу генерування ідей [20]. Неспроможність цих зовнішніх сил забезпечити підтримку обдарованих дітей є причиною зниження практичного таланту, через що учні перестають вважатись обдарованими і не підлягають під спеціальні програми розвитку.

Однак існують й інші фактори розвитку обдарованості й талантів. Наприклад, згідно з дослідженнями М. Морлока, В. Фелдмена, Дж. Пломіна та Р. Шнайдера, феномен вундеркіндів не є наслідком виключно оточення, хоча його важливість неможливо недооцінити [20]. Б. Блум, дослідивши ранні роки життя всесвітньо відомих обдарованих особистостей, а також звернувши увагу на їхніх вчителів і батьків, зробив висновок, що підтримка оточення відіграла критичну роль у долі обдарованості на етапі її виявлення [7]. Крім того, вчений виявив спільні риси, притаманні обдарованим дітям: 1) прагнення великого обсягу роботи для досягнення високого рівня чи стандарту; 2) конкуренція серед аналогічно обдарованих товаришів та прагнення бути найкращим; 3) здібність до швидкого засвоєння нових засобів, ідей чи процесів. Таким чином, М. Гальченко, виходячи з аналізу американських досліджень, переконливо доводить, що і спадковість, й оточення доповнюють обдарованість і талант [8].

Тому в Австралії підтримується визначення Управління освіти Сполучених Штатів (Marland, 1982), що визначає обдарованих і талановитих учнів / студентів такими, «...які мають видатні здібності, здатні до високої продуктивності й потребують диференційованих освітніх програм (окрім тих, що надаються регулярними програмами шкіл)» [5]. Концепція обдарованості в сучасній Австралії є плюралістичною, поєднуючи досвід загальноприйнятих визначень обдарованості Дж.

Марланда, Дж. Рензуллі та Е. Танненбаума, прийнятих в освітній політиці та практиці. Ці визначення окреслюють широке коло критеріїв, що охоплюють успішність та потенційну успішність у багатьох галузях, забезпечуючи прояв (окрім інтелектуальних) художнього, драматичного, музичного талантів тощо [5]. Намагаючись зрозуміти те, чому деяким обдарованим і талановитим молодим людям вдається реалізувати власний потенціал, а інші не можуть досягти таких же результатів, учений Д. Гоулмен зазначає, що рівень IQ складає лише 20% із факторів, які визначають життєвий успіх. Також він стверджує, що академічні «розвідки» мають мало спільного з емоційним життям. Фактори, охоплюючи і той, який він називає емоційним інтелектом, становлять більшу частину успішного життя людини. Учений стверджує, що є різні способи бути розумним та досягти успіху, а емоційний інтелект є одним із них. Емоційний інтелект охоплює самоусвідомлення й імпульсивне керування, наполегливість, старанність, самомотивацію, співчуття та соціальну виразність [5].

Не менш цікавий підхід до розв'язання проблеми обдарованості запропонований у Японії. Повага до людини, її суб'єктивності пронизує життєдіяльність японців. В освітній стратегії держави головний акцент робиться на тому, що кожна дитина є цінністю (незалежно від характеристик та здібностей). Гуманістичний принцип проголошує те, що «...необдарованих дітей не існує». Обдарованість сприймається не чимось унікальним, закладеним природою, а тим, що можливо розвинути у більшості [6]. Таким чином, важливі чинники раннього розвитку дітей у Японії створюють передумови становлення здібностей і талантів у студентські роки, зокрема створення сприятливих умов для розвитку дитини з перших днів народження; симулювання психічних пресів, функцій головного мозку, рухової активності; заохочення пізнавальних інтересів малюка; забезпечення зразків творчої, культурної поведінки, педагогічного професіоналізму вихователів та батьків; створення розвивального середовища; ранній розвиток здібностей та соціальної взаємодії.

Ф. Карнес та К. Стефенс зазначають, що багато європейських країн підтримують обдарованих. У Іспанії законодавством обдаровані учні розглядаються однією з груп з особливими освітніми потребами [1]. У законодавстві більшості кантонів Швейцарії обдаровані учні також належать до груп з особливими потребами [9]. В освітньому законодавстві Угорщини та Румунії згадуються обдаровані учні. Проте у Великобританії в законодавстві не згадується обдарованість чи обдаровані учні, відсутні опубліковані нормативні акти та рекомендації щодо освіти обдарованих [1].

Відомо, що студенти зі східно-азійських країн демонструють краці академічні успіхи.

Хоча в Китаї відсутня загальнонаціональна система роботи з обдарованими, але започатковано багато програм (переважно в середній освіті) для обдарованих. Уряд Тайваню ініціює та фінансує спеціальні освітні програми, зокрема для обдарованих. Такі програми значно розширились останніми роками. У Японії немає урядових програм для обдарованих дітей. Тому що ця культура не заохочує виділення дітей на підставі індивідуальних відмінностей. Акцент робиться більше на зусиллях, аніж на природних здібностях [9].

У Канаді розвивається інклюзивна освіта обдарованих. Батьки та громадські організації в різних провінціях країни суттєво впливають на організацію та зміст програм для обдарованих. Відповідно до рекомендацій міністерства освіти Нової Зеландії, всі школи мають звітувати про те, яким чином вони задовольняють потреби обдарованих та талановитих учнів. Освітнє законодавство Австралії від 1999 року забезпечує організаційну основу навчання обдарованих. Додатково у 2001 році австралійський сенат прийняв національну стратегію освіти обдарованих, на засадах якої здійснюється координація програм у всій країні [11].

Загалом, підходи закордонних науковців із питань змісту обдарованості, особливостей її прояву та шляхів розвитку співзвучні з результатами численних вітчизняних наукових досліджень. Беззаперечним є той факт, що кожна обдарована особистість – це індивідуальність, яка потребує особливого психологічного підходу, з орієнтуванням на умови, в яких вона має розвиватись. Тому сприяння розвитку обдарувань студентів потребує організації спеціальних умов навчання. Часто для таких студентів вони не створюються, оскільки вважаються відповідальними та досить мотивованими, щоб працювати самостійно. Проте обдаровані студенти мають унікальні освітні потреби, які мають задовольнятися навчальними закладами якнайповніше.

У будь-якому разі організація навчально-виховного середовища для обдарованих студентів не є можливою без методів активізації навчально-пізнавальної діяльності. Незважаючи на спільність основних цілей та завдань у проблемі розвитку обдарованої молоді, в різних країнах існують національні традиції в теорії та практиці організації роботи з обдарованими дітьми та студентами.

Спираючись на вищенаведені дані, досягаємо чіткого розуміння того, у чому все-таки полягає значення психологічної підтримки розвитку обдарованих, адже це не формування запрограмованих зовні якостей, властивостей та особливостей особистості обдарованого студента, а створення умов для всебічного розгортання можливостей його психіки. Без індивідуалізації цей процес не є можливим.

**Висновки.** У роботі проаналізовано стан вивченості проблеми розвитку творчої обдарованості в психологічній теорії та практичній діяльності навчальних закладів вищої освіти в Україні та за кордоном і окреслено соціально-психологічні чинники розвитку обдарованості студентів. З'ясовано, що важливою умовою та необхідним складником життєвого шляху обдарованої особистості є її всебічний індивідуальний розвиток, а також підтримка її обдарувань і творчого потенціалу в найближчому оточенні, які тісно корелюють між собою. Тому психологічний зміст розвивального впливу на обдарованість передбачає двоєдину мету – урахування особистісних (індивідуальні особливості) та соціальних чинників (освітнє середовище), які визначають функціонування обдарованої особистості.

#### Література:

1. Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості: монографія / Р. Семенова, Л. Музика, Д. Корольов та ін. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 228 с.
2. Карпова І. Розвиток творчо обдарованої особистості: метод. рекомендації / за ред. професора А. Й. Капської. Чернігів: Вид-во ЧДІПСТП, 2009. 80 с.
3. Шевчишена О. Психолого-педагогічний супровід обдарованої дитини у загальноосвітньому навчальному закладі: науково-метод. посібник. Хмельницький: ОІППО, 2016. 237 с.
4. Варій М. Психологія особистості: підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 608 с.
5. Міленіна М. Форми роботи з обдарованими дітьми в Австралії. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2015. № 5 (36). С. 68–73.
6. Біла І. Досвід становлення талантів в Японії. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2015. № 11 (42). С. 59–61.
7. Кабанець М. Соціально-педагогічна підтримка обдарованої молоді: досвід Великої Британії. Наук. праці Донецького нац. техн. ун-ту. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2012. Вип. 2. С. 12–22.
8. Гальченко М. Досвід підтримки та розвитку обдарованих дітей у Сполучених Штатах Америки. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2015. № 3 (34). С. 77–81.
9. Корольов Д. Теоретичні засади дослідження освітнього середовища для обдарованих у зарубіжній науці. Актуальні проблеми психології. 2013. Т. 6, Вип. 9. С. 46–61.
10. Антонова О. Концепція навчання обдарованих студентів у вищих педагогічних навчальних закладах. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, про-

- блеми: Зб. наук. пр. Вип. 23. Київ – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010. С. 228–233.
11. Одаренные дети: Пер. с англ. / Общ. ред. Г. Бурменской и В. Слущкого. Москва: Прогресс, 1991. 376 с.
  12. Періг І. Особистісно актуалізуючий підхід у розвитку творчої обдарованості студентів вищого технічного навчального закладу. Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наук. пр. ІПППО АПН України. 2006. № 1. С. 228–238.
  13. Пінчук Н. Психологічні умови розвитку технічно обдарованої особистості в підлітковому віці. Вісник післядипломної освіти. Зб. наук. праць. Київ: Геопринт, 2007. Вип. 6. С. 180–186.
  14. Кабанова Д. Навчання й виховання обдарованих студентів. Наукові записки кафедри педагогіки. Харків, 2013. Вип. 32. С. 89–93.
  15. Лейтес Н. Возрастная одаренность школьников: учеб. пособие. Москва: Академия, 2001. 320 с.
  16. Тадеєва М., Воронко М. Професійна підготовка вчителя до роботи з обдарованими дітьми в умовах сучасної школи. Обдаровані діти – інтелектуальний потенціал держави: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 21 верес. 2010 р.). Київ: Київський інститут обдарованої дитини, 2010. С. 257–261.
  17. Лукашевич О. Технічна обдарованість : ціннісна регуляція розвитку. Обдарована дитина. № 2. 2002. С. 17–23.
  18. Гулько Г. Психологічна профілактика неврозів обдарованих підлітків. Сучасні погляди на актуальні питання педагогічних та психологічних наук: Зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 грудня 2014 р., м. Одеса). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. С. 9–12.
  19. Вінник Н. Психологічні особливості особистісного розвитку інтелектуально обдарованих старшокласників. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2015. № 12 (43). С. 73–77.
  20. Getzels J., Jackson P. Creativity and intelligence. New York: Wiley. 1962. 118 p.

**Безпалко А. И. К проблеме развития одаренных студентов: опыт в Украине и за рубежом**

*Работа посвящена проблеме развития одаренности – особо важной категории жизненного пути талантливой личности. Проанализированы и обобщены научные подходы и современные разработки в поиске психологических закономерностей развития личностной одаренности. Освещены найденные в психологической литературе особенности развития одаренной личности в украинском образовательном пространстве и за рубежом. Обобщен опыт развивающего влияния на одаренных студентов в условиях отечественных и зарубежных учебных заведений высшего образования и обоснована актуальность проблемы психологического сопровождения развития одаренности.*

**Ключевые слова:** одаренная личность, жизненный путь личности, развитие одаренного студента, психологические факторы развития, учебно-воспитательная среда, психологические условия развития одаренности.

**Bezpalko A. I. To the problem of the development of gifted students: the experience in Ukraine and abroad**

*This work is devoted to the problem of the development of giftedness as a particularly important category of the life path of a talented person. Scientific approaches and modern developments in search of psychological regularities of development of personal giftedness are analyzed and generalized. The features of the development of gifted personality in Ukrainian educational space and abroad are found in psychological literature. The experience of developing influence on gifted students in the conditions of domestic and foreign educational institutions of higher education is generalized and the urgency of the problem of psychological support of development of giftedness is proved.*

**Key words:** gifted personality, life path of personality, development of gifted student, psychological factors of the development, educational environment, psychological conditions of the development of giftedness.



Д. О. Бігунов

здобувач кафедри педагогічної та вікової психології  
Рівненський державний гуманітарний університет

## БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОНЯТТЯ «КОНФЛІКТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ»

*У статті була зроблена спроба виокремити та проаналізувати різні точки зору на поняття «конфліктність особистості». Також наводяться та розглядаються рівні цього поняття. Зазначається, що конфліктність особистості може виконувати як конструктивну, так і деструктивну функцію в міжособистісному спілкуванні.*

**Ключові слова:** *конфлікт, комунікант, конфліктність особистості, поведінка у конфлікті, конфліктостійкість, рівні конфліктності.*

**Постановка проблеми.** У контексті збільшення рівня конфліктності в нашому суспільстві розв'язання міжособистісних конфліктів так чи інакше важливе для будь-яких сфер діяльності. Оскільки вагомим фактором конфлікту є особистості комунікантів, то варто звертати увагу на психологічні особливості. Однією з таких особливостей, що детермінують зародження, динаміку і кінцевий результат розвитку конфлікту, є конфліктність особистості.

Успішна взаємодія особистості у конфлікті є вагомим чинником у розв'язанні проблеми підтримання психологічного здоров'я людини, що зумовлює актуальність дослідження конфліктності особистості. На жаль, незважаючи на все розмаїття досліджень, ця проблема не отримала повного висвітлення.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Незважаючи на значну кількість наукових праць провідних учених, які описують особистість суб'єктом довольної активності (А. Адлер, Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Е. Еріксон, О. М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, З. Фрейд та ін.), розглядають сутність міжособистісної конфліктності (А.Я. Анцупов, Й. Клар, І.С. Почекаєва, Дж.Г. Скотт, К. Хорні, А.І. Шипілов та ін.) та формулюють методологічні положення психологічного вивчення та подолання конфліктів (А.Я. Анцупов, Ф.М. Бородкін, Ф.Ю. Василюк, Я.Л. Коломінський, І.Н. Коряк, Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель, К.Н. Поліванова, Н.В. Чепелєва та ін.), залишається певне коло питань, які потребують додаткового опрацювання.

**Мета статті** – розглянути та проаналізувати різні психологічні підходи до поняття «конфліктність особистості».

**Виклад основного матеріалу.** Аналіз наукової літератури показує, що в психології немає однозначного визначення поняття «конфліктність особистості», що ускладнює як використання цього терміна, так і його теоретичне й емпіричне вивчення.

Уперше поняття «конфліктність особистості» ввів у психологію З. Фрейд, вважаючи, що людина є конфліктною за своєю природою, оскільки в ній борються неусвідомлювані бажання, які мають двоїтий характер. Саме з дією цих суперечливих мотивів він пов'язував психологічні механізми конфліктності [15]. Водночас А. Адлер уважав, що навколишній світ людини агресивний, а захищеність особистості перед ним, відчуття власної неповноцінності й недосконалості є головним джерелом конфлікту, оскільки вони зумовлюють прагнення людини переважати над іншими [1].

Проте В. Мак-Дугалл, С. Сигеле та ін. стверджують, що людям притаманні інстинкти виживання, стадності, страху та самоствердження за рахунок інших. Хоча ці інстинкти і неусвідомлені, однак вони дуже впливають на спрямованість активності особистості, зумовлюючи її конфліктність. За В. Мак-Дугаллом, ці інстинкти успадковуються, що забезпечує стабільність конфліктності поведінки. Водночас інстинкт боротьби за виживання забезпечує існування і розвиток [17].

На думку К. Хорні, ворожість людини є її природною реакцією на ворожий світ. Автор характеризує конфліктність характеристикою невротичної особистості, коли «людина невротично реагує на таку життєву ситуацію, яка у здорової людини взагалі б не викликала жодного конфлікту» [16, с. 291].

Отже, конфліктність найчастіше розглядається негативною якістю, наявністю якої визначає схильність особистості до деструктивних конфліктів.

Іншу точку зору пропонує І.М. Свириденко, розуміючи під конфліктністю стійкі, повторювані особливості поведінки особистості в конфлікті (як конструктивні (конфліктостійкість), так і деструктивні (власне конфліктність)). Автор пропонує розглядати три типи поведінки особистості в конфлікті: агармонійну пасивну (пасивна конфліктність), агармонійну активну (активна конфліктність) і гармонійну (конфліктостійкість) [12].

Аналогічне трактування дають О.В. Наконечна, Г.А. Шевчук і А.С. Шевчук, описуючи континуум, на одному з полюсів якого знаходиться конфліктність, а на іншому – конфліктостійкість особистості [8]. Цю думку підтримує й М.С. Міріманова, хоч і зазначає, що протилежним полюсом конфліктності є толерантність [7].

Деякі дослідники розглядають рівні конфліктності особистості. Так, у дослідженні І.С. Почекаєвої зазначається, що в процесі розвитку особистості змінюється і конфліктність. Ця зміна відбувається поетапно, що дозволяє виділити такі рівні конфліктності: елементарний, формальний, конформний, рівень дотримання нейтралітету, достатній, оптимальний [9]. Вартим уваги є той факт, що авторка робить акцент на когнітивному й емоційному аспекті конфліктності. Крім того, на наш погляд, виділення оптимального рівня конфліктності свідчить про те, що І.С. Почекаєва не розглядає конфліктність абсолютно негативною якістю особистості.

Рівні конфліктності (високий, середній та низький) виділяє також у своєму дослідженні О.О. Рильська, яка виявила психологічні особливості висококонфліктної особистості й визначила залежність конфліктності від індивідуально-типологічних властивостей і деяких особливостей структури особистості [11].

Однак усі зазначені підходи, як правило, протиставляють напрями взаємодії особистості з оточуючими. Зазвичай вони розглядають або готовність людини до розуміння інших, визнання права на власну думку, рішення або прагнення бути домінуючою стороною у взаємовідносинах, що поєднується з готовністю піти на конфлікт у разі невідповідності зовнішньої ситуації власним бажанням і цінностям. У першому випадку говорять про прояв у спілкуванні низької конфліктності (толериантності, конфліктостійкості), у другому – про конфліктність (або її високий рівень). Таким чином, мається на увазі певна дихотомія поведінки людини: вона або толериантна, або конфліктна, або знаходиться десь між цими крайніми позиціями.

Безумовно, такий лінійний підхід є досить зручним для класифікації стилів міжособистісного спілкування, але він не відображає всієї глибини і складності поведінки людини в соціальній взаємодії. Як доречно зазначає А.С. Силаков, така однозначність неприйнятна під час розгляду феномена конфліктності: суб'єкт, який класифікується дослідником конфліктним, не завжди обиратиме конкурентний спосіб взаємодії, з іншого боку, толериантна особистість не завжди буде погоджуватися з правом іншого на його образ думок, варіант дій [13].

Зі сказаного випливає, що однозначне пояснення тієї чи іншої активності людини лише з точки зору ситуаційного або ж особистісного підходу буде некоректним. Як указував С.Л. Рубінштейн, «зовнішні умови не прямо і безпосередньо визна-

чають кінцевий результат, а заломлюючись через дію внутрішніх умов, власну природу цього тіла або явища. При цьому внутрішні умови виступають причинами (проблема саморозвитку, саморуку, рушійні сили розвитку, джерела розвитку знаходяться в самому процесі розвитку як його внутрішні причини), а зовнішні причини виступають умовами, обставинами» [10, с. 129].

Слід зазначити, що поряд із поняттям «конфліктність особистості» в психології розглядаються і схожі категорії: «конфліктна особистість», «конфліктогенна особистість», «конфліктна поведінка», «схильність до конфліктної поведінки», «конфліктний потенціал особистості» тощо.

Крім того, вартою уваги є думка Дж.Г. Скотт щодо конфліктних особистостей, яка зараховує їх до категорії «важких», маючи на увазі людей, з якими спілкування є ускладненим, тобто конфлікти з якими легко виникають, але складно вирішуються. Так, учена, посилаючись на класифікацію Р.М. Бремсона, який виокремив і охарактеризував у книзі «Спілкування з важкими людьми» такі типи, як агресори, скаржники, мовчуни, суперпоступливі/конформісти, вічні песимісти, всезнайки та нерішучі [18], додає до списку максималістів, невинних брехунів, приховуючих, несправжніх альтруїстів [14].

Водночас Ф.М. Бородкін і Н.М. Коряк визначають загальні характеристики й основні типи конфліктних особистостей (демонстративний, ригідний, некерований, надточний, безконфліктний, цілеспрямовано конфліктний), що провокують або посилюють конфліктні відносини [4]. Конфліктні особистості, на думку авторів, характеризуються різкою відмінністю від партнерів за своїми психологічними характеристиками (наприклад, якщо конфліктна особистість повільна і ґрунтова, то її буде дратувати чиясь метушливість і поспіх); недоліком загальної культури та психологічної культури спілкування.

Вартим уваги є те, що, визначаючи поняття «конфліктна особистість», Д. Бар-Тал, Й. Клар та А. Кругланські мають на увазі людину з підвищеною схильністю до сприйняття ситуацій конфліктними або схильну до конфліктного реагування на ті чи інші обставини [19]. Проте Є.В. Буртова вважає, що конфліктні особистості відіграють особливу роль у генеруванні конфліктів, багаторазово прискорюють процес розвитку конфліктної ситуації в негативному напрямі [5], а В.І. Андрєєв дає таке визначення: «Конфліктна людина – це та, яка частіше за інших створює і залучає інших у конфлікти і конфліктні ситуації» [2].

На думку О.О. Бодальова, конфліктною є особистість, яка через певні свої властивості є ініціатором багатьох негативних або деструктивних конфліктів, а також володіє схильністю залучатися до конфліктів, створених іншими [3].

На думку Р.М. Грановської, розрізняють людей незалежних (тих, хто вперто зберігає свої особисті цінності без нав'язування іншим) і конфліктних (які вважають за необхідне нав'язати свої цінності всім оточуючим). Серед конфліктних часто зустрічаються авторитарні особистості, які слабо усвідомлюють свої негативні властивості. Їхні життєві цінності полягають у досягненні зовнішнього успіху і престижу. Конфліктна особистість несприятливо впливає на психологічний клімат у групі. Однак автор не виключає і кореляції конфліктності з творчими здібностями, що сприяє вирішенню групою нестандартних завдань [6].

**Висновки.** Підсумовуючи описане вище, варто зазначити, що конфліктність можна визначити інтегративною якістю особистості, що є сукупністю компонентів і виявляється в потребі пошуку конфліктних ситуацій, яка характеризує особистість, з одного боку, нездатною прийняти точку зору опонента і знайти конструктивне рішення для запобігання переростання конфліктної ситуації в інцидент (деструктивна функція конфліктності), а з іншого – прояв конфліктності сприяє актуалізації соціальної сміливості, комунікативних та організаційних схильностей суб'єктів спільної діяльності (конструктивна функція конфліктності). Отже, конфліктність особистості може виконувати як конструктивну, так і деструктивну функцію в міжособистісному спілкуванні.

Таким чином, конфліктність особистості є однією з особистісних якостей, що зумовлюють зародження, динаміку і кінцевий результат розвитку конфлікту. Під час використання понять «конфліктність», «конфліктна особистість» більшість авторів розуміють високий рівень конфліктності, характеризуючи його негативною якістю, що визначає частоту вступу в конфлікти. Однак цей підхід не дає можливості визначити особистісні якості, які складають структуру конфліктності, і чітко визначити її функції (як конструктивні, так і деструктивні) в міжособистісній взаємодії. Крім того, більш детального висвітлення потребують питання про вплив конфліктності на продуктивність комунікативної діяльності, про механізми і умови її актуалізації. Набуває також значимості проблема визначення технологій, які сприяють формуванню конструктивної конфліктності особистості, а також оцінки ефективності. Більш докладно ці явища будуть проаналізовані в подальших наших публікаціях.

#### Література:

1. Адлер А. Индивидуальная психология и развитие ребенка. Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2017. 166 с.
2. Андреев В.И. Деловая риторика. Москва: Народное образование, 1995. 208 с.
3. Бодалев А.А. Психология общения: избранные психологические труды. Москва: МПСИ, МОДЭК, 2002. 256 с.
4. Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. Внимание – конфликт! Новосибирск: Наука, 1989. 190 с.
5. Буртовая Е. В. Конфликтология. Москва: ЮНИТИ, 2002. 504 с.
6. Грановская Р.М. Творчество и конфликт в зеркале психологии. Санкт-Петербург, «Речь», 2006. 416 с.
7. Мириманова М. С. Конфликтология. Москва: Академия, 2004. 320 с.
8. Наконечная О.В., Шевчук Г.А., Шевчук А.С. Психологические детерминанты конфликтности подростков. Ярославский педагогический вестник. 2002. № 2. С. 15–23.
9. Почекаева И.С. Культура поведения в конфликте – как ее формировать. Воспитание школьников, 2009. № 2. С. 34–38.
10. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 512 с.
11. Рыльская Е.А. Влияние свойств личности учителя на особенности его конфликтов в педколлективе: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Казань, 1996. 18 с.
12. Свириденко И.Н. Конфликтность личности с разными уровнями зрелости: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Екатеринбург, 2007. 23 с.
13. Силаков А.С. Конфликтность и толерантность: две грани или разные направления пути личности? Психология человека в современном мире. Том 1. Комплексный и системный подходы в исследованиях психологии человека. Личность как субъект жизненного пути (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.) / Отв. ред.: А.Л. Журавлев, В.А. Барабанщиков, М.И. Воловикова. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. С. 309–311.
14. Скотт Дж.Г. Конфликты, пути их преодоления. Киев: Внешторгиздат, 1991. 190 с.
15. Фрейд З. Психология бессознательного. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 198 с.
16. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. Москва: Айрис-Пресс, 2004. 464 с.
17. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер, 2014. 607 с.
18. Bramson R.M. Coping with Difficult People. N.Y.: Dell Publishing, 1988. – 240 p.
19. Klar Y., Bar-Tal D., Kruglanski A. Conflict as a Cognitive Schema: Toward a Social Cognitive Analysis of Conflict and Conflict Termination. The Social Psychology of Intergroup Conflict / Ed. by W. Stroebe et al. Berlin, Heidelberg, 1988. P. 73–85.

**Бегунов Д. А. Многоаспектность психологического понятия «конфликтность личности»**

*В статье была сделана попытка выделить и проанализировать различные точки зрения на понятие «конфликтность личности». Также приводятся и рассматриваются уровни этого понятия. Отмечается, что конфликтность личности может выполнять как конструктивную, так и деструктивную функцию в межличностном общении.*

**Ключевые слова:** конфликт, коммуникант, конфликтность личности, поведение в конфликте, конфликтоустойчивость, уровни конфликтности.

**Bihunov D. O. Multidimensionality of the Notion “Conflictability of Personality”**

*The article makes an attempt to distinguish and analyze different points of view on the concept of “conflictability of personality”. The levels of this concept are also given and considered. It is also noted that conflictability of personality can perform both constructive and destructive function in interpersonal communication.*

**Key words:** conflict, communicant, conflictability of personality, behaviour in conflict, conflict resistance, levels of conflictability.

**К. М. Калениченко**аспірант кафедри психології розвитку  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

## ПОБУДОВА ПРОГРАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ УКРАЇНИ

*У статті описані психологічні аспекти відсутності прагнення до саморозвитку і пізнання себе у працівників Державної служби зайнятості України. За результатами дослідження (53 особи) розроблена програма психологічного супроводу для кадрового резерву ДСЗУ. Акцент зроблений на такі показники, як орієнтація в часі, креативність і пластичність поведінки, емпатія, управління емоціями, прийняття відповідальності за свої емоції, мотивація досягнення.*

**Ключові слова:** особистісний розвиток, перенавчання, інноваційне навчання, психологічний супровід, мотивація досягнення.

**Постановка проблеми.** Одним із пріоритетів сьогоденної України є прагнення побудувати інформаційне суспільство, орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток. Суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя. Це зумовлено процесом інтелектуалізації, який активно проникає в життя людей, насичуючи його розумовою діяльністю. Змінюються тенденції на ринку праці, вимоги до кандидатів. Крім стандартного інтелектуального потенціалу будь-якої (професійної) діяльності, стають важливими науковий, творчий та інноваційний компоненти, що своєю чергою вимагає додаткового аналізу та переосмислення необхідних компетенцій та особистісних якостей держслужбовців, особливо їх кадрового резерву. [4, с. 31–45]. Стосовно осіб, що працюють у секторі освіти (вчителі, викладачі, педагоги та інші), то у законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», в «Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції до європейського освітнього простору» висвітлено вимоги до якості професійної підготовки майбутніх вчителів, яка має забезпечувати особистісно-професійний розвиток майбутнього педагога на засадах особистісної педагогіки [3]. Саме тому працівник Державної служби зайнятості України повинен бути здатним до активного сприйняття нового, до безперервного особистісного та професійного самовдосконалення.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема саморозвитку особистості, звичайно, не є новою. Своє відображення вона знайшла у працях таких психологів-гуманістів,

як К. Роджерс та А. Маслоу. У контексті теорії Роджерса тенденція до саморозвитку – це процес реалізації людиною протягом усього життя свого потенціалу з метою стати повноцінно функціуючою особистістю. Намагаючись досягти цього, людина проживає життя, наповнене сенсом, пошуками і хвилюваннями. За С.Л. Рубінштейном («Основи загальної психології», 1946), особистість є носієм свідомості і визначається своїм ставленням до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей. Це ставлення реалізується в діяльності людини. Саморозвиток особистості є одним із проявів діяльнісної сутності людини, який спрямований на активну зміну самого суб'єкта. Це внутрішня духовно-практична діяльність суб'єкта, в результаті якої змінюється його внутрішній світ. Але далеко не кожна особистість прагне саморозвитку, і це питання є актуальним саме для сучасників. На погляд Фрізіна М.А. [7, с. 293–296], в основу психологічної готовності до саморозвитку закладаються особистісна автономія, прийняття ситуацій невідзначеності, новизни як ресурсу для самозмін, самовдосконалення. Тобто, для саморозвитку повинні бути певні умови та психологічна зрілість. Проблеми особливостей створення, продуктивного функціонування та розвитку соціальних організацій, специфіки практичної роботи психолога в організаціях та розробки питань психологічного забезпечення індивідуальної кар'єри працівника з вищою освітою в аспекті аналізу її основних етапів і кар'єрних орієнтацій активно розроблялися українськими вченими, зокрема Власовою О.І. та Никоненко Ю.В. [1, с. 398]. Проблеми особистісного та професійного розвитку кадрового потенціалу проаналізовано та висвітлено в публікаціях сучасних зарубіжних авторів, таких як Валикас А., Ігнатова В., Коджа Є., Зубкова А., Причард, Ю. та інших.

**Мета статті.** Описати та обґрунтувати етапи побудови програми психологічного супроводу саморозвитку працівників Державної служби зайнятості України.

**Виклад основного матеріалу.** Державна служба зайнятості призначена для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки і перепідготовки, працевлаштування та соціальної підтримки тимчасово непрацюючих громадян [5]. До складу Служби входять центри зайнятості різного рівня підпорядкування, центри організації професійного навчання і професійної переорієнтації населення та інспекції з контролю за додержанням законодавства в сфері зайнятості населення.

Відповідно до призначення державна служба зайнятості виконує ряд таких функцій: аналіз і прогноз попиту та пропозиції на робочу силу; консультування громадян (власників підприємств, установ і організацій або уповноважених ними органів, які звертаються до служби зайнятості) щодо можливості одержання роботи і забезпечення робочою силою; щодо вимог, які висуваються до професії; надання допомоги громадянам у підборі гідної роботи і власникам підприємств, установ і організацій або уповноваженим ними органам у підборі необхідних працівників тощо.

Також однією із важливих функцій працівників державної служби зайнятості є психологічна підтримка безробітного. Сучасний кадровий менеджмент державної служби зайнятості, як і будь-якої іншої державної служби, має відповідати обов'язковим вимогам (модулям компетенції кадрів), а саме:

– працівник Служби має володіти прийомами методичної компетенції або мати здібності до сприйняття та інтерпретації інформації, структурування проблем, системного мислення, розуміти та використовувати організаційні та соціальні зв'язки, що виникають в процесі трудової діяльності колективу;

– працівник Служби повинен бути соціально компетентним; мати здатність до спілкування, співробітництва, вирішення конфліктів, здатність керувати співробітниками і підтримувати зовнішні комунікації [2, с. 26–30].

Завдання фахівців у системі державної служби зайнятості полягає не лише у виконанні певних функціональних обов'язків, а й у наданні відповідних соціальних послуг, які мають відповідати умовам сучасного виробництва та управління. Зокрема фахівець ДСЗУ має володіти сучасними інформаційними технологіями; уміти адаптуватися до швидких змін ринку праці, сприймати та впроваджувати нові форми роботи; бути готовим до прийняття власного рішення з метою досягнення стратегічних цілей організації.

Таким чином, професійні психологічні якості працівника (інспектора) Державної служби зайнятості, що впливають із його функцій, пов'язані з комунікативністю, порядністю, здатністю до колективної праці та наявністю організаційних здібностей.

Відповідно до цього психологічні служби на етапах професійного відбору та професійної підготовки працівників (інспекторів) Державної служби зайнятості повинні виявити та розвинути вищезгадані якості. Але за результатами дисертаційного дослідження «Чинники особистісного саморозвитку працівників державної служби зайнятості України» на базі Інституту підготовки кадрів ДСЗУ в досліджуваних групах було виявлено низьку готовність до саморозвитку та до пізнання себе. [4, с. 31–45].

Існують різні причини такої низької зацікавленості. Серед зовнішніх причин можна відзначити організацію робочого процесу в Державній службі зайнятості України. Сьогодні усі працівники ДСЗУ працюють згідно вимог Єдиної технології обслуговування незайнятого населення в центрах зайнятості України (ЄТОНН). ЄТОНН, по суті, є описом функціональних процесів надання послуг безробітним громадянам. [6, с. 231]. Тобто, у працівників існує чітка покрокова інструкція дії з прописаним часом. З одного боку – це позитивний чинник: із введенням стандартів ЄТОННу пришвидшився час реакції на заявки безробітних, та з іншого боку – таке чітке виконання посадових інструкцій виключає потребу в саморозвитку, креативності, емоційного інтелекту, пластичності поведінки та іншому. Що, як ми виявили, є необхідним складником у професійній діяльності працівника (інспектора) Державної служби зайнятості.

Для виявлення внутрішніх причин відсутності прагнення до саморозвитку і пізнання себе було проведено емпіричне дослідження на базі Інституту підготовки кадрів ДСЗУ. Було застосовано такі методи:

- 1) П'ятифакторний особистісний опитувальник (Р. МакКрає, П. Коста);
- 2) Самоактуалізаційний тест – САТ;
- 3) Тест на діагностику мотивації досягнення (А. Мехрабіан);
- 4) Тест на культуру (КНУ ім. Тараса Шевченка);
- 5) Тест на Емоційну самосвідомість (діагностика інтраперсонального емоційного інтелекту).

У дослідженні взяли участь 53 особи, що переважають на психолога. 38 з них не мають вищої освіти, що складає майже 72% досліджуваних. При цьому 33 особи працюють, 14 мають часткову зайнятість, і 6 не працюють. Вік досліджуваних варіюється від 19 до 43 років.

Крім особистісних та культурних особливостей досліджуваних, особливу увагу привертають

їх результати щодо самоактуалізаційного рівня, емоційної самосвідомості та способу мотивації досягнення. Дані за цими показниками були обрані для демонстрації, оскільки вони чутливі до зовнішніх впливів і можуть змінюватися шляхом тренування, навчання, саморозвитку тощо. Стосовно рівня самоактуалізації особистості досліджуваного, на Рис.1 видно, що загальний рівень самоактуалізації складає 44 бала. Це статистична норма, але для нас цікавими є дані окремо за шкалами. Найнижчі результати маємо за шкалами «Креативність» (28 зі 100 можливих) та «Пізнавальні потреби» (18 зі 100 можливих). Низький бал за шкалою «Креативність» характеризує низьку вираженість творчої направленості особистості. Щодо Пізнавальних потреб, то такі показники можна характеризувати, як відсутність потреби отримання нових знань.

Також шкали «Креативність» і «Пізнавальні потреби» у тандемі свідчать про негативне ставлення досліджуваних до пізнання загалом. Орієнтація у часі «набрала» 23 зі 100 можливих балів. Низький бал за шкалою свідчить про дискретне сприйняття свого життєвого шляху та орієнтації особистості на певний часовий відрізок. Стосовно ж шкали «Пластичність поведінки», то тут маємо 36 зі 100 можливих балів.

Таблиця 1

	N	Мінімум	Максимум	Середнє
Мотивація Досягнення	53	57	163	95,28
N валідних (загалом)	53			

Мотивація досягнення у досліджуваних, як видно з Таблиці. 1, нижча за середню і дорівнює 95 із 210. Ці результати досліджуваних загалом співвідносяться з показниками за шкалою «Пізнавальні потреби» і свідчать про низьку мотивацію досягнення. Також, як видно з Рис. 2, переважна кількість досліджуваних керується мотивом уникнення невдачі, а не мотивом досягнення успіху.

Наступним важливим компонентом дослідження є вираженість емоційної самосвідомості (EI) досліджуваних. З Таблиці 2 бачимо таку вираженість емоційної самосвідомості: за шкалою Диференціація емоцій – 6 з 10; Вираження емоцій – 6 з 10; Емпатія – 3 з 10, що свідчить про низьку емпатійність. Досліджуваним важко зрозуміти почуття інших людей, співчувати або розділяти біль близької людини. Управління емоціями фіксуємо 3 з 10. В емоційно заряджених ситуаціях почуття переважають у діях досліджуваних, емоції стають на заваді раціональній поведінці.

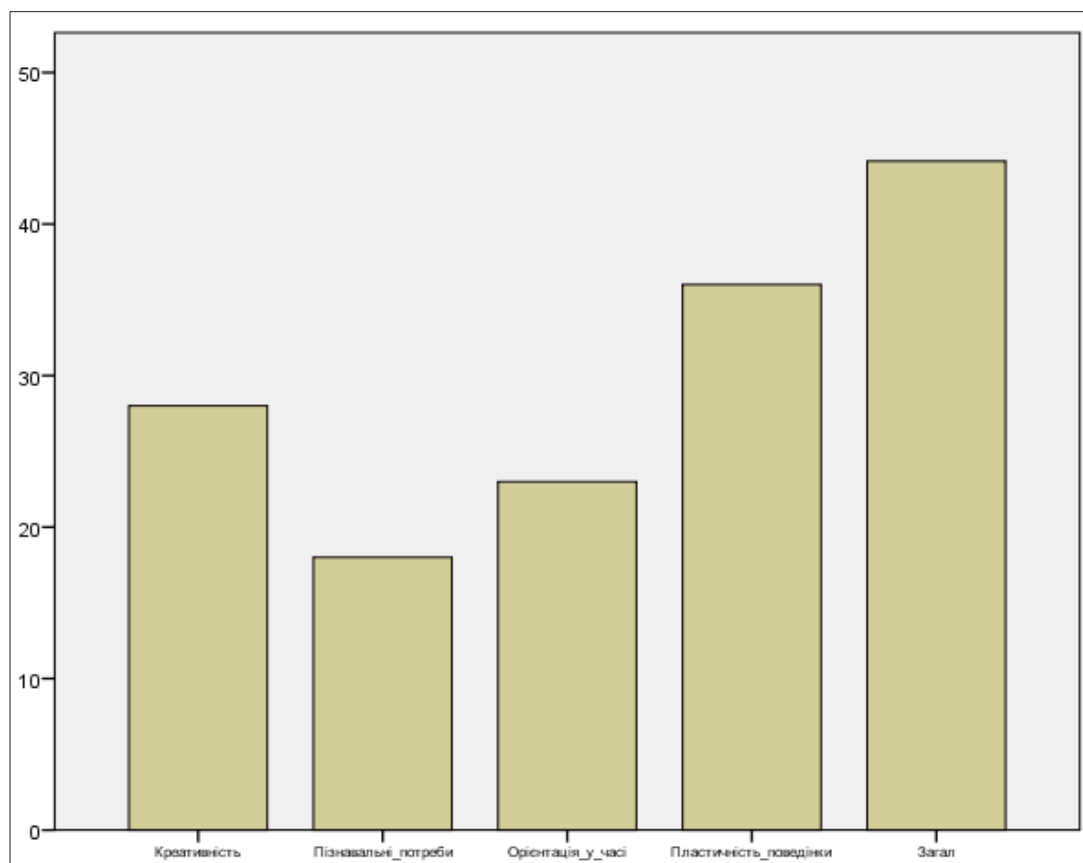


Рис. 1 Середні показники рівня самоактуалізації

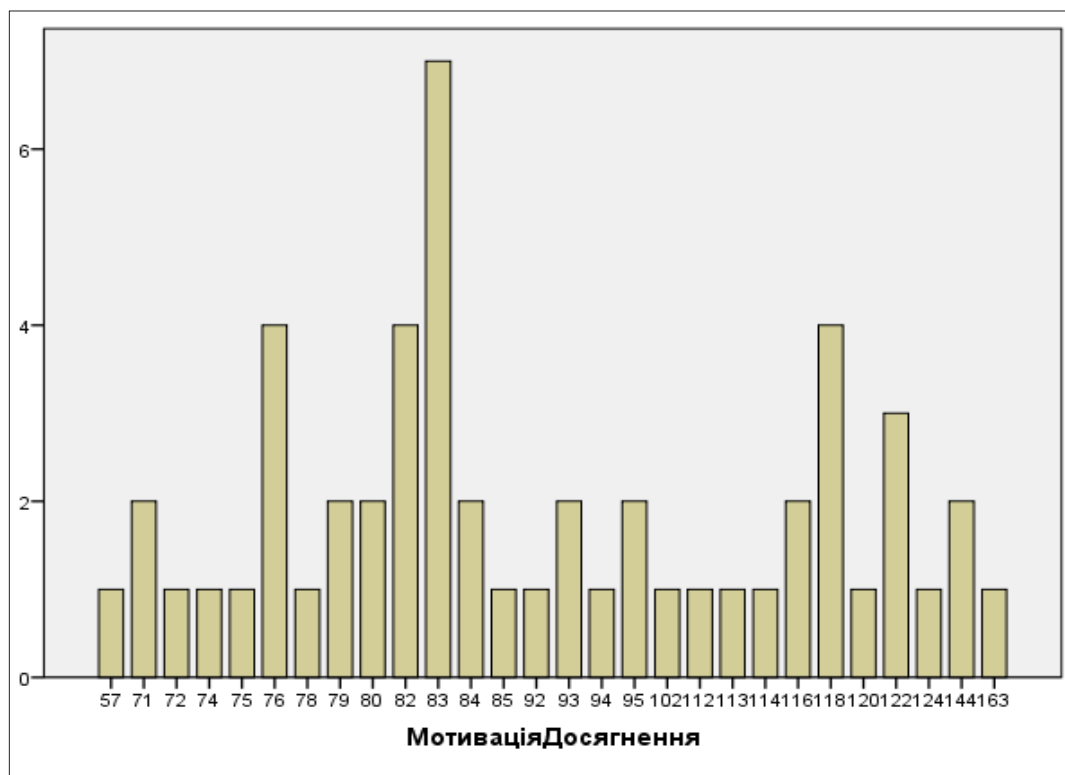


Рис. 2 Ранг показника Мотивації досягнення

Прийняття відповідальності за свої емоції – 3 з 10. Тобто досліджуваним притаманна думка, що все, що трапляється у їхньому житті, – це збіг обставин, який від них не залежить. Згідно результатів можемо припустити, що у своїй майбутній управлінській діяльності досліджувані будуть стикатися з великою кількістю непорозумінь і труднощами у спілкуванні з підлеглими, оскільки ЕІ пов'язаний із тим, наскільки ми схильні співпрацювати в команді.

Таблиця 2

## Вираженість ЕІ

	N	Мінімум	Максимум	Середнє
Деференціація Е	53	4	9	6,15
Вираження Е	53	3	8	5,85
Емпатія	53	1	5	2,96
Управління Е	53	1	6	2,92
Відповідальність за Е	53	1	5	2,85
N валідних	53			

Таким чином, в результаті організації робочого процесу в ДСЗУ та сформованої внаслідок цього особистості працівника ДСЗУ можемо зробити висновок, що розробляти програму психологічного супроводу варто саме для кадрового резерву. Оскільки кадровий резерв – це співробітники організації, що володіють потенціалом розвитку і плановані на горизонтальні і вертикальні переміщення, конкретні посади, їм не просто «бажано», а «необхідно» володіти вищезгаданими особистими

стисними та психологічними компетенціями, одна з яких прагнення до особистісного саморозвитку. Тобто, головною задачею є розробка програми психологічного супроводу для кадрового резерву Державної служби зайнятості України.

Під час формування складників програми психологічного супроводу передбачено орієнтацію на структуру свідомості особистості, яка за основними параметрами складається з:

- 1) усвідомлення людиною близьких і віддалених цілей, мотивів свого «Я» («Я, як діючий суб'єкт»);
- 2) усвідомлення своїх реальних і бажаних якостей («Реальне Я» та «Ідеальне Я»);
- 3) пізнавальні, когнітивні уявлення про себе («Я, як спостережуваний об'єкт»);
- 4) емоційне, чуттєве уявлення про себе.

Також побудова програми спирається на результати емпіричного дослідження, а саме на низькі показники за наступними шкалами:

- низька орієнтація в часі, креативність і пластичність поведінки;
- занижені показники за шкалами Емпатія, Управління емоціями, Прийняття відповідальності за свої емоції;
- низька мотивація досягнення.

Мета програми – створення умов для переходу особистості резервіста до самостійного саморозвитку і самовдосконалення в умовах організованого робочого процесу. Результатом



психологічного супроводу стане нова життєва якість – пластичність, тобто здатність самостійно пристосовуватися до життєвих обставин та готовність до саморозвитку протягом життя.

Програма психологічного супроводу кадрового резерву Державної служби зайнятості України запропонована у форматі циклу вебінарів, оскільки це зручний сучасний спосіб навчання в умовах неможливості зібрати велику кількість слухачів в одному місці та в один час. Програма передбачає три блоки:

1. Технології управління часом;
2. Особистісний розвиток керівника;
3. План індивідуального розвитку.

Кожен з блоків складається з 2-х тем по два вебінари, які проходять один за одним (Пр. Вт-Ср). Загалом курс передбачає висвітлення таких тем, як Постановка цілей, Основи таймменеджменту та проектного планування, Лідерство, як особистісний розвиток керівника, Розвиток емоційного інтелекту та креативності, Технології управління змінами, Побудова плану індивідуально розвитку. У межах кожного блоку передбачено завдання для самопідготовки (для чого окремо складено список рекомендованої літератури). Для кращого засвоєння інформації тривалість одного вебінару не має перевищувати 60 хвилин. Тривалість курсу складає п'ять тижнів (з розрахунку проведення 2-х вебінарів на тиждень).

**Висновки і пропозиції.** Однією з умов успішного вирішення завдання розвитку особистості резервіста ДСЗУ є їх психологічний супровід з метою формування прагнення до постійного особистісного самовдосконалення протягом усієї професійної діяльності. Програма психологічного супроводу завдяки комплексному підходу і творчому ставленню дозволяє створити зовнішні та внутрішні умови для саморозвитку особистості кадрового резерву Державної служби зайнятості України. Основними змістовними характеристиками структури саморозвитку особистості працівника ДСЗУ виступають пізнавальні уявлення про себе, мотиваційно-вольні компоненти, орієнтація в часі та постановка цілей, креативність і пластичність поведінки, розвинений емоційний інтелект. Ці компоненти включені в програму психологічного супроводу саморозвитку кадрового резерву ДСЗУ і визначають спрямованість та динаміку саморозвитку особистості, а також рівень зріло-

сті особистісних компонентів. Їх гармонійне поєднання та розвиток дає можливість людині перетворити себе, організувати самостійну діяльність за власним самовдосконаленням. Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні ефективності програми психологічного супроводу саморозвитку кадрового резерву Державної служби зайнятості України шляхом її впровадження у навчальний процес Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України, кафедри психології та соціальної роботи.

#### Література:

1. Власова О.І., Никоненко Ю.В. Соціальна психологія організацій та управління. К.: Центр учбової літератури, 2010. 398 с.
2. Дмитрієв-Заруденко В.В. (Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, м. Київ) Модулі компетентності в практиці діяльності державної служби зайнятості. Ринок праці та зайнятість населення. Соціолого-психологічні аспекти праці та зайнятості. 2010 № 3. С. 26–30.
3. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/537-16>.
4. Калениченко К.М. Інтелектуалізація праці як психологічна передумова особистісного розвитку осіб, що перенавчаються у Державній службі зайнятості. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» 2018. № 1, Т. 2. С. 31–45. URL: [http://pj.kherson.ua/file/2018/psychology\\_01/ukr/part\\_2/7.pdf](http://pj.kherson.ua/file/2018/psychology_01/ukr/part_2/7.pdf)
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 1991 р. № 47 «Про затвердження Положення про державну службу зайнятості».
6. Ринок праці та зайнятість населення: проблеми теорії та виклики практики: кол. моногр. / Ред.-координатор. М.В. Туленков. К.: ІПК ДСЗУ. 2010. С. 231.
7. Фризен М. А. Психологическая готовность к саморазвитию у младших подростков. «В путь за непознанным...»: материалы XXXIII Крашеник. чтений / М-во культуры Камч. края, Камч. краевая науч. б-ка им. С. П. Крашенинникова. Петропавловск-Камчатский, 2016. С. 293–296

**Калениченко К. М. Построение программы психологического сопровождения сотрудников Государственной службы занятости Украины**

*В статье описаны психологические аспекты отсутствия стремления к саморазвитию и познания себя у работников Государственной службы занятости Украины. По результатам исследования (53 человека) разработана программа психологического сопровождения для кадрового резерва ГСЗУ. Акцент сделан на такие показатели, как ориентация во времени, креативность и пластичность поведения, эмпатия, управление эмоциями, принятие ответственности за свои эмоции, мотивация достижения.*

**Ключевые слова:** личностное развитие, переобучение, инновационное обучение, психологическое сопровождение, мотивация достижения.

**Kalenychenko K. M. Construction of psychological support program for employees of the State Employment Service of Ukraine**

*The article deals with the psychological aspects of the lack of self-development and self-knowledge among the employees of the State Employment Service of Ukraine. According to the results of the study (53 persons) a program of psychological support of the personnel reserve of the SESU was developed. The emphasis is on such indicators as: time orientation, creativity and plasticity of behavior, empathy, emotion management, acceptance of responsibility for one's emotions, motivation for achievement.*

**Key words:** personal development, retraining, innovative training, psychological support, achievement motivation.

**Є. С. Кушмирук**аспірант кафедри психосоматики та психологічної реабілітації,  
викладач кафедри психосоматики та психологічної реабілітації  
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

## ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

*У статті аналізуються сучасні дослідження психологічного благополуччя особистості дошкільника. Розглянуто вплив батьків та вихователів на розвиток психологічного благополуччя дошкільника. Зазначені важливі фактори психологічного благополуччя дітей дошкільного віку.*

**Ключові слова:** психологічне благополуччя, дошкільний вік, родинні стосунки, вплив вихователя на дошкільника.

**Постановка проблеми.** Психологічне благополуччя почали досліджувати в Україні наприкінці ХХ століття. Вітчизняні вчені, переймаючи досвід закордонних дослідників, зазначають, що для розвитку гармонійної особистості необхідно приділити особливу увагу вивченню психологічного благополуччя (ПБ) саме дошкільного віку.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Дослідження психологічного благополуччя, емоційного благополуччя, психічного здоров'я та психологічного розвитку дошкільника проводили вітчизняні (В.В. Іванова, Ю.І. Кашлюк, О.М. Мельникова, А.А. Теплюк та інші) та зарубіжні науковці (Л.П. Александрова, И.П. Сопрун, Я.И. Павлоцкая, В.А. Петровский, А.Д. Кошелева, В.И. Перегуда, О.А. Шаграева та інші). Дослідження показали, що особистість з високим рівнем психологічного благополуччя відзначається доброзичливими відносинами до батьків, адекватним ставленням до себе, впевненістю у власних силах, своїй значущості, позитивним відношенням до оточуючого світу та оптимістичними поглядами на майбутнє. Аналізуючи праці дослідників, нам стало відомо, що усі автори схиляються до думки, що дошкільний вік – час інтенсивного розвитку дитини. За 4 роки дитина проходить шлях від малюка, який відчуває труднощі, до дитини, яка може контролювати свої рухи, емоції, здатна висловлювати думки та взаємодіє з соціумом. Насамперед такі зміни пов'язані з інтенсивним розвитком мозкових структур. Дошкільний період відрізняється активізацією міжгіпокампальних систем, які впливають на забезпечення полісенсорної, міжмодальної емоційно-мотиваційної інтеграції [12, с. 140]. Дошкільний вік відзначається етапом розвитку когнітивних, емоційних та вольових процесів, вторинних психічних функцій та мовлення. Дитина починає усвідомлювати власну значущість та свої можливості, відбувається накопичення досвіду, досягнення в ігровій, навчальній та предметній діяльності. Дитина набуває здатність до рефлексії.

**Мета статті.** Дослідити умови формування психологічного благополуччя особистості дошкільного віку.

**Виклад основного матеріалу.** Дошкільний вік обумовлюється розширенням соціальних рамок – дитина має бути активною, оскільки відбувається розв'язання нових завдань та формування нових навичок. Фасилітуючими засобами є похвала та винагорода за успіхи. Цей віковий етап характеризується розвитком відчуття власної важливості, діти помічають, що їх сприймають та зважають на них. Це відображається в іграх [3, с. 5]. Для розвитку соціальної активності дитини та здатності до гармонічного самовираження необхідно прагнути до вільного використання дитиною більше слів, які позначають емоції та відчуття у процесі створення психологічно благополучного середовища процесу виховання та навчання [2, с. 145].

О.М. Мельникова зазначає, що ПБ починає відігравати велике значення у житті дитини-дошкільника через грандіозні зміни у її фізичному та психічному розвитку: з'являються певні якості, розвиток та вдосконалення яких відбувається протягом життя. Тому саме цей віковий період є одним із найголовніших етапів формування особистості. Дошкільний вік обумовлюється розвитком соціального інтересу, прагненням бути відповідальною особою та взаємодіяти з соціумом. Гармонія у житті дитини не може не впливати на її благополуччя [8, с. 37].

Я. Павлоцька впевнена, що особлива система відносин особи до себе, світу та оточуючих є одним із головних факторів психологічного благополуччя, до яких входять відносини до інших людей (самостійність, самооцінка в контексті міжособистісних відносин, турбота про іншого, довіра, соціальна адаптація); відносини до світу; відносини до себе (рефлексія власних почуттів та емоцій, поведінки та дій) [9, с. 13]. Л. Куліков зосереджує увагу на наступних чинниках психологічного благополуччя дітей:

- соціальні – задоволення особи власним соціальним статусом, міжособистісними зв'язками;
- духовні – усвідомлення своєї причетності до духовної сторони суспільства, розуміння можливості долучення до сутності та призначення людства, осягнення сенсу життя;
- фізичні – задовільний фізичний стан, добре самопочуття, внутрішнє відчуття комфорту;
- матеріальні – фінансовий аспект власного життя (житлові умови, харчування та інше), стабільність матеріального забезпечення;
- психологічні – гармонія психічних процесів та функцій, відчуття внутрішньої рівноваги та цілісності [7, с. 478].

Своєю чергою Ю. Кашлюк виокремлює наступні основні складові частини та чинники психологічного благополуччя:

1. Задоволеність життям як інтегральна когнітивно-емоційна оцінка.

2. Функціональний статус – психічний і психофізіологічний стан, тобто відсутність негативних переживань, станів, що мають негативні наслідки для організму і психіки, є необхідним складником благополуччя.

3. Ціннісно-мотиваційна сфера як загальна усвідомленість життя, так і індивідуальна система пріоритетів, система координат.

4. Уміння використовувати наявні можливості для досягнення поставлених значущих цілей, а також загальна несуперечливість потреб і можливостей.

5. Соціальне благополуччя вимагає соціальної підтримки, відкритості у взаєминах, відсутності конфліктів, сприятливого соціального оточення, а також благополуччя близьких і значущих людей, безпосередньо пов'язаних з широтою образу Я.

6. Самооцінка і самоствавлення, у тому числі впевненість у власних можливостях під час подолання негативних обставин, прийняття особистої відповідальності за власне життя, відсутність внутрішнього конфлікту.

7. Самоефективність, досягнення визначених цілей і наявність змістотворних перспектив [4, с. 144].

А.Д. Кошелева, В.І. Перегуда та О.А. Шаграєва виокремлюють наступні умови емоційного комфорту чи дискомфорту дітей дошкільного віку:

- стан здоров'я дитини;
- особливості взаємодії дитини з дорослим;
- особливості взаємодії дитини з іншими дітьми у групі;
- емоційні умови, загальний уклад життя у дитячому садочку;
- умови у сім'ї [6, с. 56].

Сім'я відіграє головну роль у створенні психологічного благополучного середовища для розвитку особистості. Діти не можуть відмежувати власні переживання, пов'язані з ситуацією вдома або у дитячому садочку. Взаємодія вихователів та батьків є обов'язковою для створення комфорт-

них умов для повноцінного розвитку дошкільника [1, с. 95]. Діти дошкільного віку потребують особливого догляду та уваги, вони напряду залежать від дорослих, які безпосередньо впливають на становлення дитячої особистості. Дорослі не завжди розуміють, наскільки сильно їх особисті якості можуть впливати на розвиток дитини [11, с. 15].

Сопрун І.П. виділяє чотири параметри відносин батьків з дитиною, які максимально впливають на психологічний розвиток та психічне здоров'я дитини:

– батьківський контроль – послідовні, обдумані дії зі сторони батьків, які спрямовані на контроль та модифікацію проявів залежності у дитини, агресивності, а також направлене на засвоєння дитячо-батьківських відносин;

– батьківські вимоги, спрямовані на розвиток здібностей та навичок в інтелектуальній та емоційних сферах, виховання самостійності у дітей;

– способи спілкування з дітьми в ході виховних впливів: батьки обговорюють проблемні питання, щоб досягнути слухняності, використовуючи переконання, прислухаючись до аргументації дитини, замість скандалів, сварок та криків;

– емоційна підтримка: батьки надають своїм дітям відчуття емоційного комфорту, турботи, любові та розуміння, усі дії спрямовані на всебічний розвиток дитини [14].

Наявність всіх чотирьох виділених пунктів впливає на загальне благополуччя дитини.

Гармонія виховального процесу обох батьків надзвичайно важлива для гармонійного розвитку дошкільника. Суперечливість у методах виховання матерів та батьків призводить до не сформованості почуття незалежності та відповідальності, діти бояться нового, присутня імпульсивність, низька самооцінка та відсутній самоконтроль. Дитина важко адаптується та знаходить нових друзів [15, с. 695]. Соціально-психологічний фактор – це гармонійне поєднання сімейних відносин, виховання та взаємин дитини з батьками. Дошкільники мають міцний емоційний зв'язок з батьками. Але це означає потребу у визнанні, відчуттях любові та поваги. Для дітей дошкільного віку цей етап стає визначним у розумінні емоційної взаємодії дорослих: конфлікти між дорослими відіграють роль індикатора небезпеки – дитина не розуміє, як реагувати та починає відчувати почуття провини. Як наслідок – часті суперечки викликають почуття невпевненості, занепокоєння, емоційну напругу, які своєю чергою можуть перетворюватись в компенсаторну поведінку-капризи, істерики та інше.

Відповідно для якісного розвитку індивідуальності та особистісного потенціалу дитини необхідні психологічно комфортні та безпечні умови, де важливу роль відіграє особистість педагога, вихователя, рівень компетентності та стиль виховання [8, с. 37]. На думку Г.М. Бреслава, позитивна самооцінка є одним із головних критеріїв психологічного благополуччя. Особливе значення відіграють пси-

холого-педагогічні умови, що спонукають дитину до розвитку адекватної самооцінки [3, с. 248]. Гармонійна взаємодія родинного впливу та педагогічної діяльності дозволяє поступово формувати комфортні умови для загального розвитку дитини без стресових ситуацій та негативних переживань, що неодмінно позитивно впливає на почуття та психологічне благополуччя дошкільника.

**Висновки і пропозиції.** Все вищезазначене дозволяє зробити висновок, що, враховуючи особливості дошкільного віку, дослідження психологічного благополуччя відіграє неабияку роль у процесі формування гармонійної особистості. Умови, створені родиною та педагогом, є головними для розвитку дошкільника. Тому ми вважаємо, що на цьому віковому етапі дуже важливо приділяти увагу психологічному благополуччю дитини, адже саме цей етап характеризується величезним стрибком як фізичного, так і психологічного розвитку особистості.

#### Література:

1. Александрова Л.П. Психологическое благополучие ребенка как условие успешного развития и обучения. Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве: Сборник статей Уральского государственного педагогического ун-та. Екатеринбург, 2013. С. 93–97.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Аспект Пресс, 2000. 288 с.
3. Иванова В.В. Фактори оптимізації психологічного розвитку дошкільника. Молодий вчений. No 4 (44) квітень, 2017 р. 246–250.
4. Кашлюк Ю.І. Основні чинники, які впливають на психологічне благополуччя особистості. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2016. С. 170–186.
5. Корінна Г.О. Вісник наукової лабораторії «Дошкільна освіта: історія, перспективи розвитку в XXI столітті»: за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф./ [гол. ред. проф. Л.В. Іщенко]. Умань : АЛМІ, 2017. Вип. IV. 61 с.
6. Кошелева А.Д. Эмоциональное развитие дошкольников [Текст] / А.Д. Кошелева, В.И. Перегуда, О.А. Шаграева. М.: Академия, 2003. 167 с.
7. Куликов Л.В. Детерминанты удовлетворенности жизнью Л.В. Куликов. Общество и политика [под ред. В.Ю. Большакова]. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2000. С. 476–510.
8. Мельникова О.М. Вісник наукової лабораторії «Дошкільна освіта: історія, перспективи розвитку в XXI столітті»: за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф./ [гол. ред. проф. Л.В. Іщенко]. Умань: АЛМІ, 2017. Вип. IV. 61 с.
9. Павлоцкая Я.И. Соотношение психологического благополучия и социально-психологических характеристик личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология». Волгоград, 2015. 19 с.
10. Петровский В.А., Калинин В.К., Котова И.Б. Личностно-развивающее взаимодействие. Ростов-на-Дону, 1993. 220 с.
11. Руководство практического психолога: психологическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / Под ред. И. В. Дубровиной. М., 1995. 32 с.
12. Семенович А.В. Введение в нейропсихологию детского возраста: Учебное пособие [Текст]. М.: Генезис, 2005. 319 с.
13. Сиротюк А.Л. Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения [Текст]. М.: ТЦ «Сфера», 2003. 288 с.
14. Сопрун И.П. Взаимоотношение отдельных показателей особенностей эмоциональной сферы детей шести лет, воспитывающихся в разных социально-психологических условиях. Наука і освіта. 2000. No 5. С. 52.
15. Теплюк А.А. Сім'я як первинне джерело психічного здоров'я дитини дошкільного віку. Проблеми сучасної психології. 2013. Вип. 21. С. 692–701. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl\\_2013\\_21\\_63](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2013_21_63).

#### **Кушмирук Е. С. Исследования психологического благополучия личности в дошкольном возрасте**

*В статье анализируются современные исследования психологического благополучия личности дошкольника. Рассмотрено влияние родителей и воспитателей на развитие психологического благополучия ребенка дошкольного возраста. Описаны важные факторы формирования психологического благополучия детей дошкольного возраста.*

**Ключевые слова:** психологическое благополучие, дошкольный возраст, семья, влияние воспитателя на дошкольника.

#### **Kushmyruk Ye. S. Study of psychological well-being personality in preschool**

*The article analyzes modern researches of psychological well-being of a preschooler's personality. The influence of parents and educators on the development of psychological well-being of a child of preschool age is considered. The important factors of formation of psychological well-being of preschool children are described.*

**Key words:** psychological well-being, preschool age, family, teacher's influence on the preschool child.

О. Д. Павлюк

аспірант кафедри психології управління  
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

## МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ

У статті розкрито сутність поняття лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти. Представлено комплекс психодіагностичних методик емпіричного дослідження лідерських якостей майбутніх працівників. Описано процедуру використання обраного комплексу методик для вивчення та дослідження лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти.

**Ключові слова:** лідерські якості, учні закладів професійно-технічної освіти, діагностичний інструментарій для вивчення лідерських якостей.

**Постановка проблеми.** У процесі навчання в учнів поступово формуються та розвиваються лідерські якості, які їм необхідні для навчання, спілкування, процесу соціалізації та у майбутньому – для конкурентоздатної професійної діяльності. У даному сенсі важливою умовою успішної навчальної та професійної діяльності є вміння швидко адаптуватися до викликів сучасності, наполегливо працювати з раповими труднощами, ретельно виконувати необхідні завдання, бути креативним у вирішенні різного роду задач на основі подолання суперечності між уявленнями про професійну діяльність та її реальним втіленням.

Саме тому важливим етапом становлення учнів закладів професійно-технічної освіти, у тому числі як майбутніх фахівців у сфері обслуговування, є розвиток лідерських якостей, під якими розуміємо сукупність стійких особистісних властивостей особистості, що забезпечують позицію лідера у різних формах групової діяльності, можливість впливати на поведінку інших учнів, вести за собою та бути прикладом для них, які проявляються в організаторських здібностях і сприяють ефективній навчально-професійній діяльності [10, с. 6].

Разом з тим, теоретичний аналіз літератури [1; 6; 10; 17; 20; 22] та практики навчання майбутніх кваліфікованих робітників свідчить про недостатній рівень сформованості їхніх лідерських якостей. Однією з причин такого стану речей є недостатня готовність інженерно-педагогічного колективу (далі – ІПК) та практичних психологів закладів професійно-технічної освіти до розвитку тих лідерських якостей учнів, що у майбутньому забезпечать їх конкурентоздатність. Відповідно актуальним уявляється озброєння фахівців системи професійної освіти методами психологічної діагностики й самодіагностики рівнів сформованості лідерських якостей суб'єктів освітнього процесу, які покликані виконувати роль зворотного зв'язку у процесі розвитку цих якостей.

**Мета статті** – визначити та теоретичне обґрунтувати комплекс методик для дослідження лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти.

**Аналіз основних досліджень та публікацій.** Зазначимо, що проблема лідерських якостей особистості вже була предметом уваги дослідників. Вивченням різних аспектів лідерства займалися такі вчені, як Г. Андрєєва, О. Бондарчук, Т. Гавлітіна, Л. Карамушка, І. Кон, Є. Кузьмін, Б. Паригін, А. Петровський, Р. Стогділл, Л. Уманський та ін. Досліджувались лідерські якості особистості представників різних вікових груп і професійних спільнот (О. Бондарчук, Т. Гавлітіна, Л. Карамушка, Н. Семченко, О. Чернишов, Т. Фелькель та ін.), дитячих і юнацьких колективів (Є. Аркін, Л. Артемова, І Волков, Г. Драгунова, А. Залужний, Я. Коломінський, В. Мороз, В. Ягоднікова та ін.). У ПТНЗ – в основному у межах педагогіки накопичено багатий позитивний досвід підготовки висококваліфікованих спеціалістів із середньою освітою. Історико-педагогічні аспекти цієї важливої проблеми відображено у працях вітчизняних вчених (Н. Абашкіної, А. Дьоміна, О. Дубінчук, Н. Ничкало, В. Паламарчука, В. Пікельної, Н. Розенберга, Л. Сергєєва, Н. Талалуєвої, О. Щербак та ін.). Проблеми підготовки кваліфікованих фахівців у галузі управління приділялась увага у дослідженнях (В. Єфремова, О. Кудріна, Т. Литвиненко, В. Маслова, В. Олійника, Ю. Старостіна та ін.).

**Вклад основного матеріалу.** За результатами теоретичного аналізу проблеми формування та розвитку лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти, експертної оцінки практичних психологів та інженерно-педагогічних працівників системи професійної освіти, роботодавців, опитування учнів та їх батьків, було розроблено *модель лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти*, що містить такі компоненти:

1) *гностичний*, що визначає сформованість знань про лідерство, лідерські якості, сучасні та ефективні теорії та стилі лідерства, закономірності розвитку групи та колективу, обізнаність учнів щодо чинників формування лідерських якостей, усвідомлення рівня розвитку власних лідерських якостей та розуміння важливості завдань, які необхідно виконувати для їхнього розвитку;

2) *мотиваційний*, що забезпечує мотивацію успіху, потребу у досягненні поставлених цілей, прагнення до самоствердження та самореалізації;

3) *когнітивний*, що зумовлює логічність, здатність до прогнозування та узагальнення, критичність та розсудливість, творче мислення;

4) *комунікативно-організаційний*, що визначає комунікабельність, тактовність, уважність, ініціативність, енергійність, доброзичливість, вміння працювати у системі зворотного зв'язку, вміння розв'язувати конфлікти та адаптуватися тощо;

5) *особистісний*, що зумовлює адекватну самооцінку, чесність, порядність, надійність, активність, оптимізм, почуття гумору, вимогливість до себе та до інших;

6) *емоційно-вольовий*, що передбачає цілеспрямованість, цілісність і послідовність, наполегливість, відповідальність, рішучість, упевненість у собі, стресостійкість, врівноваженість, готовність до ризику тощо.

Відповідно йдеться про доцільність застосування різноманітних підходів, які дозволять отримати повне уявлення про досліджувані феномени, зокрема: *суб'єктивний* – передбачає здійснення діагностики на основі відомостей, що повідомляють про себе досліджувані в опитувальниках, самоописах особистості, її проявах тих чи інших ситуаціях спостереження; *об'єктивний* – діагностика здійснюється на основі оцінки успішності (результативності) і способу (особливостей виконання тестових завдань); *проективний* – діагностика здійснюється на основі аналізу особливостей інтерпретації зовнішнього безособового, невизначеного (слабко структурованого) матеріалу, який стає об'єктом проєкції [8, с. 5].

При цьому важливо передбачити поєднання строго формалізованих та малоформалізованих засобів діагностики, які доповнюють один одного. *Строгоформалізовані* засоби діагностики (тести, опитувальники) дають можливість отримати інформацію, за допомогою якої можна кількісно та якісно порівняти досліджувані один з одним. Для них характерні регламентація, об'єктивізація і стандартизація процедури. *Малоформалізовані*, діалогічні засоби діагностики (спостереження, бесіди) допомагають досліджувати психічні явища, що мало піддаються об'єктивізації або є мінливими за змістом [4; 7; 11]. В останньому випадку слід урахувати, що якість отриманої інформації у *бесіді* залежить від ступеня встановленого кон-

такту з досліджуваними, надання їм можливості адекватного самовираження, здатності бачити відповідність вербального і невербального проявів, уміння правильно формулювати й вчасно ставити запитання, давати на них відповіді.

Використання *спостереження* при дослідженні лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти зумовлено його особливостями як цілеспрямованого й організованого сприйняття особливостей поведінки досліджуваних з подальшою реєстрацією даних. Організуючи процес спостереження, важливо дотримуватися принципу невтручання у перебіг подій і отримання даних та лише відстежувати їх зміни. Позитивним аспектом спостереження є отримання даних про реальну поведінку та взаємини. Водночас обмеженість методу пов'язана з трудомісткістю та неможливістю фіксації всіх змін, що відбуваються, а також з суб'єктивністю інтерпретації проявів [4; 7]. Найбільш інформативними у контексті спостереження за проявами лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти є ситуації групової взаємодії, в яких виявляються установки учнів та способи їх поведінки у процесі навчально-виховної, практичної, виробничої та тренінгової діяльності. При спостереженні фіксуються такі характеристики: а) ступінь ініціативності, активності, вміння поводити за собою; б) ступінь доброзичливості, відкритості, готовності до конструктивної взаємодії; в) толерантність до інших, особливо у разі повідомлення думок, відмінних від власних поглядів досліджуваних; розуміння і прийняття іншого; г) здатність до прийняття нового; д) активність, здатність до самостійної постановки і досягнення цілей; е) творчий, оригінальний підхід до розв'язання завдань; ж) здатність доводити справу до кінця, відповідальність тощо [8, с. 6].

При фіксації та інтерпретації результатів спостереження важливо врахувати й упередити можливі помилки, а саме:

– помилка, що складається з першого враження про досліджуваного щодо прийняття й оцінювання його подальших проявів;

– гала-ефект (ефект ореола), що ґрунтується на узагальненні поодиноких вражень, що віддзеркалює упередженість спостерігача;

– помилка середньої тенденції (центральної тенденції), пов'язаної зі схильністю орієнтуватися в оцінюванні людини на її типову, так звану середньостатистичну поведінку, а не на особливі, не властиві їй прояви, що відхиляються від звичних;

– логічні помилки (помилки кореляції), пов'язані з оцінюванням однієї ознаки на підставі іншої, що виникла ззовні;

– помилка контрасту, спричинена схильністю спостерігача фіксувати особливості поведінки, протилежні стосовно власних;

– ефект поблажливості, виражений у схильності до позитивного оцінювання того, що відбувається [4; 7 та ін.].

Окрім цього, для вивчення лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти використано метод тестування, поданий у батареї валідних і надійних психодіагностичних методик, що уможливили не лише збір кількісного, а й якісного дослідницького матеріалу з метою подальшого узагальнення, порівняння та виявлення провідних тенденцій.

Вибір методик для використання під час діагностики зумовлений такими міркуваннями:

- валідність методики та її адаптованість до нашого дослідження;
- простота у реалізації та оцінці результатів;
- можливість використання обраних методик у практичній діяльності закладу професійної освіти.

Однією з таких методик є модифікація тесту-опитувальника А. Мехрабіана для дослідження мотивації досягнення, запропонована М. Ш. Магомед-Еміновим, яка використовується для діагностики двох стійких мотивів особистості: мотив досягнення успіху і мотив уникнення невдач. При цьому оцінюється, який із цих двох мотивів у досліджуваного домінує. Тест складається з опитувальника, що має дві форми – чоловічу (форма А) та жіночу (форма Б), складається з ряду тверджень, що стосуються окремих сторін характеру, а також думок і почуттів з приводу деяких життєвих ситуацій. На основі підрахунку сумарного балу визначають, яка мотиваційна тенденція домінує у досліджуваного. Бали усієї вибірки досліджуваних, що беруть участь в експерименті, ранжуються та виділяються у дві контрастні групи: верхні 27% вибірки характеризуються мотивом досягнення успіху, а нижні 27% – уникнення невдач [16, с. 98-102].

При цьому додатковою методикою варто обрати методику Т. Елерса щодо діагностики мотивації особистості до успіху. Тест складається з питань, на кожне з яких потрібно дати відповідь «так» або «ні». Підрахунок балів відбувається за відповідним ключем та інтерпретується мотивація до успіху, чим більша сума балів – тим вищий рівень мотивації. Кількість балів від 1 до 10 свідчить про низький рівень мотивації; від 11 до 16 – середній рівень; від 17 до 20 – помірно високий; вище 21 бала – занадто високий рівень [24].

Для діагностики рівня домагань та рівня самооцінки використовуємо методику дослідження самооцінки Дембо-Рубінштейна. Основне завдання полягає у безпосередньому ранжуванні учнями ПТНЗ низки своїх рис. На горизонтальних лініях потрібно відзначити рівень вираженості у них цих рис. Перевага цього варіанту у тому, що він дозволяє побачити ступінь розвиненості системи осо-

бистісних конструктів і найбільш значущі для учнів критерії, за якими вони оцінюють себе [23].

Кожному досліджуваному пропонується бланк методики, що містить інструкцію та завдання. Обробка проводиться за шістьма шкалами (перша, тренувальна, «здоров'я» не враховується). Кожна відповідь виражається у балах. Як вже зазначалося раніше, довжина кожної шкали 100 мм, відповідно до цього відповіді учнів отримують кількісну характеристику (наприклад, 54 мм = 54 бали). По кожній з шести шкал визначаємо: рівень домагань – відстань у мм від нижньої точки шкали («0») до знаку «х» висоту самооцінки – від «0» до знаку «–»; значення розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою – відстань від знаку «х» до знаку «–», якщо рівень домагань нижче самооцінки, він виражається від'ємним числом. Розрахувати середню величину кожного показника рівня домагань і самооцінки по всіх шести шкалах. Рівень домагань: реалістичний рівень домагань, характеризує результат від 60 до 89 балів. Оптимальний – порівняно високий рівень – від 75 до 89 балів, що підтверджує оптимальне представлення про свої можливості, що є важливим чинником особистісного розвитку. Результат від 90 до 100 балів зазвичай засвідчує нереалістичне, некритичне ставлення учнів до власних можливостей. Результат менше ніж 60 балів свідчить про занижений рівень домагань, він – індикатор несприятливого розвитку особистості. Висота самооцінки: кількість балів від 45 до 74 («середня» і «висока» самооцінка) засвідчує реалістичну (адекватну) самооцінку. Кількість балів від 75 до 100 і вище свідчить про завищену самооцінку і вказує на певні відхилення у формуванні особистості. Завищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими. Така самооцінка може вказувати на суттєві викривлення у формуванні особистості – «закритості для досвіду», нечутливості до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінок оточуючих. Кількість балів нижче 45 вказує на занижену самооцінку (недооцінку себе) і свідчить про крайнє неблагополуччя у розвитку особистості. Ці учні складають «групу ризику», їх, як правило, мало. За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різних психологічних явища: справжня невпевненість у собі і «захисна», коли декларування (самому собі) власного невміння, відсутність здатності і тому подібне дозволяє не докладати жодних зусиль [23].

Для діагностики лідерських здібностей пропонується тест Є. Жарікова, Є. Крушельницького, що складається з 50 тверджень, на які потрібно дати відповідь «так» або «ні». Середнього значення у відповідях не передбачено. Оцінка



результатів тестування проводиться за допомогою ключа до опитувальника. Оцінка лідерства проводиться за сумою балів, а саме: якщо сума виявилася менше ніж 25, то якості лідера виражені слабо. Якщо сума балів у межах від 26-35, то якості лідера виражені середньою мірою, а коли сума балів виявилася від 36-40, то лідерські якості виражені сильно. У випадку, коли сума балів більше ніж 40, то дана людина, як лідер, схильна до диктату [16, с. 316]. Проведення інтерпретації тесту у вивченні лідерських якостей учнів ПТНЗ характеризується здатністю учня бути лідером та багато у чому залежить від розвиненості організаторських і комунікативних якостей.

Для нашої роботи ми використали тест на дослідження комунікативних та організаторських схильностей (КОС – 2) [16, с. 263–265]. Мета обробки результатів – це отримання індексів комунікативних та організаторських здібностей. Для цього відповіді досліджуваного зіставляють із дешифратором і підраховують кількість збігів окремо за комунікативними та організаторськими схильностями. У дешифраторі враховується за рядками розташування номерів питань у бланку для відповідей. У дешифраторі вказані схильності (комунікативні та організаторські), враховуються позитивні та негативні відповіді згідно ключа тесту. Виділяються:  $K_k = K_x / 20$ ;  $K_o = O_x / 20$ , де

$K_k$  – коефіцієнт комунікативних схильностей;

$K_o$  – коефіцієнт організаційних схильностей;

Щоб визначити рівень комунікативних та рівень організаторських здібностей, потрібно порахувати їх коефіцієнти. Коефіцієнти являють собою відношення кількості збігів відповідей тієї чи іншої схильності до максимально можливої кількості збігів, у даному випадку – до 20. Формули для підрахунку такі:  $K_x$  та  $O_x$  – кількість збіжних з дешифратором відповідей, відповідно до комунікативних та організаційних схильностей. У ході аналізу результатів спочатку дають оцінку рівню комунікативних та організаторських схильностей досліджуваного. Для цього користуються шкалою оцінок.

$K_k$	$K_o$	Шкала оцінки
0,10–0,45	0,2–0,55	1
0,46–0,55	0,56–0,65	2
0,56–0,65	0,66–0,70	3
0,66–0,75	0,71–0,80	4
0,75–1,00	0,81–1,00	5

Для діагностики самооцінки лідерства використовували вербальний експрес-тест, що дозволив учням ПТНЗ визначити актуальний рівень прояву лідерства у спільній груповій діяльності. Обробка та інтерпретація результатів проводиться відповідно ключа до тесту та підраховується кількість балів. Підраховується загальна кількість «А» та «Б» відповідей: де високий

рівень лідерства А = 7–10 балів; середній рівень А = 4–6 балів; низький А = 1–3 бали. У випадку великої кількості відповідей «Б» свідчить про низький рівень, або ж деструктивне лідерство [16, с. 391-392].

Для дослідження міжособистісних відносин у групі у нашій роботі використали соціометрію. За допомогою даної методики визначатимемо типологію соціальної поведінки учнів в умовах групової діяльності, характеризуємо соціально-психологічну сумісність учнів у групах.

Разом з офіційною структурою спілкування, що відображає раціональну, нормативну сторону взаємовідносин, у будь-якій соціальній групі завжди проявляється психологічна структура неофіційного чи неформального порядку, яка формується як система міжособистісних стосунків, симпатій та антипатій. Особливості такої структури залежать від ціннісних орієнтацій учасників, їх сприйняття і розуміння один одного, взаємних оцінок та самооцінок. Неформально структура залежить від офіційної структури групи тією мірою, якою учасники підпорядковують свою поведінку цілям та задачам спільної діяльності, правилам рольової взаємодії.

Для соціометричного дослідження важливо, щоб будь-яка структура неформального характеру була спроектована на формальну структуру, систему ділових та офіційних відносин і тим самим впливала на організованість групи, її продуктивність [15, с. 3].

Обробку та інтерпретацію результатів діагностики лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти варто здійснювати за допомогою програми SPSS Statistics.

Загалом, указані методики дають можливість діагностувати рівень розвитку лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти, мотиву досягнення успіху та мотиву уникнення невдач, комунікативних та організаторських схильностей, рівня домагань та рівня самооцінки, діагностики самооцінки лідерства. Використання зазначених методик допоможе більш повно визначити психологічні особливості розвитку лідерських якостей в учнів закладів професійно-технічної освіти на етапі професійної підготовки.

**Висновки.** На даному етапі розвитку системи закладів професійно-технічної освіти актуальним є дослідження та розвиток професійно важливих якостей, у тому числі лідерських, що сприяє успішності учнів закладів професійно-технічної освіти у соціумі, досягненню важливих результатів у практичній діяльності тощо.

Доцільним при цьому є поєднання строгоформалізованих (опитування й тестування) та малоформалізованих (спостереження й бесіда) засобів психодіагностики діагностики гностичного, мотиваційного, комунікативно-організаційного,

когнітивного та особистісного компонентів лідерських якостей.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Подальше дослідження даного питання передбачає збір кількісного та якісного дослідницького матеріалу, його узагальнення, порівняння і виявлення провідних тенденцій щодо розвитку лідерських якостей учнів закладів професійно-технічної освіти на етапі їх професійного навчання.

#### Література:

1. Алфімов Д. В. Зміст феномену «лідерські якості особистості». Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. Класич. приват. ун-т. Запоріжжя: [б. в.], 2010. Вип. № 11 (64). С. 44-51
2. Басіна А. В. Типи лідерів / Басіна А. В Освітній менеджмент: навчальний посібник / за ред. Л. Даниленко, Л. Карамушки. К.: Шкільний світ, 2007. С. 163-166.
3. Бутківська Т. В. Ціннісний вимір соціалізації учнів. Педагогіка і психологія. 1997. № 1 (14). С. 130-137.
4. Бурлачук Л. Ф Психодіагностика. 2-е изд. СПб: Питер, 2011. 384 с.
5. Буряк Т. П. Сучасні підходи до лідерства. К.: Наук. думка, 2009. 200 с.
6. Василькова О. І. Дослідження особистісних характеристик лідерів навчальних груп ПТУ. Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. К.: Гнозис, 2003. Т. 5, ч. 4. С. 73-77.
7. Еникеев М. И. Психологическая диагностика: стандартизир. Тесты. М.: Приор, 2003. 288 с.
8. Комплекс психодіагностичних методик дослідження професіоналізму педагогічних працівників / О. І. Бондарчук, Т. М. Гавлітіна, Л. М. Смольська, В. М. Вронська. Київ-Рівне, 2017. 23 с. URL: <http://umo.edu.ua/spiljna-z-goippo-laboratorija-psikhologhiji-profesionalizmu> . Дата звернення:13.05.2018
9. Кристофер Е., Смит Л. Тренінг лідерства. СПб: Питер, 2001. 320 с.
10. Мороз В. П. Організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07. Старобільськ, 2015. 20 с.
11. Осьодло В. І Особливості психологічної діагностики суб'єкта професійної діяльності. Філософські та психологічні проблеми освіти. URL: [www/kpi.kharkov.ua/archive/Наукова\\_періодика/Tipuss/2012\\_1/Osyold.pdf](http://www/kpi.kharkov.ua/archive/Наукова_періодика/Tipuss/2012_1/Osyold.pdf). – Дата звернення: 17.03.2018
12. Пашукова Т. И., Допира А. И., Дьяконов Г. В. Психологические исследования: Практикум по общей психологии для студентов педагогических вузов: учеб. пособие. М.: Изд-во Институт практической психологии, 1996. 127 с.
13. Педагогічна книга майстра виробничого навчання: навчально-методичний посібник / Н. Г. Ничкало, В. О. Зайчук, Н. М. Розенберг та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. 2-ге вид., доп. К.: Вища школа, 1994. 383 с.
14. Професійна освіта: словник: навч. посіб. / Т. Шоутен, Л. І. Даниленко, О. І. Зайченко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. К.: Вища школа, 2000. 380 с.
15. Психологические тесты: в 2 т. / Под ред. А. А. Карелина. М.: ВЛАДОС, 2003. Т. 2. 248 с.
16. Самооценка лидерства / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М., 2002. 400 с. С. 98-102.
17. Сергеева Л. М. Формування управлінських навичок в учнів вищих професійних невиконавчої сфери: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04. Університет менеджменту освіти. К., 2000. 18 с.
18. Социальная психология / М. Ю. Горбунова. М.: Изд. ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006. 223 с.
19. Татенко В. О. Психологічні ознаки професіоналізму. Психологічні перспективи. 2003. Вип. 4. С. 161-166.
20. Тітова Г. В. Підготовка майбутніх вчителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей учнів основної школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2016. 224 с.
21. Фелькель Т. Г. Психологічні умови розвитку лідерських якостей у майбутніх науково-педагогічних працівників: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10 – організаційна психологія. К., 2013. 20 с.
22. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія та методика виховання. ПУПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2005. 28 с.
23. Яньшин П. В. Клиническая психодиагностика личности: учеб.-метод. пособ. 2-е изд., испр. СПб: Речь, 2007. С. 320.
24. Одогов Ю. Г., Руденко Г. Г., Апенько С. Н., Мерко А. И. Мотивация персонала: учеб пособие. Практ. задания (практикум). М.: Альфа-Пресс, 2010. 640 с.

---

**Павлюк О. Д. Методика исследования лидерских качеств учащихся учреждений профессионально-технического образования**

*В статье раскрыта сущность понятия лидерских качеств учащихся учреждений профессионально-технического образования. Представлен комплекс психодиагностических методик эмпирического исследования лидерских качеств будущих работников. Описана процедура использования выбранного комплекса методик для изучения и исследования лидерских качеств учащихся учреждений профессионально-технического образования.*

**Ключевые слова:** лидерские качества, ученики заведений профессионально-технического образования, диагностический инструментарий для изучения лидерских качеств.

**Pavlyuk O. D. Methodology of studying the leadership qualities of students of vocational education institutions**

*The article reveals the essence of the concept of leadership qualities of students of vocational education institutions. The complex of psychodiagnostic methods of empirical research of leadership qualities of future employees is presented. The procedure of using the selected set of techniques for studying and researching the leadership qualities of vocational education institutions students is described.*

**Key words:** leadership qualities, students of institutions of vocational education, diagnostic tools for studying leadership qualities.

**Г. М. Свіденська**кандидат психологічних наук,  
доцент кафедри психології  
Донбаський державний педагогічний університет

## ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ НА ЕТАПІ ПЕРЕХОДУ ВІД ПІДЛІТКОВОГО ДО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

*У статті виносяться на розгляд деякі аспекти проблеми формування самосвідомості особистості на етапі переходу від підліткового до юнацького віку. Визначено роль і значення різних складових самосвідомості у процесі життєвого самовизначення юнаків і дівчат. Запропоновано власний методичний підхід до розвитку активної рефлексії в юнацькому віці. Розглянуто особливості впливу характеру взаємодії у системі «психолог (учитель) – підліток» на стимуляцію внутрішніх ресурсів самостворення особистості.*

**Ключові слова:** самосвідомість, особистісне зростання, вікова криза, розвиваюча взаємодія.

**Постановка проблеми.** Проблема активності особистості є надзвичайно складною психологічною проблемою, яка має філософську і, відповідно, психологічну історію її розробки у вітчизняній і світовій науці. Наявні зараз особливості суспільних взаємовідносин розвіяли ілюзію єдиної спільної для всіх людей активності, виявився різний рівень її розвитку, різна спрямованість, різна виразність, оскільки постало питання практичного характеру, як підвищити активність людей. Виникла необхідність аналізу того, які об'єктивні умови були неадекватні справжній активності людей, які обставини призвели до своєрідних психологічних втрат у розвитку особистості та її активності.

У сучасній психологічній науці проблеми самосвідомості, самооцінки особистості, внутрішнього світу людини та її переживання себе активним суб'єктом у спілкуванні зі світом посідають провідне місце. Аналіз публікацій свідчить, що питання про зміст та функції самосвідомості викликає гострі суперечки у філософській та психологічній літературі. Представники природно-наукового підходу до цієї проблеми зводять особистість до сукупності її індивідних якостей, а самосвідомість – до їхнього пасивного відображення. Прихильники особистісно-діяльнісного підходу вказують на те, що не слід обмежувати «самість» психофізіологічною індивідуальністю, а також не слід зводити самосвідомість до парціальних процесів самопізнання (Е. В. Ільєнков, М. С. Каган, О. М. Леонтьєв та ін.).

Проте якщо скористатися популярною серед психологів ідеєю Б. Г. Ананьєва про подвійну інтеграцію психічних процесів знизу (сходження за рівнями когнітивних психічних структур від елементарного відчуття до понятійного мислення) і зверху (вплив синтетичних особистісних властивостей на розташовані нижче рівні свідомості, пер-

цептивні процеси тощо), – то ці підходи можна назвати взаємодоповнюючими (І. С. Кон). Найбільш перспективним, на наш погляд, є саме системний розгляд процесу самосвідомості, оскільки образ «Я» генетично пов'язаний із самовідчуттям, що переконливо довели дослідження французької психологічної школи А. Валлона і Р. Заззо.

Таким чином, самосвідомість і її втілення «Я» є результатом складних інтегративних процесів психіки. Проте, такі моменти суб'єктивної реальності, як формування «самості», способи самореалізації можна зрозуміти лише через аналіз системи суспільних і конкретної взаємодії особистості з іншими людьми. Цей підхід, названий у психології особистісним, вперше філософськи здійснив Гегель, матеріалістично інтерпретував К. Маркс і зараз він широко використовується у соціально-психологічних дослідженнях (І. С. Кон, В. А. Ядов та ін.).

Для розробки проблеми становлення самосвідомості велике значення мають дослідження П. Ф. Протасеня і О. Г. Спіркіна, у роботах яких показана суспільна зумовленість її виникнення. Тільки на основі суспільних взаємин, що виникають у процесі праці і спілкування, людина може пізнавати інших людей, свої відносини з ними і завдяки цьому згодом усвідомлювати саму себе, своє «Я» як щось відмінне від «Я» інших людей.

На сучасному етапі дослідження у віковій та педагогічній психології науковцями отримані важливі показники про витоки особистісного зростання у підлітковому віці (І. С. Булах), закономірності становлення спонукальної сфери особистості підлітка (М. Й. Боришевський, І. В. Дубровіна, А. О. Реан, Л. А. Регуш), умови самоствердження і самовизначення підлітка (В. А. Аверін, В. С. Мухіна, Г. М. Прихожан, Г. А. Цукерман), активізуються психологічні засоби відкриття підлітком власного «Я» (І. В. Нікітіна, І. Г. Ісуріна).

**Мета статті** – аналіз проблеми формування самосвідомості та визначення шляхів корекції та розвитку складових самосвідомості на етапі переходу від підліткового до юнацького віку.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Для вітчизняної психології основним принципом аналізу самосвідомості традиційно визнається принцип особистісного підходу. Цей метод був глибоко розроблений у науковій школі С. Л. Рубінштейна. Особистість визначається у рамках цього підходу як об'єднана разом сукупність внутрішніх умов, котрі є структурою її властивостей, через які заломлюються всі зовнішні впливи. Зазначається, що будь-який психічний процес, і такий, як самосвідомість і її властивості, можна зрозуміти лише у зв'язку з особистісною взаємозумовленістю. А це означає, що всі різноманітні акти самосвідомості органічно включаються в особистість і створюють одну з твірних її умов.

Існування особистості без самосвідомості не можливе. С. Л. Рубінштейн виводив процес розвитку самосвідомості з генезису самої особистості. «Самосвідомість не надбудовується з зовні над особистістю, а включається у неї, самосвідомість тому не має самостійного шляху розвитку, окремого від розвитку особистості, бо відбивається у ній, включається до процесу розвитку особистості як реального суб'єкта, як його момент, сторона, компонент» [4, с. 67].

У загальній структурі особистості самосвідомість постає як складна, інтегративна властивість її психічної діяльності, центральне її утворення. Самосвідомість певним чином фіксує результат психічного розвитку особистості на конкретному етапі, а також, виступаючи як регулятор поведінки, має властивість впливати на подальший розвиток особистості.

Розглядаючи структуру «Я-концепції», слід зупинитися на її багатоплановості. Уявлення про себе можуть належати до різних сфер проявів людини. Такі дослідники, як У. Джемс, К. Роджерс, М. Розенберг та інші, виділили різні форми уявлень про себе, диференційовані або за сферою проявів людини («соціальне я», «духовне я», «фізичне я», «інтимне я», «публічне я», «моральне я», «родинне я» та ін.), або як реальність та ідеал («реальне я», «ідеальне я»), або на часовому континуумі («я у минулому», «я у майбутньому»), або за будь-якою іншою ознакою.

Наприклад, М. Розенберг виділяє такі головні типи образів «я»:

- 1) наявне «я», яким індивід бачить себе у певний момент;
- 2) уявне «я», яким він показує себе іншим;
- 3) бажане «я», яким індивід хотів би бачити себе.

Кожний з цих «образів я» має свій зміст, структуру, генезис, функції.

У стійкій структурі нашої самосвідомості я-концепція відіграє особливу роль. Будь-які дії – предметні і психічні – можуть виступати як дії, спрямовані на порівняння з я-концепцією, і тоді вони виступають як дії реалізації самосвідомості. Людина має знати себе у своїх діях і результатах, котрі повертаються до неї; повинна підтвердити істинність знань «я». Наше «я» постійно зайняте порівнянням того, який я спочатку, у собі, відповідно до я-концепції, яким я хочу стати, відповідно до неї ж, і тим, який я тут і зараз. Наша я-концепція надає нашій поведінці відносно жорсткий стрижень і орієнтує її. Завдяки самосвідомості ми здатні на неймовірні зусилля, спрямовані на те, щоб реалізувати свій творчий потенціал, свою особистість.

До цього моменту ми говорили в основному про «я» як об'єкт самосвідомості. Аналіз літератури свідчить про відносно глибоку розробку цієї проблеми у психології.

Інакше виглядає проблема «я» як суб'єкта самосвідомості. У нечисленних працях психологи при визначенні суб'єкта самосвідомості дотримуються філософських концепцій, і тому ця проблема залишається відкритою для дослідження.

Спроба визначити «я-суб'єкт» у самосвідомості була здійснена С. Л. Рубінштейном у праці «Человек и мир». З погляду С. Л. Рубінштейна, «суб'єкт – це свідомо діюча особистість, суб'єкт життя загалом і пізнання засвоєння світу й самого себе як свідомої істоти» [4, с. 335]. Автор вказує на те, що людина виступає як істота, яка усвідомлює світ, своє «я» – як суб'єкт процесу засвоєння і усвідомлення світу.

Широко відома думка С. Л. Рубінштейна про рівні усвідомлення себе як активного суб'єкта з книжки «Человек и мир». «Існує два основних способи існування людини і, відповідно, два ставлення її до життя. Перший – життя, яке не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких живе людина: спочатку батько і мати, потім подруги, учителі, потім чоловік, діти та ін. Тут людина вся у середині життя, будь-яке її ставлення – це ставлення до окремих явищ життя, а не до життя у цілому. Людина не виключається з життя, не може зайняти подумки позицію поза нею для рефлексії над нею. Це істотне ставлення до життя, але воно не усвідомлюється як таке...

Другий спосіб існування пов'язаний з проявом рефлексії. Вона нібито зупиняє, перериває цей безперервний процес життя і виводить людину подумки за її межі. Людина займає позицію ніби поза нею <...> Тут закінчується перший спосіб існування <...> З появою рефлексії пов'язане філософське усвідомлення життя.

Свідомість виступає тут як розрив. Як вихід з повного поглинення безпосереднім процесом життя для вироблення відповідного ставлення

до неї, посідання позиції над нею, поза нею для судження про неї. З цього моменту кожний вчинок людини набуває характеру філософського судження про життя, пов'язаного з ним загального ставлення до життя» [4, с. 354].

К. О. Абульханова-Славська, О. Б. Старовойтенко, М. Ю. Варбан зазначають той факт, що є різні рівні внутрішньої готовності до рефлексії. Схильності і здібності до рефлексії: від повного або часткового відчуження, від рефлексії як особливої форми «активності самосвідомості» до віртуозного володіння техніками самоусвідомлення. Багатьом людям притаманне відчуження від рефлексії (повне або часткове), що пов'язане з якісним рівнем їхнього життя, байдужістю і пасивністю до себе у цьому житті. І навпаки, досить значна кількість людей відрізняється активністю самосвідомості. Її особливою формою – саморефлексією. Рефлексія може досягати високого рівня ставлення до себе, самоузагальнення. У самоузагальненні особистість зв'язує життєві взаємовідносини в єдине ціле, формуючи таким чином внутрішню суб'єктивну основу для своєї цілісності [5-7].

Іншим напрямком активної рефлексії є «динамічна рефлексія, яка рухається від узагальненого «я» до ситуативного «я», яке з'являється. Така рефлексія виявляється в усвідомленні себе у наявний, певний момент життя. «Динамічна рефлексія безпосередньо включена у рух, одушевляє його, є рефлексією дії і вчинку» [5, с. 114].

Слід також зазначити, що суб'єктивне начало самосвідомості розглядається у зв'язку з загальним інтелектуальним рівнем особистості, її включенням у творчу діяльність і культурним рівнем індивідуального розвитку.

Здібності особистості до рефлексії можуть розвинути лише за наявності базового інтелектуального рівня, який передбачає інтерес до самопізнання, здатність до аналізу й узагальнення, пояснення життєвих явищ і подій, захопленість самопізнанням як творчим процесом відкриття нового у собі [5].

Наявності у собі здатності до рефлексії, суб'єктивного початку людина зобов'язана культурному феномену (вихованню, освіті). Особистість, а разом з нею і всі її здібності, являють собою продукт і наслідок культури. У відриві від людської культури особистість не може набути і розвинути у собі суб'єктне начало самосвідомості. Завдяки працям філософів, творам психологічної і художньо-психологічної літератури, ми можемо підштовхнути, просунути розвиток елементарних рефлексивних здібностей.

Активність «я» як суб'єкта самосвідомості, самопізнання також пов'язується з рівнем самосвідомості культури, етносу, соціуму, в яких живе індивід, з тим, наскільки суспільство своїми тра-

диціями й нормами стимулює людину до пізнання «я» й активного самовизначення, наскільки інші люди допомагають індивіду в отриманні об'єктивного, конструктивного знання «я» і самооцінки, що стимулює й підтримує його.

Проблема нашого дослідження визначається такими суперечностями у розвитку юнацької самосвідомості.

По-перше, особистість на перехідному етапі від «підлітка» до «юнака» потребує особливої участі «інших», зокрема дорослих і «зрілих», людей у своєму житті. Вона відчуває нагальну необхідність в їхньому приязному, уважному, доброзичливому ставленні, щоб отримувати від «значущого іншого» постійні поради, відповіді на власні дії, вчинки, наміри. Повинні бути люди, у котрих і через яких юна особистість в юнацькому віці пізнає себе. На жаль, стан суспільних зв'язків сьогодні такий, що скоріш слід очікувати байдужості «інших» до молоді, ніж поваги, спостереження і конструктивної взаємодії.

По-друге, соціальна адаптація, професійне просування, життєвий успіх потребує від сучасних юнаків та дівчат високого рівня самостійності, відповідальності, самоактуалізації, здатності до багатоальтернативних вибору та рішення. Все це може бути забезпечене зрілістю самосвідомості молоді.

По-третє, розвиток юнацької самосвідомості повинен підтримуватися новими сучасними психологічними методиками і техніками. Це важливе для глибокої діагностики самосвідомості, для виявлення обдарованих і творчих особистостей, а також для кваліфікованої допомоги їм у життєвому і професійному становленні.

Таким чином, проблемою дослідження є, з одного боку, зниження загального рівня юнацької самосвідомості в умовах, коли її зрілість дуже необхідна для ефективного життєвого та професійного самовизначення; з другого боку, необхідність багатоаспектної діагностики й підтримки розвитку самосвідомості саме у період переходу молоді до дорослого життя.

Юнацький вік є сенситивним для становлення стійких «утворюючих» самосвідомості (я-образу, я-концепції, рефлексії тощо), а також розвитку професійного потенціалу (професійно важливих якостей – ПВЯ). Самосвідомість визначає успішність психологічної адаптації особистості, а «Я»-концепція як структурний елемент особистості дозволяє їй свідомо сприймати вплив середовища та визначає характер своєї активності [9, с. 325-330]. Через це основним завданням психології формування особистості в юності стає психолого-методичне забезпечення розвитку самосвідомості.

Базуючись на вищезгаданому, ми поставили перед нашим дослідженням такі завдання:

1. На основі аналізу психологічних джерел дати цілісне обґрунтування особливостей формування і розвитку самосвідомості на етапі переходу від підліткового до юнацького віку, а також визначити роль і значення різних складових самосвідомості у процесі життєвого самовизначення юнаків і дівчат.

2. Зробити огляд методичних підходів, орієнтованих на діагностику й розвиток юнацької самосвідомості.

3. Побудувати теоретичну модель діагностики самосвідомості, яка повинна охоплювати всі її аспекти, зокрема я-образ, я-концепцію.

4. Визначити загальні тенденції у розвитку самосвідомості учнівської молоді на сучасному етапі.

5. Розробити практичні рекомендації з удосконалення педагогічних форм, прийомів та методів розвитку рефлексивних здібностей підлітків і юнаків.

Основними методами та прийомами, які ми використовуємо у нашому дослідженні, є метод вільних описів (методика експрес-діагностики самосвідомості О. Б. Старовойтенко); опитування; проєктивний малюнок «Автопортрет»; особистісний опитувальник Айзенка (EPI); методика визначення локус-контролю, шкала самооцінки Дембо-Рубінштейн, тест структури інтелекту Амтхауера, методика самооцінки тривожності Спілбергера-Ханіна.

На основі методологічних положень про особистість, котра розвивається; про соціально необхідний тип особистості, її життєві відносини, рефлексивність і творчий потенціал (С. Л. Рубінштейн, К. О. Абульханова-Славська, О. Б. Старовойтенко, М. Ю. Варбанта ін.) ми розробили методичний підхід до розвитку активної рефлексії в юнацькому віці. Цей підхід може мати характер розвиваючої взаємодії у системі «психолог (учитель) – юнак». Розвиваюча взаємодія базується на методах, які дозволяють моделювати й розвивати самосвідомість і творчий потенціал особистості, котрі активізують рефлексивну діяльність і передбачають активну взаємодію з психологом. Інструментарієм такого підходу є психологічні методики, рефлексивні за типом, які забезпечують не тільки діа-

гностику індивідуального рівня самосвідомості, наявних життєвих уявлень і цінностей, але й створюють розвиваючі ситуації, в яких можливе надбання нових знань, оцінок, переживань і ставлення до власного майбутнього.

Цілісна, гармонійна побудова розвиваючої взаємодії, як вважають О. Б. Старовойтенко та М. Ю. Варбан [5-7], передбачає;

– навчання особистості усвідомленої роботи з розвиваючими методами, методиками і прийомами;

– спільний творчий пошук психологом (учителем) і його партнером джерел, шляхів вдосконалення професійного становлення;

– формування в особистості здатності до самодослідження, рефлексії, творчого саморозвитку.

У табл. 1 представляємо програму, компоненти самосвідомості і той їх зміст, який було піддано психокорекційному тренінгу [8, с. 34-46].

Ефективність розробленої та застосованої нами програми розвиваючого тренінгу самосвідомості виявилася у тому, що після проведення тренінгу показники самосвідомості та тривожності підлітків експериментальної групи значно покращилися. При порівнянні результатів статистичного аналізу представників експериментальної та контрольної груп, установлено, що вплив тренінгових технік за показником рівня тривожності (t-критерій Стьюдента дорівнює 3,956,  $p < 0,005$ ), за показником самооцінки (t дорівнює 3, 736,  $p < 0,005$ ) є очевидним. Отримані результати свідчать, що підлітки цих груп відрізняються один від одного за рівнем тривожності та самооцінки.

Проведена розвиваюча робота сприяла формуванню більш адекватної «Я-концепції» у підлітків-учасників соціально-психологічного навчання. Після проведеного тренінгу під час контрольного дослідження змінилася наповненість різних типів «Я-концепції»: 54% підлітків, які входили до типу «Несформована, розмита «Я-концепція» та 69% досліджуваних, віднесених до типу «Фрагментарна одностороння «Я-концепція», перейшли до типу «Я-концепція», яка розвивається, тяжіє до повноти, чіткості». Такі показники пов'язані з позитивним впливом тренінгу.

Таблиця 1

## Загальний сценарій програми психокорекційного тренінгу

Компоненти самосвідомості	Розвивально-корекційні сторони	Методи і методики	Час
Змістовний	Змістова складова: Я – концепція Я – образ Рівні розвитку і типи концепції Повнота Я – образу	Проблемні завдання («Експрес-діагностика самосвідомості» О. Старовойтенко	4,5 години
Ціннісно-рефлексивний	Самооцінка: Концепція рівнів самооцінки і самоприйняття і прийняття іншими	Самохарактеристики (методика Дембо-Рубінштейна	4,5 години
Динамічно-саморегуляційний компонент	Тривожність: Особистісний успіх	Рольові ігри, обговорення досягнень, ігри (методика Спілбергера-Ханіна, «Особистісний диференціал»	9 годин

Сформованість «Я-концепції» в учнів 8-9 класів

Рівні сформованості	Типи «Я-концепції»	Експериментальна група	Контрольна група
		після тренінгу	після опитування
Початковий	«Несформована, розмита «Я-концепція»	8,1%	37,3%
Середній	«Фрагментарна, одностороння «Я-концепція»	17,7%	28,8%
Достатній	«Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості»	53,2%	20,3%
Високий	«Чітка, добре наповнена «Я-концепція»	21%	13,6%

У табл. 2. проілюстровано результати сформованості «Я-концепції» за її рівнями і типами в учнів 8-9 класів експериментальних та контрольних груп. З учнями контрольних групи проводилося лише тестування. З учнями експериментальних груп проводився психокорекційний тренінг.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що корекційно-розвиваюча тренінгова робота, яка проводилася за спеціально розробленою програмою, що включала різноманітні форми та методи роботи, дала позитивні результати. У підлітків експериментальної групи були скореговані основні показники самосвідомості, які детермінували рівень її сформованості та впливали на перебіг підліткової кризи.

**Висновки.** Отримані результати проведеної роботи дозволяють констатувати, що підлітковий період є сенситивним до цілеспрямованої, організованої стимуляції внутрішніх ресурсів самотворення особистості. Проведене дослідження свідчить, що отримані дані про зміст структурних компонентів самосвідомості можна використовувати у психологічному консультуванні підлітків, а запропоновані техніки можуть надати допомогу у розвитку самосвідомості школярів підліткового віку.

Розвиваюча взаємодія дозволить особистості за допомогою рефлексії побачити у собі, відкрити, розгорнути, перевести у конкретні вчинки і дії творчий потенціал. Знання про способи і прийоми рефлексії, самопізнання, саморозвитку юна особистість повинна отримати від психолога (учителя), який має таким чином реалізовувати одну зі своїх головних функцій – виховувати активну, творчу особистість громадянина нашої держави.

#### Література:

1. Ильенков Э. В. Философия и культура. М.: Политиздат, 1991. 464 с.
2. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самовыражение. М.: Изд-во МГУ, 1984. 151 с.
3. Зимянський А. Р. Соціально-психологічні передумови розвитку моральної самосвідомості у підлітковому віці. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(19), Issue 38, 2015. URL: [www.seanewdim.com](http://www.seanewdim.com)
4. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика, 1973. 424 с.
5. Старовойтенко Е. Б. Жизненные отношения личности. Модели психологического развития. К.: Лыбидь, 1992. 216 с.
6. Мистецтво життєтворчості: наук.-метод. посібник: у 2 ч. / Ред. рада: В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. К., 1997. Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. 392 с.
7. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці. Практична психологія та соціальна робота. К., 1998. № 6-7. С. 80 -83.
8. Свіденська Г. М. Психологічний тренінг як засіб розвитку самосвідомості та зниження рівня тривожності в період підліткової кризи. Практична психологія та соціальна робота. К., 2008. № 9(114). С. 34-46.
9. Резнікова О. А. Я-концепція як чинник психологічної адаптації особистості у складних умовах життєздійснення. Актуальні питання психології, економіки та управління: зб. наук. праць. за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «перспективні напрямки сучасної науки і освіти» [Слов'янськ, 22-24 квітня 2015 року]. ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ: Печатний двор, 2015. С. 325-330.



---

**Свиденская Г. Н. Особенности формирования и развития самосознания на этапе перехода от подросткового к юношескому возрасту**

*В статье выносятся на рассмотрение некоторые аспекты проблемы формирования самосознания личности на этапе перехода от подросткового к юношескому возрасту. Определены роль и значение различных составляющих самосознания в процессе жизненного самоопределения юношей и девушек. Предложен собственный методический подход к развитию активной рефлексии в юношеском возрасте. Рассмотрены особенности влияния характера взаимодействия в системе «психолог (учитель) – подросток» на стимуляцию внутренних ресурсов самосоздания личности.*

**Ключевые слова:** самосознание, личностный рост, возрастной кризис, развивающее взаимодействие.

**Svidenska H. M. Peculiarities of forming and developing self-consciousness at the stage of transition from adolescent to youth age**

*The paper present for considering some aspects of the problem of forming self-consciousness of the individual at the stage of transition from the adolescent to youth age. The role and essence of different components of self-consciousness in the process of life self-determination of the young men and girls are clarified. It is offered the own methodical approach to the development of active reflection in adolescence. The peculiarities of influence of character of interaction in the system “psychologist (teacher) – adolescent” on stimulating the inner resources of self-creation of the individual are analysed.*

**Key words:** self-consciousness, personal growth, age crisis, developing interaction.

## ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ

*У статті представлено короткий опис як самого поняття агресивності та її природи, так і її структури, видів і форм прояву; також визначені психологічні особливості підліткового віку та причини агресивної поведінки і фактори, що впливають на прояв агресивних реакцій у підлітків.*

**Ключові слова:** агресія, агресивність, підліток.

**Постановка проблеми.** Останнім часом все більший інтерес, а разом з ним і тривогу дослідників і практиків викликає стрімке зростання рівня агресивності підлітків. Сучасні засоби масової інформації також акцентують увагу на цій проблемі. Все частіше з'являються повідомлення про випадки проявів підліткової агресивності. Що ж є причиною цієї тенденції?

Перебудова нашого суспільства, пов'язана з переходом на ринкові відносини, призвела не лише до економічних та політичних змін, а й до змін моральних норм, поведінки людей та особливо молодого покоління. Схильність до агресивних проявів особливо велика у дітей і підлітків. Про це свідчить підвищення рівня дитячої злочинності, конфліктів та фактів агресивної поведінки. Шкільні психологи, батьки, педагоги констатують: у дітей та підлітків зростає асоціальна спрямованість поведінки. Молодь стала вразливішою та агресивнішою. Тому однією з актуальних проблем, яка постає сьогодні перед психологами та педагогами є проблема агресивності підлітків. Психологи-дослідники дедалі більше уваги приділяють вивченню самого феномена агресії, агресивних проявів і тенденції поведінки, питань профілактики агресивності.

Невипадково вивченням цієї проблеми займалися такі провідні вітчизняні та зарубіжні вчені, як А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Д. Зілманн, К. Бютнер, Р. Берон, Д. Річардсон, З. Фрейд, К. Лоренц, Д. Доллард, А. О. Реан, С. А. Белічева, А. Є. Лічко, В. М. Мясіщев, Л. М. Семенюк, Б. І. Кочубей, О. В. Новикова, А. М. Прихожан, Н. А. Дубінко, І. С. Кон, А. К. Осницький та інші.

Тож, вибір теми нашого дослідження «Психолого-педагогічні причини виникнення агресивності підлітків» зумовили висока значущість, актуальність, поява нових чинників, що провокують агресивні реакції та великий попит суспільства на нові шляхи та методи попередження і подолання проявів підліткової агресії.

**Мета статті** – виявити умови та причини виникнення агресивних проявів у дітей підліткового віку.

**Виклад основного матеріалу.** Слово «агресія» має коріння у латинській «adgradis» («ad» – «на», «gradis» – «крок»), тобто наступати. Щоб глибше зрозуміти сутність понять «агресія», «агресивність», ми розглянемо декілька словникових визначень. Тлумачний словник сучасної російської мови С. І. Ожегова дає наступне визначення: «агресія – це відкрита неприязнь, що викликає ворожість» [1, с. 4]. Словник практичного психолога дає таке визначення агресії та агресивності: «Агресія – це індивідуальна, або колективна поведінка, або дія, спрямована на спричинення фізичної або психологічної шкоди, або навіть знищення іншої людини або групи. Основними формами агресії є агресія реактивна, агресія ворожа, агресія інструментальна та аутоагресія. Готовність до агресивної поведінки розглядається як стала особистісна риса – агресивність» [2, с. 8, 9]. Психологічна енциклопедія так визначає це поняття: «Агресивність (лат. aggression, від aggredior – нападаю) – ситуативний стан, який характеризується афективними спалахами гніву чи злоби та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт фрустрації, що став причиною конфлікту» [3, с. 10]. Скорочений психологічний словник дає визначення агресивної поведінки, як «специфічної форми дій людини, які характеризуються демонстрацією переваги у силі або використанням сили стосовно іншої людини чи колективу, яким суб'єкт намагається спричинити шкоду» [4, с. 245].

Таким чином, попри деякі розбіжності у визначеннях агресії та агресивності, у більшості словників як загальних, так і спеціалізованих психологічних, ми можемо так узагальнити визначення агресії: «агресія – це будь-яка форма поведінки, націлена на образу або спричинення збитків іншій живій істоті, яка не заслуговує на подібне звертання».

Розглянемо більш детально поняття агресивності та причини виникнення агресивної поведінки у працях вітчизняних та зарубіжних науковців.

Зокрема, досліджуючи феномен агресії, Л. М. Семенюк зазначає, що у буквальному

сенсі цього слова – це є напад за власною ініціативою з метою захоплення. Разом з тим, це й той стан, що може містити у собі не тільки прямий напад, але й погрозу, бажання напасти, вороже ставлення [5, с. 16]. Значення понять «агресія» та «агресивність» розрізняються багатьма дослідниками. Якщо агресія пояснюється як процес або дія, що має специфічну функцію та організацію, то агресивність розглядається або як конкретний стан людини, або як певна особистісна структура, яка є компонентом більш складної структури психічних властивостей людини. Н. Д. Левітов запропонував вивчати й досліджувати агресію як психічний стан, вирізняючи пізнавальну, емоційну та вольову її складові [6, с. 25]. А. О. Реан передбачає під агресивністю «властивість особистості, що виражена у готовності до агресії відносно іншої людини [7, с. 10, 38].

Інші автори, даючи визначення агресії, прагнуть зробити це на основі вивчення тих, що піддаються об'єктивному спостереженню і зміні явищ, найчастіше актів поведінки. Наприклад, Р. Уїлсон визначає як фізичну дію або загрозу такої дії з боку однієї особи, які обмежують свободу або генетичну пристосованість іншої особи [8, с. 15, 46]. Подібним чином визначає агресивну поведінку і А. Бандура: агресія – це не завжди цілеспрямована реакція одного індивіда, що наносить іншому індивідові фізичний або моральний збиток [9, с. 7, 24].

Друга група визначень, навпаки, виходить з позиції активності суб'єкта. Д. Доллард, наприклад, визначає агресію як навмисну дію, направлену на спричинення шкоди певному організму або іншому організму, що його заміщує [10, с. 36; 11, с. 8], Л. Берковіц визначає як намір ранили або заподіяти збиток іншому [12, с. 55].

Таким чином, визначення агресії та її природи, зроблені як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, які наявні у даний час, не є вичерпними, такими, що охоплюють всі грані цього багатобічного явища. Але, попри розбіжності в інтерпретації агресії, ідея спричинення збитку (шкоди) іншому суб'єктові (об'єкту) присутня практично у всіх авторів.

Структура, види і форми прояву агресивності. Для того, щоб мати якомога точніше уявлення про агресивність та різноманітність її проявів, ми розглянемо узагальнену структуру агресивного прояву, яку подають у своїх роботах Н. Д. Левітов, А. К. Осницький:

*За спрямованістю:*

- агресія, направлена зовні;
- аутоагресія – направлена на себе.

*За метою:*

- інструментальна агресія;
- ворожа агресія.

*За способами виразу:*

- фізична агресія;
- вербальна агресія;

*За ступенем вираження:*

- пряма агресія;
- непрямая агресія.

*За наявністю ініціативи:*

- ініціативна агресія;
- оборонна агресія [13, с. 25; 14, с. 12].

Згідно з теоретичними засадами Б. Г. Ананьєва, Т. Н. Курбатова виокремлює структуру агресії відповідно до рівнів психологічної організації людини: індивідний, суб'єктно-діяльний й особистісний рівень агресії [15, с. 68].

У виконанні задачі оцінювання агресії, на наш погляд, доцільно звернутися до структурних моделей агресії Фромма, який розглядав два різних види агресії: «злоякісну» – «пристрасть до абсолютного панування над іншою живою істотою та бажання руйнувати» і «доброякісну» – «поведінка, пов'язана з обороною і з відповідною реакцією на погрозу». Частіше спостерігається доброякісна агресія, що представлена псевдоагресією і оборонною агресією. До псевдоагресії відносяться такі види, як ненавмисна агресія та агресія як самоствердження [16, с. 45].

Цікавою є класифікація агресивної поведінки А. Басса. Це – три дихотомії: фізична – вербальна, активна – пасивна, спрямована – неспрямована. Слід зазначити, що цією класифікацією багато дослідників користуються дотепер [17, с. 19].

Як бачимо, в основі класифікації видів агресії лежать такі причини агресивності: з одного боку, агресивність у поведінці пов'язана з анатомо-фізіологічними особливостями цього віку, тобто біологічними причинами. З іншого боку, розрізняють соціальні причини агресії, які привертають великий інтерес з боку психологів, психотерапевтів, психіатрів.

Тому, при подальшому розгляді видів та форм агресивності, притаманних підлітковому віку, слід враховувати як біологічні, так і соціальні причини агресії. Таке явище, як ненавмисна агресія, є досить розповсюдженою формою прояву агресивної поведінки, особливо у молодшому підлітковому віці. Визначається як випадкове завдання шкоди людині [18, с. 3-5]. Особливе місце займає агресія як спроба самоствердитися. Вона проявляється у знаходженні свого місця у групі (з одного боку, цінується групою, а з іншого боку – дає почуття захищеності й права на безкарність з боку тієї ж групи); і у спілкуванні з дорослими (батьками, учителями). Специфічна особливість оборонної агресії у тому, що вона супроводжується гнівом. А гнів – це реакція дитини на порушення значущої для неї системи вітальних цінностей (які для кожного можуть мати свої специфічні риси) [19, с. 68].

Саме з намаганням підлітка знайти своє місце у соціумі можна розглядати ще один вид підліткової агресії – інструментальна агресія, що має на меті: забезпечити, дістати те, що необхідно або бажано [20, с. 78; 21, с. 89].

Також необхідно підкреслити, що більшість дослідників, таких як Е. Фромм, А. Басс, С. Фешбах, агресію трактують більш як негативне, деструктивне явище. Однак не можна не визнати, що агресія може виконувати й позитивну функцію. Так, деструктивний компонент активності підлітка є необхідним у спорті, у творчій і деяких інших видах діяльності. А для того, щоб визначитись в якому напрямку слід використовувати позитивну сторону агресивності, потрібно зрозуміти, як пов'язані між собою психологічні особливості підліткового віку та прояви агресивності підлітків.

Виходячи з вищевикладеного, ми розуміємо, що вірно визначений вид агресії може значно полегшити спілкування з агресивним підлітком, а також виявити приховані аспекти його агресивної поведінки.

Психологічні особливості підліткового віку. Підлітковий вік пов'язаний з перебудовою всього організму дитини, зумовленою насамперед статевим дозріванням. Активізація діяльності як статевих, так і інших залоз внутрішньої секреції спричинює інтенсивний фізичний, фізіологічний та психічний розвиток.

На думку Л. С. Виготського, важливим психічним новоутворенням підліткового віку є розвиток довільності всіх психічних процесів, спричинений передусім новими, більш високими вимогами до них з боку навчальної діяльності. Підліток вже у змозі самостійно організувати свою увагу, пам'ять, мислення, уяву, певною мірою регулювати власні емоційно-вольові процеси тощо. Досконалішими стають гальмівні процеси. Інтенсивно розвивається друга сигнальна система. Все це знаходить своє вираження у розумовій активності підлітка, зростанні контрольної діяльності кори великих півкуль стосовно підкірки тощо.

З розвитком довільності психічних процесів безпосередньо пов'язане таке найважливіше новоутворення підліткового віку як самосвідомість. Самосвідомість підлітка характеризується перед усім почуттям дорослості. Тобто підліток вже має свідомо контролювати свою поведінку [22, с. 54, 117].

Але наряду з цим підлітки підвищено збудливі, їх поведінка нестійка, імпульсивна, дії часто нестримні, безконтрольні, неадекватні стимулам [23, с. 48]. Тому, на фоні нестабільного емоційного стану, ускладненого дією зовнішніх чинників, можливі спалахи підліткової агресивності.

Відповідно до теоретичних положень Л. С. Виготського і Л. І. Божович, одиницею соціальної ситуації розвитку особистості, де нерозривно пов'язані психічні особливості дитини і соціальне

середовище, є переживання, які відображають актуальні потреби дитини і рівень їх задоволення. У силу того, що у критичні періоди розвитку змінюються провідні переживання дитини, перебудову системи переживань можна вважати критерієм кризи психічного розвитку. Саме з такою перебудовою ми зустрічаємось у підлітковому віці [23, с. 59, 125]. Також слід зазначити, що провідною діяльністю у підлітковому віці є міжособистісне спілкування, яке може стати приводом для підліткових переживань, виступати причиною для виникнення негативних відчуттів [22, с. 52, 97].

Отже, підлітковий період – це надзвичайно складний етап психічного розвитку, при характеристиці якого слід мати на увазі ряд обставин. З одного боку, по рівню та особливостям свого психічного розвитку підлітка ще не повністю вийшли з дитинства; з другого, – вони вже стоять на порозі дорослого життя, в їх поведінці реально виражається спрямованість на дорослі форми взаємин та ставлень. Оце перепуття і стимулює непередбачувану поведінку то ще дитини, то вже дорослого.

Розглянемо причини агресивної поведінки і фактори, що впливають на прояв агресивних реакцій у підлітків.

Виявити джерело агресії підлітка, механізми виникнення й закріплення його агресивних реакцій дозволяє знання факторів, що сприяють виникненню агресивних реакцій у підлітковому віці, а це дає змогу надалі будувати більш ефективні психокорекційні й психопрофілактичні програми з їхнім обліком.

Дослідники, які вивчали у своїх працях чинники агресивності, такі як З. Фрейд, Д. Доллард, А. Бандура та ін. виділяють демографічні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні фактори, які напряму або опосередковано впливають на виникнення та особливості проявів агресії. Слід звернути увагу на те, що переважна більшість цих чинників має відношення до вже відомих факторів агресивної поведінки (прояви насильства у сім'ї, вплив асоціальних субкультур, характерологічні особливості).

Одним з головних чинників набуття підвищеної агресивності у підлітків вважаються вади сімейного виховання, а також спостереження за моделями агресивної поведінки інших у реальному світі або у кіно та телеекранах, комп'ютерних іграх. Важливу роль у зародженні та формуванні готовності людини до агресії, а також у її реалізації відіграють і ситуативні чинники, такі як: кліматичні умови, температурний режим навколишнього середовища, підвищений рівень шуму, великі скупчення людей, неприємні запахи та тіснота у приміщеннях, відчуття дискомфорту, зазіхання та утиск особистого простору, ворожість соціального середовища, стресові ситуації, біль, очікування реакції помсти на власні агресивні дії, вживання алкогольних напоїв, сексуальне збудження.

Як характерологічні фактори, які спричиняють підвищення рівня агресивності, розглядають такі: підвищену ворожість та подразливість, завищений рівень тривожності та депресії, збільшену реактивну емоційність, негативно забарвлену афективність, перевищену самооцінку, деякі особливості мотиваційної сфери, низький рівень розвитку інтелектуальних здібностей, антисоціальну спрямованість особистості, заздрисність, схильність до приписування оточуючим агресивних намірів та ін. [24, с. 42, 75].

**Висновки.** Як бачимо, психологічні зміни, які відбуваються у підлітковому віці, мають величезний вплив на виникнення проявів агресії у підлітків. Завдяки стрімкій перебудові психічних процесів, особистість підлітка зазнає значних перетворень. Підлітковий вік – це період протиріч, а разом із ними виникають «сплески» агресії.

Проаналізувавши літературу з даної проблеми, ми можемо констатувати, що тема агресії та агресивної поведінки підлітків досить складна та багатогранна: у ній беруть участь і соціальні, і психологічні, і середовищні фактори та особистість підлітка, зокрема його спосіб сприймання оточуючих людей, ситуацій, власних проблем, особливості мотиваційних підходів, система життєвих цінностей, життєвий досвід, способи подолання труднощів та багато іншого.

#### Література:

1. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М.: АЗЪ, 1995. 782 с.
2. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. Минск: Харвест, 1997. 800 с.
3. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. К.: Академвидав, 2006. 424 с. (Енциклопедія ерудита)
4. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. М.: Педагогика, 1983. 448 с.
5. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М., 1996. 216 с.
6. Левитов Н. Д. Психологическое состояние агрессии. Вопросы психологии. 1976. № 6.
7. Реан А. А. Социальная педагогическая психология. СПб: Питер, 2000. 416 с.
8. Уилсон Р. Психология эволюции. К., 1998. С. 62-86.
9. Бандура А. Теория социального научения. / перев. с английского под редакцией Н. Н. Чубарь. СПб: Евразия, 2000. 320 с.
10. Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская О. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: учебное пособие для вузов. М.: Аспект Пресс, 2001. 288 с.
11. Dollard J. Frustration and Aggression. New Haven, 1939.
12. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб: Прайм-Еврознак; Нева; М.: Олма-Пресс, 2002. 510 с.
13. Левитов Н. Д. Психологическое состояние агрессии. Вопросы психологии. 1976. №6.
14. Осницкий А. К. Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся. Вопросы психологии. 1994. № 3.
15. Курбатова Т. Н. Структурный анализ агрессии. Б.Г. Ананьев и ленинградская школа в развитии современной психологии. СПб, 1995. С. 27-28.
16. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. Э. М. Телятниковой. Москва: АСТ, 1994. 640 с.
17. Басс А. Психология агрессии. Вопросы психологии. 1967. №3.
18. Дубинко Н. А. Влияние когнитивных процессов на проявление агрессивности в детском возрасте. Вопросы психологии. 2000. №1.
19. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. М., 1991. С. 39-80.
20. Кочубей Б. И. Эмоциональная устойчивость школьника. М.: Сфера, 1998. 96 с.
21. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. М.: МОДЭК, 2000. 304 с.
22. Абрамова Г. С. Возрастная психология. Учеб. пособие для студ. Вузов. 4-е изд., стереотип. М.: Академия, 1999. 672 с.
23. Выготский Л. С. Собр. соч. в 6 т. Т. 4. М., 1984. 432 с.
24. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. М., 1991. С. 39-80.

#### **Сироха Л. В. Психолого-педагогические причины возникновения агрессивности подростков**

*В статье представлено краткое описание как самого понятия агрессивности и ее природы, так и ее структуры, видов и форм проявления; также определены психологические особенности подросткового возраста и причины агрессивного поведения и факторы, влияющие на проявление агрессивных реакций у подростков.*

**Ключевые слова:** агрессия, агрессивность, подросток.

#### **Sirokha L. V. Psychological and pedagogical reasons for the emergence of adolescent aggression**

*The article presents a brief description of the very concept of aggressiveness and its nature, as well as its structure, types and forms of manifestation; Also defined psychological peculiarities of adolescence and causes of aggressive behavior and factors influencing the manifestation of aggressive reactions in adolescents.*

**Key words:** aggression, aggression, adolescent.

## МЕТАКОГНІТИВНИЙ МОНІТОРИНГ У СИСТЕМІ МЕТАПІЗНАННЯ

*У статті здійснено теоретичний аналіз підходів до визначення поняття метакогнітивного моніторингу. Розглянуто особливості метапізнання та метапізнавальних процесів, їх структуру та зміст. Представлено схему метапізнання. Класифіковано основні напрямки дослідження метакогнітивного моніторингу.*

**Ключові слова:** метапізнання, метакогнітивні процеси, метакогнітивний моніторинг.

**Постановка проблеми.** Дослідження метакогнітивного моніторингу є перспективним напрямом у галузі педагогічної психології. Точність метакогнітивного моніторингу є не лише чинником успішності здійснення навчальної діяльності, але й відіграє важливу роль в усіх сферах інтелектуальної діяльності особистості, оскільки дозволяє ефективно здійснювати пізнавальну діяльність.

Так, І. Пасічником, Р. Каламаж та М. Августюк [3] наводиться ряд невирішених проблем у сфері дослідження метапізнання: відсутність єдиної узгодженої понятійної бази, узагальненого бачення структури основних метапізнавальних процесів; емпіричні дані, представлені у різних дослідженнях, складно співвіднести між собою, оскільки вони отримані на основі певних теоретичних моделей, які складно співвідносяться одна з одною; питання можливості екстраполяції даних, отриманих в умовах лабораторного експерименту на ситуації виконання реальних задач при здійсненні навчальної діяльності; неоднозначність у характері зв'язку якості метакогнітивного моніторингу та успішності навчальної діяльності учнів та студентів.

Проблемі метакогнітивного моніторингу присвячено значну кількість вітчизняних та зарубіжних досліджень. Л. Регуш пише про метакогнітивний моніторинг як умову адекватності оцінки і прогнозування майбутнього [4], М. Августюк досліджує чинники точності метакогнітивного моніторингу навчальної діяльності [1], Т. Довгалюк розглядає механізми функціонування метакогнітивного моніторингу [2], М. Євдокимовою приділяється значна увага розвитку метакогнітивних умінь, у тому числі і метакогнітивного моніторингу [16], М. Григор'єва наголошує на ролі метакогнітивних процесів у процесі вирішення задач [15]. І. Пасічником, Р. Каламаж метакогнітивний моніторинг розглядається як регулятивний аспект метапізнання [4]. Н. Розумовською обґрунтовується важливість дослідження метакогнітивного моніторингу [5]. О. Савченко розглядає метакогнітивний моніторинг як один з проявів мета когнітивних ресурсів

[7]. Фактори точності метакогнітивного моніторингу вивчаються Є. Савіним та А. Фоміним [6].

Як бачимо, спрямованість більшості досліджень мета когнітивного моніторингу протікають за наступними напрямками (табл. 1): дослідження місця метакогнітивного моніторингу у системі метапізнання; дослідження змісту, структури, функцій метакогнітивного моніторингу; дослідження точності та ефективності метакогнітивного моніторингу, зокрема ефектів та факторів; дослідження ролі метакогнітивного моніторингу у процесі навчальної діяльності.

**Мета статті** – теоретичний аналіз, узагальнення та систематизація підходів до визначення місця метакогнітивного моніторингу у системі метапізнання.

**Виклад основного матеріалу.** Для розуміння суті явища метапізнання та метапізнавальних процесів важливо розглянути у чому полягає відмінність когнітивних та метакогнітивних процесів. Так, Дж. Флейвел вважає, що метакогнітивні процеси відрізняються змістом та функціями, проте подібні за формою та якість [11]. С. Халін вважає, що основна відмінність між когнітивними та метакогнітивними процесами полягає у джерелі мислення [9]. Так, джерелом мислення є оточуючий світ, а джерелом метакогнітивних процесів – власний світ людини, її уявлення, які виникають у процесі вирішення задач або ж аналізу цих процесів.

У сучасній літературі метакогнітивні процеси розглядаються як фактор успішності пізнавальної діяльності суб'єкта і визначають її продуктивність (Т. Терешонок та С. Бакшеева) [8]. Вперше значну увагу метакогнітивним процесам приділив Дж. Флейвел. На його думку, метакогнітивні процеси являють собою індивідуальне знання, яке стосується власних когнітивних процесів і результатів пізнавальної діяльності, це способи здобуття знань, а не самі знання [11]. М. Григор'єва розглядає метакогнітивні процеси як свідомі і несвідомі зусилля різного ступеню узагальненості про організацію та оптимізацію пізнавальної активності [15].

Таблиця 1

## Напрямки дослідження метакогнітивного моніторингу

Напрямок дослідження метакогнітивного моніторингу	Дослідник	Основні напрацювання
Місце метакогнітивного моніторингу в системі метапізнання	І. Пасічник, Р. Каламаж	Метакогнітивний моніторинг розглядається як регулятивний аспект метапізнання.
	О. Савченко	Метакогнітивний моніторинг як один з проявів метакогнітивних ресурсів.
Зміст і структура метакогнітивного моніторингу	Л. Регуш	Метакогнітивний моніторинг як умова адекватності оцінки і прогнозування майбутнього.
	Т. Довгалик	Механізми функціонування метакогнітивного моніторингу.
	М. Григор'єва	Роль метакогнітивного моніторингу у процесі вирішення задач.
	Дж. Флейвелл	Структура метакогнітивного моніторингу.
	Т. Нельсон, А. Нарренс	Дослідження метакогнітивного моніторингу запам'ятовування
Проблема точності та ефективності метакогнітивного моніторингу	М. Августюк	Особистісні чинники об'єктивності метакогнітивного моніторингу.
	Є. Савін та А. Фомін	Фактори точності метакогнітивного моніторингу.
	Т. Доцевич	Особливості психодіагностики точності метакогнітивного моніторингу.
Роль метакогнітивного моніторингу в навчальній діяльності	М. Євдокимова	Обґрунтування необхідності розвитку метакогнітивних умінь, у тому числі і метакогнітивного моніторингу.
	Є. Савін, А. Фомін	Вплив точності метакогнітивного моніторингу на успішність навчальної діяльності

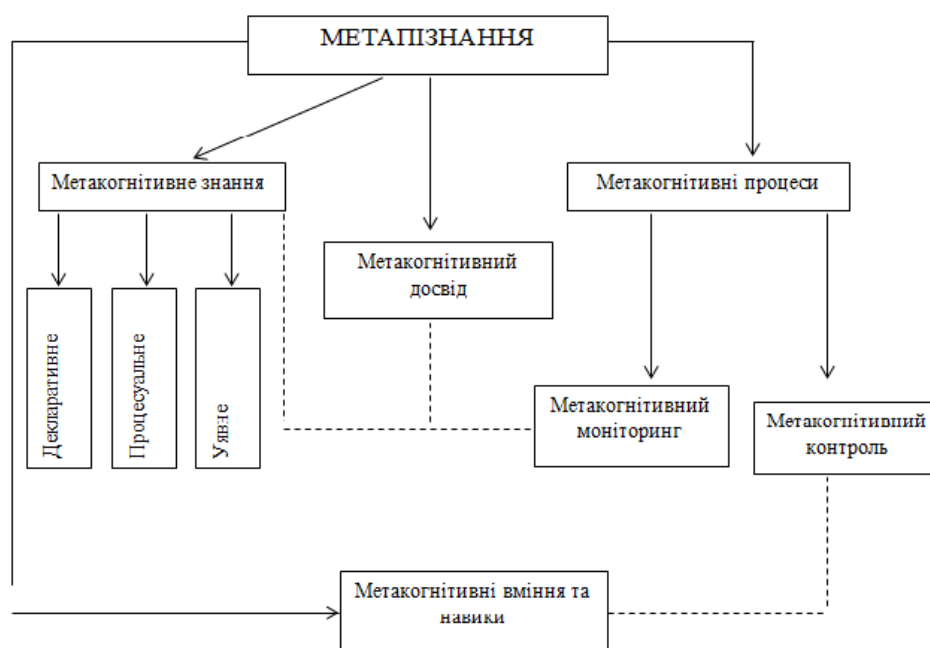


Рис. 1. Структура метакогнітивних процесів

Аналізуючи місце метакогнітивного моніторингу у системі метапізнання, доцільно розглянути різні погляди на структуру цього явища. Аналіз літератури показує, що існує велика кількість підходів з різним ступенем узагальненості. Проте, М. Григор'єва виділяє основні недоліки: по-перше, використання різних критеріїв для групування тих чи інших явищ, по-друге – неоднорідність та різнорівневість процедур усередині групи [15].

Визначаючи структуру метапізнання та метапізнавальних процесів, зауважуємо, що наявні різні погляди на неї. Нами зроблено спробу узагальнити ці погляди у вигляді наочної схеми

(рис. 1). Так, першопочатково структуру метапізнання запропонував Дж. Флейвелл, визначаючи метапізнання як єдність метакогнітивного знання, досвіду, цілей та стратегій [11]. Останні два компоненти автор вважає метакогнітивними процесами. Ним запропоновано узагальнену структуру метапізнання, виділивши два основні компоненти: метакогнітивне знання та метакогнітивну регуляцію [11]. Метакогнітивне знання – це усвідомлення індивідом власного пізнання шляхом використання пізнавальних стратегій, їх можливостей, обмежень, знань про інтелектуальні можливості [3]. Виділяють умовне, процесуальне та декла-

ративне метакогнітивне знання. Метакогнітивна регуляція – це сукупність процесів, спрямованих на управління процесами пізнання та контроль його результатів [3]. Т. Нельсон та Л. Наренс включають до поняття метакогнітивної регуляції метакогнітивний моніторинг та контроль [12]. Метакогнітивний досвід – це той досвід, який пов'язаний із використанням інтелектуальних зусиль [3].

Проте, як уже згадували вище, є деяка суперечність у визначенні місця метакогнітивного досвіду та знання, оскільки деякі автори визначають їх як аспекти метакогнітивного моніторингу, а метакогнітивні вміння – як складові метакогнітивного контролю (А. Ефклідс) [10].

Дослідниками запропоновані інші підходи до визначення структури метакогнітивних процесів. Зокрема, З. Рейзех [13] пропонує наступну структуру метакогнітивних процесів: 1) підготовка і планування процесу навчання; 2) вибір і використання метакогнітивних стратегій (метакогнітивний моніторинг ефективності обраних стратегій) у конкретних умовах; 3) контроль за використанням стратегії; 4) узгодження різноманітних стратегій; 5) оцінка використаних стратегій та результатів засвоєння інформації (також залучається метакогнітивний моніторинг).

Узагальнюючи точки зору на зміст та функції метакогнітивних процесів, О. Лазарева підсумовує, що специфіка метакогнітивних процесів полягає у тому, що вони одночасно являються і когнітивними, і регулятивними процесами, спрямованими на отримання інформації про власну пізнавальну діяльність, функціонують у проблемних ситуаціях, виконують функцію свідомого внутрішнього контролю за пізнавальними процесами і стратегіями [17].

Метакогнітивний моніторинг можна розглядати як процес, котрий відноситься до знань когнітивних процесів або результатів цих когнітивних процесів. Як зазначають С. Вард та Г. Кларк, метакогнітивний моніторинг повинен забезпечити плавне та адекватне згідно з обраною стратегією мислення (серед яких виділяють використання пауз, перечитування, самотестування), спрямоване на виправлення когнітивного викривлення [14]. Метакогнітивний моніторинг забезпечує індивіда знаннями щодо прийняття рішення про необхідну інформацію та визначає необхідність повторного вивчення. Фактично, метакогнітивний моніторинг надає необхідну інформацію, яка підвищує рівень її розуміння. Усвідомлення помилки метакогнітивного моніторингу забезпечує основу для виправлення помилок та покращення процесів метапізнання.

Авторами пропонуються різні підходи до визначення метакогнітивного моніторингу. Так, Є. Савін визначає метакогнітивний моніторинг

як навичку, яка являє собою відслідковування процесу та результату вирішення будь-якої пізнавальної задачі [6]. Т. Нельсоном і Л. Наренсом пропонується наступне визначення метакогнітивного моніторингу: метакогнітивний моніторинг – це потік інформації з об'єктного рівня (діяльність когнітивних процесів, характеристики задачі та інформації, час, умови) до метарівня (знання про діяльність когнітивних процесів) [12]. І. Пасічник та Р. Каламаж розглядають [3] метакогнітивний моніторинг як здатність до оцінки поточного стану когнітивної активності та спрямований на відслідковування того, чи суб'єкт правильно вирішує поставлену проблему, а також на встановлення рівня розуміння опрацьованого матеріалу. М. Августюк метакогнітивним моніторингом навчальної діяльності називає відслідковування суб'єктом власної пізнавальної активності та її результатів у процесі навчання [1].

Аналізуючи підходи до визначення метакогнітивного моніторингу, ми можемо прослідкувати певні підходи до його розуміння. Так, одними авторами метакогнітивний моніторинг розглядається як *процес* (М. Августюк, Т. Нельсон, Л. Наренс) та як *навичка* іншими (І. Пасічник, Р. Каламаж, Є. Савін). Фактично, досліджуючи одне і те ж явище, дослідники вивчають його процесуальну (*як відбувається метакогнітивний моніторинг*) та змістовну сторони (*його точність*). М. Григор'єва також зауважує цю особливість дослідження метапізнавальних процесів у цілому, вказуючи, що у дослідженнях помічено дві тенденції до їх опису. Так, одними авторами вони описані як знання (статичний вимір), а іншими – як процеси (динамічний вимір) [15].

Дж. Флейвел запропонував модель метакогнітивного моніторингу, основою якої стала взаємодія між чотирма типами явищ: метакогнітивне пізнання, метакогнітивний досвід, метакогнітивні цілі та завдання, метакогнітивні стратегії та мисленнєві дії [11].

На думку М. Григор'євої, метакогнітивний моніторинг включає у себе метакогнітивні стратегії контролю [15]. Центральними тут є такі процедури, як планування, моніторинг процесу навчання, оцінка результатів навчання, адаптація до різноманітних вимог задач і неочікуваних труднощів.

М. Августюк вказує на обмежені можливості метакогнітивного моніторингу [1]. На думку Є. Савіна та А. Фомина, результат метакогнітивного моніторингу визначається двома факторами: рівнем розвитку загальних метакогнітивних навичок та рівнем володіння предметно-специфічного знання. Зазначені вище автори наголошують на проблемі співвідношення узагальнених і предметно-специфічних метакогнітивних процесів, одним з яких і є метакогнітивний моніторинг [6].

Зокрема, М. Євдокимова пропонує виділяти п'ять основних компонентів метакогнітивних



## М О Н І Т О Р И Н Г



Рис. 2. Метакогнітивний моніторинг процесів запам'ятовування

навичок, які також є і етапами реалізації метапізнання [16]: 1) підготовка і планування діяльності; 2) вибір і використання стратегій; 3) моніторинг стратегій, що використовуються; 4) співставлення та поєднання різних стратегій; 5) оцінка використання стратегій.

А. Фомін пише про те, що операціоналізація поняття «метакогнітивний моніторинг» здійснюється у процесах виміру різних типів суджень, які індивід здійснює про свої власні знання та пізнавальні акти на різних етапах вирішення будь-якої задачі [18]. Ці судження представлені на схемі, запропонованій Нельсоном та Наренсом (рис. 2).

Розглядаючи властивості метакогнітивного моніторингу, слід звернути увагу на його точність. Точність метакогнітивного моніторингу дозволяє індивіду успішно користуватись ефективними метакогнітивними стратегіями для досягнення цілей пізнання. Це дає перевагу у плануванні процесів обробки інформації і визначенні ефективних стратегій у майбутньому.

Дослідження процесів метакогнітивного моніторингу у процесі навчальної діяльності найчастіше пов'язане з впливом на її успішність та ефективність. Е. Савін узагальнює цю проблему у рамках наступних тверджень [18]:

1. Високі показники розвитку моніторингу, виміряні за допомогою різних варіантів опитувальників, позитивно корелюють з навчальними досягненнями і успішністю виконання тестів знань;

2. Учні та студенти, які демонструють більш точний метакогнітивний моніторинг успішності виконання тестів знань, мають більш високі бали по цих тестах, а також мають більш високі показники навчальної успішності;

3. Учні та студенти, які демонструють низькі показники виконання тестів знання, а також невисоку академічну успішність, схильні переоцінювати свої знання.

**Висновки.** Необхідність вивчення метакогнітивного моніторингу зумовлена його впливом на успішність здійснення навчальної діяльності. У результаті аналізу психологічної літератури, помітною є відсутність єдиного підходу до визначення поняття метакогнітивного моніторингу, структури процесів метапізнання та метапізнавальних процесів. Нами виділено наступні напрямки дослідження метакогнітивного моніторингу: дослідження місця метакогнітивного моніторингу у системі метапізнання; дослідження змісту, структури, функцій метакогнітивного моніторингу; дослідження точності та ефективності метакогнітивного моніторингу, зокрема ефектів та факторів; дослідження ролі метакогнітивного моніторингу у процесі навчальної діяльності.

Узагальнимо, що метакогнітивний моніторинг – це здатність до оцінки поточного стану когнітивної активності та спрямований на відслідковування того, чи суб'єкт правильно вирішує поставлену проблему, а також на встановлення рівня розуміння опрацьованого матеріалу.

Перспектива подальшого дослідження полягає в емпіричному вивченні процесів метакогнітивного моніторингу та його точності у процесі здійснення навчальної діяльності.

### Література:

1. Августюк М. М. Особистісні чинники об'єктивності метакогнітивного моніторингу. Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр. Вип. 1(6). К.: НАУ, 2015. С. 12-17.
2. Довгалюк Т. Поняття мислення як метакогнітивного процесу у психологічній науці. Молодий вчений. 2015. № 10 (25). Частина 2. С. 184-188.
3. Пасічник І. Д., Каламаж Р. В., Августюк М. М. Метакогнітивний моніторинг як регулятивний аспект метапізнання. Наукові записки

- Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». 2014. № 28. С. 3–16.
4. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. СПб: Речь, 2003. 352 с.
  5. Разумовская Н. Н. Влияние обратной связи различного типа на метакогнитивный мониторинг решения тестов знаний. *European social science journal*. 2015. № 2. С. 175–182.
  6. Савин Е. Ю. Метакогнитивный мониторинг в решении учебных задач: соотношение обобщенных и предметно-специфических навыков. Шестая международная конференция по когнитивной науке: Тезисы докладов. Калининград, 2014. С. 533–534.
  7. Савченко О. В. Рефлексивна компетентність як важливий фактор організації системи рефлексивного досвіду на особистісному рівні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2016. №1. С. 98–105.
  8. Терешонок Т. В. Метакогнитивные компоненты в структуре учебной деятельности. *Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ*. 2015. № 1. С. 175–180.
  9. Халин С. М. Познание и метапознание: проблемы психологического единства. Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 1998. 244 с.
  10. Efklides A. The role of metacognitive experiences in the learning process. *Psicothema*, 2009. Vol. 21, No. 1. Pp. 76–82.
  11. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 1979. Vol. 34, No. 10. Pp. 906–911.
  12. Nelson T. Metamemory; a theoretical framework and new findings. *Psychology of Learning and Motivation / In G. Browner (Ed.)*. New York Academic press, 1990. P. 125–147.
  13. Rasekh Z., Ranjbar E. R. Metacognitive strategy training for vocabulary learning. *Teaching English As Second or Foreign Language*. 2003. № 7. С. 1–5.
  14. Ward S. B., Clark H. T. The effect of feedback on the illusion of knowing and comprehension monitoring of college students. Paper presented at the Annual Meeting of the Eastern Educational Research Association, 1989. 18 p.
  15. Григорьева М. С. Метакогнитивные процессы: их структура и роль в решении задач. *Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы: материалы 15-й международной конференции молодых ученых 23–30 октября 2009 г.* 2010. URL: [http://mir.spbu.ru/index.php?option=com\\_k2&view=item&id=110:mns-15-802&Itemid=51](http://mir.spbu.ru/index.php?option=com_k2&view=item&id=110:mns-15-802&Itemid=51).
  16. Евдокимова М. Г. Развитие метакогнитивных умений студентов как условие успешного овладения иностранным языком. URL: <http://www.tsutmb.ru/nauka/internet-konferencii/2017/13-lprs/4/evdokimova.pdf>.
  17. Лазарева О. В. Формирование метакогнитивной регуляции понимания научного текста. Электронное научное издание (научно-педагогический интернет-журнал) «The Emissia. Offline Letters». 2012. URL: <http://www.emissia.org/offline/2012/1843.htm>.
  18. Савин Е. Ю., Фомин А. Е. Обобщенные и предметно-специфические метакогнитивные навыки в учебной деятельности студентов. *Психологические исследования*. 2014. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n37/1042-savin37.html#e3>.

#### **Ткачук О. В. Метакогнитивный мониторинг в системе метапознания**

*В статье осуществлен теоретический анализ подходов к определению понятия метакогнитивного мониторинга. Рассмотрены особенности метапознания и метапознавательных процессов, их структура и содержание. Представлена схема метапознания. Классифицированы основные направления исследований метакогнитивного мониторинга.*

**Ключевые слова:** метапознание, метакогнитивные процессы, метакогнитивный мониторинг.

#### **Tkachuk O. V. Metacognitive monitoring in a system of metacognition**

*The article analyzes the approaches to the definition of metacognitive monitoring. Features of metacognition and metacognitive processes, their structure and content are considered. The scheme of metacognition is presented. The main directions of research of metacognitive monitoring are classified.*

**Key words:** metacognition, metacognitive processes, metacognitive monitoring.

## МОТИВАЦІЯ НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ПСИХОЛОГІЧНОЮ ГОТОВНІСТЮ ДО МАТЕРИНСТВА

*Стаття присвячена дослідженню мотиваційного компоненту у структурі психологічної готовності до материнства. Розглянуто онтогенез материнської мотиваційної сфери та особливості репродуктивної мотивації жінки. Здійснено аналіз мотивів народження дитини та визначено їх зв'язок із психологічною готовністю до материнства. Зазначено, що дослідження мотиваційного компоненту психологічної готовності до материнства має прогностичне значення для забезпечення адекватної моделі взаємодії матері і дитини і вказує на рівень психологічної готовності жінки до материнства.*

**Ключові слова:** психологічна готовність до материнства, материнська мотиваційна сфера, потреба у дітях, потреба у материнстві, мотивація дітонародження, репродуктивні мотиви.

**Постановка проблеми.** Мотиваційна сфера майбутньої матері як стрижневий складник психологічної готовності до материнства зосередила у собі всю складність психологічних, соціальних, економічних протиріч, які переживає сучасна жінка. Вибір на користь професійної самореалізації та матеріального благополуччя віддаляє жінку від потреби бути матір'ю. Це ускладнює процес адаптації до вагітності, ідентифікації себе у ролі матері і впливає на мотивацію народження дитини.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Мотиваційну основу психологічної готовності до материнства досліджують багато вчених. Структура психологічної готовності до материнства є предметом дослідження О. Проскурняк, О. Тиунової, Т. Гур'янової, Т. Зенкової; онтогенез мотиваційної материнської сфери вивчали Г. Філіппова, Ю. Шмурак, О. Матвєєва; девіантне материнство – В. Брутман, М. Панкратова, С. Єніколопов; культурно-історичні аспекти материнства досліджували В. Борисов, А. Антонов; емоційний стан жінки під час вагітності досліджували С. Мещерякова, О. Захаров; потреба у материнстві та мотивація дітонародження аналізували В. Іванниковим, В. Бойко, О. Подобіною, І. Щегловою, І. Добряковим.

Мотиваційна сфера жінки у наукових працях досліджується в основному як забезпечення умов для розвитку дитини (за умови адекватного материнства) або ж з позиції девіантного материнства. Водночас потребує аналізу мотивація дітонародження, яка впливає на психологічну готовність до материнства та забезпечує адекватну модель взаємодії матері та дитини.

**Мета статті.** Метою статті є дослідження материнської мотиваційної сфери, аналіз мотивів народження дитини та їх зв'язок із психологічною готовністю до материнства.

**Виклад основного матеріалу.** Більшість дослідників психологічної готовності до материнства виокремлюють у її структурі мотиваційний складовий елемент.

Г. Філіппова у структурі психологічної готовності до материнства виокремлює емоційно-потребнісний, операціональний та ціннісно-смысловий блоки. Емоційно-потребнісний блок передбачає потребу у контакті із дитиною як з об'єктом – носієм гештальту немовляти, потребу у її охороні і турботі, потребу у материнстві. Операції з догляду і охорони та операціональний зміст спілкування із дитиною – це компоненти операціонального блоку. Ціннісно-смысловий блок вміщує ставлення до дитини як до самостійної цінності та власне цінність материнства [14]. Т. Гур'янова основними вважає мотиваційний, оціночний, емоційний, операціональний та регуляційний аспекти психологічної готовності до материнства. Мотиваційний компонент вміщує мотив народження дитини, відповідальність за її виховання, почуття обов'язку [4]. Окрім когнітивно-операціонального блоку та блоку соціально-особистісної готовності, О. Матвєєва у структурі психологічної готовності до материнства виділяє потребнісно-мотиваційний блок. Останній, на думку дослідниці, поділяється на потребнісно-емоційний (позитивне ставлення жінки до вагітності та пологів, емоційно-позитивний образ дитини, бажання турбуватись про неї, позитивне ставлення до ролі матері) та ціннісно-смысловий (усвідомлення жінкою високого ступеню цінності дитини і материнства серед інших цінностей, адекватні уявлення про смисл материнства) компоненти [10]. Т. Зенкова розглядає мотиваційну сферу материнства як інтегроване психологічне утворення, що складається із взаємопов'язаних блоків: ціннісного, потребнісно-емоційного та блоку мотивів [7]. На думку О. Проскурняк,

психологічна готовність до материнства складається із наступних компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, афективно-регулятивного та поведінкового. Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає наявність у жінки стійкої мотивації до материнства, розуміння його як важливої життєвої цінності та складника самореалізації, свідоме глибоке переконання жінки у цінності дитини, що проявляється в безумовній любові до неї [12, с. 211–212]. С. Мещерякова зазначає, що найбільш сприятливими для становлення психологічної готовності до материнства є бажаність дитини, вербальна адресованість до ще ненародженої дитини, прагнення інтерпретувати рухи плоду як акти спілкування, суб'єкт-об'єктне ставлення до дитини [11, с. 20–21]. Переважання мотиву народження дитини, прийняття її як самостійної цінності та набуття материнством життєвого сенсу вважає найсуттєвішими характеристиками й О. Тіунова і виділяє когнітивний, операціональний та емоційно-ціннісний компоненти психологічної готовності до материнства. Основою для останнього є позитивне ставлення до себе як майбутньої матері, включення материнства в ціннісно-смыслову сферу жінки та максимальне задоволення жінки своєю соціальною роллю [13].

Аналіз літератури показує, що мотиваційний компонент є одним із основних у структурі психологічної готовності до материнства.

Становлення мотиваційної сфери жінки відбувається на трьох основних етапах: докомунікативному, комунікативному і етапі зрілого материнства [14].

Докомунікативний етап включає досвід спілкування і взаємодію із власною матір'ю у ранньому дитинстві, ігровий етап (сюжетно-рольові ігри і взаємодія з ровесниками), етап няньчення, етап диференціації мотиваційних основ статевої та материнської поведінки. Згідно із дослідженнями в галузі пренатальної психології материнська мотиваційна сфера починає формуватися ще у пренатальному періоді [6; 15; 17]. Мозок ненародженої дитини не тільки розвивається, але й функціонує, реагує на сенсорні подразники і забезпечує зв'язок дитини із зовнішнім і внутрішнім світом. Дитина з моменту зачаття починає накопичувати власний досвід, переживаючи разом із матір'ю найбільш яскраві моменти та утримуючи їх у пам'яті. О. Захаров і Г. Філіппова, вивчаючи вплив материнських емоцій в період вагітності, зазначають, що за довготривалих стресів в крові матері утворюються стероїдні гормони, що проходять через плацентарний бар'єр і впливають на мозок дитини. Небажані діти порівняно з бажаними, згідно з дослідженнями О. Захарова, частіше народжуються передчасно [6]. Ю. Шмурак вказує на те, що докомунікативний етап знаходить свій вияв у так званих фантазіях вагітності. Вони виникають під час спілкування дітей між собою або з дорослими і змінюються

разом зі змінами в житті дитини. Чим позитивніший досвід цього етапу, тим адекватнішою буде модель поведінки майбутньої матері. Жінки, які відмовляються від своїх новонароджених дітей, зазвичай не мають позитивної моделі дитинства та батьківсько-дочірніх стосунків [15].

На комунікативний етап формування материнської сфери жінка переходить із настанням вагітності. Цей етап включає також пологи, післяпологовий період та період немовляти. Процес комунікації із власною дитиною починається задовго до її фізичного народження. Виникнення власне думки про дитину, бажання її мати формує образ ще ненародженої дитини. Майбутні батьки уявляють собі дитину, думають над її ім'ям, статтю, планують її виховання і майбутнє, і це означає, на думку С. Максименка, що дитина вже існує, «... вона – сама реальність для цих людей: вона – існує» [9, с. 103]. Е. Берн стверджував, що основа життєвого плану виникає ще задовго до народження. Мотиви, явні та приховані, що викликають бажання мати дитину, те, як потенційні батьки уявляють собі її майбутнє життя, багато в чому визначають сценарій її майбутнього життя [17]. Ключовим моментом зазначеного етапу є вагітність. Вона розглядається як гострий перехідний період, важливий етап особистісного та психосексуального розвитку жінки [3]. Те, як жінка переживає момент ідентифікації вагітності, її симптоматику по триместрам, емоційний стан в ці періоди, перше ворушіння дитини та активність жінки під час фізіологічного перебігу вагітності, визначає стиль переживання вагітності і відображає особливості мотиваційного компоненту психологічної готовності до материнства.

Етап зрілого материнства пов'язують із формуванням у матері емоційної прихильності до дитини, коли вона сприймається як особистість.

Мотиваційний складник психологічної готовності до материнства пов'язаний безпосередньо із виникненням потреби у дитині та формуванням мотивів народження дитини (репродуктивних мотивів).

Потреба у дітях – одна із найвищих потреб людини поряд із потребою у творчості, освіті, самореалізації. Вона конкурує із потребами соціально-психологічного рівня (потреба у спілкуванні, повазі, любові, турботі), потребою у безпеці та самозбереженні та фізіологічними потребами (у сні, їжі, відпочинку тощо). Потребу у дітях можна розглядати залежно від того, яка кількість дітей задовольняє всі рівні індивідуальної системи потреб особистості. А. Антонов вважає потребу у дітях соціально-психологічною властивістю соціалізованого індивіда, яка проявляється у тому, що без наявності дітей і належної їх кількості індивід відчуває ускладнення як особистість. Ці ускладнення виникають у повсякденному житті

за обставин з'ясування сімейного статусу особистості, коли здійснюється оцінка і самооцінка поведінки особистості на основі репродуктивних норм. Під останніми розуміють детерміновані суспільством принципи і зразки бажаної поведінки, які стосуються народження певної кількості дітей і прийняті в тій чи іншій соціальній групі, до якої належить або хотів би належати індивід. Ці норми, інтеріоризуючись, тобто перетворюючись на внутрішні соціально-психологічні структури особистості, визначають сутність потреби у дітях. На думку дослідника, потреба у дітях не змінюється під впливом умов життя, змінюються лише сімейні ситуації, які або сприяють, або перешкоджають задоволенню потреби у дітях; величина потреби у дітях незмінна протягом всього життя [1]. В. Іванников акцентує увагу, що потреба у материнстві – необхідна, але недостатня умова для материнської діяльності. Спонування до дії є результатом особливого процесу усвідомлення потреби – процесу мотивації. Мотив виступає безпосереднім смислоутворюючим фактором [8].

Репродуктивна мотивація (репродуктивні мотиви, мотиви дітонородження) трактується як психічний стан особистості, що спонукає її до досягнення найрізноманітніших цілей через народження певної кількості дітей.

Мотиви народжуваності у науковій літературі прийнято поділяти на економічні (прагнення підвищити добробут сім'ї та економічний статус, отримання пільг при народженні певної кількості дітей); соціальні (народження певної кількості дітей у межах наявних соціокультурних норм дітонородження); психологічні (через народження дитини досягаються глибинні особистісні, внутрішні цілі). Психологічні репродуктивні мотиви своєю чергою поділяються на три групи. До першої входять мотиви, зумовлені потребою жінки в любові дитини, повазі, наповненні свого життя смыслом, потребою у продовженні себе у дітях. Друга група вміщує потребу у піклуванні і турботі про дитину, спрямуванні її розвитку, передання свого життєвого досвіду. В третій групі поєднуються всі інші мотиви – бажання уникнути самотності, зміцнити взаємостосунки із партнером тощо. Вивчення репродуктивної поведінки свідчить, що для потреби у 5 та більше дітях провідними є економічні мотиви народжуваності, для потреби у 3–4 дітях – соціальні, а для потреби в 1–2 дітях – психологічні [1].

На думку О. Захарова, вагітність зумовлена інстинктом материнства, і її головною метою є продовження роду. Серед провідних факторів, які сприяють виникненню інстинкта материнства, можна виділити такі: праобраз материнства (інстинкт материнства у прабатьків та батьків), бажання мати дітей, позитивне сприйняття факту настання вагітності, позитивні відчуття на перше ворушіння

плоду, почуття співпереживання до дитини (перший крик новонародженої дитини викликає відчуття радості і бажання допомогти дитині), почуття близькості до дитини (перше прикладання до грудей), емоційний відгук матері (посмішка дитини у відповідь на доброзичливе ставлення батьків). Наявність цих факторів є умовою адекватного формування материнства та емоційного контакту із дитиною [6]. Дослідниця І. Щеглова критерієм визначення мотивації дітонородження вважає бажання любити і опікуватись беззахисною істотою без будь-якої винагороди за це для себе та можливість усиновлення у разі бездітності [16].

За своєю спрямованістю мотиви материнства можуть бути поділені на конструктивні та деструктивні.

Конструктивною вважають наступну мотивацію:

- бажання дати життя іншій людині зі всією її неповторністю та унікальністю («хочу дати життя новій людині»);

- переживання вагітності як належності до сімейної системи або вираження спільного бажання подружжя мати дитину («ми кохаємо один одного і хочемо створити сім'ю і мати спільну дитину»);

- прагнення мати дитину за умов психофізіологічної готовності до материнства, сформованої потреби у материнстві («хочу турбуватися про дитину», «хочу відчути радість материнства»).

До деструктивних мотивів можна віднести:

- бажання народити істоту, яка втілить мрії та плани матері («моя дитина досягне того, чого я не змогла»);

- прагнення уникнути самотності («щоб відчувати себе хоч комусь потрібній»);

- прагнення компенсувати дефіцит любові до самої себе («хоч хтось мене буде любити»);

- прагнення відповідати соціальним очікуванням («бути як всі», «у всіх знайомих вже є діти»);

- вагітність як символ нового етапу в житті («хочу забути минуле і почати нове життя»);

- вагітність як спосіб досягнення псевдодиференціації від батьківської сім'ї («щоб батьки побачили, що я доросла», «народила всім назло»);

- вагітність як спосіб легалізації шлюбу та утримання партнера («щоб всі змирилися із шлюбом», «щоб повернути чоловіка або попередити розлучення»);

- вагітність заради збереження власного здоров'я («вагітність сприяє омолодженню організму», «боюсь, що після абортів не зможу мати дітей»);

- вагітність як засіб досягнення матеріальних чи соціальних благ («хочу мати статус багатодітної родини») [5].

У своєму дослідженні Г. Філіппова виокремлює наступні основні мотиви материнства:

- досягнути бажаного соціального і вікового статусу (я – доросла, самостійна жінка, яка займає

певне місце у суспільстві, має право на відповідне ставлення до себе в сім'ї і суспільстві);

– задоволення моделі повноцінного життя (людина повинна і може мати певні речі, без них її життя не повне, не таке, як у інших);

– прагнення продовжити себе, свій рід (залишити після себе щось у житті, що буде також забезпечувати це продовження – народжувати дітей, моїх внуків, правнуків);

– реалізація своїх можливостей (виховати дитину, передати їй свої знання, життєвий досвід);

– компенсація своїх життєвих проблем (щоб стала розумнішою, щасливішою за мене, отримала те, що не змогла отримати у житті я);

– розв'язання своїх життєвих проблем (оформити чи зміцнити шлюб, довести собі та іншим, що я здатна народити і бути матір'ю, врятуватись від самотності, мати помічника у старості);

– досягнення критичного для народження дитини віку;

– любов до дітей.

На думку дослідниці психології материнства, найскладнішим мотивом, у якому поєднується задоволення від спілкування із дитиною, інтерес до її внутрішнього світу, вміння і бажання сприяти розвитку її індивідуальності і усвідомлення того, що дитина стане самостійною, буде любити інших, є любов до дітей [14].

Найбільш інтенсивно трансформація мотиваційної системи жінки у напрямку посилення мотиву, пов'язаного із материнством, відбувається під час вагітності. Однак зміни у мотиваційному складнику психологічної готовності до материнства можуть і не відбуватися у зв'язку із мотиваційним конфліктом або через слабкість самої потреби у материнстві. Водночас мотивація дітонародження є не стільки реалізацією потреби у материнстві, скільки способом виходу із суб'єктивно важкої життєвої ситуації [16].

Дослідження мотиваційного компоненту психологічної готовності до материнства, зокрема репродуктивних мотивів, мають прогностичне значення для забезпечення адекватної моделі взаємодії матері і дитини і вказують на рівень психологічної готовності жінки до материнства.

**Висновки.** Мотиваційний складник є одним із основних у структурі психологічної готовності до материнства. Материнська мотиваційна сфера, яка формується протягом усього життя жінки, пов'язана із виникненням потреби у дитині та формуванням мотивів народження дитини (репродуктивних мотивів). Рішення народити дитину супроводжується цілим комплексом різних мотивів, найскладнішим серед яких є любов до дітей. У жінок, готових до материнства, переважають конструктивні мотиви, які сприяють створенню позитивних умов для розвитку дитини, зміцненню сім'ї. Головною особливістю мотива-

ційної сфери жінок, не готових до материнства, є наявність деструктивних мотивів, коли дитина розглядається як засіб досягнення усвідомлених або неусвідомлених цілей.

**Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі** вбачаємо у розробці методів діагностики репродуктивних мотивів вагітних жінок та аналізі їхнього впливу на психологічну готовність до материнства.

#### Література:

1. Антонов А. Социология рождаемости. Москва: Статистика, 1980. 271 с.
2. Брутман В., Панкратова М., Ениколопов С. Некоторые результаты обследования женщин, отказавшихся от своих новорожденных детей. Вопросы психологии. 1994. № 5. С. 31–36.
3. Брутман В., Филиппова Г., Хамитова И. Динамика психологического состояния женщин во время беременности и после родов. Вопросы психологии. 2002. № 1. С. 59–68.
4. Гурьянова Т. Развитие психологической готовности к материнству на стадии планирования беременности, во время беременности и после родов: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Барнаул, 2004. 176 с.
5. Добряков И. Перинатальная психология. СПб.: Питер, 2010. 272 с.
6. Захаров А. Ребенок до рождения и психотерапия последствий психических травм. СПб.: Союз, 1998. 144 с.
7. Зенкова Т. Особенности мотивационной сферы материнства беременных женщин с различным отношением к ребенку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Хабаровск, 2005. 192 с.
8. Иванников В. Проблема потребности в теории деятельности. Вестник Московского университета. Серия Психология. 1983. № 2. С. 20–27.
9. Максименко С. Генеза здійснення особистості. Київ: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
10. Матвеева Е. Анализ материнства с позиции теории деятельности. Київ: ВГГУ, 2004. 302 с.
11. Мещерякова С. Психологическая готовность к материнству. Вопросы психологии. 2000. № 5. С. 18–27.
12. Проскурняк О. Психологічна готовність до материнства та її компоненти. Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. праць Ін-ту педагогіки і психології професійної освіти АПН України / за ред. Т. І. Сущенко. Київ-Запоріжжя, 2004. Вип. 31. С. 208–212.
13. Тіунова О. Психологічні умови формування відповідального ставлення до материнства у дівчат старшого шкільного віку: автореф.

- дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Ивано-Франківськ, 2008. 23 с.
14. Филиппова Г. Психология материнства: учеб. пособие. Москва: Изд-во Института психотерапии, 2002. 240 с.
15. Шмурак Ю. Пренатальная общность. Человек. 1993. № 6. С. 24–37.
16. Щеглова И. Особенности психического состояния и психотерапевтическая помощь беременным при угрожающем самопроизвольном аборте: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 19.00.07. Ростов-на-Дону, 1995. 16 с.
17. Berne E. Transactional analysis in psychotherapy. New York: Grove Press, 1961. 124 p.

**Чередниченко Т. В. Мотивация деторождения и ее связь с психологической готовностью к материнству**

*Статья посвящена исследованию мотивационного компонента в структуре психологической готовности к материнству. Рассмотрен онтогенез материнской мотивационной сферы и особенности репродуктивной мотивации женщины. Выполнен анализ мотивов деторождения и определена их связь с психологической готовностью к материнству. Отмечено, что исследование мотивационного компонента психологической готовности к материнству имеет прогностическое значение для обеспечения адекватной модели взаимодействия матери и ребенка и указывает на уровень психологической готовности женщины к материнству.*

**Ключевые слова:** психологическая готовность к материнству, материнская мотивационная сфера, потребность в детях, потребность в материнстве, мотивация деторождения, репродуктивные мотивы.

**Cherednychenko T. V. The Motivation for Child Birth and its Connection to the Psychological Maternity Readiness**

*The article investigates the motivational component in the structure of psychological readiness to maternity. The ontogenesis of maternal motivational sphere and the specific features of the woman's reproductive motivation are studied. The motives for procreation are analysed, and their connection with psychological maternity readiness is determined. It is stated that the research into the motivational component of psychological readiness to motherhood has a prognostic significance for providing an adequate model of interaction between the mother and the child, and determines the level of the woman's psychological maternity readiness.*

**Key words:** psychological maternity readiness, maternal motivational sphere, need for children, need for maternity, motivation for childbirth, reproductive motives.

## СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 37.013.82: 376.2

**О. В. Ільїна**

старший викладач кафедри ортопедагогіки та реабілітології  
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

### ОСОБИСТІСНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ-ОРТОПЕДАГОГІВ ЯК СКЛАДНИК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОЇ РОБОТИ ЗА ФАХОМ

*У статті розглядаються актуальні, практичні аспекти проблеми формування психологічної готовності студентства факультетів корекційної освіти, зокрема ортопедагогів-реабілітологів, до роботи з дітьми з порушенням розвитком в спеціальних закладах та закладах з інклюзивною та інтегрованою формами навчання. Метою та завданням наукової роботи є представлення частини авторської методики та результатів формуючого експерименту після впровадження комплексної моделі формування психологічної готовності ортопедагогів-реабілітологів до роботи за фахом. У вправі «Тренінг успішної комунікації та вирішення конфліктів» автором системно було поєднано методи моделюючого та ситуаційного навчання в парадигмі підготовки фахівців спеціальної (корекційної) освіти, а результати формуючого експерименту, зокрема «Копінг-тест Лезаруса», підтвердили успішність проведеної додаткової психолого-педагогічної роботи зі студентством.*

**Ключові слова:** спеціальна освіта, ортопедагогіка, діти з порушеннями функцій опорно-рухового апарату, «Тренінг успішної комунікації та вирішення конфліктів».

**Постановка проблеми.** Наукова проблема полягає в тому, що чинник психологічної готовності ортопедагогів-реабілітологів до цього часу не розглядався науковцями як важливий складник «входу» в професію.

**Метою статті** є представлення до розгляду частини спеціально розробленої та апробованої тренінгово-навчальної програми та результатів формуючого експерименту по шкалі «копінг-тест Лазаруса» зі студентами IV курсу факультетів спеціальної освіти.

**Виклад основного матеріалу.** Сучасний стан загальноосвітніх закладів України, які стають інтегрованими та доступними дітям з порушенням розвитком, вимагає підготовки досвідчених фахівців, які б мали універсальні знання як нормотипового психічного розвитку дитини, так і пошкодженого. Питанням підготовки корекційних педагогів в Україні та за її межами присвячені роботи вчених Р. Аслаєвої, Л. Лисуренко, С. Миронової, Н. Пахомової Є. Синьової, В. Синьова, В. Тарасун, О. Хохліної, М. Шеремет, А. Шевцова.

Левову долю серед дітей з пошкодженням розвитком (з особливими освітніми потребами) займають діти з порушеннями функцій опорно-рухового апарату, а саме – з дитячим церебральним паралічем. Як відомо, дитячий церебральний параліч – це складне коморбідне захворювання, що виникає на тлі пошкодження головного чи спинного мозку і крім рухових порушень може поєднуватись

з інтелектуальними, соматичними, психологічними та поведінковими відхиленнями [7].

На освітянському просторі спеціальної корекційної педагогіки вперше в Україні в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова у 2010 році було розпочато підготовку ортопедагогів-реабілітологів – майбутніх вчителів спеціальних та інклюзивних загальноосвітніх шкіл для дітей з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Професором А.Г. Шевцовим та його командою однодумців-науковців була розроблена та науково обґрунтована програма з підготовки висококваліфікованих спеціалістів. Адже «саме компетентні вчителі, корекційні педагоги, психологи, соціальні педагоги живлять механізми спеціального супроводу особливих учнів» [6, с. 5]. Унікальні дисципліни, закладені в навчальні програми навчання, дають студентам – майбутнім фахівцям спеціальної або ж інклюзивної освіти – знання про природу захворювання дитячого церебрального паралічу, фізичні та емоційні можливості дітей цієї нозологічної групи, спеціальні методики навчання та виховання. Всі ці дисципліни забезпечують формування когнітивного блоку готовності студентства до майбутньої професійної діяльності. Але дотепер в наукових школах не піднімалось питання щодо психологічної підготовленості студентів корекційних факультетів, зокрема ортопедагогів-реабілітологів, до роботи з дітьми з вадами в розвитку. Але ж перша зустріч



з дитиною, яка має поєднані фізичні та інтелектуальні вади, є серйозною психотравмуючою ситуацією для молодого недосвідченого фахівця. Ця обставина надає **актуальності** вибраній нами темі дослідження – формування психологічної готовності ортопедагога-реабілітолога до професійної діяльності.

В процесі дослідження нами була висунута гіпотеза, що належна психологічна підготовленість майбутнього фахівця ортопедагога-реабілітолога може бути забезпечена за таких умов:

- належної теоретико-наукової підготовленості (навчання та засвоєння дисциплін психологічного спрямування);
- необхідної психологічної практики (робота з дітьми з порушеннями функцій опорно-рухового апарату у психологічній площині);
- спеціальної психологічно-тренінгової підготовки студентів;
- належної особистісної зрілості (загальна зрілість).

Проведене дослідження в рамках констатуючого експерименту підтвердило нашу гіпотезу про важливість удосконалення програм підготовки спеціальних педагогів, ортопедагогів-реабілітологів. Результати експерименту дозволили сформулювати ланку теоретичних висновків та розробити практичні рекомендації з формування психологічної підготовки майбутніх фахівців спеціальної (корекційної) та інклюзивної освіти [2].

Аналіз стану психологічної підготовки фахівців галузі спеціальної (корекційної) освіти виявив її недостатню розробленість в роботі з дітьми з порушеннями функцій опорно-рухового апарату та супутніми розладами. Переважно наукові роботи вчених були зосереджені на підготовці фахівців для роботи з дітьми з інтелектуальними порушеннями та раннім дитячим аутизмом, будуючись на модифікаціях та поєднаннях дисциплін професійного спрямування з додатковою тренінговою програмою для поліпшення професійних якостей майбутніх фахівців спеціальної освіти без урахування показників емоційного інтелекту та його найважливіших складників.

Про важливу роль формування медичних знань у процесі підготовки педагога-дефектолога було зазначено в дисертаційному дослідженні Л. Руденко [5]. Вчена обґрунтувала та довела важливість впровадження в навчальні плани саме дисциплін медичного спрямування та їх ґрунтового вивчення в підготовці бакалаврів корекційної освіти. Своєю чергою С. Миронова вивчила та проаналізувала складові частини підготовки корекційних педагогів у роботі з дітьми з вадами інтелекту, приділивши левову частку уваги поєднанню теоретичного та професійного досвіду під час проходження виробничих педагогічних практик в спеціальних закладах освіти [3]. Професійні аспекти підготовки

фахівців, які працюють в гуманітарній сфері, таких як соціальні працівники, відображені у дисертаційних дослідженнях О. Карпенко та О. Чуйко [7]. Наукові дослідники вказують на обов'язкове впровадження додаткової тренінгової програми в підготовку спеціалістів соціономічних професій. Саме тренінг формує та закріплює набуті навички та впевненість в діяльності. Важливо вказати на дисертаційне дослідження Н. Погорільської, яка в своїй науковій роботі вивчила та описала чинники та показники психологічної адаптованості матерів дітей юнацького віку з обмеженими можливостями. В контексті «мама – перший вчитель» ця робота набуває актуальності. Молода вчена, спостерігаючи та вивчаючи поведінку матерів, діти-інваліди яких вступили до вищого навчального закладу, з жалем зауважує, що гіперопіка та некритичність до вчинків юнаків та дівчат змушують батьків левову долю студентської роботи виконувати за них, тим самим поглиблюючи їхню несамостійність та провокуючи розквіт патохарактерологічних рис особистості. Застосувавши спеціально направлену психолого-педагогічну тренінгову роботу та індивідуальні консультації батьків дітяної групи, вчена значно підвищила показники рівня адаптованості [4].

Вивчаючи зарубіжний досвід, а саме підготовку фахівців спеціальної освіти в Канаді, важливо вказати на ґрунтовний підхід до питання надання компетентної консультативної допомоги вчителям загальноосвітніх шкіл інклюзивного типу. Міністерство освіти Канади розробило довідкове керівництво (К-12) – «Керівництво педагога зі сприяння психічному здоров'ю та добробуту учнів» – задля надання педагогам інформації про ранні ознаки проблем психічного здоров'я та наркоманії. Також керівництво пропонує стратегії, які можна використовувати в класі для підтримки учнів, а отже, у вчителів формуються необхідні психологічні компетенції щодо дітей з відхиленням розвитком [8; 9].

І хоча наукових досліджень з вищезгаданої проблематики на сучасному етапі виявилось чимало, все ж проблема психологічної підготовки ортопедагогів-реабілітологів, вчителів інклюзивних класів для дітей з порушеннями функцій опорно-рухового апарату залишається актуальною.

Для розв'язання поставлених задач та досягнення мети використовувались теоретичні, емпіричні та статистичні методи.

З метою визначення основних факторів, що визначають психологічну зрілість молодого студента до професійної діяльності на етапі констатувального експерименту, були обрані наступні тести: 1) копінг-тест Лазаруса; 2) Опитувальник емоційного інтелекту «Емін» (Д.В. Люсін); 3) Діагностика рівня рефлексивності (Методика О.В. Карпова); 4) Методика «Педагогічні ситуації»;

5) Методика «Диференційований вимір тривожності» Ч.Д. Спілберга; 6) Методика «Діагностика самооцінки особистості студента» (модифікована О. Ільїною за методикою «Методика самооцінки особистості старшокласника»). За результатами експерименту було визначено наступні напрями формування психологічної готовності ортопедagogів-реабілітологів, дефектологів та майбутніх вчителів інклюзивних класів:

I. Когнітивний блок з його теоретико-підготовчим змістом (знання дисциплін психологічного спрямування);

II. Операційний блок (застосування знань, формування навичок і вмій, розуміння психологічних задач, професійних обов'язків, оперування засобами досягнення мети, здатність до прогнозування діяльності тощо).

III. Блок особистісної підготовки: 1) аксіологічний компонент особистісної готовності (формування у студента належної системи цінностей); 2) мотиваційно-вольовий компонент (формування мотиваційно-спонукальної сфери, рефлексивності та належних базових переконань); 3) компонент тренування й розвитку емоційного інтелекту (зокрема навчання розумінню та управлінню внутрішньоособистісного та міжособистісного емоційних станів); 4) адаптаційний компонент; 5) компонент професійної самоактуалізації та профілактики професійного вигорання.

Програма формувального експерименту тривала 3 роки.

В програму експерименту були залучені студенти II-III курсів дефектологічних факультетів м. Києва, м. Львова, м. Запоріжжя, м. Умані та контрольна група студентів-педагогів початкових класів загальноосвітніх шкіл м. Переяслав-Хмельницький та м. Вінниці. Усього – 168 осіб, 60 з яких склали ортопедagogи-реабілітологи 2013–2014; 2014–2015; 2015–2016 років навчання на денній формі II курсу навчання. У найбільш сприятливих умовах знаходились студенти м. Києва, підготовка яких в повному обсязі забезпечувалась вищезазначеними складниками. Студентам експериментальної групи дефектологічних факультетів м. Умані, м. Запоріжжя та м. Львова задля забезпечення формування когнітивного блоку з курсу формування психологічної готовності до роботи з дітьми з порушеннями опорно-рухового апарату читались вибіркові лекції, як-от: «Ортопсихологія»; «Вікова та педагогічна ортопсихологія»; «Нейропсихологічні методи реабілітації дітей з порушеннями функцій опорно-рухового апарату». Студентам контрольної групи, які є вчителями інклюзивних класів м. Вінниці та м. Переяслав-Хмельницький, лекції не читались. Додаткова тренінгова програма з формування блоку особистісної готовності була впроваджена для всіх студентів, які брали участь в експерименті.

До уваги наукової аудиторії читачів хочемо представити частину авторської програми з формування блоку особистісної підготовки із загального курсу формування психологічної готовності ортопедagogів-реабілітологів та вчителів інклюзивних класів до роботи за фахом.

*Вправа «Тренінг успішної комунікації та вирішення конфліктів» (Розроблена Ільїною О.В.).*

*Ціль:*

- розвиток спостережливості, емпатійності, гнучкості мислення, креативності в учасників тренінгу;
- розвиток успішної комунікації між вчителем, корекційним педагогом та учнем.

*Задачі:*

- навчання техніці емоційного врегулювання;
- навчання техніці активного слухання;
- навчання техніці «Я – повідомлення»;
- навчання техніці «Розрізнення емоцій»;
- навчання техніці конструктивного ведення діалогу.

*Час проведення складає 1,5 години.*

*Слухачі:* студенти II-III курсів педагогічних вузів дефектологічних факультетів та вчителі-початківці інклюзивних класів.

*Вступна частина:* вільна розмова зі слухачами про важливість навички успішного вирішення конфліктів, ознайомлення з різним спектром емоцій людини та причинами, які їх генерують, – гнівом, тривогою, переляком, почуттям провини, соромом, сумом, заздощами, надією, любов'ю, подякою, ревнощами.

*Тренер:* Після вивчення природи виникнення емоцій та усвідомлення їх давайте навчимося простій вправі врегулювання особистого емоційного настрою.

Отже, перед тим, як зробити критичне зауваження, учню потрібно:

Перше правило: привести себе в спокійний, врівноважений, доброзичливий стан. Для цього рекомендуємо застосовувати техніку розслабленням м'язів у поєднанні з глибоким вдихом та видихом. Оскільки часу для вирішення ситуації небагато, найпростіше вдихати і видихати, уявляючи прямокутник. Вдих – ви піднімаєтесь вгору, глибокий видих – горизонтальна лінія. Вдих – рух вниз, видих – горизонтальна лінія. Рекомендуємо повторити цю вправу 3 рази. Зосередьте свою увагу на процесі дихання, спрямуйте свій «внутрішній погляд» на саму процедуру дихання.

Друге правило: не присвоювати собі емоційні проблеми учня, потрібно критикувати дію, а не особистість.

В своїх зверненнях до учня забираєте слова-надмірності, такі як *всі, завжди, тільки, вкотре*, та образи-порівняння.

Приклад неконструктивного зауваження 1.: *«Вкотре нагадую вам про пристойну поведінку на вулиці, ведете себе, як жеребці на луці».*

Після редагування отримуємо: *«Нагадую вам про пристойну поведінку на вулиці».*

Надмірності і образи забрані і залишилась фраза, яка буде почута і сприйнята до уваги.

Приклад неконструктивного зауваження 2: *«Сергію, ти мене ніколи не чуєш, тобі вуха поза-кладало?».*

Після такої репліки вчителя можна чекати злостивого випадку з боку учня, і він буде правий, оскільки ображена його особистість.

Після редагування отримуємо: *«Сергію, ти мене не чуєш».*

Третєправило: замінюємо «Ти-висловлювання» на «Я-висловлювання».

Розглянемо попередній приклад: *«Сергію, ти мене не чуєш».*

Після редагування отримуємо: *«Сергію, мені прикро, що коли я пояснюю важливий матеріал, ти відволікаєшся. Від цього в мене виникає відчуття, що я не цікаво веду урок».*

Після такого редагування висловлювання велика вірогідність того, що учень замислиться над цим зауваженням і захоче виправитись.

Четверте правило: «Відкидаючи – пропонуй».

Замість: *«Сергію, мені прикро, що коли я пояснюю важливий матеріал, ти відволікаєшся...»*

Потрібно: *«Сергію, мені прикро, що коли я пояснюю важливий матеріал, ти відволікаєшся. Прошу уваги до кінця уроку, а перерва – цілком ваші 20 хвилин».*

Таким чином, зробивши критичне зауваження, ви застосували «Я-повідомлення» і запропонували те, чим би співрозмовник був задоволений. Дитині набагато приємніше отримати готову інструкцію, ніж замислюватись над альтернативою. Тим більше під час уроку.

П'яте правило: «Плюс – стимуляція самонавчання на взяття відповідальності за скоєне – пропозиція з покращення – плюс».

Приклад неконструктивного зауваження вчителя: *«Максим, твоя поведінка нестерпна. Ти втратив мою довіру і не поїдеш з класом на екскурсію до Львова».*

Після редагування: *«Максime, останнім часом ти був чемним хлопцем. Я з радістю спостерігала, як ти допоміг Антону скласти конструктор, а вчитель фізкультури хвалив тебе за роботу на уроках. Поясни мені сьогоднішню твою поведінку, чим вона викликана. Як ти думаєш, вона приємна учням класу, і як ми можемо виправити ситуацію? Попереду поїздка до Львова, умови поїздки всім відомі».*

В першому прикладі вчитель застосував слова-надмірності, і його категоричний тон не сприяє вирішенню гострої ситуації зі зміни поведінки учня. Скоріше за все, співрозмовник обізлиться на вчителя, що призведе до поглиблення конфлікту. Запропонований нами варі-

ант відповіді, на нашу думку, сприяє вирішенню конфлікту.

Шосте правило: «Як правильно робити критичне зауваження учню, який точно буде чинити опір?».

1. Застосовувати «Я»-висловлювання.

2. Зрозуміти відношення дитини до події: що сталася, що думає, як відноситься.

3. Вміти в бесіді «втримувати паузу». Пауза допомагає дитині розібратися в своїх переживаннях та водночас зрозуміти та відчути, що ви поруч. Зрозуміти, що дитина не готова чути вашу репліку можна з його зовнішнього вигляду. Якщо його очі дивляться не на вас, а у бік, «всередину», або вдалечинь, то продовжуйте мовчати: в цей час у дитини проходить важлива внутрішня робота.

4. У вашій відповіді корисно повторити те, що як ви зрозуміли, сталось з дитиною, а потім вказати на відчуття дитини.

Учень: – *Не буду більше дружити з Максимом.*

Вчитель: – *Ти на нього образився.* (Правильна відповідь).

Неправильна репліка вчителя: – *Що трапилось сьогодні, ти що на нього образився?*

Перша фраза вчителя більш влучна, оскільки вказує на те, що вчитель налаштувався на «емоційну хвилю» учня, що він чує та приймає його образи. У другому ж випадку дитина подумає, що вчитель цікавиться тільки «фактами» і допитується них. Ображена та войовничо налаштована дитина відповідь – *«Нічого не трапилось».*

5. Застосовувати самокритику відносно себе.

Вчителю інколи потрібно навіть придумати подібний випадок з особистого життя чи з практичної діяльності, щоб дитина знала, що ви її «приймаєте і такою», а не дивитесь зверхньо.

6. Спонукає до самокритики учня. Що він думає по себе, про свою поведінку, як себе оцінює.

7. Давати позитивні і конкретні пропозиції з покращення та зміни того, що відбувається.

8. Завершувати діалог позитивним підкріпленням.

Варіант А: самооцінка учня дуже низька, песимістичний настрій, байдужість. Під час слухання важливо не перебивати, дати можливість усвідомити свої слова, почути їх самому. Після пояснень учня можна сказати таку фразу: *«Андрію, ти зараз розсерджений, я розумію тебе. Жаль, що маючи неймовірні таланти художника (поета, організатора...), ми разом з класом не в повній мірі ними насолоджуємось. Я бачу, що багато дітей з класу хотіли б з тобою товаришувати, але їх щось зупиняє. Якщо ти захочеш, ми разом з тобою подумаємо, як змінити ситуацію, а поки що пропоную тобі завтра очолити похід до театру».*

Варіант В: присутня бравада, учень «захоплюється» своєю поведінкою, не вважає її поганою.

Приклад відповіді вчителя: *«Максима, я може і не в повній мірі погоджуюсь з тобою, але все перевіряється на практиці. Пропоную тобі взяти на себе підготовку класу до змагань з шахів, які відбудуться через місяць. Встанови, будь ласка, розклад тренувань на тиждень. Впевнена, що ніхто краще за тебе цього не зробить».*

Сьоме правило: не вимагайте від дитини неможливого або важко виконуваного. Замість цього подивіться, що ви можете змінити в оточуючому просторі.

Завдання на самостійне опрацювання з подальшим обговоренням.

Перше завдання:

А) Прочитавши ситуацію в лівій колонці таблиці, справа напишіть, які, на вашу думку, почуття переживає дитина. Запишіть їх.

Б) Запишіть у третій колонці вашу відповідь дитині, вказавши на почуття, які вона відчуває.

Ситуація та слова дитини – Почуття дитини – Відповідь вчителя.

1. (Зразок) *«Сьогодні, коли я заходила до класу, Максим вибив у мене рюкзак, і з нього все висипалось».* – Засмученість, образа, злість. Правильне реагування вчителя – *«Ти дуже засмутилась і образилась, можливо, навіть, і розізлилась».*

2. (Антон дуже тягнув руку на відповідь, але пролунав дзвоник на перерву): *«Ну от, – як завжди...»*

3. (Марійка впускає з рук канапку, та падає на брудну підлогу): *«Ой!!! Моя канапочка!»*

4. (Двоє учнів почали штурхатись): Сашко: *«Завтра я теж тобі підкладу кнопку, от побачиш!!!»*

5. (Учень – вчителю): *«Ви завжди його захищайте!!!»*

6. (Учень отримав зошит після перевірки вчителя): *«Лише за три помарочки вісім?»*

7. (Учениця – вчителю на уроці математики): – *«Я не зрозуміла...»* Інший учень: – *«Тому, що ти тупа!!!»* – сміх дітей.

8. (Одна учениця – іншій): *«А я краще за тебе написала диктант!»*

9. (Учень зізнається вчителю): *«Зі мною не дружить Владислав, – я скинув його речі зі столу на підлогу».*

Друге завдання: Замініть вислови вчителя на конструктивні.

Вчитель: *«Артем, ти як клоун, завжди заважаєш на уроках».*

Вчитель: *«Владислав, через твою нахабну поведінку в театр з класом ти не підеш».*

Вчитель: *«Маринко, тобі хіба сумно на математиці, що ти малювати почала?»*

**Результати дослідження.** За результатами експерименту з формування психологічної готовності до фахової діяльності у ортопедagogів-реабілітологів та вчителів інклюзивних класів

був проведений локус-контроль основних показників психологічної адаптованості та готовності. Під час формувального експерименту група констатувального експерименту ділилась на підгрупи (експериментальна та контрольна) з різними рівнями підготовки. 30-ти особам ортопедagogів-реабілітологів програма підготовки була застосована в повній мірі, включаючи III блоки психологічної готовності та 54 особи (спеціальні педагогі та вчителі загальноосвітніх шкіл) пройшли курс формування психологічної готовності, що включав спрощений когнітивний блок у вигляді вибіркових лекцій та блок особистісної підготовки в повному обсязі. Контрольна група вивчала дисципліни в рамках свого навчального плану без додаткових психолого-педагогічних впливів.

Для визначення якісних особистісних змін у студентів, які були залучені до експерименту з формування психологічної готовності до фахової діяльності, був обраний «Копінг-тест Лезаруса», який вказує на те, які саме захисні механізми застосовують студенти під час роботи з «особливими» дітьми. Студентам пропонувалось дати відповіді на 50 тверджень, які стосуються поведінки у складній життєвій ситуації. Випробувані повинні були оцінити, як часто дані варіанти поведінки проявлялись у них. Обробка відбувалась шляхом підрахування балів з кожної субшкали: ніколи – 0 балів; рідко – 1 бал; іноді – 2 бали; часто – 3 бали. Обчислення велось за формулою  $X = (\text{сума балів} / \text{max бал}) * 100$ .

Опис субшкал:

1. Конфронтаційний копінг. Агресивні зусилля щодо зміни ситуації. Припускає певний ступінь ворожості і готовності до ризику.

2. Дистанціювання. Когнітивні зусилля відокремлюються від ситуації і зменшують її значимість.

3. Самоконтроль. Зусилля з регулювання своїх почуттів і дій.

4. Пошук соціальної підтримки. Зусилля в пошуку інформаційної, дієвої та емоційної підтримки.

5. Прийняття відповідальності. Визнання своєї ролі в проблемі з супутньою темою та спроби її вирішення.

6. Втеча-унікнення. Уявне прагнення і поведінкові зусилля, спрямовані до втечі чи уникнення проблеми.

7. Планування вирішення проблеми. Довільні проблемно-фокусовані зусилля щодо зміни ситуації, що включають аналітичний підхід до проблеми.

8. Позитивна переоцінка. Зусилля зі створення позитивного значення з фокусуванням на значимості власної персони. Включає також релігійний вимір.

Результати тесту.

**Копінг-тест Лезаруса**  
Результати обстеження. Експериментальна група

Напружені копінги		Київ (ортопедагогі- реабілітологи)	Львів (корекц. педагоги)	Запоріжжя (корекц. педагоги)	Умань (корекц. педагоги)	Переяслав- Хмельницький (учителя загальноосвітніх. шкіл)
Дистанціювання	К	54%	42%	45%	48%	67%
	Ф	25%	23%	20%	24%	54%
Самоконтроль	К	85%	64%	68%	62%	65%
	Ф	92%	75%	76%	74%	78%
Пошук соціальної підтримки	К	86%	72%	76%	72%	85%
	Ф	91%	78%	83%	79%	92%
Втеча –уникнення	К	73%	65%	68%	60%	65%
	Ф	38%	30%	32%	30%	54%
Позитивна переоцінка	К	85%	81%	78%	78%	85%
	Ф	61%	62%	59%	57%	67%
Планування вирішення проблем	К	-	-	-	-	-
	Ф	92%	85%	73%	71%	81%

**Копінг – тест Лезаруса**  
Результати обстеження. Контрольна група

Напружені копінги		Київ (ортопедагогі- реабілітологи)	Львів (корекц. педагоги)	Запоріжжя (корекц. педагоги)	Умань (корекц. педагоги)	Переяслав- Хмельницький (учителя загальноосв.шкіл)
Дистанціювання	К	54%	42%	45%	48%	67%
	Ф	37%	30%	30%	28%	65%
Самоконтроль	К	85%	64%	68%	62%	65%
	Ф	90%	65%	69%	64%	67%
Пошук соціальної підтримки	К	86%	72%	76%	72%	85%
	Ф	95%	86%	91%	85%	98%
Втеча –уникнення	К	73%	65%	68%	60%	65%
	Ф	44%	42%	47%	42%	54%
Позитивна переоцінка	К	85%	81%	78%	78%	85%
	Ф	82%	78%	75%	74%	84%
Планування вирішення проблем	К	-	-	-	-	-
	Ф	46%	45%	41%	37%	52%

Проаналізувавши отримані дані на етапі констатувального експерименту(К), можна зробити висновки, що молоді люди, студенти II курсу, які прийшли в професію «корекційний педагог», ще не в достатній мірі психологічно зрілі для роботи з дітьми з вадами в розвитку. З власних копінг-стратегій вони найчастіше використовують «пошук соціальної підтримки», оскільки не впевнені в своїй силі, і підтримка викладача їм дуже необхідна. Під час зустрічі з непередбачуваними ситуаціями фахівці-початківці вдаються до психологічного захисту «втеча-уникнення» і прикладають зусилля до самоконтролю, водночас переоцінюючи власну значимість.

Результати формувального експерименту (Ф) вказали на значні особистісні зміни в експериментальній групі порівняно із контрольною. Показники шкали «втеча-уникнення» зменшилась на 55% в експериментальній групі і на 30%

в контрольній. «Позитивна переоцінка» зменшилась на 20% в експериментальній групі та залишилась майже незмінною в контрольній. Показник «Пошук соціальної підтримки» збільшився на 7–10% в обох групах. Але найцінніше надбання – це поява нового новоутворення шкали «Планування вирішення проблем» в обох групах. Але все ж таки в експериментальній групі цифра досягає 72–92%, а в контрольній – лише 37–52%.

**Висновки.** Отже, провівши наукове дослідження з проблеми формування психологічної готовності ортопедагогів-реабілітологів, підтверджуємо нашу гіпотезу про те, що належна професійна підготовка ортопедагога (корекційного педагога) може бути забезпечена за умов комплексного психолого-педагогічного підходу в навчанні з застосуванням спеціально розроблених тренінгових вправ.

**Література:**

1. Ільїна О.В. До питання про психологічну готовність майбутніх педагогів до фахової діяльності. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка / за ред. О.В. Гаврилова, В.І.Співака. Вип.ХХІ в двох частинах, частина 2. Серія: соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський: «П.П.Медобори-2006», 2012. С. 68–78.
2. Ільїна О.В. Діагностика рівнів педагогічних здібностей та рефлексивності у студентів-корекційних педагогів та студентів-вчителів загальноосвітніх шкіл. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія: зб. наук. праць; відп. ред. В.М. Синьов. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 31. С. 156–163
3. Миронова С.П. Теоретико-методичні основи підготовки майбутніх учителів до корекційної роботи в освітніх закладах для дітей з вадами інтелекту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. педаг.наук / С.П. Миронова К., 2007. 36 с.
4. Погорільська Н.І. Чинники та показники психологічної адаптованості матерів дітей юнацького віку з обмеженими можливостями: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. К., 2007. 20 с.
5. Руденко Л.М. Формування системи медичних знань у процесі підготовки педагога-дефектолога до корекційної роботи в закладах спеціальної освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. К., 2005. 20 с.
6. Шевцов А.Г. Романенко О.В., Ханзерук Л.О., Чеботарьова О.В. Дитина з порушеннями опорно-рухового апарату в загальноосвітньому просторі. Методичний посібник. К. Слово, 2014. 195 с.
7. Чуйко О.В. Особистісне становлення суб'єктів професійної діяльності у соціономічних професіях. К.: АДЕФ-Україна, 2013. 280с.
8. Psychological Problems of Cerebral Palsy Text.: a Symposium of the American Psychological Association & The National Society for Crippled Children and Adults. Illinois, 1996. 112 p.
9. URL: <https://www.bournemouth.gov.uk/childreducation/LocalOffer/LocalOfferDocs/Mental-health-and-behaviour--Information-and-tools-for-schools.pdf>
10. URL: <https://www.hrw.org/report/2018/03/22/i-would-go-school/barriers-education-children-disabilities-lebanon>

**Ильина О. В. Личностная подготовка студентов-ортопедогов как составляющая психологической готовности к будущей работе по специальности**

*В статье рассматриваются актуальные, практические аспекты проблемы формирования психологической готовности студенчества факультетов коррекционного образования, а прежде всего - ортопедогов-реабилитологов, к работе с детьми с нарушенным развитием в специальных учреждениях и заведениях с инклюзивной и интегрированной формами обучения. Целью и задачей научной работы является представление части авторской методики и результатов формирующего эксперимента после внедрения комплексной модели формирования психологической подготовки ортопедогов-реабилитологов к работе по специальности. В упражнении «Тренинг успешной коммуникации и разрешение конфликтов» автором системно были объединены методы моделирующего и ситуационного обучения в парадигме подготовки специалистов специального (коррекционного) образования, а результаты формирующего эксперимента, а именно «Копинг-тест Лезаруса», подтвердили успешность проведенной дополнительной психолого-педагогической работы со студенчеством.*

**Ключевые слова:** специальное образование, ортопедогов, дети с нарушениями функций опорно-двигательного аппарата, «Тренинг успешной коммуникации и разрешение конфликтов».

**Ilna O. V. Personal training of orthopedagogue students as a component of psychological readiness for future work in specialty**

*The article deals with the actual, practical aspects of the problem of forming the psychological readiness of the students of special education faculties and orthopedagogue-rehabilitologist, to work with children with disrupted development in specialized institutions and institutions with inclusive and integrated forms of training. The purpose and tasks of scientific work is the presentation of part of the author's methodology and the results of the forming experiment after the introduction of a comprehensive model for the formation of the psychological readiness of orthopedagogues-rehabilitants to work in the specialty. In the exercise «Training of successful communication and conflict resolution», the author systematically combined methods of simulation and situational training in the paradigm of special education specialists training, and the results of the formative experiment, namely «Copy Test of Lezarus», confirmed the success of the additional psychological and pedagogical work with student.*

**Key words:** special education, orthopedagogue, children with motor disorders, «Training of successful communication and conflict resolution».

УДК 159.9

**М. В. Кіслицина**викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти  
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

## СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ХХ СТОЛІТТІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

*У статті на основі системного аналізу зарубіжної та вітчизняної літератури здійснено теоретичне дослідження історії становлення концепції професійного вигорання у ХХ столітті та розроблено періодизацію розвитку наукової теорії професійного вигорання. Ретроспективний аналіз дозволив узагальнити найбільші зміни у кожному періоді, висвітлити внесок окремих науковців та наукових психологічних шкіл у розвиток концепції вигорання у ХХ столітті.*

**Ключові слова:** вигорання, професійне вигорання, синдром вигорання.

**Постановка проблеми.** Феномен професійного вигорання має багаторічну історію вивчення: за останні 40 років з'явилося тисячі публікацій, відбуваються численні конференції та конгреси у різних країнах світу. За оцінками W.B. Schaufeli, M.P. Leiter, C. Maslach від початку виокремлення терміна «професійне вигорання» написано більше 6 000 статей, глав дисертацій, книг [2, с. 204].

Окремі аспекти історії дослідження професійного вигорання висвітлювали у своїх працях W.B. Schaufeli, D. Enzmann (1998); Т.Б. Большакова (2004); В.О. Орел (2005); М. Burisch (2006); Н.В. Назарук (2007); Л.О. Китаєв-Смик (2008); Н.С. Водоп'янова, О.С. Старченкова (2008); W.B. Schaufeli, M.P. Leiter, C. Maslach (2009); О.В. Єрмакова (2010); Т.А. Колтунович (2012–2014) [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 2; 10; 11–13].

Водночас описовий підхід у вивченні професійного вигорання, який застосовувався на перших етапах вивчення феномена, дав можливість дослідникам (М. Burish, В.Ю. Слабинська, С.В. Усаніна) стверджувати, що «вигорання – це не науковий конструкт, а неточна метафора, що добре запам'ятовується» [1, с. 91].

Тому вважаємо за необхідне у подальшому вивченні проблеми професійного вигорання прослідкувати перехід зазначеної вдалої метафори у науковий термін, який вивчають науковці різних галузей у різних країнах світу, та описати етапи становлення наукової концепції професійного вигорання.

**Мета статті** – на основі системного аналізу зарубіжної та вітчизняної літератури здійснити теоретичне дослідження історії становлення концепції професійного вигорання у ХХ столітті та розробити періодизацію розвитку наукової теорії професійного вигорання.

**Виклад основного матеріалу.** Науковці застосовували різні підходи до періодизації вивчення

феномена професійного вигорання. В історії вивчення професійного вигорання В.О. Орел виділяє два періоди: описовий (до середини 1980-х рр.) та емпіричний (із середини 1980-х рр.), пов'язуючи перехід у другий період із розробленням стандартизованих методик для діагностики вигорання [5, с. 7–8].

Ф.С. Муфтахова виділяє [1, с. 292] три етапи (фази) в історії вивчення проблеми вигорання: 1) фаза «пошуків» (до 80-х років ХХ ст.), 2) методологічна фаза (80-ті роки – середина 90-х рр. ХХ ст.), 3) середина 90-х рр. ХХ ст. (третьої фазі авторка не дала окремої назви).

Т.А. Колтунович запропонувала виділити 4 періоди вивчення професійного вигорання: донаукового описового осмислення (до 1974 р.), наукового осмислення (1974 – середина 1980-х рр.), аналітико-експериментальний (середина 1980-х рр. – 1992 р.), сучасний період (із 1992 р.) [11–13].

Слід зазначити, що загальною особливістю запропонованих періодизацій є відсутність чітких меж періодів, недостатнє обґрунтування меж виділених періодів, невиконаний поділ на періоди після 90-тих років ХХ століття, тобто протягом останніх 25 років, коли професійне вигорання вивчалось особливо ґрунтовно.

Український історик Л.О. Зашкільняк дає таке визначення періодизації: «Періодизація (від грец. *περίοδος* – обхід, колооберт, певний проміжок часу) – раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу» [14]. Науковець рекомендує поділяти інформацію на кількісно і якісно однорідні групи, систематизувати їх за часовими та просторовими критеріями для отримання теоретичних знань. Одним із критеріїв такого поділу може бути

фізично-календарний (роки, десятиліття, століття тощо) [14].

Із метою структурування інформації, систематизації наукового матеріалу, його осмислення та глибокого вивчення динаміки розвитку наукової теорії професійного вигорання пропонуємо для періодизації використовувати однакові за часом хронологічні періоди – десятиріччя. Так, ми зможемо узагальнити найбільші зміни у кожному періоді, висвітлити внесок окремих науковців та наукових психологічних шкіл у розвиток концепції вигорання та унаочнити еволюцію розуміння зазначеного феномена.

Автором першої наукової теорії вигорання персоналу (stuff burn-out) вважають американського психолога та психіатра Н.Дж. Фреуденберґера (1974) [16]. Саме з досліджень Г.Дж. Фрейденберґера беруть початок періодизації історії вивчення феномена професійного вигорання. Проте Т.А. Колтунович на основі аналізу літературних творів різних народів та історичних епох робить висновок, що феноменологія вигорання відома давно. Так, метафори «випалена/вигоріла душа», «спопеліле серце», «вигорілі почуття» та інші зустрічаються у творах А.П. Чехова («Палата № 6» (1892) та «Іонич» (1898)), Т. Манна («Будденброкки» (1902); Дж. Лондона «Мартін Іден» (1909)), Г. Гріна «Ціною втрати» (1961) та ін. [11]. Описи вигорання також знаходимо у біографіях і автобіографіях відомих особистостей: римського імператора Діоклетіана, пророків Іллі та Мойсея, голландського лікаря Н. ван Тульпа, поета й громадського діяча Й.В. Гьоте, поета П. Целлана, психолога й психіатра Г.Дж. Фрейденберґера та ін. [11]. Таким чином, можна говорити про вигорання, як про феномен, що давно відомий людству. Люди використовували цей термін для опису досвіду, перш ніж наука психологія визнала його явищем, гідним вивчення [17].

У науковій психології витоки концепції вигорання можна простежити до 20-х років ХХ століття. Так, група вітчизняних науковців на чолі з А.С. Шафрановою упродовж 1923–1925 рр. вивчала динаміку працездатності вчителів і виявила умови та механізми професійної дезадаптації, латентні особистісні чинники, які впливають на формування «психічної втоми» педагогів [11].

У 1953 р. американські науковці M.S. Schwartz, G.T. Will опублікували працю «Низький моральний дух і взаємне відчуження у психіатричному відділенні лікарні», у якій описали зниження морального духу та деперсоналізацію психіатричних медсестер, яку назвали «синдром низького морального духу» («low morale syndrome»). Ця тенденція перманентно загострюється, сама собою не зникає і порівняно швидко захоплює нових працівників [18].

Спроби дати визначення феномену вигорання були і до 1974 року. Так, у 1969 році D. Bäuerle

вигорання було визначено станом, що повільно розвивається та характеризується зниженням психічних можливостей фахівців посередині кар'єри, появою обурень, що призводить до звільнення з роботи [19].

Тоді ж Н.В. Bradley використав термін «staff burnout» (англ. – «вигорання персоналу») для опису поведінки співробітників громадських програм неповнолітніх порушників [17, с. 383; 20].

Таким чином, витоки концепції професійного вигорання знаходимо задовго до визнаної багатьма науковцями її появи у 1974 році.

Є.В. Котова пов'язує інтерес американських психологів до феномена вигорання з появою у США в 60-х рр. ХХ ст. соціальних служб допомоги безробітним, людям з інвалідністю, дружинам алкоголіків, людям, що пережили насильство, ветеранам в'єтнамської війни і т.д. У центри реабілітації кожен приходив зі своїми труднощами і психологічними проблемами. Від співробітників вимагалось вислухати відвідувача, поспівчувати, допомогти порадою, надати моральну підтримку. Робочий персонал підбирався дуже ретельно, проходив хорошу підготовку, проте через деякий час почалися ускладнення. Усе частіше з боку відвідувачів стали звучати скарги на неувагу, байдужість і навіть грубість співробітників [21, с. 6]. Самі ж фахівці в процесі здійснення професійної діяльності відчували себе емоційно виснаженими та знесиленими. С. Cherniss також наголошував щодо зростання навантаження на фахівців цієї сфери, тоді як уряд США скорочував витрати на сферу послуг та її штат. Природно, що все це спричиняло перенапругу фахівців зазначеної сфери, виснажувало їх, вело до професійного вигорання, яке набуло статусу поширеного явища, а не «абераційних реакцій кількох девіантних персон» [22; 28]. Л. Могґоу охарактеризував цю ситуацію вдалою метафорою, яка швидко поширилась: «запах паленої психічної проводки» [13; 23, с. 96]. Згодом постала проблема ефективної протидії таким деструктивним тенденціям.

Отже, проблема професійного вигорання спершу була соціальною, а потім дослідницькою. Як зазначив В.Б. Шауфелі, «...вигорання увійшло в науку, так би мовити, «через задні двері»: спочатку воно постало соціальною проблемою, а вже потім стало дослідницьким конструктом» [11].

#### 1970-1979 рр.

Хоча у 1974 році S. G. Ginsburg опублікував статтю «The Problem of the Burned Out Executive», у якій описав хронічний стрес адміністраторів, який теж назвав «вигоранням персоналу» [24, с. 599], «відкриття» терміна більшість науковці приписують Н. Freudenberger.

Американський психолог та психіатр Н. Freudenberger (Г. Фрейденберґ) у 1974 році використав термін «вигорання» (staff burn-out – з англ. вигорання персоналу), щоб описати посту-



пове виснаження емоційної сфери, втрату мотивації і зниження відданості, які він спостерігав серед волонтерів Безкоштовної клініки Святого Марка (St Mark's Free Clinic) для наркозалежних та безпритульних у Нью-Йорку [11; 17]. Важливо зазначити, що і сам Н. Freudenberger став жертвою вигорання двічі, що збільшило його авторитет у поширенні інформації про вигорання, тобто його праці на цю тему були автобіографічними [17, с. 205].

Н. Freudenberger писав, що професійне вигорання – це виснаження енергії у працівників соціальної сфери, яке настає внаслідок того, що вони за час своєї роботи накопичують у собі проблеми своїх пацієнтів або клієнтів. У результаті у працівників з'являється цинічна установка, що є своєрідним способом захисту: «навіщо турбуватися, це не має жодного значення» [25].

Незалежно й одночасно С. Maslach та її колеги наштовхнулися на цей термін у Каліфорнії у процесі опитування працівників сфери послуг. Як дослідника у сфері соціальної психології, С. Maslach цікавило те, яким чином ці працівники долають емоційне збудження на роботі, використовуючи таку когнітивну стратегію, як відокремлена турбота (detached concern). У результаті цих інтерв'ю науковець дізналася, що працівники сфери послуг, із якими вона проводила інтерв'ю, часто почувають себе емоційно вичерпаними, виявляють негативні почуття щодо своїх клієнтів або пацієнтів і відчують кризу професійної компетентності [26].

Ці професіонали описували та називали синдром «вигоранням». С. Maslach, аналізуючи метафору «вигорання», пише так: «Як метафора для виснаження енергії, вигорання нагадує згасання вогню або свічки. Це означає, що колись вогонь горів, але вогонь не може продовжувати горіти яскраво, якщо немає достатніх ресурсів, що поповнюються. Із часом співробітники, які відчують вигорання, втрачають здатність забезпечувати суттєві досягнення в роботі. Якщо вони продовжують працювати, то результат є більш подібним до тління – невизначеного та несуттєвого – ніж до яскравого горіння. На їхню думку, вони досягають меншого. Загалом, метафора описує виснаження здатності працівників витримувати інтенсивну напругу, що суттєво впливає на роботу» [17, с. 205].

Огляд літератури показав, що у 1970–1979 рр. дослідження феномена професійного вигорання характеризувалося такими особливостями:

1) перші наукові розвідки Н. Freudenberger та С. Maslach привернули багато уваги та викликали подальше обговорення та дискусії щодо феномена вигорання. Реакцією на появу нового терміна був великий потік публікацій практиків із різних галузей. Більшість статей та книг, написаних у цей період, були короткими розповідями

про випадки, написані практикуючими лікарями та психологами, але не науковцями [4, с. 24; 17];

2) явище вигорання ігнорувалося в межах науково-дослідних галузей психології (як явище, що неварте серйозної уваги («популярна психологія»)) [17];

3) поодинокі дослідження носили описовий характер та містили ідеї й пропозиції щодо різних причин професійного вигорання та роботи з ним [4, с. 24];

4) автори наукових розвідок пропонували різноманітні визначення цього феномена і робили різні припущення щодо причин і наслідків його виникнення та розвитку. Але всі запропоновані у цей час визначення базувалися на описі випадків, а не теоретичних моделях [17];

5) перші наукові дослідження професійного вигорання були представлені з точки зору клінічного підходу (використовувались нестандартизовані інтерв'ю, аналіз випадків, розглядалися симптоми професійного вигорання [4, с. 24];

6) відсутність емпіричних даних не дозволяла порівнювати результати різних авторів між собою [4, с. 24];

7) ретельний аналіз різних точок зору на феномен професійного вигорання в цей період виявив деякі загальні положення і забезпечив основу для певної початкової домовленості стосовно ключових аспектів професійного вигорання:

- вигорання відбувається на індивідуальному рівні;

- вигорання – це внутрішній психологічний досвід, що включає в себе почуття, ставлення, мотиви й очікування;

- вигорання є негативним досвідом для індивідуума;

- вигорання стосується проблем, дистресу, дискомфорту, дисфункції і/або негативних наслідків [2; 17; 27].

Науковцями, які зробили внесок у формування концепції професійного вигорання у 1970–1979 рр., є такі: K. Armstrong, C. Brown, H.J. Freudenberger, D. Gilbertson, S.G. Ginsburg, E. Hartman, W. Holder, S. Jackson, C. Maslach, B. Perlman, A. Pines, S. Seiderman, F. Storlie, C. Warnath та ін.

#### 1980-1989 рр.

Для того, щоб досягти подальшого прогресу у встановленні загальноприйнятого визначення феномена вигорання, необхідно було вийти за межі популярної психології та подолати відсутність провідної теорії.

У 80-х рр. наступив період конструктивного, цілеспрямованого експериментального дослідження професійного вигорання.

Особливості дослідження феномена професійного вигорання у 1980–1989 рр.:

1) С. Maslach та її колеги почали проводити більш ґрунтовні дослідження, що містили у собі

опитування, обстеження і польові спостереження за працівниками сферах охорони здоров'я, соціальних послуг, психічного здоров'я, кримінального правосуддя та освіти. Результати досліджень дозволили науковцям припустити, що вигорання було не лише своєрідною реакцією на стрес, але й синдромом із деякими ідентифікованими закономірностями:

- первинність виснаження;
- подальша негативна зміна у ставленні до інших;
- негативна самооцінка професійної компетентності [27].

Наукові ідеї доповнювалися валідним та надійним дослідницьким інструментарієм: «Шкалою професійного вигорання для спеціалістів сфери охорони здоров'я» Дж. Джонса («Staff Burnout Scale for the Health Professionals», J. Jones, 1980); «Опитувальником вигорання Маслач» («Maslach Burnout Inventory» (MBI), Maslach C., Jackson S.E., 1981); «Шкалою вигорання Еменера-Лака» («Emener-Luck Burnout Scale» (ELBOS) W.G. Emener, R.S. Luck, F.X. Gohs, 1982) та ін. [12];

2) розроблення стандартизованих методик для оцінки професійного вигорання фахівців дала дослідникам більш точні визначення та методичні інструменти, а також популяризувала проблему вигорання за межами англосовітських країн [12; 28, с. 6]. Професійне вигорання почали активно вивчати не лише в США, а й у Голландії, Канаді, Польщі та ін.;

3) спостерігалось розширення меж використання поняття «професійне вигорання», його описів і тлумачень, яким притаманні невизначеність та багатокомпонентність характеристик за відсутності хоча б якої-небудь єдиної концептуальної моделі та діагностичного інструментарію, що створювало небезпеку втрати його змісту взагалі [12; 28, с. 4];

4) розширився список професій, у яких фахівець ризикує вигоріти: поліцейський, охоронець у в'язниці, співробітник виправної установи, бібліотекар; фахівці сфери бізнесу та управління (С.Дж. Гінсбург, 1974; D. Etzion, D. Kafry, A. Pines, 1982; A. Cahoon, J. Rowney, 1984; H. Levinson, 1981); спорту – вигорання тренерів (Т. М. Caccese, С. К. Mayerberg, 1984; спортсменів (D. S. Feigley, 1984; R. Smith, 1986 і ін.), громадської діяльності; виховання дітей, сімейних стосунків – вигорання батьків, подружжя, доглядальниць (B. R. Faulkner, 1981; J. Procaccini, M. Kiefaber, 1984; W. Sears, 1985 та ін.) [12];

5) емпіричні дослідження спрямовувались на вивчення соціально-психологічних чинників вигорання, тоді як особистісні вивчались на рівні демографічних змінних (стать, вік, сімейний стан та ін.), зв'язків між вигоранням і локусом контролю, витривалістю, здоров'ям тощо [12; 28, с. 11–12];

6) спостерігались спроби науковців виокремити «професійне вигорання» з-поміж семантично суміжних понять: професійного стресу, депресії, синдрому хронічної втоми та ін., які й досі виразно не розмежовані [12; 28, с9]. Розробляються концептуальні моделі вигорання (G. Firth, A. Mims, 1985; A. Pines, E. Aronson, 1988 та ін.) [5; 9; 10; 12];

7) окреслились три наукові підходи до вивчення професійного вигорання: результативний; процесуальний; синтетичний [4; 5; 9; 10; 12];

8) проводились лонгітюдні та крос-культурні дослідження (R.L. Schwab, S.E. Jackson, R.S. Schuler, 1986, A. Shirom, 1986; D.C. Wade, E. Cooley, V. Savicki, 1986; J.T. Dignam, S. G. West, 1988; R.T. Golembiewski, R. F. Munzenrider, 1988; J. Wolpin, 1988; P. Britton, 1989;), результати яких виявили:

- рівень вигорання стабільний у часі внаслідок хронічного, а не гострого типу його перебігу;
- вигорання стійко проявляється у певних фізичних симптомах, прогулах і плинності кадрів;
- провісниками вигорання є відсутність соціальної підтримки з боку колег і керівництва та конфлікт ролей [12; 28, с. 8].

Науковцями, які зробили внесок у розвиток концепції професійного вигорання у 1980–1989 рр., є такі: E. Aronson, P.L. Brill, P. Britton, A. Brodsky, T.M. Caccese, A. Cahoon, E. Cooley, J.T. Dignam, J. Edelwich, W.G. Emener, D. Etzion, B.R. Faulkner, D.S. Feigley, G. Firth, H.J. Freudemberger, A.M. Garden, F.X. Gohs, R.T. Golembiewski, S. Jackson, J. Jones, D. Kafry, M. Kiefaber, H. Levinson, R.S. Luck, C. Maslach, C.K. Mayerberg, A. Mims, R.F. Munzenrider, W.S. Paine, A. Pines, J. Procaccini, J. Rowney, V. Savicki, A. Shirom, R.S. Schuler, R.L. Schwab, W. Sears, R. Smith, D.C. Wade, S.G. West, J. Wolpin та ін.

#### 1990-1999 рр.

У дослідженнях професійного вигорання у 90-х роках ХХ століття продовжується розроблення науково-теоретичної бази дослідження професійного вигорання, вивчаються його детермінанти та наслідки, детально описуються симптоми професійного вигорання, розробляються та удосконалюються методи його діагностики, профілактики та корекції.

Особливості дослідження феномена професійного вигорання у 1990–1999 рр.:

1) вивчаються не тільки детермінанти професійного вигорання, а й особистісні ресурси протидії;

2) досліджуються особливості професійного вигорання у представників широкого кола професій;

3) продовжується розроблення моделей професійного вигорання. Так, у 1994 р. D. van Dierendonck, W.B. Schaufeli, H.J. Sixma (Нідерланди) розробили двофакторну модель вигорання;

4) С. Maslach розробила опитувальник MBI-GS – варіант MBI для дослідження вигорання фахівців, чия професійна діяльність не пов'язана зі сферою надання послуг;

5) С. Maslach та М.Р. Leiter запропонували позитивний антипод вигорання – термін «захопленість роботою» (work engagement), який вимірювався за допомогою MBI [29];

6) ВООЗ включила термін «burn-out» до «The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders: clinical descriptions and diagnostic guidelines», у розділ Z73 Проблеми, пов'язані з труднощами у житті (Problems related to life-management difficulty), Z73.0 Вигорання (стан життєвого виснаження) (Burn-out. State of vital exhaustion) [30];

7) у 1993 р. на конференції «Професійне вигорання: останні події в теорії та дослідженнях, 1993» у Сан-Франциско прийнято такі положення: синдром вигорання має трикомпонентну структуру (психоемоційне виснаження, деперсоналізацію (цинізм) та редукцію професійних досягнень); вигорання – відносно незворотний, загально професійний феномен, який властивий професіоналам, які працюють у сфері «допомагаючих» професій (helping professions).

Що стосується вітчизняної психології, то термін «вигорання» спочатку не використовувався. У 1989 р. Л.О. Китаєв-Смик у своїй статті використав термін «вигорання», посилаючись на дослідження К. Maslach та її колег [31]. Пізніше науковець використав терміни «вигорання душі» та «вигорання особистості» [32]. Але радянська психологія їх не прийняла. На думку Т.А. Колтунович, це було пов'язано з комуністичною ідеологією: радянська особистість озброєна всеперемагаючим марксистсько-ленінським вченням і тому незламна, тобто не може «вигоріти» [12].

Лише наприкінці 90-х рр. ХХ ст. проблема професійного вигорання стала предметом самостійного вивчення на території пострадянського простору (в Україні, Росії та Білорусії) (В.В. Бойко, Н.Є. Водоп'янова, В.О. Орел, О.С. Старченкова, Л.М. Юр'єва). Зміст поняття «вигорання» запозичувався із закордонної літератури [33].

У 1986 р. В.В. Бойко запропонував процесуальну модель вигорання, що включає 3 фази (напругу, резистенцію, виснаження) та 12 симптомів, а також розробив «Методику діагностики рівня емоційного вигорання», яка часто використовується у дослідженнях професійного вигорання в Україні та Росії [34].

Науковцями, які зробили внесок у розвиток концепції професійного вигорання у 1990–1999 рр., є такі: В.Е. Ashforth, М. Burisch, С. Cherniss, J. Dale, D. Van Dieren-donck, J. Freedy, A.R. Glenn, R.T. Golembiewski, S.E. Hobfoll, Т. Kushnir, R. Lee, С. Maslach, S. Melamed, А. Pines, W.B. Schaufeli,

Н.І. Sixma, А. Shirom, R.Weinberg, R.J. Burke, В.В. Бойко, Л.М. Карамушка, Л.О. Китаєв-Смик, Д.Г. Трунов, Т.В. Форманюк, Л.М. Юр'єва та ін.

**Висновки.** У представленій статті ми зробили спробу прослідкувати історію розвитку концепції професійного вигорання у зарубіжній та вітчизняній психології протягом ХХ століття та перехід окресленої влучної метафори у самостійний науковий термін. Як зазначає Б.П. Зінченко, «шлях до живого поняття, що розуміється своєрідною інтелектуальною матерією, лежить через живу метафору» [10, с. 36].

Специфічність та унікальність феномена професійного вигорання полягає у зв'язку симптомів емоційного виснаження, деперсоналізації (цинізму) та редукції особистих досягнень. Зважаючи на складність самого феномена професійного вигорання та неоднозначність його проявів, і в зарубіжній, і у вітчизняній психології протягом ХХ століття відбувалася полеміка щодо структури, механізмів та детермінант його формування, засобів діагностики та корекції професійного вигорання. Відповіді на деякі наукові питання щодо феномена були вирішені у першому десятилітті ХХІ століття, а деякі вирішуються зараз науковцями різних країн, зокрема українськими.

Убачаємо перспективи подальших досліджень у продовженні вивчення історії концепції вигорання (ХХІ століття), а також у вивченні особливостей професійного вигорання у педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих учнів, зважаючи на особливості професійної діяльності зазначеної групи фахівців, яка є досить специфічною та ускладнюється багатьма об'єктивними і суб'єктивними факторами.

#### Література:

1. Муфтахова Ф. С. Изучение проблемы синдрома эмоционального выгорания и поведение преодоления в стрессовых ситуациях. Вестник Башкирского университета. 2009. Т. 14. № 1. С. 290–293. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/izuchenie-problemy-sindroma-emotsionalnogo-vygoraniya-i-povedenie-preodoleniya-v-stressovyh-situatsiyah>
2. Schaufeli W.B., Leiter M.P., Maslach C. Burnout: Thirty-five years of research and practice. Career Development International. 2009. № 14. P. 204–220.
3. Schaufeli W. B. The Burnout Companion to Study and Practice. A Critical Analysis / ed. by Tom Cox and Amanda Griffiths. London: Taylor & Francis, 1998. 220 p.
4. Большакова Т. Б. Личностные детерминанты и организационные факторы возникновения психического выгорания у медицинских работников: дисс. ... канд. психолог, наук. Ярославль, 2004. 167 с.

5. Орёл В.Е. Синдром психического выгорания личности. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН». 2005. 330 с.
6. Burisch M. Das Burnout-Syndrom. Theorie der inneren Erschöpfung
7. . [3. Auflage]. Berlin: Heidelberg Springer Medizin Verlag, 2006. 314 p.
8. Назарук Н.В. Психологічні засоби профілактики «професійного вигорання» вчителя: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Івано-Франківськ, 2007. 320 с.
9. Китаев-Смык Л.А. Выгорание персонала. Выгорание личности. Выгорание души. Психопедагогика в правоохранительных органах. 2008. № 2 (33). С. 41–50.
10. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. Москва-Санкт-Петербург: Изд-во «Питер», 2008. 336 с.
11. Ермакова Е.В. Изучение синдрома эмоционального выгорания как нарушения ценностно-смысловой сферы личности (теоретический аспект). Культурно-историческая психология. Москва: Московский городской психолого-педагогический университет. 2010. № 1. С. 27–39.
12. Колтунович Т.А. Профессиональное выгорание в исторической ретроспективе: описательный период осмысления феномена. Новый университет. Серия «Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук». Йошкар-Ола: Коллоквиум, 2012. № 11–12. С. 46–50.
13. Колтунович Т.А. Синдром професійного вигорання в історичній ретроспективі: аналітико-експериментальний період дослідження феномена. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія: зб. статей. Ялта: РВВ КГУ, 2014. Вип. 42. Ч. 4. С. 236–245.
14. Колтунович Т.А. Синдром професійного вигорання в історичній ретроспективі : період наукового осмислення проблеми. Гуманітарний Вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Київ: Гнозис, 2013. Дод. 1 до Вип. 29. Т. IV. С. 160–167.
15. Зашкільняк Л.О. Періодизація в історії. URL: [http://www.history.org.ua/?termin=Periodyzatsiia\\_istorii](http://www.history.org.ua/?termin=Periodyzatsiia_istorii)
16. Schaufeli W. B. Burnout: An Overview of 25 Years of Research and Theorizing. Handbook of work and health psychology; ed by M. J. Schabracq [eds.]. Chichester: John Wiley & Sons, 2003. P. 383–425.
17. Freudenberger H.J. Staff burn-out. Journal of social Issues. 1974. Vol. 30. P. 159–165.
18. Schaufeli W.B., Leiter M.P., Maslach C. Burnout: 35 years of research and practice. Career Development International. 2009. Vol. 14. № 3. P. 204–220.
19. Schwartz M.S. Low morale and mutual withdrawal on a mental hospital ward. Psychiatry. 1953. Vol. XVI. P. 337–353.
20. Bäuerle D. Supervision in der Sozialpädagogik und Sozialarbeit. Neues Beginnen. 1969. 21 ff. P. 23.
21. Bradley H.B. Community-based treatment for young adult offenders. Crime and Delinquency. 1969. № 15. P. 359–370. URL: <http://cad.sagepub.com/content/15/3/359.short>.
22. Котова Е.В. Профилактика синдрома эмоционального выгорания: учебное пособие / Краснояр. гос. пед. ун-тим. В.П. Астафьева. Красноярск, 2013. 76 с.
23. Cherniss C. Professional burnout in human service organizations. New York: Praeger, 1980. 233 p.
24. Morrow L. The burnout of almost everyone. Time Magazine. 1981. № 60 [21 September]. P. 84–96.
25. Ginsburg S. G. The Problem of the Burned Out Executive. Personal Journal. 1974. № 53. P. 598–600.
26. Лейтер М. 451 градус по Фаренгейту – температура, при которой воспламеняется и горит бумага / беседу вел В. Кичкаев // Отдел кадров. 2006. N 3. С. 125–128.
27. Maslach C. “Burned-out”. Human Behavior. 1976. Vol. 9. P. 16–22.
28. Maslach C., Leiter M.P., Schaufeli W.B. Measuring burnout. In C. L. Cooper & S. Cartwright (Eds.). The Oxford handbook of organizational well-being (86–108). Oxford UK: Oxford University Press. 2009.
29. Professional burnout: Recent developments in theory and research / ed. by W. Schaufeli, C. Maslach, T. Marek. Washington DC: Taylor & Francis, 1993. 292 p.
30. Maslach C. The truth about burnout : How organization cause personal stress and what to do about it. SF, CA: Jossey-Bass, 1997. 186 p.
31. World Health Organization. ICD-10 International Classification of Diseases. Version: 2010. URL: <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2010/en#IV>
32. Китаев-Смык Л. А. Стресс и психологическая экология. Природа. 1989. № 7. С. 98–105.
33. Китаев-Смык Л. А. Сознание и стресс: Творчество. Совладание. Выгорание. Невроз. Москва: Смысл, 2015. 768 с.
34. Орел В.Е. Синдром выгорания в современной психологии: состояние, проблемы, перспективы. Современные проблемы исследования синдрома выгорания у специалистов коммуникативных профессий: коллективная монография / Под ред. В.В. Лукьянова, Н.Е. Водопьяновой, В.Е. Орла, С.А. Подсадного, Л.Н. Юрьевой, С.А. Игумнова; Курск. гос. ун-т. Курск. 2008. С. 55–81.
35. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. Москва: Филин, 1996. 472 с.

---

**Кислицына М. В. Становление научной концепции профессионального выгорания в XX веке: ретроспективный анализ**

*В статье на основе системного анализа зарубежной и отечественной литературы осуществлено теоретическое исследование истории становления концепции профессионального выгорания в XX веке и разработана периодизация развития научной теории профессионального выгорания. Ретроспективный анализ позволил обобщить наибольшие изменения в каждом периоде, осветить вклад отдельных ученых и научных психологических школ в развитие концепции выгорания в XX веке.*

**Ключевые слова:** выгорание, профессиональное выгорание, синдром выгорания.

**Kislitsyna M. V. The development of the professional burnout scientific concept in the XX century: retrospective analysis**

*In the article on the basis of foreign and domestic literature system analysis the theoretical study of the history of the professional burnout concept development in the twentieth century has been made and the division into periods of the professional burnout scientific theory development has been done. Retrospective analysis allowed to summarize the major changes in each period, to highlight the contribution of individual scholars and scientific psychological schools to the development of the burnout concept in the twentieth century.*

**Key words:** burnout, professional burnout, burnout syndrome.

**І. П. Лисенкова**

кандидат педагогічних наук, доцент,  
завідувач кафедри психології та спеціальної освіти  
Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини  
Вищого навчального закладу «Відкритий міжнародний університет  
розвитку людини «Україна»

## ПРОБЛЕМА ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ З КОГНІТИВНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

*У статті аналізуються та виносяться на розгляд основні теоретичні підходи відносно проблеми емоційного розвитку дітей з когнітивними порушеннями. Визначено, що найефективнішого розвитку емоційна сфера під впливом корекційної-розвивальної роботи досягає у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці, особливо це стосується дітей з особливими освітніми потребами. Особлива увага в статті приділяється аналізу психологічних особливостей емоційної сфери дітей з когнітивними порушеннями.*

**Ключові слова:** емоції, почуття, емоційна сфера, дитина, психологія емоційної сфери.

**Постановка проблеми.** У сучасній психології проблема формування емоційної сфери особливої уваги набуває в контексті досліджень різних видів діяльності і поведінки особистості (Г. Бреслав, Б. Варданян, Н. Висотська, В. Вілюнас, Дж. Гілфорд, М. Дяченко, П. Зільберман, Є. Ільїн, Г. Крейг, О. Лазурський, М. Левітов, Є. Мілерян, А. Петровський, К. Платонов, В. Пономаренко, Я. Рейковський, С. Рубінштейн, О. Сиротін, П. Сімонов, Л. Славина, П. Фресс, Д. Хебб, Л. Шварц, С. Шехтер тощо); психології дітей дошкільного віку (Д. Ельконін, Н. Каут, А. Кошелева, Л. Стрелкова тощо); шкільного віку (П. Анохін, М. Бернштейн, О. Конопкін, Г. Костюк тощо); в аспекті мотиваційно-сміслової орієнтації дітей (Б. Ананьєв, М. Ланге, А. Маслоу, Casey, Harris, Saarni тощо); системи емоційної регуляції в полі орієнтування, планування, реалізації та контролю в процесі навчально-виховної діяльності дітей (Л. Божович, А. Валлон, В. Давидов, Є. Ільїн, Р. Лазарус, В. Лебедінський, П. Лафренє тощо).

Численними вченими поняття «емоція» розкривається на тлі різних підходів та теорій в зв'язку із термінами «емоція», «емоційність», «емоційні стани» (В. Вілюнас, Б. Додонов, О. Запорожець, С. Рубінштейн, П. Сімонов, О. Чебикін тощо). Розуміння емоцій ускладнюється з причини неоднозначного підходу авторів до розкриття їх змісту (Б. Додонов, П. Сімонов тощо). Термін «емоція» представлений вченими як форма існування і розвитку потреб (С. Рубінштейн), як спосіб орієнтування (П. Гальперін), як суб'єктивний носій мотивації (В. Вілюнас), як «першобачення» (О. Артемьєва, В. Смірнов), як мотиваційно-сміслова орієнтація (О. Запорожець), «висловлюють сенс відображеного об'єктивного змісту» (О. Саннікова [16, с. 123]), як «генетично вихідні по відношенню до інтелекту і волі» (О. Чебикін

[19, с. 36]), як властивості психіки (В. Вітвицький тощо), як процеси (У. Джемс тощо), як стан психіки (Н. Наєнко тощо).

**Мета статті** полягає у теоретичному обґрунтуванні проблеми емоційного розвитку дітей з когнітивними порушеннями.

**Виклад основного матеріалу.** Емоції (від лат. *emovete* – вражаю, хвилюю) – суб'єктивне переживання людиною її ставлення до навколишнього світу і самого себе. Емоції – один із головних механізмів внутрішньої регуляції психічної діяльності та поведінки. В емоціях і почуттях відбивається оцінка значимості для людини. Ось чому емоціям і почуттям надається велике значення. Вони визначають душевне здоров'я, адаптацію, працездатність і успіх всієї життєдіяльності людини. Емоції виникли як засіб, що дозволяє живим істотам визначати біологічну значимість зовнішніх впливів на стан організму. Рівень енергетичної мобілізації чи активації організму, необхідний для здійснення емоційних функцій, забезпечується вегетативною нервовою системою в її взаємодії зі структурами головного мозку. При емоціях відбуваються зміни в діяльності органів дихання, травлення, серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, скелетної і гладкої мускулатури тощо. Емоції людини – це продукт суспільно-історичного розвитку. Вони відносяться до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Серед емоцій виділяють настрій, афект, стрес. Настрій – це тривалий емоційний стан, емоційний фон. У здорової людини настрої зазвичай оптимістичні. Афект – це сильний, слабо контрольований волею, нетривалий стан, що виникає в екстремальних умовах, коли людина не справляється з ситуацією. Стрес – це стан напруги, викликаний перевтомою, невдачами, несприятливими умовами або відносинами. Вкрай важливо для людини вміти ство-

рювати оптимістичний, бадьорий, працездатний настрій, попереджати афекти і контролювати розвиток стресу [2].

За Т. Дудкевич емоції – це психічне відображення у формі безпосереднього пристрасного переживання людиною життєвого сенсу явищ та ситуацій, що зумовлене відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб людини [4]. Поняття почуття і емоції близькі, але іноді їх варто розрізняти. Існують такі погляди на їх співвідношення:

– вони є синонімами (С. Рубінштейн [15, с. 513–560]);

– почуття – ширше поняття, а емоція лише прояв почуттів (Г. Костюк [10], А. Петровський [13]); так, почуття є стійким поза-ситуативним явищем, а емоції виражають почуття залежно від ситуації й швидко змінюються;

– емоції – ширше поняття, а почуття – вищий рівень розвитку емоцій, який притаманний лише людині (W. McDougall [21]).

Почуття любові, прекрасного, дружби не можна назвати емоціями, оскільки у тварин їх немає. Емоції відзначаються наступними властивостями: 1) якість – це конкретний зміст переживання, який людина розрізняє. Серед приємних якостей вирізняють радість, захоплення, піднесення тощо; серед неприємних – сум, горе, тривогу, страх тощо; 2) полярність – наявність у кожного переживання протилежного за якістю, тобто переживання утворюють між собою антонімічні пари (любов – ненависть; радість – горе); 3) амбівалентність – поєднання у складному почутті елементів полярних переживань (ревності поєднують любов і ненависть); 4) інтенсивність – це сила почуття; 5) тривалість – характеристика стійкості емоцій, періоду їх незмінності в часі (тривалі чи нетривалі); 6) рефлекторна природа – емоції виникають під впливом зовнішніх подразників; 7) фізіологічним механізмом емоцій є діяльність підкоркових нервових центрів – гіпоталамусу, лімбічної системи, ретикулярної формації [12].

У людини провідну регулюючу роль у проявах емоцій та почуттів відіграє кора головного мозку, свідомість. Вищі почуття відображають ставлення особистості до явищ соціальної дійсності, вони є результатом формування в умовах навчання та виховання. Рівень особистісного розвитку людини оцінюється за тим, якою мірою їй властиві ці почуття. Вищі почуття поділяють на моральні, естетичні, праксичні та інтелектуальні. Моральні почуття відображають стійке ставлення людини до інших та до себе, до суспільних явищ і норм (любов, заздрість, відповідальність, совість, чемність). За допомогою цих почуттів людина оцінює вчинки інших, регулює взаємини із ними. Естетичні – відображають ставлення особистості до явищ прекрасного та потворного (насо-

лода, захопленість, огида). Почуття прекрасного викликають гармонія побудови, звучання, рухів; симетрія, пропорційність у явищах природи, предметах побуту й мистецтва. Індивідуальні особливості естетичних почуттів називають естетичним смаком. Найвищий рівень естетичних почуттів становлять гумор, почуття трагічного, комічного, які безпосередньо пов'язані з моральними почуттями й стосуються краси людських взаємин. Праксичні – це переживання людиною свого ставлення до різних видів діяльності (радість успіху, сумління, натхнення). Іноді їх об'єднують з моральними, оскільки діяльність є також соціальним явищем. Вони виникають у діяльності й залежать від її організації та умов. Позитивні емоції викликає творча, самостійна діяльність. Робота з примусу викликає відразу. Інтелектуальні – відображають ставлення особистості до пізнавальної діяльності (сумнів, здивування, впевненість, інтерес). Виконують важливу роль у навчанні та в науковій діяльності [4].

Значний інтерес до проблеми емоційної сфери прослідковується в різних наукових течіях, таких як біхевіоризм (Е. Даффі [20], Д. Ліндслі, Е. Торндайк, Д. Уотсон тощо); гуманістична психологія (А. Маслоу, Г. Оллпорт тощо); психоаналіз (А. Адлер, З. Фрейд). Насамперед це пов'язано з альтернативністю розуміння терміну «емоції» та «емоційний розвиток» в різних науково-теоретичних підходах й окремих концепціях [7], [9].

С. Максименко зазначає, що емоції та почуття органічно пов'язані між собою, але за своїм змістом і формою переживання вони не тотожні, адже емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності, а почуття – це специфічно людські, узагальнені переживання ставлення до потреб, задоволення або незадоволення яких зумовлює позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість, сум, гнів, сором тощо [11]. Поділяючи точку зору науковця, О. Чебикін додає, що емоційна сфера є інтегрованим утворенням, до складу якого входять не лише емоції, почуття, але й емоційні стани, та визначає їх як специфічний вид психічного стану, вияв емоційного явища у формі настрою, афекту, пристрасності, фрустрації, стресу [18, с. 5].

На цей час немає чіткого визначення поняття «емоційна сфера». На думку Є. Ільїна, емоційна сфера особистості – це багатогранне утворення, у яке окрім емоцій входять багато інших емоційних явищ, зокрема: емоційний тон, емоційний стан (емоції), емоційні властивості особистості, акцентована вираженість яких дозволяє говорити про емоційні типи особистості, емоційно стійкі відношення (почуття), і кожне з них має достатньо чіткі диференціюючі ознаки [8, с. 11].

Не зважаючи на різноманітність поглядів, більшість вчених емоційну сферу розглядають як

одну із основних регуляторних систем, що забезпечує активні форми життєдіяльності організму (П. Анохін [1], В. Вілюнас [3], К. Ізард [6], Є. Ільїн [8], С. Рубінштейн [15], П. Симонов [17] тощо).

Емоційна сфера дитини розглядається, таким чином, як одна з базових передумов загального психічного розвитку, як ядро становлення особистості дитини [5], як один із фундаментальних внутрішніх чинників, що визначають психічне здоров'я дитини і становлення її початково здорової психіки.

Якщо відчуття, сприймання, мислення людини відображають властивості, закономірності предметів, речей та явищ, то в переживаннях людини відображається її ставлення до предметів, явищ, подій дійсності, залежно від того, як ці предмети задовольняють або не задовольняють потреби людини. Емоція – це оцінка у формі переживання інформації про зовнішній та внутрішній світ, яка надходить у мозок [14, с. 5].

Психологічні дослідження емоційної сфери дітей з особливими освітніми потребами, а особливо дітей з порушеннями когнітивної сфери стає все актуальнішим, адже доведено, що на розвиток інтелектуальних здібностей особистості великий вплив здійснюють і емоції, позитивні та негативні, які супроводжують корекційно-розвивальну роботу з дитиною. До категорії дітей з порушеннями когнітивної сфери відносять дітей з інтелектуальними порушеннями, з порушеннями розумових функцій, з олігофреніями та із затримкою психічного розвитку. Всі зазначені категорії дітей мають порушення не лише пізнавальної сфери, а й емоційно-вольової. Особливо психолого-педагогічну корекцію емоційного розвитку зазначеної категорії дітей краще здійснювати у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Фізично дитина у цьому віці розвивається досить рівномірно. Водночас відбуваються значні зміни у розвитку і роботі центральної нервової системи. Аналітико-синтетична діяльність кори великих півкуль головного мозку ускладнюється. Дозрівання кори головного мозку має велике значення не лише для становлення стриманості у прояві емоцій, контрольованості і осмисленості поведінки. Кора має велике значення як організатор всієї діяльності нервової системи. І тому з її дозріванням створюються умови для удосконалення емоційної сфери дітей з когнітивними порушеннями [7].

Діти з когнітивними порушеннями, порівняно з однолітками, що нормально розвиваються, в меншій мірі можуть стримувати свої емоції. Це пов'язано з тим, що «у них кора головного мозку не в повній мірі дозрівання і тому вона ще не в змозі адекватно стримувати підвищену активність підкоркових структур. Взаємовідношення між корою та підкорковими структурами, які влас-

тиві дорослим, встановлюються лише у віці приблизно 10–12 років» [4, с. 20–22].

Діти з порушеннями когнітивної сфери емоційно вразливі. Відбувається диференціація сором'язливості, яка виявляється в реагуванні на людину, думка якої має значення для них. Розвивається почуття самолюбства, що виявляється в гнівному реагуванні на приниження їх гідності, й позитивне емоційне переживання за визнання їх позитивних особистих якостей. Розвитку моральних почуттів – дружби, товаришкості, гуманності – сприяє перебування дітей у колективі, об'єднаному спільною навчально-виховною діяльністю. Розвивається почуття симпатії, важливе для утворення малих груп, з яких складаються колективи [5].

Перебудова емоційно-мотиваційної сфери, яка відбувається у дітей з когнітивними порушеннями на межі дошкільного та молодшого шкільного періоду, не обмежується появою нових мотивів і зрушеннями, перестановками в ієрархічній мотиваційній системі дитини. У кризовий період відбуваються глибокі зміни в плані переживань, особистісного розвитку в дошкільному віці. В кінці дошкільного дитинства намічається усвідомлення дитиною своїх переживань. А у молодшому шкільному віці на основі усвідомлених переживань утворюють стійкі афектні комплекси. Саме тому діти з когнітивними порушеннями потребують чіткої та логічно побудованої корекційно-розвивальної роботи в період дошкільного та молодшого шкільного дитинства.

**Висновки.** Якщо звернутися до наукових досліджень, присвячених проблемі емоцій, то можна відзначити деякі традиції, що склалися в самих підходах до вивчення проблеми емоцій. Такими традиціями, зокрема, стали посилення на незначну кількість досліджень в цій області (дійсно, в нашій країні кількість наукових досліджень в області емоцій вельми поступалася числу робіт, виконаних в будь-якому іншому напрямі психології); посилення на теоретичну неопрацьованість проблеми (порівняно, наприклад, з численними теоретичними розробками і науковими підходами в області пізнавальних процесів); посилення на відірваність багатьох досліджень в області емоцій від запитів практики навчання, виховання, життя загалом.

Без сумніву, ці посилення відображали ситуацію, що склалася. Але водночас це віддзеркалення було далеко не повним і не враховувало ряду обставин. Одна із обставин, що перешкоджала розгортанню психологічних досліджень емоцій на всіх етапах, полягає в самій природі емоційних процесів, що заявляють про себе суперечністю між уявною ясністю і доступністю емоційної сфери для наукового вивчення, з одного боку, і результатами такого вивчення, що розчаровують, з іншого.



**Література:**

1. Анохин П.К. Эмоции. Психология эмоций. Состав.: Ю.Б. Гиппенрейтер, В.К. Вилюнас. М.: Изд-во МГУ, 1984. 209 с. (16)
2. Бровяков В.П., Кудрявцева Л.И., Пуригин П.П. Функциональные элементы валеологии. К., 2003. 450 с. (3)
3. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. М.: Изд-во МГУ, 1976. 142 с. (17)
4. Дуткевич Т.В. Загальна психологія: Теоретичний курс. К., 2014. 322 с. (4)
5. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т. 1. Психическое развитие ребенка. М.: Педагогика, 1986. 320 с. (21)
6. Изард К.Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2012. 464 с. (18)
7. Изотова Е.И., Никифорова Е.В. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 288 с. (11)
8. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. 2-е изд. СПб: Питер, 2013. 783 с. (15) (19).
9. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Либідь, 2007. 256 с. (12)
10. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1988. 302 с. (6)
11. Максименко С.Д., Соловйенко В.О. Загальна психологія. К.: МАУП, 2000. 256 с. (13)
12. Мельничук І.В. Генеза емоційних особливостей у сучасних дітей. Наука і освіта. 2002. № 5. С. 42–44. (9)
13. Петровский А.В. Брушлинский В.П. Общая психология: Учебник для студентов пед. ин-тов. М.: Просвещение, 1986. 68 с. (7)
14. Пісоцький В.П., Горянська А.М. Емоційно-вольова сфера особистості: Навчально-методичний посібник для студентів педагогічних вузів. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. 63 с. (22)
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. 720 с. (5)
16. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса: Хорс, 1995. 364 с. (1)
17. Симонов П.В. Эмоции и воспитание. Вопросы философии. 1981. № 25. С. 39–48. (20)
18. Чебыкин А.Я. Управление эмоциональным состоянием учебно-познавательной деятельности. Психологическое обеспечение АСОУ. Одесса, 1986. 66 с. (14)
19. Чебыкин А.Я., Мельничук И.В. Генезис эмоциональных особенностей у детей разного возраста и пола. Одесса: ЮНЦ АПН Украины, 2004. 147 с. (2)
20. Duffy E. The concept of energy mobilization. Psychological Review, 1951, P. 30–58. (10)
21. McDougall W. An introduction to social psychology. London, Methuen, 1923. 184 с. (8)

**Лисенкова И. П. Проблема эмоционального развития детей с когнитивными нарушениями**

*В статье анализируются и выносятся на рассмотрение основные теоретические подходы относительно проблемы эмоционального развития детей с когнитивными нарушениями. Определено, что наиболее эффективного развития эмоциональная сфера под влиянием коррекционно-развивающей работы достигает в старшем дошкольном и младшем школьном возрасте, особенно это касается детей с особыми образовательными потребностями. Особое внимание в статье уделено анализу психологических особенности эмоциональной сферы детей с когнитивными нарушениями.*

**Ключевые слова:** эмоции, чувства, эмоциональная сфера, ребенок, психология эмоциональной сферы.

**Lysenkova I. P. The Problem of Emotional Development of Children with Cognitive Impairments**

*Main theoretical approaches to the problem of emotional development of children with cognitive impairments are presents in the article. It is determined that the most effective development of emotional sphere under the influence of corrective-development work reaches in the senior preschool and junior school age, especially for children with special educational needs. Particular attention is done to the analysis of the psychological peculiarities of the emotional sphere of children with cognitive impairments.*

**Key words:** emotions, feelings, emotional sphere, child, psychology of emotional sphere.

## ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.9.07.922

**Н. Є. Афанасьєва**

кандидат психологічних наук, доцент,  
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах  
Національний університет цивільного захисту України

**А. К. Кухаренко**

магістрант кафедри психології діяльності в особливих умовах  
Національний університет цивільного захисту України

### АУТОАГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА РЯТУВАЛЬНИКІВ УКРАЇНИ

*Статтю присвячено розгляду проблеми аутоагресії та аутоагресивної поведінки рятувальників. Аутоагресивну поведінку розглядаємо такою, що спрямована на заподіяння особистістю фізичної чи психологічної шкоди собі через втрату сенсу життя, невміння виражати свою агресію, неуспішність міжособистісної взаємодії в мікросоціумі; ригідність, негативне ставлення до себе, почуття провини та образи тощо.*

**Ключові слова:** аутоагресія, аутоагресивна поведінка, рятувальники, саморуйнування.

**Постановка проблеми.** Останнім часом масового характеру набувають прояви несуйцидальної аутоагресивної поведінки, коли людина не ставить собі за мету покінчити життя самогубством, але її поведінка спрямована на саморуйнування. Така поведінка досить поширена серед пожежних-рятувальників (це вживання алкогольних напоїв, тютюнопаління, невиправданий ризик та інше).

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Професія рятувальника є однією з найнебезпечніших. Адже це і робота в екстремальних ситуаціях, і ризик для життя, і величезна відповідальність за інших людей. В екстремальних ситуаціях пожежникові-рятувальнику необхідно оцінити ситуацію, ухвалити правильне рішення і при цьому мати адекватну поведінку [1].

Науковцями вивчається професійний стрес, психічне та психологічне здоров'я (Д.С. Зубовський, А.Ф. Косенко, Т.І. Кочергіна, В.І. Осьодло, Є.М. Потапчук та ін.), адаптація до екстремальних умов діяльності (І.Ю. Горелов, О.М. Кокун, О.Р. Охременко, О.Д. Сафін та ін.) тощо. Багато уваги приділяється аналізу змін у протіканні психічних та психофізіологічних процесів під впливом екстремальних чинників (Г.О. Балл, Л.М. Балабанова, О.М. Кокун, А.С. Куфлієвський, С.М. Миронець, Л.А. Перелигіна, О.В. Тімченко, Ю.М. Швалб, С.І. Яковенко та ін.), психології в особливих умовах (В.Г. Кремень, М.В. Костицкий, М.А. Кришталь, О.В. Лазоренко, О.Д. Сафін та ін.), теорії та практики надання психологічної допомоги (Н.Є. Афанасьєва, В.П. Москалець, Н.В. Оніщенко, Н.В. Чепелева та ін.).

Проблема аутоагресії розглядається переважно в межах клініко-психологічних досліджень (А.Г. Амбрумова, О.Е. Калашнікова, С.В. Жабкрицький, О.М. Моховиков, В.О. Тихоненко, О.В. Вроно, Л.Я. Жезлова та ін.). Аутоагресивною поведінкою вважається багатокомпонентна реакція індивіда на дію оточення. Дослідники зосереджують увагу на вивченні мотиваційної основи такої поведінки.

У сучасній психології аутоагресивна (саморуйнівна) поведінка розглядається такою, що відхиляється від медичних і психологічних норм, загрожує цілісності та розвитку особистості. Передумовою аутоагресивної поведінки є апатія, зневіра в особисті перспективи, зниження творчої й життєвої активності в результаті психологічної травми. Однак наявність психотравмуючої ситуації – недостатня умова для появи аутоагресивної поведінки. Другий складник – особистісні особливості, до яких належать такі: недостатня усвідомленість потреб і бажань, невміння знайти способи задоволення; ускладненість пошуку виходу зі складних ситуацій; низький рівень самоконтролю; невміння послабити нервово-психічне напруження; емоційна нестабільність, імпульсивність; підвищена сугестивність; безкомпромісність і недостатність життєвого досвіду тощо [3; 4].

**Мета статті** – визначити особливості аутоагресивної поведінки рятувальників із різним стажем роботи.

**Виклад основного матеріалу.** Теоретичний аналіз психологічної літератури показав, що індикаторами аутоагресивної поведінки є самозвинувачення, самоприниження, переживання почуття

образи, нанесення собі тілесних пошкоджень різного ступеня тяжкості, у крайньому випадку – суїцид; саморуйнівна поведінка; вибір діяльності, що пов'язана з надмірним ризиком, віктимна поведінка тощо, це й зумовило вибір відповідних психодіагностичних методів дослідження. Опитувальник аутогетероагресивності Є.П. Ільїна; авторська методика О.М. Мусаелян «Визначення рівня схильності до аутоагресивної поведінки»; Опитувальник суїцидального ризику (модифікація Т.Н. Разуваєвої); Методика діагностики схильності до різних залежностей Г.М. Лозової; методика А.Г. Шмельова для дослідження схильності до ризику.

У дослідженні брали участь пожежники-рятувальники віком від 20 до 45 років, що проходять службу в підрозділах ДСНС України м. Харкова (75 осіб). Виходячи з поставлених завдань емпіричного дослідження, досліджувані були розділені на дві групи: до 1 групи увійшли рятувальники віком від 20 до 30 років, стаж роботи яких у системі ДСНСУ не перевищує 10 років (39 осіб), у 2 – рятувальники віком 31–45 років, стаж роботи яких у системі ДСНСУ більше 10 років (36 осіб). В основу розподілу досліджуваних покладена періодизація професійного розвитку [2].

Особливості аутоагресивної поведінки пожежників-рятувальників були досліджені за допомогою методики Є.П. Ільїна. Отримані результати відображено у таблиці 1.

Таблиця 1  
**Показники ауто- та гетероагресивної поведінки рятувальників із різним стажем роботи (бали)**

Шкали	1 група	2 група	t	p
Аутоагресивна поведінка	7,3±2,5	3,2±1,2	2,2	0,05
Гетероагресивна поведінка	5,4±1,9	5,1±1,8	0,4	-

Отримано значущі відмінності між показниками аутоагресивної поведінки пожежників-рятувальників цих груп. У пожежників, що мають менший стаж роботи, цей показник набагато вищий ( $p \leq 0,05$  за критерієм Стьюдента).

Загальну схильність досліджуваних до саморуйнівної поведінки було досліджено за допомогою авторської методики О.М. Мусаелян «Визначення рівня схильності до аутоагресивної поведінки». Результати відображено у таблиці 2.

Таблиця 2  
**Загальні показники спрямованості агресії на себе у рятувальників із різним стажем роботи (бали)**

Шкала	1 група	2 група	t	p
Аутоагресія	7,3±2,5	3,8±1,3	2,3	0,05

Отримані дані доводять, що схильність до аутоагресії у рятувальників значно знижується відповідно зі збільшенням стажу роботи. Ми вважаємо, що це пов'язано з розвитком самоприйняття та саморозумінням фахівців. Вони навчаються більш лояльно ставитися до власних помилок, що призводить до зменшення почуття провини й до зниження схильності до саморуйнування. Крім того, завдяки формуванню індивідуального стилю діяльності формуються механізми саморегуляції та подолання стресових (негативних емоційних) станів, що дозволяє вирішувати внутрішні проблеми, конфлікти конструктивними способами.

Рівень суїцидального ризику досліджувався нами за допомогою методики Т.Н. Разуваєвої. Отримані результати представлені в таблиці 3.

У досліджуваних 1 групи найбільш вираженими показниками є такі: антисуїцидальний чинник (5,1 балів), унікальність (4,7 балів) і максималізм (3,5 балів). Достатньо високий показник антисуїцидального чинника вказує на те, що у рятувальників зі стажем роботи менше 10 років глобальний суїцидальний ризик відсутній. Але при цьому виражені сприйняття себе, ситуації і власного життя в цілому (як явища виняткового, не схожого на інших). Це тісно пов'язано з феноменом «непроникності» для досвіду, тобто з недостатнім умінням використовувати свій і чужий життєвий досвід. Так само для них характерними є інфантильний максималізм ціннісних установок і афективна фіксація на невдачах.

Таблиця 3  
**Показники рівня суїцидального ризику в рятувальників із різним стажем роботи (бали)**

Субшкальні діагностичні концепти	1 група	2 група	t	p
Демонстративність	2,4±0,9	3,8±1,4	1,2	-
Афективність	3,2±1,2	2,7±1,0	1,3	-
Унікальність	4,7±1,7	3,2±1,2	1,3	-
Неспроможність	2,5±0,9	4,6±1,6	2,2	0,05
Соціальний песимізм	3,3±1,2	5,2±1,8	2,1	0,05
Злам культурних бар'єрів	1,3±0,5	3,3±1,2	2,1	0,05
Максималізм	3,5±1,3	4,1±1,5	0,4	-
Часова перспектива	2,9±1,0	4,3±1,5	1,2	-
Антисуїцидальний чинник	5,1±1,8	4,9±1,7	0,1	-

У досліджуваних 2 групи найбільш вираженими показниками є такі: соціальний песимізм (5,2 балів), антисуїцидальний чинник (4,9 балів) і неспроможність (4,6 балів). Це вказує на наявність негативної концепції навколишнього світу, тобто сприйняття світу ворожим, що не відповідає уявленням про нормальні або задовільні для людини відносини з оточуючими. Але при цьому й на відсутність глобальної суїцидальної ризику, що пов'язано з відчуттям відповідальності за близьких, відчуттям боргу. А так само на негативну концепцію власної особистості, уявлення про свою неспроможність, некомпетентність, непотрібність, «виключеність» зі світу.

Виявлено значущі відмінності між показниками досліджуваних груп за такими параметрами, як показники шкал «неспроможність», «соціальний песимізм» і «злам культурних бар'єрів» значно вищі у досліджуваних 2 групи ( $p \leq 0,05$  відповідно за кожною шкалою).

Тобто можна констатувати, що у рятувальників зі стажем роботи більше 10 років загальне сприйняття власної особистості, світу, суспільства, професійної діяльності та спілкування в цілому більш негативне, песимістичне, неадекватне, ніж у їхніх колег зі стажем роботи менше 10 років. Вірогідність збільшення суїцидального ризику для них істотно зростає.

Дослідження схильності пожежних-рятувальників до адиктивної поведінки проводилося за допомогою методики Г.М. Лозової. Отримані результати представлено у таблиці 4.

У досліджуваних 1 групи сформованими є алкогольна, комп'ютерна, ігрова та тютюнова залежності. На стадії формування знаходиться харчова залежність. Є ризик розвитку сексуальної та трудової залежностей.

У досліджуваних 2 групи сформованими є комп'ютерна та ігрова залежності. У стадії формування знаходяться тютюнова, алкогольна та харчова залежності. Є ризик розвитку залеж-

ності від здорового способу життя, любовної, сексуальної та трудової залежностей. Практично не спостерігаються релігійна і наркотична залежності.

Значущі відмінності отримані між показниками алкогольної, харчової та тютюнової залежності ( $p \leq 0,05$  відповідно за кожною шкалою). У рятувальників із меншим стажем роботи показники значущо вищі.

Дослідження схильності до ризику здійснювалося за допомогою методики А.Г. Шмельова. Результати відображено на рис. 1.

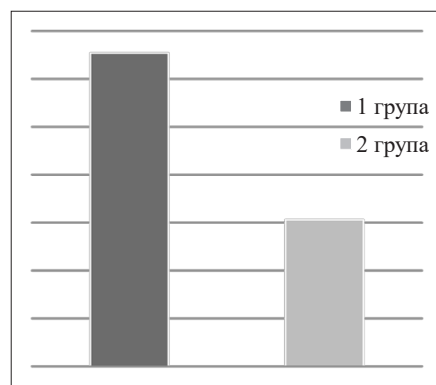


Рис. 1. Показники готовності до ризику рятувальників із різним стажем роботи (бали).

Отримані результати свідчать про те, що у рятувальників, які мають менший стаж роботи, готовність до ризику значущо вища, ніж у рятувальників із більшим стажем роботи ( $p \leq 0,05$ ). Крім того, середні бали вказують на те, що в 1-й групі рівень готовності до ризику високий, а в 2-й – середній. Готовність до ризику безпосередньо залежить від рівня мотивації на уникнення невдач. Готовність до ризику виявляється в швидкості прийняття рішень, умінні чітко і швидко координувати свою роботу в цілях досягнення якнайкращого результату. Висока готовність до ризику виявляється

Таблиця 4

Показники схильності до різних видів залежності пожежних-рятувальників із різним стажем роботи (бали)

Шкали	1 група	2 група	t	p
алкогольна залежність	21,5±7,3	14,3±4,9	2,5	0,05
телевізійна залежність	8,4±2,9	6,2±2,2	0,8	-
любовна залежність	8,8±3,0	9,5±3,3	0,3	-
ігрова залежність	22,6±7,6	20,5±6,9	0,7	-
сексуальна залежність	10,3±3,5	9,5±3,3	0,3	-
харчова залежність	17,9±6,1	11,6±4,0	2,2	0,05
релігійна залежність	4,6±1,6	1,7±0,7	1,0	-
трудова залежність	11,5±3,9	9,4±3,2	0,7	-
лікарська залежність	7,6±2,6	4,6±1,6	1,1	-
Комп'ютерна залежність	23,9±8,1	22,6±7,6	0,5	-
тютюнова залежність	22,5±7,6	15,7±3,3	2,4	0,05
залежність від здорового способу життя	5,2±0,6	10,3±3,5	1,8	-
наркотична залежність	3,3±1,2	2,1±0,8	0,4	-
загальна схильність до залежностей	12,9±4,4	10,6±3,6	1,1	-

в необдуманих учинках, спонтанних рішеннях. Низька готовність до ризику виявляється в невмінні швидко й адекватно оцінити ситуацію, час ухвалення рішень значно більше, чим за середньої готовності до ризику. Але високий рівень готовності до ризику може вказувати на наявність аутоагресивних тенденцій, саморуйнівну поведінку.

На основі узагальнення теоретичних положень та результатів емпіричного дослідження конкретизовано соціально-психологічні умови запобігання аутоагресивній поведінці рятувальників, що сприятимуть її орієнтації в бік самотворення [5]. Ідеться про таке: 1) виокремлення «групи ризику» (рятувальників, які схильні до аутоагресії) з метою формування асертивної поведінки; 2) переорієнтацію на конструктивні види діяльності з метою сприяння осмисленості життя; 3) створення ситуації успіху для формування позитивного ставлення до себе; 4) застосування спеціальних тренінгових вправ, що ініціюють спонтанність емоційних і поведінкових проявів і, як наслідок, зниження ригідності; 5) включення в конструктивну спільну діяльність із колегами для покращення міжособистісних стосунків із ними.

Одним з основних психологічних засобів запобігання аутоагресивній поведінці рятувальників є психологічний тренінг, оскільки він виступає найбільш ефективною та активною формою групової роботи за допомогою своїх процесуальних та продуктивних характеристик, які об'єднують навчальну та ігрову діяльність в умовах моделювання різних ситуацій. Зважаючи на свою продуктивність, емоційну включеність, відкритість зворотного зв'язку, довірливу психологічну атмосферу, активне поєднання індивідуальної та групової рефлексії, в процесі тренінгової роботи створюються умови для саморозвитку особистості, аналізу ситуацій взаємодії (з огляду на свою точку зору та позицію партнера), розвитку здатності до пізнання та розуміння себе та інших у процесі спілкування. Саме в тренінгу є можливим моделювання асертивної поведінки, адекватних способів вираження агресії, формування правильних життєвих цінностей, розвитку комунікативних навичок. Нами виокремлено найбільш доречні форми й методи, використання яких є доцільним у процесі тренінгу запобігання аутоагресивній поведінці рятувальників.

Так, використання групових дискусій сприяє розвитку емпатії, дозволяє звернути увагу на унікальність кожної особистості, корегує ставлення учасників один до одного за допомогою створення нових активних соціальних взаємодій. Під час проведення групових дискусій відбувається обговорення актуальних питань, коли учасники висловлюють власні ідеї, думки, запитання і відповіді. Тому здійснюється активний обмін досвідом із метою забезпечення зворотного зв'язку, уточнення спільних позицій, зменшення опору

прийняття нової інформації, розвитку групової рефлексії, усунення упередженості в оцінці інших шляхом аналізу індивідуальних переживань та відкритих висловлювань, сприяння учасникам виявляти свою компетентність, задовольняючи потребу у визнанні та повазі.

Міні-лекції діалогічного характеру – важлива частина тренінгу, адже вони сприяють розширенню сфери уявлень і знань про види та причини аутоагресивної поведінки, формують нові уявлення про систему життєвих сенсів, стимулюють використання прийомів релаксації за межами тренінгової групи.

Проведення рольових ігор сприяє розширенню досвіду учасників тренінгу через програвання ними певних ролей свого життя. Змістовий аспект роботи забезпечується відпрацюванням ускладнених ситуацій, пов'язаних із професійною діяльністю, які потребують рефлексивного аналізу з боку досліджуваних.

**Висновки.** Дослідження особливостей аутоагресивної поведінки пожежників-рятувальників із різним стажем роботи показало, що у рятувальників, які мають стаж роботи менше 10 років, рівень аутоагресивності значно вищий (за винятком суїцидального ризику). Тобто вони мають більше таких ознак саморуйнівної поведінки, як порушення поведінки, емоційна нестійкість, порушення взаємодії з колегами й оточуючими; загальне сприйняття власної особистості, світу, суспільства, професійної діяльності й спілкування в цілому в них більш негативне, песимістичне, неадекватне; виявлено симптоми різних адикцій; великий рівень схильності до ризику. Але суїцидальний ризик істотно зростає (залежно від збільшення стажу роботи).

#### Література:

1. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Ника-центр, 2006. 580 с.
2. Маркова А.К. Психологія професіоналізму. Москва: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. 312 с.
3. Пилягина Г.Я. Аутоагрессия: биологическая целесообразность или психологический выбор? Таврический журнал психиатрии. 1999. Т. 3. № 3. С. 24–27.
4. Приходько Ю.О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежників-рятувальників МНС України: автореф. канд. психол. наук: 19.00.09. Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2008. 24 с.
5. Сердюк Л.З. Самотворення особистості як цілісний самодетермінований феномен. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Випуск 38. Миколаїв, 2015. С. 422–431.

**Афанасьева Н. Е., Кухаренко А. К. Аутоагрессивное поведение спасателей Украины**

*Статья посвящена рассмотрению проблемы аутоагрессии и аутоагрессивного поведения спасателей. Аутоагрессивное поведение рассматриваем таким, которое направлено на причинение личностью физического или психологического вреда самой себе из-за потери смысла жизни, неумения выразить свою агрессию, неуспешность межличностного взаимодействия в микросоциуме; ригидность, негативное отношение к себе, чувство вины и обиды и тому подобное.*

**Ключевые слова:** аутоагрессия, аутоагрессивное поведение, спасатели, саморазрушение.

**Afanasieva N. Ye., Kukharenko A. K. Auto-aggressive behavior of rescuers in Ukraine**

*The article is devoted to the problem of autoaggression and autoaggressive behavior of rescuers. Autoaggressive behavior is considered as such, which is aimed at causing the individual physical or psychological harm to himself because of the loss of the meaning of life, the inability to express his aggression outwardly, the failure of interpersonal interaction in the microsocium; stiffness, negative attitude to yourself, feelings of guilt and resentment, and the like.*

**Key words:** autoaggression, autoaggressive behavior, rescuers, self-destruction.

**Н. Є. Афанасьєва**кандидат психологічних наук, доцент,  
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах  
Національний університет цивільного захисту України**С. С. Маклакова**магістрант кафедри психології діяльності в особливих умовах  
Національний університет цивільного захисту України

## ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ РЯТУВАЛЬНИКІВ УКРАЇНИ

*У статті розглянуто проблему професійної ідентичності рятувальників, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку. Результати дослідження показали, що професійна ідентичність формується на достатньо пізніх етапах професіогенезу, коли відбувається усвідомлення напряму кар'єрного просування; система уявлень про себе (як професіонала) стає відносно стійкою; сформованою є сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань, які забезпечують почуття спрямованості та осмисленості життя.*

**Ключові слова:** професійна ідентичність, професійна самосвідомість, професіогенез, рятувальники.

**Постановка проблеми.** Необхідність вирішення проблем ефективної професіоналізації та адаптації людини до умов професійної діяльності у сучасній психології робить проблему професійної ідентичності особистості актуальною. Професійна ідентичність є важливою якістю, яка з'являється в процесі особистісного та професійного становлення, здійснює вагомий вплив на різноманітні аспекти життєдіяльності людини. Професійна ідентичність проявляється у самосвідомості особистості, в якій у процесі взаємодії конструюється індивідуальне емоційно забарвлене знання власної належності до окремої соціальної групи. Відповідно до цього знання формується певна система цінностей та форм поведінки.

Специфіка діяльності в особливих та екстремальних умовах не тільки відображається у свідомості людини, але й може викликати її зміни, які визначають спрямованість і характер розвитку професійної ідентичності та динамічного стереотипу особистості.

Структурними складниками професійної ідентичності рятувальників є особистісний, когнітивний і соціальний компоненти. Особистісний компонент передбачає усвідомлення себе фахівцем, який здатний виконувати певні професійні функції, когнітивний – забезпечує адекватне уявлення про професійний простір, а соціальний є уявленням себе членом певного професійного співтовариства.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Необхідність введення поняття професійної ідентичності викликана тим, що професійне становлення особистості є провідною формою отримання ідентичності. За даними досліджень Д.Н. Завалишиної, Є.О. Клімова, Т.В. Кудрявцева

і В.Ю. Шегурової, М.С. Марусинець та ін., професійна ідентичність остаточно формується на порівняно пізніх етапах професіоналізації [3; 5; 6; 7]. Становлення професійної ідентичності є тривалим поетапним процесом, який бере початок у період професійного навчання.

На думку Т.О. Бородулькіної, основою періодизації процесу становлення професійної ідентичності виступають кризи, пов'язані з професійною діяльністю і ціннісно-сисловою сферою, що зачіпають утворення особистості професіонала. Будь-яка професійна криза – це криза ідентичності особистості, у якій об'єктивна необхідність у професійній переорієнтації вступає в конфлікт із суб'єктивною потребою в збереженні колишньої ідентичності [2]. Професійна ідентичність виступає регулятором, який виконує стабілізуючу та перетворюючу функції. Основна стабілізуюча функція професійної ідентичності – забезпечення необхідного ступеня професійного централізму і стійкої професійно-ментальної позиції. Перетворююча функція професійної ідентичності залежить від:

1) діапазону зміни професійно-важливих якостей і ступеня ідентифікації себе з професією – можливості адаптації за допомогою «широкої ідентичності»;

2) дистанціювання образу своєї професії від інших. Професійна самоізоляція ускладнює адаптацію в умовах, що змінилися і під час переходу в інший професійний простір;

3) системності чи гнучкості структури ідентичності. Усе це забезпечує можливість перетворення і саморозвитку професіонала [2].

У цій роботі професійна ідентичність розглядається динамічним психологічним утворенням,

результатом поступової професійної ідентифікації та самоідентифікації, основу якого складає:

- 1) професійний вибір;
- 2) психологічна готовність до професійної діяльності;
- 3) усвідомлена приналежність до певної професії та професійної спільноти;
- 4) професійна фахова підготовка. Професійна ідентичність особистості формується та розвивається під час професійного та особистісного самовизначення, професійного становлення під впливом різноманітних умов і чинників та має рівні розвитку.

Згідно з думкою М.С. Марусинець, почуття досягнення професійної ідентичності поступово руйнується залежно від того, як мета, цінності й переконання втрачають свою життєздатність і вже не відповідають вимогам життя, що змінилося [7]. Якщо при цьому розпочинається процес подолання кризи, то ідентичність переструктурується відповідно до нових вимог соціуму. Якщо ж у зв'язку з певними обставинами переструктурування не відбулось й індивід не бажає помічати (чи не в змозі помітити) зміни, які вже відбулися (виникає криза ідентичності). До структури ідентичності (поряд із природними задатками, базовими потребами, ефективними професійними навичками, успішними сублімаціями, постійними професійними ролями) входять і «значущі ідентифікації». Вони й відіграють визначну роль у тому, з якими саме моральними цінностями і нормами поведінки ототожнює себе індивід. Ці ідентифікації безпосередньо впливають на професійний рівень людини в професії.

Дослідники цієї проблеми підкреслюють, що формування професійної ідентичності – дуже складний процес, який не завжди усвідомлюється людиною. Наприклад, Є.О. Клімов зазначає, що формування ідентичності у сучасного професіонала часто носить слабо усвідомлений характер, оскільки багато трудових операцій уніфіковані в результаті застосування таких технічних засобів діяльності в різних професіях [5]. Це уповільнює формування цілісного уявлення людини про свою роль у професійному процесі, без якого неможливе розуміння свого місця в професійному середовищі та досягнення рівня професійної майстерності. Професійна ідентичність формується цілісними еталонами типових професійних подій та індивідуалізованих концептуальних схем професійної поведінки. Більш глибоке засвоєння професійних норм і стереотипів диференціює і впорядковує образ «ідеального професіонала», який доповнюється образом «себе-професіонала», все більше уточнюється під час професійного самопізнання (від стереотипів поведінки в непередбачуваних ситуаціях, самореалізації та розвитку особистості в середовищі). Інакше людина ризикує залишитися на рівні виконання вузького набору

функцій, будучи нездатною трансформувати з урахуванням обставин, що змінилися.

Таким чином, професійна ідентичність – сфера самосвідомості особистості, в якій прижиттєво під час взаємодії конструюється індивідуальне емоційно забарвлене знання власної приналежності до окремих соціальних спільнот, на основі чого в індивіда формується певна система цінностей і форм поведінки. Виходячи з цього, можна припустити, що етапу оптації і професійної освіти в процесі професіоналізації відповідатиме ситуативна професійна ідентичність або перший етап ідентифікації. На цьому етапі індивід формально приписує себе до групи професіоналів, відбувається навчання і наочне засвоєння професійної сфери, джерелом інформації про ідентичність служить референтна група (професійна), поведінка індивіда найчастіше орієнтується на зовнішні оцінки групи.

З етапом первинної професіоналізації (засвоєння індивідом безпосередньої професійної діяльності), на наш погляд, збігатиметься другий етап групової ідентифікації, результатом якого є надситуаційна професійна ідентичність. Джерелом інформації про ідентичність є безпосередньо члени колективу, включення в який є умовою виникнення ідентичності, результатом – ототожнення зі своєю професійною групою, інтеріоризація норм і моделей поведінки. Етап вторинної професіоналізації – досягнення майстерності – веде за собою інтеріоризацію норм, цінностей групи членства, форм стереотипної поведінки. На основі внутрішнього вибору формується професійна ідентичність. Отже, професійна ідентичність має динамічний характер і (залежно від етапу професіоналізації) матиме свій зміст, форму існування й умову виникнення, формування справжньої ідентичності залежатиме від зближення «образу Я» і стереотипу своєї професійної групи.

**Мета статті** – визначити психологічні особливості професійної ідентичності рятувальників на різних етапах професіогенезу.

**Виклад основного матеріалу.** За даними досліджень Н.Б. Іванцової, професійна ідентичність особистості формується віком від 15 до 25 років, коли людина обирає професію, починає готуватися до неї, отримує професійну освіту та певний трудовий досвід. Наступний етап професіогенезу триває від 25 до 40 років, на ньому фахівець удосконалює власну майстерність у межах тих можливостей, які надає діяльність [4]. На основі цієї класифікації ми розподілили досліджуваних на дві групи: до 1-ї групи увійшли рятувальники віком до 25 років, які мають стаж роботи від 1 місяця до 3 років (42 особи); до 2-ї – рятувальники віком від 26 до 40 років зі стажем роботи від 4 до 15 років (37 осіб).

У дослідженні використовувалися такі психодіагностичні методи:



а) «Методика вивчення статусів професійної ідентичності» А. Азбель. Опитувальник складається з 20 пунктів, кожен із яких має чотири варіанти відповідей. За результатами опитування можна виділити чотири так звані «статуси професійної ідентичності».

- невизначена професійна ідентичність: вибір життєвого шляху не зроблений, чіткі уявлення про кар'єру відсутні, але людина навіть не ставить перед собою таку проблему;

- нав'язана професійна ідентичність: людина має сформовані уявлення про своє професійне майбутнє, але вони нав'язані ззовні (наприклад, батьками) і не є результатом самостійного вибору;

- мораторій (криза вибору) професійної ідентичності: людина усвідомлює проблему вибору професійного шляху і знаходиться в процесі її рішення, але найбільш характерний варіант ще не визначений;

- сформована професійна ідентичність: професійні плани визначені, що стало результатом осмисленого самостійного рішення.

б) «Методика вивчення професійної ідентичності» (МВПІ) Л.Б. Шнейдера. Вона побудована на принципах прямого і ланцюгового асоціативного тесту. Спочатку досліджуваним пред'являються два слова-стимули («професіонал» і «непрофесіонал»), на які кожен досліджуваний записує по 10 асоціативних реакцій. Потім уже на ці 10 слів-стимулів знову пропонується записати 10 будь-яких слів, що спали на думку. Усі асоціативні реакції (первинні і вторинні) досліджуваних зводяться воедино. Потім по кожному початковому слову-стимулу «професіонал» і «непрофесіонал» проводиться подальше оброблення: групи слів, що утворюють «гніздо асоціацій», замінюються одним словом, слова, що зустрічаються в обох стимулах, виключаються, очевидні (відверті) асоціації вилучаються, випадкові асоціації також віддаляються із загального набору. У результаті залишаються ключові асо-

ціації зі словами-стимулами. Спочатку підраховується кількість збігів за ключем із самоописом у категоріях професійного, а потім кількість самоописів у категорії непрофесійного. Далі кількість слів-реакцій опису себе професіоналом потрібно розділити на кількість слів-реакцій опису себе непрофесіоналом. Опитувальник складається із 76 слів-асоціацій. За допомогою методики можна виявити те, на якому етапі розвитку професійної ідентичності знаходиться досліджуваний: передчасної ідентичності, дифузної ідентичності, мораторію, досягнутої позитивної ідентичності, псевдопозитивної ідентичності.

**Результати дослідження** особливостей професійної ідентичності рятувальників, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку, відображено у таблицях 1, 2.

Після математичного та статистичного оброблення результатів за допомогою t-критерію Стьюдента було отримано значущі відмінності між показниками досліджуваних груп рятувальників за шкалами: «Мораторій» –  $p \leq 0,05$  та «Сформована професійна ідентичність» –  $p \leq 0,05$ . Показники за шкалою «Мораторій» значущо вищі у досліджуваних 1-ї групи. Це вказує на те, що рятувальники з малим стажем роботи продовжують аналізувати альтернативні варіанти власного подальшого професійного розвитку, але прагнуть визначитися якнайшвидше, прийняти свідоме рішення про власне професійне майбутнє. Професійна ідентичність перебуває у кризі. Надалі можливе або формування стійкої професійної ідентичності, або її глобальне порушення, наслідком якого стане пошук іншого професійного шляху. У досліджуваних 2-ї групи спостерігається суттєво інша картина. Вони мають значущо вищі показники за шкалою «Сформована професійна ідентичність», що вказує на усвідомлений вибір подальшого професійного розвитку, який вони вважають правильним. Криза професійної ідентичності для них у минулому, її наслідки конструктивно перероблені,

Таблиця 1

Показники статусів професійної ідентичності рятувальників (у балах)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Невизначена професійна ідентичність	7,2±2,5	3,6±1,4	1,5	-
Нав'язана професійна ідентичність	9,3±3,2	8,5±2,9	0,3	-
Мораторій	14,1±4,8	9,0±3,1	2,1	0,05
Сформована професійна ідентичність	5,0±1,9	10,4±3,1	2,3	0,05

Таблиця 2

Показники рівня сформованості компонентів професійної ідентичності рятувальників (у %)

Шкали	1 група	2 група	φ	p
Передчасна ідентичність	10,4	4,2	0,51	-
Дифузна ідентичність	31,5	16,8	1,21	-
Мораторій	12,6	22,5	0,81	-
Досягнута позитивна ідентичність	10,7	37,2	2,17	0,01
Псевдопозитивна ідентичність	34,8	19,3	1,27	-

сформована стійка система уявлень про себе професіоналом, професійні цінності та переконання.

За рівнями сформованості компонентів професійної ідентичності рятувальників також отримано значущі відмінності, зокрема показників за шкалою «Досягнута позитивна ідентичність» ( $p \leq 0,01$  за критерієм Фішера), які значно вищі у досліджуваних 2-ї групи. Це вказує на те, що рятувальники з більшим стажем роботи мають сформовану сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань, які забезпечують почуття спрямованості та осмисленості життя. Вони мають позитивне самоставлення завдяки високій оцінці власних професійних та особистісних якостей і стабільного зв'язку із соціумом, а також достатньо повної координації механізмів ідентифікації й відокремлення.

Критеріями позитивної (зрілої) досягнутої ідентичності є уявлення про те, що особистість, характер і діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння; відчуття цінності власної особистості й одночасно передбачувана цінність свого «Я» для інших; висока самоцінність й енергетика, упевненість у собі за високої внутрішньої напруженості; бажання відповідати ідеальним уявленням про себе; підвищена рефлексія, усвідомлення своїх труднощів; визначеність життєвої ситуації; висока товариськість, що пояснюється завантаженістю життя і стурбованістю повсякденними справами; орієнтація на інших і значущість.

У досліджуваних 1-ї групи найбільш сформованими є «Псевдопозитивна ідентичність» та «Дифузна ідентичність». Це означає, що більшість рятувальників цієї групи схильні до заперечення своєї унікальності або її амбітного підкреслення з переходом у стереотипію, а також указує на порушення механізмів ідентифікації й відокремлення в бік гіпертрофованості, порушення часової зв'язності життя, ригідність «Я-концепції», хворобливе неприйняття критики на свою адресу, низька рефлексія. У деяких випадках спостерігається гіперідентичність – наслідок тотального поглинання статусом, роллю, роботою за високо позитивного оцінювання власних якостей і порушення довірчих, гнучких зв'язків із соціумом, прагнення досягти мети будь-якими засобами.

Крім того, у частини досліджуваних немає міцних цілей, цінностей, переконань та спроб їх активно сформулювати. Критеріями розмитої (дифузійної) ідентичності є середній ступінь незадоволеності собою і своїми можливостями, сумніви у здатності викликати в інших повагу; сумніви у цінності власної особистості, відстороненість, що межує з байдужістю до власного «Я», втрата інтересу до свого внутрішнього світу; ригідність «Я-концепції» – небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе; уявлення про те, що власна особистість, характер

і діяльність здатні викликати презирство, нерозуміння, осуд; наявність внутрішніх конфліктів особистості, сумнівів, незгод із собою, заниженої самооцінки, що призводить до сумнівів у своїй здатності щось змінити або зробити; самозвинувачення, готовність поставити собі в провину свої промахи і невдачі.

**Висновки.** Дослідження особливостей професійної ідентичності рятувальників, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку, виявило, що у рятувальників з малим стажем роботи професійна ідентичність перебуває у кризі, вони продовжують аналізувати альтернативні варіанти власного подальшого професійного розвитку. Вони схильні до заперечення своєї унікальності або її амбітного підкреслення з переходом у стереотипію, мають порушення часової зв'язності життя, ригідність «Я-концепції», хворобливе неприйняття критики на свою адресу, низьку рефлексію.

Із збільшенням стажу роботи у рятувальників спостерігається суттєво інша картина: вони мають цілком усвідомлений вибір подальшого професійного розвитку, стійку систему уявлень про себе (як професіонала), професійні цінності та переконання, сформовану сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань, які забезпечують їм почуття спрямованості та осмисленості життя.

#### Література:

1. Белан С.В., Ковалевська Т.М., Луценко Т.О. Сутність та значення творчого мислення у професійній діяльності рятувальника. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2011. Вип. 9. С. 29–36.
2. Бородулькіна Т.О. Вплив образу професії на становлення професійної ідентичності особистості. Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; за ред С.Д. Максименка. Київ, 2007. Т. IX.4.2. 420 с.
3. Завалишина Д.Н. Способы идентификации человека с профессией. Психология субъекта профессиональной деятельности. Москва: МГУ, 2001. С. 104–128.
4. Іванцова Н. Б. Періодизація професійного розвитку особистості / Н. Б. Іванцова // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць. 2010. Т. 8., Вип. 7. С. 105–114.
5. Климов Е. А. Психология профессионала : избр. психол. труды. Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. 400 с.
6. Кудрявцев Т.В., Шегурова В.Ю. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, Вопр. психол. 1983. № 2. С. 51–59.
7. Марусинець М.С. Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності особистості. Соціальна психологія. 2005. № 3 (11). С. 90–97.

**Афанасьева Н. Е., Маклакова С. С. Профессиональная идентичность спасателей Украины**

*В статье рассмотрена проблема профессиональной идентичности спасателей, которые находятся на разных этапах профессионального развития. Результаты исследования показали, что профессиональная идентичность формируется на достаточно поздних этапах профессиогенеза, когда происходит осознание направления карьерного продвижения; система представлений о себе (как профессионале) становится относительно устойчивой; сложившейся является совокупность лично значимых целей, ценностей и убеждений, обеспечивающих чувство направленности и осмысленности жизни.*

**Ключевые слова:** профессиональная идентичность, профессиональное самосознание, профессиогенез, спасатели.

**Afanasieva N. Ye., Maklakova S. S. The professional identity of rescuers in Ukraine**

*The article deals with the problem of professional identity of rescuers who are at different stages of professional development. The results of the research showed that professional identity is formed at rather late stages of professional genesis, when there is an awareness of the direction of career advancement; the system of ideas about oneself as a professional becomes relatively stable; the established is a set of personally important goals, values and beliefs, providing a sense of direction and meaningfulness of life.*

**Key words:** professional identity, professional self-awareness, professionogenesis, rescuers.

**Ю. О. Белінська**

аспірант кафедри психології та соціальної роботи  
Навчально-науковий інститут педагогіки, психології,  
підготовки фахівців вищої кваліфікації  
Вінницького державного педагогічного університету  
імені Михайла Коцюбинського

## ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПРАЦІВНИКІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙ

*Статтю присвячено аналізу проблеми психологічного здоров'я працівників екстремальних професій. Розглянуто сутність поняття «психологічне здоров'я», визначено його структуру та основні критерії. Проаналізовано психологічні особливості діяльності працівників екстремальних професій на прикладі поліцейських, військовослужбовців, рятувальників. Визначено провідні методи збереження психологічного здоров'я працівників екстремальних професій.*

**Ключові слова:** психологічне здоров'я, критерії психологічного здоров'я, працівники екстремальних професій, методи збереження психологічного здоров'я.

**Постановка проблеми.** Наукова проблема полягає в тому, що в дослідженнях немає чіткого окреслення поняття «психологічне здоров'я». Останнє, незважаючи на свою уживаність, досі залишається недостатньо науково обґрунтованим, а подекуди сприймається переважно у метафоричному сенсі. Існує також проблема виокремлення критеріїв психологічного здоров'я. Як відомо, психологічне здоров'я залежить від багатьох факторів, зокрема від професійної діяльності особистості. Професійна діяльність працівників екстремальних професій висуває особливі вимоги не лише до професійно важливих якостей таких фахівців, а й до стану психологічного здоров'я. Тому актуальність дослідження полягає в необхідності висвітлення особливостей психологічного здоров'я працівників екстремальних професій, з'ясування провідних чинників та практичних заходів щодо його збереження та поліпшення.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Психологічне здоров'я визначають втіленням соціального, емоційного та духовного благополуччя, ресурсом і станом, передумовою забезпечення життєвих потреб людини, досягненням нею цілей [2]; єдиною й повноцінною життєдіяльністю людини, з притаманними їй видовими та індивідуальними біологічними, психологічними і соціальними функціями (В.П. Белов, А.В. Шмаков); одним із рівнів професійного благополуччя (Л.Д. Дьоміна, І.О. Ральникова, В.І. Слободчиков, О.В. Шувалов); найбільш адекватною мірою індивідуального і суспільного добробуту (В.А. Лищук); продуктом творчої самореалізації, самовираження, саморозвитку індивіда (А. Маслоу); мірою творчості особистості (В.О. Моляко); особистісною зрілістю (Ф. Перлс); чинником соціальної успішності індивіда (Т.А.Тунгусова); духовним здоров'ям (О.В. Шувалов).

Психологічні проблеми діяльності працівників екстремальних професій не залишаються поза увагою науковців. Професійний розвиток фахівців екстремального профілю досліджує В.О. Лефтеров. Соціально-психологічні основи збереження психологічного здоров'я військовослужбовців аналізує Є.М. Потапчук [5]. Збереження психологічного здоров'я (як умову ефективної професійної діяльності поліцейських Національної поліції України) досліджує В.І. Барко [1]. Особливості психологічного здоров'я співробітників Державної служби України з надзвичайних ситуацій різного віку і стажу професійної діяльності вивчає Н.О. Світлична [7]. Проте проблема забезпечення психологічного здоров'я працівників екстремальних професій досі недостатньо теоретично і методично обґрунтована. Тому виникає необхідність у розробленні і впровадженні методів збереження психологічного здоров'я працівників екстремальних професій, зокрема у професійній діяльності поліцейських, військовослужбовців, рятувальників

**Мета статті** – вивчити особливості психологічного здоров'я працівників екстремальних професій.

**Виклад основного матеріалу.** У сучасному динамічному і досить суперечливому світі проблема психологічного здоров'я не може залишатися поза увагою науковців. Пов'язано це ще й із тим, що досі поняття «психологічне здоров'я» не має єдиного усталеного визначення. Знаходимо багато підходів до трактування цього терміна в сучасній літературі. Зокрема в наукових публікаціях ототожнюють психологічне здоров'я з психічним. Ці два поняття вживають синонімами (не визначаючи того, у чому полягають відмінності) такі науковці, як Т.В. Березовська, Б.С. Братусь, С.І. Варюхіна, І.В. Єфімчук, В.О. Котова, Н.О. Окулич, А.М. Поляков, О.С. Слепович. Проте

психологічне здоров'я відрізняється від фізичного та психічного тим, що значною мірою виявляє особистісний розвиток суб'єкта.

Серед низки наукових поглядів переважає думка, що психологічне здоров'я – це багатоконпонентне явище, яке базується на сукупності різноманітних характеристик людини та забезпечує ресурс особистісного розвитку, досягнення відчуття життєвого благополуччя; здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації, адекватного самосприйняття себе та світу. Невід'ємним складником психологічного здоров'я є наявність сенсу життя, міжособистісних відносин [3, с. 19].

Основна функція психологічного здоров'я полягає у підтримці активного динамічного балансу між людиною і навколишнім середовищем у ситуаціях, що вимагають мобілізації ресурсів особистості.

Більшість учених (Г.С. Нікіфоров, Н.В. Остапчук, А.О. Печеркіна), розглядають психологічне здоров'я формою професійної діяльності та вводять поняття «професійне психологічне здоров'я», під яким розуміють властивість організму охороняти необхідні компенсаторні й захисні механізми, що забезпечують професійну надійність і працездатність в усіх умовах професійної діяльності.

Розглянувши сутність поняття «психологічне здоров'я», варто проаналізувати також його основні критерії. Багатогранність цього поняття зумовлює те, що дослідники виділяють найрізноманітніші критерії психологічного здоров'я. Сформулювали й описали основні критерії психологічного здоров'я такі науковці, як А. Елліс, І.Я. Коцан, Г.В. Ложкін, А. Маслоу, М.І. Мушкевич, К. Роджерс. Варто зазначити, що концепції вищеперерахованих науковців надзвичайно близькі.

Проаналізувавши наукові джерела, можемо виокремити основні категорії психологічного здоров'я, які найчастіше виділяють дослідники:

- 1) ідентичність фізичного і психічного «Я»;
- 2) духовне зростання та самореалізацію;
- 3) адекватність сприйняття реальності;
- 4) прийняття себе, усвідомлення відповідальності за своє життя;
- 5) позитивне ставлення до життя;
- 6) готовність до подолання життєвих випробувань;
- 7) планування своєї діяльності, реалізація цілей.

Психологічне здоров'я особистості є необхідною умовою ефективної діяльності загалом і професійної зокрема. Проблема збереження психологічного здоров'я найбільш гостро постає в екстремальних умовах праці. Діяльність працівників екстремальних професій характеризується підвищеною ризикованістю, недостатністю інформації та часу на обміркування, необхідністю прийняття адекватного рішення, високою відповідальністю за виконання завдань, виникненням неочікуваних

перешкод, що висувають підвищені вимоги до стану психологічного здоров'я працівників.

Професійна діяльність працівників екстремальних професій є найбільш напруженою у психологічному плані (порівняно з іншими видами соціальної діяльності) і входить до групи професій із великою кількістю й інтенсивністю стрес-факторів. У таких працівників ненормований робочий день, спостерігаються постійні високі фізичні та нервово-емоційні навантаження, а також відсутній час для повноцінного відпочинку.

До працівників екстремальних професій зараховуємо пожежників, рятувальників, військовослужбовців, поліцейських, охоронців, шахтарів, пілотів, моряків, робітників АЕС. Вони працюють в екстремальних умовах із постійною загрозою для власного здоров'я та життя.

Під екстремальними умовами діяльності В.Л. Маришук та М.І. Наєнко розглядають умови, що знаходяться на межі адаптаційних можливостей, перевершують психічні, фізичні, психофізіологічні резерви людини і ставлять перед нею великі труднощі, зобов'язують її до максимальної напруги сил і можливостей. Екстремальні умови діяльності пов'язані з постійною дією екстремальних чинників [6].

До критеріїв психологічного здоров'я працівників екстремальних професій зараховуємо позитивну «Я-компетенцію», володіння рефлексією, здатність до саморегуляції, відсутність схильності до адиктивної та девіантної поведінки, здатність до конструктивного спілкування з іншими людьми, прийняття відповідальності за своє життя, потребу в саморозвитку, задоволеність власним життям, усвідомлення себе психологічно здоровою особистістю.

На психологічне здоров'я працівників екстремальних професій здійснюють негативний вплив дві групи чинників: об'єктивні (середовище, в якому здійснюється життєва та професійна діяльність працівників екстремальних професій; не залежать від конкретної людини) та суб'єктивні (індивідуальні особливості особистості, які визначають якість її існування в умовах життєдіяльності).

Довготривала дія несприятливих чинників призводить до погіршення психологічного здоров'я працівників екстремальних професій, появи у них нервово-психічної напруги, що може викликати відчуття душевного дискомфорту, появу негативних психічних станів.

Для працівників екстремальних професій, що втратили психологічну рівновагу, притаманний низький рівень адаптивності до навколишнього середовища, відсутність сил та ресурсів для подолання стресових ситуацій, хронічна перевтома, песимізм, роздратованість, негативізм.

Службова діяльність поліцейських належить до екстремальних видів професійної діяльності,

супроводжується психофізіологічними і фізичними навантаженнями, ризиком для життя і здоров'я, характеризується стресогенністю, необхідністю протидіяти кримінальному оточенню, застосовувати заходи фізичного впливу, зброю, спеціальні засоби.

Дослідження зарубіжних авторів показують, що складні умови роботи поліцейських нерідко призводять до порушень у психічній діяльності працівників поліції, появи посттравматичних розладів, схильності до девіантної поведінки і професійної деформації [1, с. 26].

Зважаючи на специфіку діяльності, працівники поліції з вадами психологічного здоров'я не можуть бути достатньо надійними під час виконання службових завдань [4]. Тому з метою підвищення ефективності функціонування поліції варто проводити спеціальну роботу з персоналом поліцейських підрозділів, завданням якої стане всебічне забезпечення психологічного здоров'я поліцейських, здатність успішно протидіяти стресовим чинникам, конфліктам. Варто також зазначити, що саме керівникові поліцейського підрозділу відводиться головна роль у збереженні психологічного здоров'я підлеглих. Тому необхідно розробити методичні рекомендації для керівників поліцейських підрозділів, які виступають суб'єктами впливу на психологічне здоров'я підлеглих особового складу.

Лише науково обґрунтована система збереження психологічного здоров'я працівників поліції сприятиме створенню та підтримці позитивного іміджу поліцейських, відкриє перспективи для подальшого професійного та особистісного розвитку.

До працівників екстремальних професій належать також пожежники-рятувальники. Реальна загроза здоров'ю і життю, великі навантаження, зумовлені порятунком людей, необхідністю запобігати новим жертвам вимагають від пожежників-рятувальників особливих психологічних якостей, зокрема йдеться про емоційну стійкість, уміння долати страх перед фізичними небезпеками, здатність до самопожертви.

Н.О. Світлична, яка займається вивченням особливостей психологічного здоров'я співробітників Державної служби України з надзвичайних ситуацій, до основних суб'єктивних чинників збереження психологічного здоров'я пожежників-рятувальників зараховує задоволеність професійною діяльністю, позитивну «Я-концепцію», здатність до самоуправління, саморегуляцію, суб'єктивне благополуччя. До об'єктивних чинників, окрім екстремальних умов діяльності, відносить високий професійний і сімейний статус, наявність соціальної підтримки та ідентифікацію з організацією [7].

Найважче зберегти психологічне здоров'я військовослужбовцям, які наразі захищають державний суверенітет і територіальну цілісність України.

Події, які відбуваються в зоні проведення АТО, характеризуються високою інтенсивністю та напруженістю. Діяльність у таких екстремальних умовах вимагає від людини роботи на межі її можливостей. Тому не дивно, що внаслідок участі у бойових діях у військовослужбовців можуть виникати негативні психічні стани, погіршення психологічного здоров'я.

До того ж учасники бойових дій іноді психологічно не бувають готовими до викликів життя на мирній території. Переживши надзвичайні емоційні та фізичні навантаження та стреси під час служби, в цивільному житті або після повернення із зони військових дій, вони можуть починати зловживати алкоголем, вживати наркотики, бути схильними до насильства в родині.

Тому існує гостра потреба впровадження та активного використання ефективних заходів щодо збереження психологічного здоров'я військовослужбовців. Зокрема, Є.М. Потапчук, який активно досліджує проблему збереження психічного здоров'я серед військовослужбовців, переконаний, що лише актуалізація діяльності командирів та психологів військової частини сприятиме збереженню та поліпшенню психічного та психологічного здоров'я особового складу військової частини [5].

Для оптимізації психологічного здоров'я працівників екстремальних професій варто застосовувати методи психопрофілактики та психокорекції. Необхідно визначити індивідуально-особистісні особливості реагування працівників на екстремальні ситуації та розробити низку психокорекційних заходів щодо зняття психоемоційного напруження, дратівливості, страху. У таких працівників необхідно формувати оптимальну психологічну реакцію на наслідки участі в екстремальних ситуаціях, мобілізувати особистість на подолання виниклих станів, виховувати необхідні вольові якості, проводити професійно-психологічні реабілітації, а за умов втрати професійної придатності – професійні переорієнтації, орієнтувати на продовження активної трудової діяльності та виконання службових обов'язків. Необхідно також вивчати динаміку змін психічних станів у процесі психологічної роботи, проводити оцінку ефективності та корекцію застосованих методів.

**Висновки.** Психологічне здоров'я є динамічною сукупністю властивостей людини, які забезпечують гармонію між потребами індивіда і суспільства, які є передумовою орієнтації особистості на виконання свого життєвого завдання. Професійна діяльність працівників екстремальних професій є найбільш напруженою у психологічному плані (порівняно з іншими видами соціальної діяльності). До критеріїв психологічного здоров'я працівників екстремальних професій належить позитивна «Я-компетенція», володіння рефлексією,

здатність до саморегуляції, відсутність схильності до адиктивної та девіантної поведінки, здатність до конструктивного спілкування з іншими людьми, прийняття відповідальності за своє життя, потреба в саморозвитку, задоволеність власним життям, усвідомлення себе психологічно здоровою особистістю. Лише обґрунтована система заходів дозволить зберегти та поліпшити психологічне здоров'я працівників екстремальних професій, стане гарантом успішної професійної діяльності. Для оптимізації психологічного здоров'я працівників екстремальних професій варто застосовувати методи психопрофілактики та психокорекції.

#### Література:

1. Барко В.І. Збереження психологічного здоров'я як умова ефективності професійної діяльності поліцейських Національної поліції України. Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (21 жовтня 2016 року). Львів: ЛьвДУВС, 2016. С. 25–29.
2. Галецька І.І. Психологічне здоров'я як проблема національної безпеки. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Психологічна»: збірник наук. праць. Львів: ЛьвДУВС, 2012. Вип. 2 (1). С. 49–58.
3. Дубровина І.В. Психическое и психологическое здоровье в контексте психологической культуры личности. Вестник практической психологии образования. 2009. № 3 (20). С. 17–21.
4. Криволапчук В.О., Слівінський В.Р., Кірієнко Л.А., Кушнар'єв С.В. Психологічне забезпечення працівників МВС та військовослужбовців Національної гвардії – учасників антитерористичної операції. Київ: ДНДІ МВС України, 2016. 124 с.
5. Потапчук Є.М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців: автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.09. Хмельницький, 2004. 32 с.
6. Самойленко Л.С. Діяльність в особливих та екстремальних умовах як психологічна проблема URL: [http://www.rusnauka.com/29\\_NPM\\_2014/Psihologia/7\\_177803.doc.htm](http://www.rusnauka.com/29_NPM_2014/Psihologia/7_177803.doc.htm) – назва з екрана.
7. Світлична Н.О. Соціально-психологічні чинники збереження психологічного здоров'я працівників МНС: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2013. 228 с.

#### **Белинская Ю. О. Особенности психологического здоровья работников экстремальных профессий**

*Статья посвящена анализу проблемы психологического здоровья работников экстремальных профессий. Рассмотрена сущность понятия «психологическое здоровье», определена его структура и основные критерии. Проанализированы психологические особенности деятельности работников экстремальных профессий на примере полицейских, военнослужащих, спасателей. Определены ведущие методы сохранения психологического здоровья работников экстремальных профессий.*

**Ключевые слова:** психологическое здоровье, критерии психологического здоровья, работники экстремальных профессий, методы сохранения психологического здоровья.

#### **Belinska Yu. O. The psychological health features of extreme professions workers**

*The article is devoted to analysis of the problem of extreme professions workers. It has considered the nature of the concept called «psychological health» and has determined its structure and basic criteria. It has also analyzed the psychological features of activity of extreme professions workers on example of policemen, military and rescuers. The article has determined the leading methods of psychological health saving of extreme professions workers.*

**Key words:** psychological health, psychological health criteria, extreme professions workers, saving methods of psychological health.

**В. И. Ковальчук**кандидат наук по физическому воспитанию и спорту,  
старший преподаватель кафедры психологии и педагогики  
Национальный университет физического воспитания и спорта Украины

## КОМПЛЕКТОВАНИЕ ТАНЦЕВАЛЬНЫХ ПАР В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ С УЧЕТОМ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СОВМЕСТИМОСТИ

*В статье раскрыты индивидуально-психологические особенности и социально-психологические характеристики партнеров (подростков) в спортивных танцах, влияющих на срабатываемость пары. Анализ результатов исследования позволил определить критерии для комплектования пар в спортивных танцах с учетом индивидуальных, психологических и социально-психологических особенностей детей в подростковом периоде. Наиболее характерными из них являются особенности свойств высшей нервной системы, типичное эмоциональное состояние, тип поведения с партнером.*

**Ключевые слова:** психологическая совместимость, сплоченность, срабатываемость, личностные особенности.

**Постановка проблемы.** Наиболее сложным этапом для комплектования пары считается период, когда партнеры находятся в подростковом возрасте, несмотря на то, что систематические занятия этим спортом дети начинают со старшего дошкольного возраста. Тренеры отмечают, что «данный возраст для комплектования пар является критическим, поскольку комплектование пар в более позднем возрасте затрудняет в дальнейшем достижение высоких результатов в спортивных танцах». Поэтому при работе с детьми данного возраста тренеру следует хорошо знать возрастные особенности развития личности (стремление к самоутверждению, лидерству в группе), а также индивидуально-психологические особенности, социально-психологические характеристики занимающихся и тщательно подходить к комплектованию пар для занятий спортивными танцами.

**Цель статьи** – изучить основы комплектования танцевальной пары в подростковом возрасте с учетом психологической совместимости танцоров, что позволит создать сработанную и сплоченную пару, направленную на достижение высоких спортивных результатов

Результаты исследования и их обсуждение. Имеющиеся исследования в большей степени выполнены в различных спортивных играх (Девяткина Е.И.; Коломойцев Ю.А.; Коломинский Я.А.), в циклических видах спорта (например, плавание, гребля) и видах, где соревновательная деятельность имеет смешанный характер (акробатика) (Олефир В.А.; Ратушина Е.В.; Синицин Р.А.). Эти работы затрагивают не только непосредственно проблему развития сплоченности, но и различные аспекты игрового взаимопонимания, взаимодействия, сыгранности, лидерства, совместимости спортсменов, изучения индиви-

дуальных психических особенностей спортсменов, соотношения личности и коллектива, а также отбора и комплектования спортивных команд. Очень редко встречаются исследования сплоченности спортивных пар. Из них выделим исследования по формированию спортивных пар в акробатике (Ратушина Е.В.), в теннисе (Корнеева Т.В.), фигурном катании (Синицин Р.А.) и спортивных танцах (Ересько Е.И.).

Чтобы разработать методику комплектования пар, занимающихся в спортивных танцах, предварительно необходимо было исследовать типичные психологические особенности танцоров в срабатываемых и малосрабатываемых парах. В исследовании принимали участие 14 танцевальных пар в возрасте от 10 до 15 лет со стажем занятий не более 5 лет.

Предварительно по специальным критериям (степень конфликтности в паре, уровень сплоченности партнеров, успешность в соревновательной деятельности) все испытуемые были разделены на две группы – срабатываемые и малосрабатываемые. Затем проводилось исследование по трем основным направлениям: изучение индивидуально-психологических особенностей испытуемых, типичного состояния личности (личностной тревожности), специфики поведенческих реакций личности в межличностных отношениях.

Анализ изучения индивидуально-психологических особенностей танцоров показал, что уровень личностных характеристик танцоров срабатываемых пар заметно отличается по ряду параметров от показателей в малосрабатываемых парах. Например, у танцоров в группе срабатываемых отмечен более низкий ( $X=34,5$  балла), чем в группе малосрабатываемых, уровень личностной тревожности, что свидетельствует о сбалан-



сированности нервных процессов и уравновешенности срабатываемых сообществ спортсменов.

Имеющиеся данные убеждают, что для танцоров данного возраста сбалансированность нервных процессов – уравновешенность – выступает значимым критерием для комплектования пары: чем выше показатели уравновешенности у спортсмена-танцора, тем быстрее будет осуществляться срабатываемость танцевальной пары. Не менее значимым показателем для срабатываемости пары является тип поведения – сотрудничество. Так, спортсмены, у которых более выражен этот тип, способны к налаживанию оптимального взаимодействия в парах. В то же время чрезмерная во взаимодействии активность, открытость партнёра в паре не приветствуется, тем более препятствием к срабатываемости будут высокие показатели нейротизма у спортсмена-танцора. В ряде работ, где изучались различия индивидуально-психологических особенностей срабатываемых и малосрабатываемых групп спортсменов, были получены похожие результаты [5].

Танцоры со значительно повышенным уровнем тревожности менее стабильны в процессе тренировок и соревнований. Следует, однако, заметить, что абсолютно пониженный уровень тревожности у спортсменов также нежелателен, потому что нервная система всегда должна быть в тонусе, особенно в период соревнований. Поэтому, вероятнее всего, наиболее целесообразен оптимальный уровень тревожности, причём с учетом индивидуальных особенностей партнеров.

По результатам проведённого исследования показатели основных свойств нервных процессов у испытуемых (сила, уравновешенность, подвижность) имеют средние значения, но уравновешенность достоверно выше (при  $P < 0,05$ ) оказалась у срабатываемых пар.

Далее производилась оценка типичных способов поведения в процессе взаимодействия между партнёрами в парах в обеих группах по пяти шкалам (соревнование, сотрудничество, компромисс, избегание конфликта, приспособление). По четырём типам поведения достоверных различий не обнаружено. Зато выявлена достоверность в различиях между группами по показателю «сотрудничество» как типу поведения.

Срабатываемые пары в большей мере настроены на стремление в совместной деятельности. При этом они не пытаются приспособиваться, избегать конфликтов, искать компромиссы и соперничать. Скорее всего, нельзя полностью исключать указанные способы поведения из арсенала срабатываемых пар, однако, сотрудничество как способ взаимодействия, очевидно, является ведущим.

Данные, полученные при изучении специфики открытости-закрытости (экстраверсии-интровер-

сии) в общении с партнером и особенностей нейротизма (уравновешенности) с помощью теста Айзенка, обнаружили достоверные различия между группами по всем измеряемым параметрам ( $P < 0,05$ ). При этом все указанные показатели оказались выше в группе малосрабатываемых. По уровню проявления они, как правило, достаточно выражены в личности испытуемых.

В то же время показатели в группе срабатываемых менее выражены, причём положительным фактом является низкий уровень нейротизма, а экстраверсия-интроверсия у них находится приблизительно на одном уровне с более низким показателем интроверсии и более выраженным – экстраверсии. Следовательно, для срабатываемых пар характерны такие качества, как спокойствие, уравновешенность, гармоничность в обращении к внутреннему переживанию и открытость в общении, что очень ценно для построения правильных взаимоотношений. Следует отметить, что полученный показатель по уровню проявления нейротизма закономерно согласуется с показателем уровня уравновешенности при изучении свойств нервных процессов с помощью теста Б.В. Вяткина.

Обследование испытуемых с помощью опросника Р. Кеттелла позволило выявить комплекс личностных черт, характерных для срабатываемых танцевальных пар. Наиболее важными среди них оказались такие черты, как способность осуществлять самоконтроль, эмоциональная уравновешенность, уверенность в собственных силах. Указанные черты способствуют формированию типичных черт характера и позитивно отражаются на поведении спортсменов-танцоров. Вместе с тем, мы не можем однозначно утверждать, что они отражают специфику вида соревновательного упражнения. Скорее всего, они отражают качества, которые являются универсальными для разных видов спорта.

Изучение различных свойств танцевальных пар учитывало также их характерные сочетания. Выше уже было сказано о том, что сочетания различных качеств в парах может быть гомогенным (однородным по составу) или гетерогенным (разнородным). Причем в различных случаях целесообразны бывают как один вариант сочетания, так и другой. Это зависит от вида рассматриваемой деятельности и от самого качества.

У срабатываемых танцевальных пар встречаются гомогенные и гетерогенные сочетания, но в большинстве случаев в срабатываемых парах наблюдается гетерогенное сочетание умеренных и низких показателей личностной тревожности (63,4%). Менее вероятны гомогенные сочетания умеренных показателей, низких и гетерогенные сочетания высоких, умеренных или низких показателей. У малосрабатываемых пар встречаются

гомогенные сочетания высоких показателей, умеренных, низких показателей личностной тревожности. Сравнительно редко встречаются гетерогенные сочетания умеренных и низких и чаще всего – сочетания высоких, умеренных или низких показателей (52,6%). Гомогенные и гетерогенные сочетания в танцевальных парах также имеют значение при сочетании партнеров по признакам «экстраверсия-интроверсия». В процессе исследования установлено, что в малосрабатываемых танцевальных парах примерно по 30% случаев приходится на сочетания типа «экстраверт-экстраверт», «экстраверт-интроверт» и «интроверт-интроверт».

У срабатываемых пар также встречаются гомогенные и гетерогенные сочетания. Однако, отметим, что максимальное количество случаев составляет гетерогенное сочетание по типу «экстраверт-интроверт». Причем этот показатель является абсолютно выше по сравнению со всеми остальными. Кроме того, данное сочетание встречается немного чаще по сравнению с другими даже у малосрабатываемых пар. У срабатываемых пар сочетание «экстраверт-экстраверт» совсем отсутствует. Видимо, это свидетельствует о нежелательности такого сочетания, поскольку оно мешает совместимости и сплочению пары в работе, потому что одинаковое сочетание открытости, общительности может способствовать излишнему увеличению эмоциональности, суетливости, конфликтности в процессе построения взаимоотношений между партнерами.

Гомогенные и гетерогенные сочетания в исследовании были рассмотрены также в аспекте ролевых положений партнеров, поскольку отношение к лидерству, как давно замечено, в танцевальных парах имеет существенное значение.

В малосрабатываемых парах отмечается полярная тенденция, выраженная в том, что наиболее часто встречаются пары типа «лидер-лидер» и «ведомый-ведомый». Первое сочетание встречается особенно часто и это совпадает с предыдущими данными, касающимися изучения показателей свойств нервных процессов, свойств темперамента танцоров. Сочетание «ведомый-ведомый» особенно кажется бесперспективным, потому что в такой паре нет активного начала, способствующего быстрому прогрессу партнеров в учебно-тренировочном и соревновательном процессах (как и оказалось на практике).

Наиболее эффективным оказалось гетерогенное сочетание у срабатываемых пар по типу «лидер-ведомый» (73%). Реже встречается сочетание «ведомый-лидер» и «ведомый-ведомый». Этот факт также закономерен, поскольку уже выявлено наиболее подходящее для срабатываемых пар гетерогенное сочетание партнеров по ряду качеств.

**Выводы.** Таким образом, проведенные исследования показали, что танцоры срабатываемых пар обладают специфическим комплексом индивидуально-психологических особенностей, определяющих, прежде всего, совместимость партнеров, а именно: средними показателями нервных процессов (сила, подвижность, уравновешенность), умеренным и низким уровнями личностной тревожности, хорошим самоконтролем, уверенностью в себе, эмоциональной стабильностью, склонностью к сотрудничеству.

#### Литература:

1. Безикова А.А. Гармонизация взаимодействия партнеров в спортивных бальных танцах (на материале подростковых групп): Дис. ...канд. пед. наук. Тюмень, 2006. С. 19.
2. Девяткина Е.И. Комплектование игрового состава команды высококвалифицированных баскетболисток с учетом психологической совместимости и срабатываемости игроков: Дис. ...канд. пед. наук. Омск, 2005. С. 14.
3. Обозов Н.Н. Совместимость и срабатываемость людей. СПб.: ЛНПП «Облик», 2000. 212 с.
4. Погребная Е.А. Танцевально-двигательная подготовка как фактор модернизации содержания физического воспитания детей 5-6 лет: Автореф. дис... канд. пед. наук. Краснодар, 2003. 17 с.
5. Ратушина Е.В. Комплектование парно-групповых составов спортивной акробатики на основе учета совместимости индивидуально-психологических особенностей партнеров: Дис. ...канд. пед. наук / Е.В. Ратушина. Омск, 1998. 142 с.
6. Чернышёв А.С. Аппаратурные методики психологической диагностики группы в совместной деятельности. М.: Изд-во «Ин-т психологии РАН», 2005. -189 с.
7. Чикова О.М. Психологические критерии отбора в гимнастике и акробатике. Вопросы теории и практики физической культуры и спорта: Сб. науч. ст. Минск, МГИФК, 1995. С. 51–55.

---

**Ковальчук В. І. Комплектування танцювальних пар у підлітковому віці з урахуванням психологічної сумісності**

*У статті розкриті індивідуально-психологічні особливості і соціально-психологічні характеристики партнерів (підлітків) в спортивних танцях, що впливають на спрацьовування пари. Аналіз результатів дослідження дозволив визначити критерії для комплектування пар в спортивних танцях з урахуванням індивідуальних, психологічних і соціально-психологічних особливостей дітей в підлітковому періоді, найбільш характерними з них є особливості властивостей вищої нервової системи, типовий емоційний стан, тип поведінки з партнером.*

**Ключові слова:** психологічна сумісність, згуртованість, спрацьовування, особистісні особливості.

**Kovalchuk V. I. Selection of dancing partners during adolescent period considering psychological compatibility**

*The article reveals individual psychological peculiarities and socio-psychological characteristics of partners (teenagers) in sports dances that affect the cooperation of the couple. The results of study analysis allowed to determine the criteria for the fitting of couples in sports dances, taking into account the individual, psychological and socio-psychological characteristics of children during the period of adolescence, the overriding characteristics among them are the features of the functions of the higher nervous system, a typical emotional state, type of the behavior with the partner.*

**Key words:** psychological compatibility, cohesiveness, cooperation, personality features.

**М. О. Мосьпан**кандидат психологічних наук,  
доцент кафедри психології та педагогіки  
Національний університет фізичного виховання та спорту України

## ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ПЛАВЦІВ ЮНІОРСЬКОГО ВІКУ

*У статті розкриті основні теоретичні підходи до дослідження проблеми формування та розвитку мотиваційно-вольової сфери у спортивній діяльності. Емпірично досліджені мотиваційні фактори у спортсменів підлітків як юнацького, так і дорослого розрядів. Найбільші показники мотиваційного фактора прагнення до самовдосконалення, який включає у себе потреби, спрямовані на розвиток фізичних та вольових якостей. Дослідження вольових якостей показало між групами юнацького та дорослого розрядів у спортсменів плавців статистично значущі відмінності за параметрами цілеспрямованості, наполегливості та завзятості, самостійності та ініціативності, рішучості і сміливості.*

**Ключові слова:** мотиваційно-вольова сфера, мотиваційні фактори, мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдач, вольові якості.

**Постановка проблеми.** Високі спортивні досягнення найтіснішим чином пов'язані з мотиваційною сферою людини, оскільки повна самовіддача у тренувальній діяльності та змагальні результати, які досягаються особистістю, багато у чому обумовлені рівнем розвитку спортивної мотивації.

Між тим, традиційні підходи до спортивної підготовки юних спортсменів орієнтовані переважно на розвиток фізичних якостей, вдосконалення функціональних можливостей організму, техніко-тактичних умінь і навичок та не забезпечують умови для вирішення завдання формування активної особистості, здатної до спортивного самовдосконалення.

Тривале і ефективне заняття спортом передбачає наявність комплексу специфічних установок щодо себе і своєї спортивної діяльності, які визначають якісну своєрідність свідомості особистості спортсмена. До них відносяться установки на досягнення успіху і раціональне прийняття можливої невдачі; участь у змагальній боротьбі; самореалізацію в обраному виді діяльності; дотримання норм спортивної етики, поваги до суперника; самовизначення у колективі; особистісний саморозвиток; реалізація вольової поведінки; спокійне ставлення до себе і до своєї діяльності; завищена самооцінка і рівень життєвих домагань; самостійна і ініціативна поведінка.

Низький рівень розвитку самосвідомості підлітків, що займаються спортом, проявляється у слабкому прояві цих установок, і є однією зі значних причин, що призводять до ослаблення у них спортивної мотивації.

Тому одним із завдань загальної психологічної підготовки спортсменів підліткового віку є розвиток здатності до самопізнання, самоставлення

і самовизначення у спортивній діяльності. Тим часом проблема мотиваційно-вольової сфери особистості у підлітковому віці є на тепер мало дослідженою.

**Мета статті** – вивчити умови формування мотиваційно-вольової сфери плавців підліткового віку.

**Виклад основного матеріалу.** Дослідження проблеми мотивації відображені у працях (Д. І. Фельдштейн, І. А. Джидарьян, В. І. Ковалев, В. Г. Леонтьєв, М. Т. Магомедов-Емінов). Дослідження мотивації досягнення успіху у спортивній діяльності (Р. Уэйнберг, Д. Гоулд, Ю. М. Орлов, Т. А. Сабліна, П. А. Рудік, А. Ц. Пуні, Н. Б. Стамбулова, Р. А. Пілоян, В. Гошек, Є. О. Калінін, Г. Д. Горбунов). Положення про мотиви спортивної діяльності розроблені (О. Н. Ніколаєвим, В. І. Тропніковим).

Дослідження проводилося на базі Бориспільської дитячої спортивної школи, відділення плавання серед спортсменів 11-14 років, як юнаків, так і дівчат. Загальна кількість піддослідних 22. Спортсмени мають II та III дорослі розряди та I та II юнацький.

Для визначення мотиваційних факторів занять спортом нами була використана методика (О. О. Моїсєєва, Т. В. Огородова). Методика дозволяє визначити мотиваційні фактори (причини), чому підліток займається спортом. Опитувальник застосовується для дітей підліткового віку від 11 до 16 років.

Порівняльний аналіз експериментальних даних свідчить, що всі мотиваційні фактори (прагнення до самовдосконалення; прагнення до самоствердження; соціальні настанови; задоволення матеріальних потреб; прагнення до спілкування) розвинені на достатньо високу рівні у спортсменів як юнацького, так і дорослого роз-

рядів. Найбільші показники мотиваційного фактора і прагнення до самовдосконалення, який включає у себе потреби, спрямовані на розвиток фізичних та вольових якостей. Ми вважаємо, що отримані дані говорять про те, що у даних спортсменів розрядників сформоване бачення себе у спорті та бажання вдосконалюватися як спортсмен для досягнення нових результатів у своєму спорті. Хоча необхідно зазначити, що у спортсменів дорослого розряду показники вищі 87%, а у спортсменів юнацького розряду 75%, можна зробити припущення про більш сформоване бачення досягнень у спорті.

На другому місці показники мотиваційного фактора прагнення до самоствердження у спортсменів юнацького розряду 63% та спортсменів дорослого розряду 77%. Даний показник включає у себе такі особливості особистості як бажання бути не гірше інших, бути схожим на відомого спортсмена, прагнення до суспільного визнання, бути привабливим для протилежної статі.

На третьому та четвертому місці показники соціальної настанови 53 та 44% та прагнення до спілкування 55 та 70%. Дані показники мотиваційних факторів містять такі характеристики особистості як прагнення до збереження сімейних традицій та бажання спілкуватися з друзями у спортивному середовищі.

На останньому місці показники задоволення матеріальних потреб в обох групах. У групі з юнацьким розрядом 35% та у спортсменів дорослого розряду 48%. Задоволення матеріальних потреб включає у себе бажання отримати матеріальні блага. На нашу думку, плавання як спорт не настільки популярний у нашій країні як футбол чи теніс. І у цьому віці діти ще не бачать перед собою матеріальних перспектив від занять плаванням.

У 11-14 років зі зростом самосвідомості підлітки починають прагнути до ствердження свого «Я» у соціальному середовищі, у спілкуванні з однолітками переважно внаслідок розвитку фізичних якостей, починають замислюватися про своє місце і роль у житті суспільства.

У мотиваційній сфері спортсмени – плавці характеризуються помірно високим рівнем мотивації досягнення успіху (дорослий розряд 80% і юнацький 66%) і низьким рівнем мотивації уникнення невдач (дорослий розряд 20% і юнацький 34%).

Отримані дані підтверджують наше уявлення про те, що успішність спортивної діяльності підтримується і обумовлюється емоційною сферою у структурі індивідуально-особистісних особливостей. Це говорить про високу потребу спортсменів досягати успіхів у різних видах діяльності, особливо у ситуаціях змагання. Для них характерна повна мобілізація внутрішніх ресурсів і зосередженість на реалізації поставленої мети.

Переважаюча мотивація на успіх свідчить про емоційну стабільність під час змагань, схильність до лідерства, нечутливість до загроз, високий рівень домагань. Спортсмени, орієнтовані на успіх, ставлять перед собою складні цілі та встановлюють високі вимоги до критеріїв успіху. Це сприяє мобілізації зусиль на досягнення успіху, але підвищує ризик до травмуючого впливу невдач (особливо після серії поразок).

Незначне переважаюча мотивація, спрямована на досягнення успіху, на момент дослідження, недостатньо для того, щоб спортсмен повністю віддався під час змагань.

В індивідуальних видах спорту як юнацького, так і дорослого розрядів спортсмени-плавці характеризуються високим рівнем прояву таких вольових якостей, як цілеспрямованість, наполегливість і завзятість, рішучість і сміливість, самостійність та ініціативність.

Статистично значущі відмінності між групами юнацького та дорослого розряду виявлені за параметрами цілеспрямованості, наполегливості та завзятості, самостійності та ініціативності, рішучості і сміливості при рівні статистичної значущості (відповідно  $p < 0,05$ ,  $p < 0,05$ ,  $p < 0,05$ ,  $p < 0,05$ ,  $p < 0,05$ ,  $p < 0,05$ ).

Для найбільшої ефективності спортивної діяльності плавців необхідне створення педагогічних умов для формування мотиваційно-вольової сфери спортсмена. Використовуючи результати досліджень, були розроблені практичні рекомендації для тренерів, які працюють зі спортсменами плавцями юніорського віку:

1) для підвищення мотивації занять спортом необхідне озброєння спортсмена знаннями про рівень і динаміку розвитку здібностей, тренувальних і змагальних навантажень, хід та результати їх виконання, результати вирішення завдань спортивного тренування; стан здоров'я і функціональні можливості організму;

2) формування умінь і навичок самоконтролю функціонального стану організму і стану психічної готовності до змагань;

3) озброєння спортсменів знаннями про ідеальні модельні характеристики змагальної діяльності, фізичної, функціональної та технічної підготовленості;

4) застосування змагального методу тренування;

5) орієнтація при оцінюванні ефективності спортивної діяльності на індивідуальні темпи приросту змагальних результатів і показників спортивної підготовленості;

6) організація самостійної навчально-тренувальної діяльності;

7) особливості особистості тренера, які проявляються у його ставленні до себе і до своєї діяльності;

8) формування перспективи цілей спортивної діяльності;

9) відповідність формованих цілей особистісно-значущим цінностям і реальним можливостям спортсмена та вимог, які до нього висувають;

10) формування правильного ставлення до тренувальної діяльності із застосуванням тренінгів;

11) навчання способам самовпливу на основі промовляння у внутрішній мові ключових ідей, що відбивають у лаконічній формі основні відносини спортсменів до себе і до своєї спортивної діяльності.

**Висновки.** Одним зі значущих для функціонування і розвитку спортивної мотивації є система відносин спортсмена до образу Я і своєї спортивної діяльності, які складають, з одного боку, зміст самосвідомості, а з іншого – зміст діяльності самосвідомості, яка реалізується через психічні процеси самопізнання, самоставлення і самовизначення. Одним із завдань тренера є сприяння (за допомогою різних прийомів, засобів і методів) виникненню і функціонуванню процесів самопізнання, самоставлення і самовизначення, які обумовлюють формування і функціонування спортивної мотивації. Ці стани, стабілізуючись, стають все менш залежними від впливу конкретної ситуації, все більше визначаючись внутрішніми факторами, у тому числі і рівнем розвитку самосвідомості як психічного образу.

#### Література:

1. Андреев А. Н. Экспериментальное исследование мотивации в спорте. СПб: Питер, 2000. 330 с.
2. Гогунев Е. Н., Мартыянов Б. И. Психология физического воспитания и спорта. М.: Академия, 2000.
3. Гомельская Т. В. Структура и содержание психолого-педагогических взаимоотношений в системе «тренер-спортсмен»: дисс. ... канд. пед. н. Москва, 2005 132 с.
4. Горбунов Г. Д. Психопедагогика спорта. М.: ФиС, 1986.
5. Гордеева Т. О. Мотивация достижения. М., 1997. 405 с.
6. Горская Г. Б. Основы индивидуализации психологической подготовки спортсменов. Краснодар, 1988.
7. Ермак Н. Р., Пилоян Р. А., Суханов А. Д. Кому нужны чемпионы. М.: МГАФК, 1999. 159 с.
8. Ермолин А. В. Возрастно-половые и типические особенности представленности в сознании структуры мотива: автореф. дис. ... канд. пед. наук. СПб., 1996. 31 с.
9. Левин К. Намерение, воля и потребность. СПб.: Речь, 2000. 407 с.
10. Николаев А. Н. Психология тренера в детско-юношеском спорте. СПб., 2005.
11. Современная психология мотивации / Под ред. Д. А. Левитова. М.: Смысл, 2002.

#### **Мосъпан М. А. Особенности развития мотивационно-волевой сферы пловцов юниорского возраста**

*В статье раскрыты основные теоретические подходы к исследованию проблемы формирования и развития мотивационно-волевой сферы в спортивной деятельности. Эмпирически исследованы мотивационные факторы у спортсменов подростков как юношеского, так и взрослого разрядов. Наибольшие показатели мотивационного фактора стремления к самосовершенствованию, который включает в себя потребности, направленные на развитие физических и волевых качеств. Исследование волевых качеств показало между группами юношеского и взрослого разрядов у спортсменов пловцов статистически значимые различия по параметрам целеустремленности, настойчивости и упорства, самостоятельности и инициативности, решительности и смелости.*

**Ключевые слова:** мотивационно-волевая сфера, мотивационные факторы, мотивация достижения успеха, мотивация избегания неудач, волевые качества.

#### **Mospan M. O. Features of development of the motivational-volitional sphere of junior age swimmers**

*The article reveals the main theoretical approaches to the study of the problem on the formation and development of the motivational-volitional sphere in sports activities. The motivational factors among adolescent athletes in both youth and adult categories are empirically investigated. The greatest indicators of the motivational factor are the desire for self-improvement, which includes the needs directed at the development of physical and volitional qualities. The study of volitional qualities showed that there were statistically significant differences between the groups of youth and adult categories of professional swimmers according to the parameters of purposefulness, perseverance and persistence, independence and initiative, determination and courage.*

**Key words:** motivational-volitional sphere, motivational factors, motivation for success, motivation for avoidance of failures, volitional qualities.

А. П. Шумейко

ад'юнкт (штатний) науково-організаційного відділення  
Військового інституту  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

## ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ОФІЦЕРА-ПСИХОЛОГА: МЕТОДОЛОГІЧНО-ДОСЛІДНИЦЬКИЙ АСПЕКТ

*У статті пропонується конкретний інструментарій для вивчення іміджу офіцера-психолога. Обґрунтовано вихідну теоретичну модель, що включає в себе середовище, ресурси та конкретні-індивідуальні прояви професійного іміджу. Окреслені адресати та мета формування іміджу у військовому організаційному середовищі. Наведені списки питань для збору інформації щодо ідеального образу психолога; розроблено процедуру експертної оцінки іміджевих характеристик успішних військових психологів; складено списки стандартизованих діагностичних методик для дослідження стану сформованості іміджу та його впливу на ефективність діяльності.*

**Ключові слова:** професійний імідж, офіцер-психолог, імідж психолога, імідж офіцера, складові елементи іміджу, авторитет, самопрезентація психолога.

**Постановка проблеми.** Проблема формування професійного іміджу є відносно новою для вітчизняної психології і ще далека від остаточного вирішення. В цьому контексті міждисциплінарне поняття «імідж» ми розуміємо як соціальний стереотип – емоційно забарвлений образ, що відображує притаманні та / або приписані психологові особистісні, статусні, професійні якості та багато в чому обумовлює процес і результат професійної взаємодії. Зрозуміло, що грамотно побудований імідж забезпечує довіру та авторитет у військовому колективі, сприяє ефективному виконанню професійних завдань психолога. Формування іміджу детермінується, з одного боку, професійно-особистісними якостями фахівця, а з іншого – соціо-культурними, організаційними особливостями середовища (військового підрозділу), проблемами та запитамі, що існують в ньому і потребують психологічного втручання.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій,** на які спирається автор. Теоретичне обґрунтування формування іміджу, започатковане в психології соціальної взаємодії (І. Гофман, Ф. Девіс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Т. Парсонс, С. Розум та інші), знайшло практичне відображення в працях В. Горчакова, В. Королька, Д. Ольшанського, Г. Почепцова, Л. Прудникова, Т. Скрипаченко, В. Шепеля і багатьох інших. У вітчизняній психології існують ґрунтовні дослідження іміджу військових офіцерів та ЗСУ (В. Алещенко, С. Горевалова, У. Ільницька, Г. Ковальська, Л. Лаптева, О. Матеюк, Є. Потапчук, О. Сафін та ін.). Щодо іміджу психолога, слід згадати теоретичні та практичні розробки В. Бозаджієва, О. Затворнюк, О. Єлісеєвої, О. Чебикіна.

Проте військова сфера діяльності психолога зумовлює особливості формування іміджу не враховані у попередніх дослідженнях. Йдеться

про досить жорстку регламентацію та вертикальну субординацію взаємовідносин, суворі вимоги дотримання етичного кодексу, додаткове навантаження виховним складником професійної діяльності, готовність до дій в екстремальних умовах тощо. Майже п'ятирічне існування України в умовах зовнішньої військової загрози суттєво поліпшило ставлення громадського суспільства до збройних сил. Водночас суспільство стоїть перед гострими, небаченими раніше викликами, що потребують психологічного супроводу. До них належать швидке формування бойової готовності військовослужбовців, психологічна реабілітація демобілізованих учасників бойових дій, поширеність посттравматичних розладів, робота з сім'ями військових і багато іншого. Слід відзначити гостре протиріччя між зростанням вимог до компетентностей сучасного офіцера-психолога та відсутністю завдань щодо умінь професійної самопрезентації, іміджу в програмах фахової підготовки у вищих військових навчальних закладах.

**Мета статті** – окреслити загальну логіку емпіричного дослідження та обґрунтувати психодіагностичний інструментарій для вивчення іміджу офіцера-психолога.

**Виклад основного матеріалу.** Процес виконання низки завдань і обов'язків офіцера-психолога значно обумовлений професійним іміджем. До цих завдань, зокрема, належать такі: організація діагностичних обстежень, динамічне спостереження і оцінка психологічного стану особового складу; вивчення впливу організаційних та інших факторів життєдіяльності на військовослужбовців; прогнозування соціально-психологічних процесів у підрозділах; супровід адаптації до умов військової служби; психологічна робота під час виконання бойових (навчально-бойових) завдань і повсякденної діяльності військової частини;

профілактика порушень дисципліни, правопорушень, суїцидальних проявів та інших відхилень поведінки; проведення психокорекційних заходів, спрямованих на збереження психічного здоров'я особового складу; безпосереднє надання кваліфікованої психологічної допомоги тим, хто її потребує (військовослужбовцям, членам їх родин, цивільному персоналу); забезпечення реабілітації психотравмованих військовослужбовців; надання психологічно обґрунтованих пропозицій посадовим особам, вищому керівництву стосовно підвищення психологічної стійкості військовослужбовців, поліпшення умов служби, забезпечення здорового морально-психологічного клімату; рекомендації щодо кадрових рішень; підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності офіцерів, навчання формам і методам психологічної роботи з підлеглими; навчання військовослужбовців прийомам психологічної само- та взаємодопомоги; протидія негативному інформаційному впливу, забезпечення морально-психологічної стійкості в умовах гібридної війни [8].

Формування іміджу офіцера-психолога має дві магістральні цілі-спрямованості: з одного боку, це довіра з боку військовослужбовців (цей фактор має особливе значення в умовах військового підрозділу, адже психолог має бути «своєю людиною», тісно знайомою з тонкощами і проблемами несення служби, і водночас має дотримуватись тих самих етично-дисциплінарних норм); з іншого боку, це авторитет вищого керівництва, беззаперечне визнання значущості психологічного фактору під час прийняття рішень.

Д. Крутилін (2011) представляє процес формування іміджу у вигляді системи, до складників якої належать: а) особистість офіцера як результат процесу соціалізації у військовому середовищі; б) військовий підрозділ – об'єднана суспільно значимою метою захисту держави група людей, що вирішує завдання з оволодіння військовою справою, підтримки постійної бойової готовності і ведення збройної боротьби. Реалізація іміджу обумовлена умінням самопрезентації офіцера, а також специфікою військової організації. Імідж формується в процесі безпосередньої взаємодії як результат сприйняття й інтерпретації демонстрованих офіцером особистісно-професійних якостей; статусних характеристик; стилю поведінки і вибудовування взаємин. Крім того, конструювання іміджу може відбуватись дистанційно, на основі непрямої інформації, що наділяє людину певними характеристиками: розповіді, чутки, публікації в ЗМІ і таке інше [7].

Водночас соціолог виділяє суб'єктивні чинники формування іміджу, а саме: систему потреб, соціальних установок, спрямованостей і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку фахівця. Вплив інституту військової служби на формування іміджу офіцера полягає у його інтеграції у військово-про-

фесійне соціокультурне середовище; створенні умов, що сприяють засвоєнню норм і цінностей військової служби, моделей рольової поведінки; узгодженні світогляду офіцера із соціальними цілями і завданнями військових підрозділів.

Цю позицію розвиває В. Алещенко (2016), зауважуючи, що офіцер здійснює управління поведінкою підлеглих в умовах небезпеки, високого ступеню ризику для життя. Таким чином, імідж офіцера визначається його діяльністю в екстремальних умовах [1].

В. Шевченко відзначає, що образ військового психолога на цей час тільки формується. Спостерігається переважаність додатковою роботою із особовим складом та оформленням паперів, що заважає виконанню безпосередніх завдань психолога (тести, супровід, консультації, робота з сім'ями). Автор звертає увагу на страх старшого покоління командирів перед психологами: «мовляв, ось вони залізуть мені в душу своїми брудними калошами, дізнаються всі мої таємниці» [4].

В. Торічний (2011) звертає увагу на одну із особливостей професійного іміджу – його спрямованість на зовнішнє середовище, відображення потреб інших за допомогою своєрідного носія [9]. Тому слід додатково зробити акцент на гнучкості іміджу психолога, динаміка якого відтворює актуальні потреби соціальної групи.

Будучи засобом соціально-психологічного впливу, імідж одночасно виконує функції самовираження, самопрезентації, самопізнання, саморозвитку особистості фахівця. Отже, здійснюючи цілеспрямовані зусилля з формування власного позитивного іміджу, фахівець не тільки демонструє найбільш соціально важливі особистісні та професійні якості в соціальному оточенні, а й вчиться бачити себе ніби «з боку» – співвідносити свої характеристики із соціально необхідним образом офіцера [1; 7].

В. Бозаджисєв (2009) пише про імідж як «засіб керування життєвою перспективою» психолога і відзначає важливість іміджевої компетенції (як складника загальної соціально-професійної компетентності) – здатності та готовності самостійно й успішно формувати власний професійний образ, а також «вживатися» в нього [2, с. 99]. Відомо, що навички самопрезентації складають важливий компонент соціальної компетентності сучасного фахівця.

Треба наголосити, що під час формування іміджу реальні риси людини, притаманні їй якості та характеристики тісно переплітаються з приписаними (нею самою або оточуючими). Через це в процесі формування позитивного іміджу однією із найголовніших умов є відповідність образу, який створюється, об'єктивному стану справ. Офіцер-психолог має успішно демонструвати професійно-значущі якості, якими насправді володіє. В умовах військової служби адресат, якому спря-



мована побудова іміджу, рано чи пізно дізнається про невідповідність, і це призведе до скептичного і навіть ворожого ставлення.

О. Караяні та І. Сиромятников (2006) пишуть про *професійну суб'єктність* – утворення, що виникає на певному етапі професійного розвитку психолога (стаж більше трьох років) та актуалізується в ситуаціях професійного самовизначення. Цю здатність можна розглянути через механізм «самопроголошення» професійної ініціативи в умовах нормативної невизначеності (особистісної та професійної), коли дієва самосвідомість реалізує позитивні з точки зору фахівця потенції професійної «Я-концепції». Це відповідальна автономія в професійних діях, що утверджує на практиці життєву позицію фахівця, виражає розуміння ним свого місця і ролі в структурі діяльних взаємозв'язків, а також загальний рівень його психічної активності, сформований як результат поєднання попередніх соціальних взаємодій та індивідуальних особливостей [5]. Безумовно, описаний механізм безпосередньо стосується формування іміджу. Серед споріднених професійних феноменів слід відзначити професійне самоствердження – це свідомо об'єктивація сутнісних сил особистості, що виявляється у потребі встановлювати і відстоювати свій статус у суспільстві, досягати поваги й самоповаги, отримувати позитивні оцінки власної професійної діяльності.

О. Єлісеєва (2011) сформулювала практичну модель іміджу психолога-консультанта як фактору довіри клієнта. До компонентів іміджу належать такі: зовнішній вигляд (габітус, експресивна поведінка, голос); запахи і соціальне оформлення особистості (одяг, аксесуари); предметне середовище як фон сприйняття; індивідуально-психологічні особливості психолога; особливості професійного спілкування та діяльності. З іншого боку, компонентами довіри клієнта до психолога є когнітивний (уявлення і очікування, пов'язані з поведінкою психолога), емоційний (оцінки клієнтом процесу взаємодії з психологом) і поведінковий (готовність клієнта до певних дій щодо психолога і умов взаємодії). Довіра клієнта виникає за наявності готовності до її прояву в результаті сприйняття іншого як значимого, надійного і безпечного, а також власної суб'єктивної значущості і безпеки (оскільки в умовах військової служби говорити про повну безпеку неможливо, можна уточнити цю модель, оперуючи поняттям емоційної безпеки). У встановленні стосунків довіри виділені три етапи, починаючи від рівня соціально-перцептивних процесів до визначення міри схожості з партнером і до встановлення рольової відповідності. Ця модель є корисною для оцінки сприйняття цільового іміджу офіцера-психолога та ефективності його впливу. Автор розробив дві такі методики: «Критерії довіри і недовіри особи-

стості психолога-консультанта» та «Оцінка типів іміджів психолога-консультанта» [3].

О. Чебикін та С. Астрейко визначають імідж психолога як емоційно привабливий для оточуючих образ, що відповідає очікуванням конкретної людини або групи людей, тобто фахівця, спроможного надати кваліфікаційну психологічну допомогу. В роботі над проблематикою цього феномену треба враховувати його подвійну природу – соціальну і психологічну. Автори пропонують використовувати модель трикутника: образ ідеальний – точка зору досліджуваної аудиторії стосовно ідеального прояву іміджу; образ реальний, що співпадає з наявними характеристиками, його сильними і слабкими сторонами; образ створений – сформована масова свідомість після проведення імідже-формуальної роботи. Цікаво, що погляди на професійно-важливі риси психологів у клієнтів, представників професії та студентів не співпадають. Найбільш важливими особливостями, що детермінують імідж практичного психолога, клієнти назвали підвищене почуття відповідальності за слова та дії, культуру поведінки, широту інтересів і незалежність поглядів, емоційну врівноваженість, здатність емоційно притягувати до себе людей [10].

На основі попереднього теоретичного аналізу проблеми ми склали концептуальну модель процесу формування іміджу, головними складниками якої є: 1) середовище формування професійного іміджу; 2) ресурси формування професійного іміджу; 3) конкретно-індивідуальні прояви професійного іміджу – див. рис. 1.

Соціальне середовище формує запит на конкретні види роботи психолога, а отже, відповідні професійно-важливі якості (ідеальний образ професіонала очима клієнта). Ця соціальна установка трансформується, проходячи своєрідний фільтр – індивідуальні ресурси фахівця стосовно формування іміджу. До них ми віднесли наступні:

а) структуру компетенцій та професійний «Я-образ» психолога;

б) особистісні властивості (самоповага, самодисципліна, людяність, високі моральні й ціннісні орієнтири, патріотизм, активна громадянська позиція);

в) статусні характеристики, систему соціальних ролей і повноважень фахівця.

В результаті взаємодії цих факторів (з одного боку – соціальний запит, з іншого – власні ресурси) формується індивідуальний та неповторний імідж фахівця, що має численні конкретні прояви в цьому соціальному середовищі. Серед них:

– поведінка в міжособистісних взаєминах, тактики комунікації;

– відпрацьована самопрезентація, що базується на чіткій професійній самоідентифікації;

– доброзичливість, небайдужість і шанобливе ставлення до оточуючих;

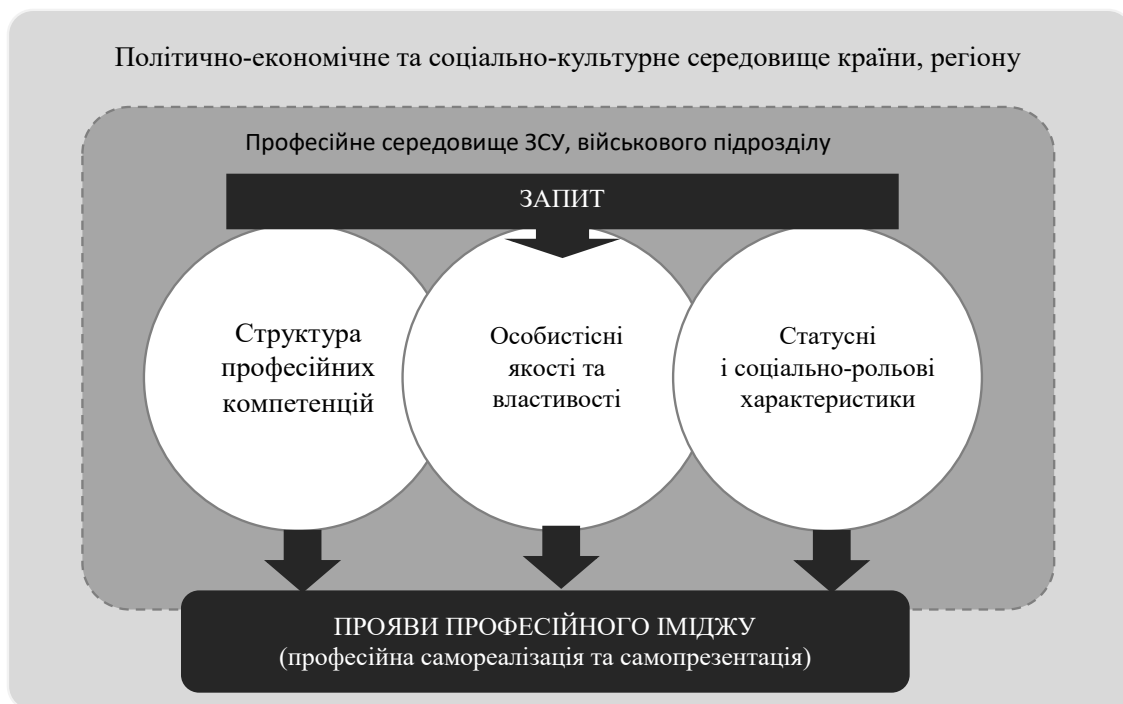


Рис. 1. Концептуальна схема формування та реалізації професійного іміджу офіцера-психолога.

- особливості поведінки в кризових умовах, екстремальних ситуаціях;
- габітарні і кінетичні характеристики;
- мовні особливості (інтонації, паузування, володіння «мовою клієнта» та професійною термінологією);
- предметні прояви (візитівка, кабінет тощо);
- єдність світосприйняття; зовнішня, рольова, ціннісна схожість;
- ретельне дотримання конфіденційності та військової таємниці;
- морально-ціннісні орієнтири та способи їх декларації;
- щирі прояви патріотизму (спілкування українською мовою);
- пунктуальність, організація і розподіл робочого часу.

Слід відзначити, що для всіх без виключення адресатів іміджу психолог постає взірцем психологічного благополуччя та психологічної культури. Це зумовлює вимоги до зовнішнього позиціонування таких якостей, як самоприйняття і самоповага, наявність значущих життєвих цілей, соціальна адаптованість, контроль над середовищем та самоконтроль, загальна задоволеність власним життям і стосунками. Зовнішній вигляд, манера спілкування, вчинки мусять свідчити про здоровий спосіб життя психолога, збалансованість його особистості і вселяти в клієнта впевненість у тому, що йому зможуть допомогти. Це підтримує образ психолога як експерта з питань, що стосуються морального духу та душевного здоров'я військовослужбовців.

Ми сформулювали технологію вивчення іміджу офіцера-психолога, що включає в себе комплекс різноманітних методів збору психологічної інформації, її якісного й кількісного аналізу. Логіка дослідження:

1) Визначити ідеальний професійний образ психолога за результатами опитування особистого складу військового підрозділу, а також командування.

2) З'ясувати експертну думку щодо реальних якостей успішних психологів, способів побудови самопрезентації.

3) Проаналізувати відповідність цих двох образів. Скласти перелік іміджевих характеристик офіцера-психолога.

4) Скласти анкету-самозвіт та дослідити конкретних психологів (випускників-студентів військових вишів) на відповідність отриманій моделі.

5) Визначити зовнішні фактори та внутрішні ресурси, що впливають на професійну успішність за допомогою стандартизованих методів діагностики.

6) Розробити та апробувати програму тренінгового впливу, що включає конкретні способи презентації іміджевих якостей в професійній взаємодії.

Слід розуміти, що іміджева модель відрізняється від компетентнісної моделі психолога – під час навчання концентруються саме на останній (що цілком зрозуміло). Але в практичній діяльності висувається на перший план іміджевий складник професійної компетентності.

Для вивчення зовнішнього аспекту іміджу – сприйняття образу психолога в конкретному організаційному середовищі – ми пропонуємо коротку письмову анкету з відкритими питаннями (опитування добровільне та анонімне). Для *військовослужбовців* вона виглядає наступним чином:

1. Чи є у вас досвід спілкування з військовим психологом?

2. Якщо відповідь на попереднє питання «так», то позначте, яке враження справив на вас фахівець?

3. Перерахуйте конкретні професійні та особистісні якості, котрі повинен мати психолог, якому, на вашу думку, варто довіряти? Перерахуйте не менше семи.

4. Як ви вважаєте, чим «хороший» психолог відрізняється від «поганого»?

Для *командирів та посадових осіб* пропонуємо такий перелік питань (з цієї категорією респондентів краще проводити не письмове опитування, а усне структуроване інтерв'ю):

1. Як часто у своїй роботі ви спілкуєтесь з військовим психологом (декілька разів на день, щодня, декілька разів на тиждень, 3–5 разів на місяць, раз на місяць або рідше)? З яких питань та ситуацій? Чи було таке, що рекомендація або пропозиція психолога суттєво вплинула на ваше посадове рішення?

2. Які найбільш корисні, важливі функції виконує психолог у вашому підрозділі? Яку частину роботи психолога ви вважаєте найбільш безцільною або невдалою? Чи є такі завдання, до виконання яких ви б хотіли залучати психолога більшою мірою?

3. Назвіть конкретні професійні та особистісні якості, що, на вашу думку, повинен мати військовий психолог? Перерахуйте не менше десяти.

4. Як керівник, чи можете ви з першого погляду визначити, наскільки вартий психолог довіри? Чим, на вашу думку, «хороший» психолог відрізняється від «поганого»?

Контент-аналіз даних опитування дає досліднику максимально широкий перелік різноманітних професійних властивостей та іміджевих якостей, затребуваних користувачами психологічних послуг. Таким чином, ми реалізуємо психосеміотичний підхід – імідж як відображення у масовій свідомості образу представника певної професії. Також ми заклали умови виявлення «анти-»якостей, що негативно позначаються на формуванні професійного іміджу офіцера-психолога.

Другим кроком дослідження є експертна оцінка сутнісних характеристик професійного іміджу з боку найбільш успішних офіцерів-психологів. Критеріями успішності в такому разі можуть виступати як об'єктивні показники (офіційний статус, стаж роботи, нагороди тощо), так і відгуки з боку користувачів – військовослужбовців.

*Структура опитувальника-інтерв'ю для психолога:*

– Вступне питання (налагодження контакту) про посаду та стаж роботи психолога, досвід участі у військових операціях. Як ви тут опинилися, чому обрали цю роботу? Хто тут працював до вас, яка історія місця роботи?

– Чи задавались ви коли-небудь питанням побудови власного іміджу під час професійної діяльності? Що таке «імідж», по-вашому?

– Які якості, здібності, поведінкові риси, зовнішні характеристики важливі для психолога на вашій посаді?

– Чи є певний образ-ідеал фахівця, на який ви рівняєтесь (уточнююче питання: «Як виглядає та поводить себе ідеальний офіцер-психолог»)? Як відбувається втілення цього ідеалу в реальній діяльності, якими способами?

– На вашу думку, як вас сприймають військовослужбовці? За якими питаннями вони звертаються, за порадою чи допомогою?

– Як вас сприймає вище керівництво? В яких ситуаціях залучають вас як фахівця, з яких питань надає рекомендації? Наскільки пропозиція психолога впливає на остаточне рішення командира?

– Яка найбільш вдала знахідка (або знахідки) у побудові власного професійного іміджу?

– Від яких помилок у самоподанні ви можете застерегти психологів-початківців, випускників вишу?

Відомо, що в умовах пошукового, розвідувального дослідження відкриті опитування є найбільш простим і до того ж ефективним методом отримання інформації. Вони дозволяють прояснити феноменологічне поле досліджуваного явища, виявити раніше невраховані його прояви та аспекти, сформулювати нові дослідницькі гіпотези. Гнучка побудова бесіди дає змогу уточнювати та деталізувати відповіді, ставити додаткові питання і таким чином з'ясовувати найбільш значущі елементи досвіду офіцерів-психологів. Додатково ми можемо спостерігати невербальні реакції, а також фіксувати зовнішні елементи іміджу (одяг, зачіска, манера поведінки, мова психолога, а також облаштування кабінету). Інтерв'ю займає небагато часу (20–30 хвилин), для складання повного уявлення достатньо десяти кейсів.

Для подальшого вивчення стану і процесу формування іміджу у студентів в процесі професійної підготовки можуть бути використані письмові есе на тему «Яким має бути психолог» (контент-аналіз та порівняння списку якостей із результатами експертної оцінки). Серед відомих стандартизованих діагностичних інструментів слід відзначити наступні: тест «Кто Я?» (20 тверджень) М. Куна-Т. Макпартленда; Методику вивчення професійної ідентичності Л. Шнейдер; Інтерперсональний діагноз Т. Лірі (метод діагностики міжособистісної взаємодії в модифікації

Л. Собчик, що дає змогу досліджувати як реальну, так і ідеальну модель поведінки); Шкали психологічного благополуччя К. Ріфф; Опитувальник професійного самоздійснення О. Кокуна. В дослідженні ідеального образу психолога, присутнього в масовій свідомості, добре зарекомендував себе метод семантичного диференціала Ч. Осгуда [6].

**Висновки.** Вихідна концептуальна модель формування професійного іміджу включає в себе середовище, ресурси і конкретно-індивідуальні прояви професійного іміджу. Середовище формує запит на конкретні види роботи психолога й відповідні професійно-важливі якості. Ця соціальна установка трансформується, проходячи через індивідуальні ресурси формування іміджу: структуру компетенцій та професійний «Я-образ» психолога, особистісні властивості та статусні характеристики фахівця. В результаті взаємодії цих факторів (з одного боку – соціального запиту, з іншого – власних ресурсів) формується індивідуальний та неповторний імідж фахівця, що має конкретні прояви в соціально-організаційному середовищі. Сформульована теоретична модель потребує уточнення в емпіричному дослідженні. Технологія такого дослідження передбачає попередній збір інформації в професійному середовищі щодо з'ясування ідеального іміджу офіцера-психолога; на наступному етапі – формування (втілення) бажаного іміджу з урахуванням наявних ресурсів та перевірка його впливу на ефективність реалізації професійних завдань. Результатом такого дослідження має стати емпірично обґрунтована компонентна модель іміджу як орієнтир для навчально-виховного процесу ВВНЗ та подальшого професійного саморозвитку фахівця.

**Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі** є виявлення внутрішніх ресурсів формування іміджу офіцерів-психологів та організація формувального експерименту, спрямованого на конструювання моделі бажаного іміджу відповідно до специфіки військової діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей і ресурсів психолога. Розробка та впровадження технології формування іміджу в освітній практиці військового вишу.

#### Література:

1. Алещенко В. Психологічні умови формування іміджу майбутнього офіцера Збройних Сил України. Збірник наукових праць Національної Академії Державної Прикордонної Служби України. Серія «Психологічні науки». 2016. № 1 (3). С. 6–18.
2. Бозаджиев В.Л. Имидж психолога. М.: Академия естествознания, 2009. 219 с.
3. Елисеева О.О. Профессиональный имидж психолога-консультанта. Преподаватель XXI век. 2011. URL: <https://cyberleninka.ru>
4. За роки війни в Україні не створено іміджу воїна-захисника: інтерв'ю з психологом Вірою Шевченко. URL: <https://golosua.info/2018/04/06/psykholoh-vira-shevchenko-za-roky-viiny-v-ukraini-ne-stvoreno-imidzhu-voina-zakhysnyka/>.
5. Караяни А. Прикладная военная психология. А. Караяни, И. Сыромятников. СПб.: Питер, 2006. 480 с.
6. Ковальська Г.О. Образ ідеального військово-вслужбовця в уявленні мобілізованих солдат. Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія «Психологічні науки». 2014. Вип 2(1). С. 67–71. URL: <http://nbuv.gov.ua>.
7. Крутилин Д.С. Имидж офицера-руководителя современных Вооруженных Сил РФ (социологический анализ): автореферат дис. ... на соискание уч. степени канд. социол. наук: спец. 22.00.08. М., 2011. 26 с.
8. Положення про органи по роботі з особовим складом ЗСУ. Типові обов'язки офіцера психолога: Наказ Міністерства оборони України №491 від 17.07.2013. URL: <http://www.mil.gov.ua>.
9. Торічний В.О. Структура професійного іміджу прикордонника. Вісник Національного університету оборони України. 2011. Вип. 2. С. 238–243.
10. Чебикін О.Я. Імідж психолога та можливості його формування. О.Я. Чебикін, С.В. Астрейко. Наука і Освіта. 2010. Випуск № 8. С. 44–48.

#### **Шумейко А. П. Формирование имиджа офицера-психолога: методологически-исследовательский аспект**

*В статье предлагается конкретный инструментарий для изучения имиджа офицера-психолога. Обоснована исходная теоретическая модель, включающая в себя среду, ресурсы и конкретно-индивидуальные проявления профессионального имиджа. Указаны адресаты и цель формирования имиджа в военной организационной среде. Приведены списки вопросов для сбора информации об идеальном образе психолога; разработана процедура экспертной оценки имиджевых характеристик успешных военных психологов; составлены списки стандартизированных диагностических методик для исследования состояния сформированности имиджа и его влияния на эффективность деятельности.*

**Ключевые слова:** профессиональный имидж, офицер-психолог, имидж психолога, имидж офицера, составляющие имиджа, авторитет, самопрезентация психолога.

---

**Shumeyko A. P. Formation of the image of the officer-psychologist: methodological and research aspect**

*The article suggests a specific tool for studying the image of a psychologist officer. The original theoretical model is grounded, including the environment, resources and specific individual manifestations of the professional image. The addressees and the goal of forming the image in the military organizational environment are indicated. Lists of questions for collecting information on the ideal image of a psychologist are given; the procedure of expert evaluation of image characteristics of successful military psychologists was developed; lists of standardized diagnostic techniques for the study of the state of the formation of the image and its impact on the effectiveness of the activity have been compiled.*

**Key words:** professional image, officer-psychologist, image of a psychologist, image of an officer, components of the image, authority, self-presentation of a psychologist.

## ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 005.32:159.942

**С. А. Колот**

кандидат психологических наук, доцент,  
декан гуманитарного факультета  
Одесский национальный политехнический университет

### ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОНТРОЛЬ КАК ФУНКЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТА

*В статье исследованы особенности осуществления контроля в организациях. Эмоции представлены как неотъемлемая составляющая контроля при осуществлении эмоциональной работы, рассмотрено неоднозначное воздействие контроля на контролируемых субъектов и работников. На основе представления об эмоциях как имманентно присущих контролю над выполнением эмоциональной работы предложен переход от внешнего контроля к внутреннему, осуществляемому самими работниками, на основе обучения управлению эмоциями.*

**Ключевые слова:** организационный контроль, эмоциональная работа, эмоциональный менеджмент, внутренний контроль эмоций.

**Постановка проблемы.** Игнорирование влияния эмоций на результаты деятельности приводит к формированию негативного отношения к эмоциям в организационной культуре: нормы и правила организаций традиционно нацелены на усиление стандартизированного, заформализованного поведения и связанного с ним контроля над проявлением эмоций, что ставит под сомнение эффективность «получаемых под контролем» результатов организационной деятельности.

**Анализ последних исследований и публикаций.** Исследования, определяющие эффективность организационного менеджмента, базировались в основном на представлении, закрепившемся в большинстве организационных культур, что «рациональность – это хорошо», а «эмоциональность – это плохо» (Т.Д. Майне, 1999; Дж.Дж. Гросс, 1999; С. Финеманн, 1997). Этому способствовало господство на протяжении столетий культуры рациональности, повлекшее за собой недооценивание важности и действенности эмоциональной стороны жизни организаций. Однако, все более очевидным становится тот факт, что существует необходимость знать не только, каким образом работникам следует себя вести, но также их личное отношение к требуемому поведению. Развитие этих идей в концепциях «человеческих отношений» (Э. Мейо, А. Маслоу, Ф. Лайкерт и другие) и особенно – «человеческого капитала» (Т. Шульц, 1979; Г. Беккер, 1992) сформировало понимание ценности человеческого ресурса, который значительно ценнее природных ресурсов и накопленных богатств. Отмечаемая все чаще несостоятельность предположений о намере-

ниях работников и их лидеров действовать сугубо рационально, ставит организации перед необходимостью признания того факта, что в процессе работы людей проявляются эмоции и возникают эмоциональные отношения, которые имеют энергетическое, ценностное, информационное и мотивирующее значение. Эмоциональный менеджмент определяет эмоциональную среду организации и предполагает целенаправленное системное управление эмоциями – собственными и других людей, что позволяет рассматривать его как неотъемлемую составляющую системы организационного управления.

Теоретическими основаниями для введения эмоционального менеджмента послужили: 1) исследования в области эмоционально насыщенной деятельности – эмоциональной работы, выполняемой в соответствии с организационными требованиями и представляющей собой внутренний процесс по достижению целей организации на основе усилия, планирования и контроля, необходимых для управления эмоциями в процессе межличностного общения; (А.Р. Хохшильд, 1983; Дж.А. Моррис, Д.С. Фелдман, 1997; С. Финеманн, 1993 и др.); концепция эмоционального интеллекта в контексте исследований лидерства (Д. Гоулман, 1995; Д.Р. Карусо, Дж.Дж. Майер, П. Саловей, 1990; Р. Бар-Он, 1997 и др.).

Среди функций организационного менеджмента обращает на себя внимание функция контроля, с помощью которой происходит управление человеческими ресурсами по достижению организационных целей и согласование требований организации и возможностей работников

по осуществлению организационного поведения. Признание того, что в процессе контроля участвуют эмоции, предполагает рассмотрение организационного контроля над эмоциями не просто как определение степени соответствия / несоответствия поведения работника предписанным организационным правилам и требованиям в процессе межличностного взаимодействия. В реальности наличие эмоций делает процесс контроля не столь однозначно соответствующим нормам и правилам, но более сложным, так как вовлекает эмоции служащих и самих контролеров, что увеличивает влияние субъективной составляющей на его результаты.

**Цель статьи.** Целью данного исследования является определение особенностей проявления функции контроля эмоционального менеджмента в системе менеджмента организации.

**Изложение основного материала.**

Формируемые под воздействием культуры эмоции индивид присваивает на основе собственного опыта и затем трансформирует в социально регулируемые условия. Мы учимся, когда, где и как следует выглядеть радостным и грустным, угрожающим и испуганным: эмоции становятся драматургическими приемами, которые можно использовать как стратегический ресурс в ситуациях взаимодействия. Изображая требуемую эмоцию, мы можем попытаться получить желаемое. В основе организационного контроля, как отмечает С. Файнмен, лежит «умелая работа по управлению эмоциями» [2, с. 174].

На практике ситуация выглядит несколько иначе. Контроль над эмоциями служащих обычно осуществляют менеджеры: перегруженные работой и ответственностью, они «бывают грубы со штатными сотрудниками, отказываются слушать советы, жестко объявляют необъяснённые решения, раздражаются на людей из других отделов, ссорятся с другими менеджерами» [6, с. 89]. С позиций психоаналитического подхода в основе подобного поведения лежат страхи относительно потери идентичности, безопасности и самодостаточности. Сомнения, которые возникают при попытках контролировать неконтролируемые ситуации в соответствии с требованиями и ролевыми предписаниями, провоцируют у контролирующих субъектов состояние повышенной тревожности. Это в свою очередь приводит к уменьшению осознанности желаний и возникновению конфликтных чувств, что отрицательно сказывается на осуществлении функций планирования, организации и руководства и в целом искажает реальную рабочую ситуацию по достижению организационных целей. Повышенная тревожность способствует уничтожению рациональных решений, действий и контроля: контроль над эмоциями сотрудников осуществляется на фоне

слабо или вовсе неконтролируемого поведения самих контролеров, зависящего от их индивидуального эмоционального опыта и личностных свойств, ожиданий от выполняемой работы, особенностей межличностных отношений с сотрудниками.

Таким образом, процесс контроля над эмоциями сотрудников можно охарактеризовать как необъективный, эмоционально окрашенный лично значимыми факторами, отражающий состояние контролирующего субъекта и несоответствующий рабочей ситуации. С одной стороны, индивидуальные особенности контролирующих субъектов, взаимодействуя с организационными требованиями по поводу «правильных» форм эмоциональных проявлений, сами начинают вносить отклонения от официальных норм, задаваемых эмоциональным менеджментом. С другой стороны, ожидание контроля и его осуществление, будучи эмоционально окрашенными, могут создавать напряженность у работников и провоцировать искажения в процессе организационной деятельности.

Для любых организационных структур характерны «особые обстоятельства и зоны», которым прямой контроль и наблюдение присущи в меньшей степени. Это объясняется тем, что кроме официальных, в организациях существуют и неофициальные нормы для выражения чувств, допускающие использование различных эмоциональных правил. Структура неофициальных норм отражает иерархическое построение системы власти, что влияет и на структуру эмоционального менеджмента. Физическая структура организации формирует её эмоциональную архитектуру, где «отформованы и определены значения тайны, конфиденциальности, секретности и откровенности» [3, с. 94]. В этих «особых» зонах берут верх «настоящие чувства», отличающиеся от декларируемых официально, тем самым разрушая иллюзию риторики менеджерского контроля.

В настоящее время идеи Макса Вебера о «дегуманизации» бюрократии как специальной ценности и исключении из жизни организации иррациональных и эмоциональных элементов перестали быть декларируемой организационной нормой. Тем не менее, современное представление о «ненужных эмоциях», которые можно убрать в безопасное место, вполне вписывается в образ идеальной бюрократии. По нашему мнению, подобная ситуация отражает символические потенциальные угрозы образа той рациональной составляющей организации, в которой четко расписано иерархическое деление на «кому и что можно и нельзя делать». Эмоции и чувства, будучи вплетенными в организационную ткань, начинают ограничиваться организационной моралью, которая, сохраняя элементы иерархических

отношений, делает контроль обманчивым, манипулирующим или подавляющим. Однако, если по мнению С. Файнмена «эмоционализация» менеджмента выражает его слабости, то она же позволяет, признавая законность присутствия эмоций в организациях, придать контролю над эмоциями другой содержательный смысл.

«Особые обстоятельства и зоны» с их неформальными и / или ненормированными, по крайней мере жестко, правилами взаимоотношений, существуют в любой организации. Вопрос, насколько гибкими являются правила по предъявлению чувств, делает понятие «особых обстоятельств и зон» достаточно относительным. Последнее может усиливать положительное восприятие сотрудниками правил по предъявлению чувств и необходимость обучения эмоциональному поведению и взаимодействию, а также существенно уменьшать негативную двойственность восприятия контроля со стороны контролируемых субъектов, снижая тревожность и необоснованные страхи.

Хотя процесс достижения организационных целей по своей сути рационален, тот факт, что в его осуществлении участвуют люди, определяет официальный статус не только физической и умственной составляющей труда, но также и эмоциональной, которая получает все большее внимание со стороны организации. Проведение специальных обучающих тренингов, направленных на развитие эмоциональной сферы сотрудников, свидетельствует не просто о признании существования эмоций в организации, но о принятии официального статуса эмоционального менеджмента, осуществление которого требует специальной подготовки и сопровождения в силу его специфики. Результаты многочисленных исследований показывают, что «актерская игра» работников – поверхностное действие (внешнее изображение эмоций без их переживания) и глубокое действие (реальное переживание эмоций на основе имеющегося индивидуального опыта) – может отрицательно сказываться на сотрудниках, вторгаясь в их самоидентичность при несоответствии представлений «каким я себя вижу» и «как я себя чувствую» [5, с. 267]. Потенциальная тяжесть эмоционально насыщенной деятельности может проявляться в негативных последствиях выгорания: безразличии и отстраненности, потере интереса и скуке на работе, прогулах, снижении продуктивности труда. Во всех этих случаях контроль формальных признаков эмоциональной работы происходит под эгидой организационного менеджмента, который стремится формировать чувства и неосознанные побуждения работников, не учитывая при этом их истинные чувства и приобретая необоснованные тоталитарные формы [3, с. 46]. Отмечается также

и возможная экспансия эмоциональных правил со стороны тех сотрудников, которые имеют возможности распространять собственные эмоциональные правила на других, занимая преобладающую позицию в социальной системе [1, с. 195]. Все это очень напоминает рациональные формы организационного контроля, но в то же время свидетельствуя о присущей ему эмоциональной компоненте, смещает акцент осуществления контроля над эмоциями с контролируемых субъектов в сторону контролируемых работников.

Представление об эмоциональном менеджменте как составляющей организационной деятельности позволяет рассматривать эмоции как имманентно присущие процессу контроля. Тогда взаимопроникновение эмоций и контроля будет проявляться в попытках работников влиять и контролировать друг друга на основе убеждения, требований, вербальных и невербальных личных особенностей в процессе самой деятельности и её оценки, переговоров, совещаний. При этом негативная эмоциональная тональность межличностного взаимодействия может регулироваться самими участниками, их эмоции будут влиять на формирование впечатлений и суждений.

С позиции психоаналитического подхода, эмоциональный контроль становится способом взаимодействия страха лидера потерять влияние на своих последователей с их потребностями и опасениями: страх «толкает» его на определённые действия. Контроль может проявляться у работников в виде тревоги, вины и стыда из-за того, что они не проявляют чувства, предписанные правилами [4, с. 17]. Чувства самоконтроля на основе собственных механизмов управления эмоциями заменяют внешний контроль со стороны менеджеров, что делает более продуктивным контроль над эмоциями и выполнение самими менеджерами их основной работы.

Эмоциональный менеджмент при рассмотрении процессов изменения, накопления и формирования эмоционального ресурса организации предполагает формирование индивидуального и организационного уровней его построения. Это оценка и развитие эмоционального интеллекта на индивидуальном уровне, с ориентацией на способности каждого сотрудника; детальное описание и сертификация организационных процессов, связанных с эмоциональным поведением и отношениями. Проблема связи когнитивной и аффективно-потребностной сфер выступает в плане сознания как соотношение значения и смысла, в плане деятельности – как отношение мотива к цели. Таким образом, идея взаимопроникающего единства аффекта и интеллекта становится основополагающей при реализации контроля над эмоциями служащих, когда рациональный способ контроля дополняется эмоциональной составляющей.



Здесь, на наш взгляд, принципиально важными являются два момента: разработка мероприятий организационного уровня, которые отличаются от мероприятий индивидуального уровня и основываются на формировании интересов и поведения всего персонала в целом; повышение способности организационных лидеров принимать эффективные решения с учетом и на основе возможностей коллективного эмоционального интеллекта. Последнее порождает приверженность организационным принципам и достижению конкретных организационных целей в плане стратегического обновления, как, например, восприимчивость к переменам, обмен знаниями, коллективная деятельность на основе сотрудничества, творческое поведение, сохранение ключевого персонала. При этом существенной доминантой эмоционального менеджмента становится создание положительного и управляемого эмоционального климата в рамках целостного организационного управления.

#### **Выводы и предложения.**

1. Функция контроля в структуре эмоционального менеджмента способствует повышению его эффективности за счет уменьшения внешнего контроля над эмоциями служащих и увеличения внутреннего, который осуществляется самими служащими. Ее реализация должна включать следующие направления: развитие эмоциональной сферы личности сотрудников; формирование у сотрудников способности осознавать свои чувства и желания; формирование умения согласовывать индивидуальные и организационные ценности для достижения организационных целей; управление эмоциями в рамках организационного управления.

2. Восприятие служащими контроля над эмоциями, «встроенного» в их собственный процесс

управления эмоциями при выполнении деятельности, снижает непродуктивную рациональность способов его осуществления и двойственность влияния на контролирующих, а также повышает осознание значимости профессионального обучения эмоциональному поведению. Контроль над эмоциями, осуществляемый самими работниками, становится частью индивидуального опыта и профессионализма как неотъемлемой части организационной деятельности.

3. Комплекс мероприятий по формированию организационного контроля как функции эмоционального менеджмента должен основываться на построении специальных тренингов по формированию / развитию эмоциональной сферы персонала, обучению персонала управлению эмоциями – собственными и других людей, развитию эмоционального интеллекта менеджеров, формированию их лидерской позиции.

#### **Литература:**

1. Ekman P., Davidson R.J. The Nature of Emotion: Fundamental Questions. New York: Oxford University Press, 1994. 298 p.
2. Fineman S. Emotions in Organizations. London: Sage Publications, 1993. 427 p.
3. Hochschild A.R. The managed heart: Commercialization of human feeling. Berkeley: University of California Press, 1983. 327 p.
4. Kets de Vries M.F.R., Balazs K. The downside and downsizing / M.F.R. Kets de Vries, K. Balazs. Human Relations. 1997. Vol. 50 (1). P. 11–50.
5. Morris J.A., Feldman D.C. Managing emotions in the workplace. Journal of Managerial Issues. 1997. Vol. 9 (3). P. 257–274.
6. Watson T. In Search of Management. London: Routledge, 1994. 358 p.

#### **Колот С. О. Організаційний контроль як функція емоційного менеджменту**

*У статті досліджено особливості здійснення контролю в організаціях. Емоції показано як складову частину емоційного менеджменту, розглянуто вплив контролю на контролюючих суб'єктів та працівників. На підставі уявлення про емоції як іманентно притаманні емоційному менеджменту запропоновано перехід від зовнішнього контролю до внутрішнього, що здійснюється самими працівниками, на підставі навчання управлінню емоціями.*

**Ключові слова:** організаційний контроль, емоційна робота, емоційний менеджмент, внутрішній контроль емоцій.

#### **Kolot S. A. Organizational control as a function of emotional management**

*The article analyses the features of carrying out a control function in organizations. Emotions presented as integral component of emotional work, considered the mixed impact of control function on the fellows and workers, carrying out the function. Based on the notion about emotions as imminently inherent in a control feature in the implementation of emotional work, suggested a transition from external to internal control, to be carried out by workers themselves on the basis of teaching them how to manage the emotions.*

**Key words:** organizational control, emotional work, emotional control, emotional management, internal control of emotions.

**С. М. Кучеренко**

кандидат психологічних наук, доцент,  
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах  
Національний університет цивільного захисту України

**Д. С. Мохонько**

магістр соціально-психологічного факультету  
Національний університет цивільного захисту України

## ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРОФЕСІЙ

*У статті визначається стан проблеми дослідження психологічних особливостей організації професійної діяльності спеціалістів ризиконебезпечних професій. Розглядаються етапи виконання рятувальниками професійної діяльності, професійно важливі якості, що мають сформуватися в особистості для здійснення цих робіт, та як необхідно їх урахувувати в організації праці безпосередньо рятувальника та керівника підрозділу.*

**Ключові слова:** організація професійної діяльності, екстремальні умови діяльності, надійність, відповідальність.

**Постановка проблеми.** Наукова проблема полягає в тому, що в наявних дослідженнях немає чіткого розуміння психологічних особливостей організації діяльності фахівців ризиконебезпечних професій. Так, однією з характерних ознак сучасності є постійний розвиток промисловості, зростання кількості підприємств, постійне ускладнення багатьох технологічних процесів різних виробництв і таке інше. Водночас, як свідчить статистика, неминуче відбувається й процес збільшення кількості виникнення надзвичайних ситуацій. У нашій державі виконання завдань з профілактики та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій як техногенного, так і природного походження покладено на Державну службу України з надзвичайних ситуацій (ДСНС). У ДСНС безпосередньо реагуванням та ліквідацією надзвичайних ситуацій займаються підрозділи оперативно-рятувальної служби цивільного захисту. Щоденно в державних пожежно-рятувальних частинах у цілодобовому режимі несуть службу пожежники-рятувальники. Саме ці фахівці першими приходять на допомогу людям, котрі потрапили в біду та потребують порятунку.

Численні техногенні катастрофи, стихійні лиха й інші надзвичайні ситуації, які відбуваються в нашій державі останнім часом, чітко показали важливість психологічної готовності рятувальників до виконання завдань в умовах, що вимагають від людини швидких, точних, безпомилкових дій. Велике значення має їх здатність переборювати наслідки впливу підвищеного навантаження на психіку, зберігати високу працездатність під час впливу різних стресогенних факторів. Всі ці аспекти необхідно урахувувати в організації професійної діяльності рятувальників ДСНС України,

що потребує проведення значної кількості різноманітних досліджень в напрямку вивчення психологічних особливостей їх організаційної діяльності.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблему організації професійної діяльності досліджували в своїх працях такі вчені, як А.М. Бандурко, А.А. Бодалев, В.А. Бодров, С.П. Бочарова, К.М. Гуревич, С.А. Дружилов, О.В. Землянська, С.М. Миронець, О.В. Тімченко, Л. А. Перелигіна, І.І. Приходько та інші. Зокрема в цих працях зазначалося, що ефективність дій фахівців ризиконебезпечних професій під час виконання завдань в умовах надзвичайних ситуацій значною мірою визначається рівнем організації дій як підрозділів, так і окремих спеціалістів, а також набутими організаційними вміннями керівників.

Особливо велику увагу приділяють надійності виконання професійних функцій в екстремальних умовах. Так, в положеннях теорії надійності професійної діяльності, розробленої такими дослідниками, як Ю.К. Беляєв, В.Г. Євграфов, В.Д. Небиліцин, В.Г. Пушкін, Ю.Г. Фокін та іншими, вказується на те, що дослідження проблеми надійності включає аналіз помилкових дій фахівців і включає в себе чисельні фактори, найбільш важливим серед яких є психологічний (К.М. Гуревич, Г.С. Нікіфоров, Н.Ф. Круглова та інші).

У нестандартних умовах, як зазначає у свої роботах С.М. Миронець, у раптово виниклій складній обстановці на пожежі неадекватність самооцінки знижує надійність роботи. Неадекватно завищена самооцінка часто породжує схильність до ризику. С.М. Миронець виділяє наступні якості, важливі в професійній діяльності рятувальників: ініціативність, старанність, самодисципліна, холоднокровність, бездоганна пам'ять. Робиться

акцент на необхідності формування високих моральних якостей у рятувальників.

На думку А.П. Самонова і Б.А. Вяткіна, для того, щоб вчасно передбачити за малопомітними ознаками момент надзвичайної ситуації, рятувальник повинен володіти високою спостережливістю. Його надійність пов'язана з постійною високою відповідальністю кожного за відносної самостійності дій і рішень щодо врятування життя людей, коштовного обладнання; вольовими якостями (цілеспрямованість, ініціативність, рішучість, витримка, самовладання, наполегливість і завзятість); з розвитком здібностей мобілізуватися в потрібний момент. Вольові якості не є вродженими, а отже, їх можна і потрібно розвивати в процесі навчальної підготовки.

У дослідженні В.І. Дутова виявлено найбільш небезпечні ситуації у професійній діяльності рятувальника – це вибухи і неясність обстановки. Тому діяльність пожежних пов'язується з психологічною стійкістю до постійних стресових навантажень, зі здатністю до спільної роботи. Ненадійне виконання трудових обов'язків пожежних може супроводжуватися хронічним перенапруженням організму, підвищенням захворюваності і травматизму, зривами в роботі, «плинністю» кадрів.

У небезпечних професіях (до яких відносяться рятувальники) В.І. Васильєва виділяє дві основні професійно важливі якості: тривожність та інтроверсія. Співробітники з підвищеною тривожністю можуть бути більш чутливими до емоційного стресу, довго перебувати в стані фрустрації. В екстремальних умовах діяльності тривожні особи відчувають незадоволеність своєю роботою, а екстраверти навпаки лишаться задоволеними. Монотонність у екстравертів викликає втому.

Зв'язок між схильністю до стресу та порушеннями у функціонуванні когнітивної сфери особистості, що призводить до недостатньо диференційованої та адекватної орієнтації в соціальному середовищі, вивчався у дослідженнях А.С. Кондратьєвої. Встановлено, що у осіб, схильних до психосоматичних порушень, психологічний захист від стресорів послаблений через домінування у них репресивних форм захисту. Тобто ці особи замість перегляду доцільних способів поведінки придушують негативні переживання, свідомо відкидають негативний досвід, що призводить до суттєвого зниження соціально-психологічної компетентності.

Спираючись на вищезазначені положення, можна стверджувати, що дослідження проблеми психологічних особливостей організації професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних професій є актуальним і потребує свого вирішення.

**Мета статті.** Головною метою цієї роботи є аналіз сучасного стану проблеми організації

професійної діяльності спеціалістів ризиконебезпечних професій та визначення напрямів її вирішення для рятувальників ДСНС України.

**Виклад основного матеріалу.** Урахування психологічних особливостей організації діяльності є значущим в будь-якій професійній сфері, зокрема серед працівників структурних підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, адже їх професійна діяльність потребує заздалегідь свідомого та системно організованого впливу на свою психіку з метою зміни її характеристики у бажаному напрямку.

Професійна діяльність рятувальника – одна з найскладніших, адже вона не тільки протікає в умовах постійного ризику, але й водночас належить до типів «людина – техніка» та «людина – людина», тобто включена до складної взаємодії з іншими людьми. У зв'язку із цим професійна підготовка рятувальників вимагає накопичення ними знань та уявлень про екстремальну ситуацію й особливості адаптації до неї, здобуття досвіду саморегуляції в умовах небезпеки, формування професійних якостей, релевантних вимогам професії. Недостатній розвиток певних навичок пов'язаний із ризиком появи психосоматичних порушень, професійною деформацією та вигоранням, зниженням ефективності виконання діяльності.

Для вивчення психологічних особливостей праці рятувальних підрозділів застосовують метод системного аналізу професійної діяльності – професіографію, тобто детальну характеристику професійної діяльності із зазначеними умовами виробничого середовища, послідовністю, тривалістю та частотою кожної робочої операції, важкістю та напруженістю трудового процесу тощо. Спеціалісти аварійно-рятувальних підрозділів виконують своє завдання в повсякденних, особливих та екстремальних умовах, що висуває відповідні вимоги до їх професійних здібностей, мотивації, стресостійкості, відповідальності та вимагає відповідати певним психологічним складникам особистості. Вчасна організація і швидке проведення рятувальних та інших невідкладних робіт у районах стихійного лиха, значних аварій та катастроф, осередках ураження – найважливіше завдання кожного рятувальника.

Рятувальні та інші невідкладні роботи здійснюються у три етапи. На першому етапі вирішуються завдання щодо екстреного захисту населення; запобігання розвитку чи зменшення впливу наслідків; підготовки до виконання рятувальних та інших невідкладних робіт. Основними заходами екстреного захисту населення є такі: оповіщення про небезпеку; використання засобів захисту; додержання режимів поведінки; евакуація у безпечні райони; здійснення санітарно-гігієнічної, протиепідемічної профілактики і надання медичної допомоги; локалізація аварій; зупинка чи зміна техно-

логічного процесу виробництва; попередження (запобігання) і гасіння пожеж.

На другому етапі проводяться такі роботи, як пошук потерпілих; витягання потерпілих з-під завалів, палаючих будинків, пошкоджених транспортних засобів; евакуація людей із зони лиха, аварії, осередку ураження; надання медичної допомоги; санітарна обробка людей; обеззараження одягу, майна, техніки, території; проведення інших невідкладних робіт, що сприяють і забезпечують здійснення рятувальних робіт.

На третьому етапі вирішуються завдання щодо забезпечення життєдіяльності населення у районах, які потерпіли від наслідків надзвичайної ситуації, а саме: відновлення чи будівництво житла; відновлення енерго-, тепло-, водо-, газопостачання, ліній зв'язку; організація медичного обслуговування; забезпечення продовольством і предметами першої необхідності; знезараження харчів, води, фуражу, техніки, майна, території; соціально-психологічна реабілітація; відшкодування збитків.

Рятувальні та інші невідкладні роботи характеризуються великим обсягом і обмеженим часом на їх проведення, складними умовами обстановки та граничною напругою сил особового складу. Вони проводяться безпосередньо вдень та вночі, за будь-якої погоди, до їх повного завершення. Це накладає високі вимоги щодо готовності кожного рятувальника діяти за призначенням, відповідно до його психологічних, фізичних, психофізіологічних та моральних якостей.

Службова діяльність підрозділів спрямована на забезпечення та підтримку готовності особового складу та техніки до надзвичайної ситуації. Розглянувши умови, які характерні для цього виду діяльності, насамперед можна відзначити їх екстремальність. Цей критерій визначає організацію професійної діяльності рятувальників. Також на організацію професійної діяльності впливають й інші зовнішні фактори, зокрема має значення в організації діяльності в екстремальних умовах дефіцит часу та інформації; невизначеність можливих варіантів зміни обстановки; необхідність негайного вирішення завдань, що вимагають нестандартного підходу; висока відповідальність за наслідки прийнятих рішень; відповідальність за життя та здоров'я особового складу, виконання завдань; забезпечення оперативної готовності технічних засобів; висока температура і концентрація продуктів горіння; робота на висоті; значні фізичні навантаження під час рятування людей і матеріальних цінностей тощо.

Трудова діяльність рятувальника спрямована на пошук, рятування і захист людей (у тому числі надання їм невідкладної медичної та психологічної допомоги), а також матеріальних і культурних цінностей та захист довкілля під час виникнення над-

звичайних ситуацій, що потребують залучення працівників, які мають спеціальну підготовку, засоби індивідуального захисту та оснащення. Рятувальні та інші невідкладні роботи проводяться з метою пошуку постраждалих, надання їм медичної допомоги та їх евакуації, а також для забезпечення життєдіяльності міст та об'єктів народного господарства шляхом локалізації та ліквідації наслідків аварій у мережах комунального господарства, енергетики, транспорту та зв'язку. Специфічний характер діяльності зумовлений постійним включенням в роботу слухового та зорового аналізаторів. Вони повинні відповідати високим вимогам (гострота зору повинна бути не менше 0,8, сприйняття шепоту – з відстані не менше 4 м на кожне вухо). Також високі вимоги висуваються до стану вестибулярного аналізатора. Під час надзвичайної ситуації рятувальнику доводиться виконувати завдання під впливом різноманітних шумів, при цьому він повинен розрізняти й оперативно реагувати на команди керівника, за різноманітними відволікаючими шумами мати змогу розрізнити звернення постраждалих про допомогу. У деякі моменти поступає слухова і зорова інформація одночасно (вибух, обвал конструкції тощо). Увага характеризується великим напруженням протягом усього часу проведення рятувальних робіт і дозволяє рятувальникам здійснювати контроль за дотриманням порядку своєї діяльності, за роботою технічних засобів, за змінами обстановки в надзвичайній ситуації вдень та вночі.

Сигнал тривоги є завжди несподіваним. Він застає рятувальників під час будь-якої повсякденної діяльності. Раптовість отримання сигналу тривоги, дефіцит часу, невизначеність ситуації (через відсутність достатньої інформації про виникнення надзвичайної ситуації) викликає у рятувальників емоційне напруження, яке може наростати. Протягом короткого часу може різко змінюватись вид діяльності рятувальників, що, безумовно, відображається на емоційному стані і руховій активності рятувальників. Основними каналами обігу інформації є такі зв'язки, як зв'язок із старшим оперативним черговим чергових сил ДСНС України, зв'язок із технічним персоналом об'єкта, зв'язок з іншими службами міста, зв'язок із старшим оперативної групи з координації дій Штабу сил Цивільного захисту або ДСНС України, залежно від категорії надзвичайної ситуації, органами МВС, зв'язок із посадовими особами ДСНС України.

Ситуації, що потребують великих вольових зусиль, виникають часто і регулярно. Ступінь емоційної напруги є різноманітним і коливається в широких межах від помірного до надто високого, тому вольові якості відіграють вирішальну роль у формуванні стійкості рятувальника до впливів вражаючих факторів і психотравмуючих умов надзвичайної ситуації. Від рівня розвитку вольових характеристик залежить здатність рятувальника

діяти в умовах, пов'язаних з ризиком для його здоров'я і життя. Найбільш важливою з таких характеристик є емоційно-вольова стійкість.

Важливою умовою успішного виконання рятувальниками аварійно-рятувальних робіт у надзвичайній ситуації є їхня впевненість у власних можливостях, здатність до самостійного виконання професійних обов'язків. Ця умова залежить від характеристик самовідношення, самооцінки рятувальника й рівня самоконтролю. Під самооцінкою розуміється здатність об'єктивно оцінювати результати своєї діяльності, а під рівнем самоконтролю уміння надіятись тільки на власні сили, а також відповідати за свої вчинки. Низький рівень розвитку цих характеристик у рятувальника спричиняє його нездатність самостійно діяти, знижує працездатність під час виконання складних і відповідальних задач за призначенням в екстремальних умовах надзвичайної ситуації. Не менш важливою психологічною якістю рятувальника є мотивація, тобто спонукання, що викликає активність організму й визначає його спрямованість на певний вид діяльності.

**Висновки і пропозиції.** Проведений аналіз професійної діяльності рятувальників ДСНС України дозволяє визначити, що висуваються відповідні вимоги до їх професійної мотивації, психологічного складу особистості, професійних здібностей, стресостійкості, відповідальності, що відіграє значну роль під час безпосередньої організації різних видів робіт в екстремальних умовах, тобто потрібно мати уявлення про психологічні особливості особистості фахівців, враховувати те, що діяльність в екстремальних умовах передбачає наявність високих вимог до психологічних аспектів організаційних функцій, котрі виконують спеціалісти ризиконебезпечних професій. Такі люди повинні вміти постійно контролювати свій стан, бути готовими до швидкого прийняття рішень,

адекватно оцінювати ситуацію. Все це потребує значних психічних зусиль і психологічної стійкості. Ефективно виконувати вищезазначені завдання професійної діяльності в екстремальних умовах рятувальники мають можливість лише за умови достатнього рівня як особистісної організації праці, так і належної організації роботи керівного складу підрозділів. Все це потребує виконання досліджень в напрямку підвищення психологічного рівня здійснення організаційних функцій фахівцями ризиконебезпечних професій в екстремальних умовах, що і буде зроблено в нашій наступній роботі.

#### Література:

1. Кучеренко С.М. Організаційні аспекти психологічного забезпечення успішності службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю. С.М. Кучеренко, Н.С. Кучеренко. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Вип. 1. Т. 2. Херсон, ХДУ, 2018. С. 159–165
2. Кучеренко Н.С. Професійно-важливі якості особистості як основа прогнозування успішності службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Вип. 1. Том 2. Херсон, ХДУ, 2014. С. 127–132
3. Миронець С.М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: Монографія / С. М. Миронець., О. В. Тімченко. К.: ТОВ «Видавництво Консультант», 2008. 232 с.
4. Рядинська Є.М. Професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України: дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09. «Психологія діяльності в особливих умовах». Х., 2011. 250 с.

#### **Кучеренко С. М., Махонько Д. С. Психологические особенности организации профессиональной деятельности специалистов рискоопасных профессий**

*В статье определяется состояние проблемы исследования психологических особенностей организации профессиональной деятельности специалистов рискоопасных профессий. Рассматриваются этапы выполнения спасателями профессиональной деятельности и профессионально важные качества, которые должны быть сформированы у личности для осуществления этих работ, и как необходимо их учитывать в организации труда непосредственно спасателя и руководителя подразделения.*

**Ключевые слова:** организация профессиональной деятельности, экстремальные условия деятельности, надежность, ответственность.

#### **Kucherenko S. M., Mokhonko D. S. Psychological features of the organization of professional activity of specialists in risky occupations**

*The article defines the state of the problem of studying the psychological features of the organization of professional activity of specialists in risky occupations. The stages of performance of professional activities by rescuers and professionally important qualities that should be formed in the individual for the implementation of these works are considered, and how it is necessary to take them into account in the organization of labor directly by the rescuer and the head of the unit.*

**Key words:** organization of professional activity, extreme conditions of activity, reliability, responsibility.

**I. В. Сергєєва**кандидат психологічних наук,  
доцент кафедри психології  
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

## ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МЕНЕДЖЕРІВ-ТОРГОВЕЛЬНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

*Стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження професійно важливих якостей менеджерів торговельних компаній – торговельних представників. Проаналізовано показники мотиваційної спрямованості, комунікативних та організаторських здібностей, інтелектуальної лабільності, емоційного інтелекту. Встановлено існування тісного взаємозв'язку показників професійної діяльності торговельних представників і ступеня виразності їхніх професійно важливих якостей.*

**Ключові слова:** професійна діяльність, професійно важливі якості, менеджер, торговельний представник.

**Постановка проблеми.** Корінні зміни у суспільстві висувають високі вимоги до особистих та професійних якостей національного персоналу. Темпи розвитку нових технологій зростають, інформація швидко «старіє», виробничі процеси дуже ускладнюються, автоматизуються та комп'ютеризуються, підвищується ймовірність «нестандартних» ситуацій у промислових і соціальних секторах. Тому сучасним фахівцям необхідна гнучкість та динамізм професійної поведінки, творчість у професії, незалежність у пошуку і вивченні нової інформації та нового досвіду. Все це забезпечується не лише їхніми професійними знаннями, навичками та здібностями, а також значною мірою спеціальними здібностями, вміннями та особистісними якостями. Особливо важлива здатність приймати відповідні рішення в умовах дефіциту інформації, браку часу, недостатніх можливостей управління ситуацією, а також навички ефективної взаємодії з іншими у спільній професійній діяльності у колективі.

Однією з необхідних умов підвищення результативності діяльності будь-якої організації є врахування психологічних особливостей її особового складу.

За останні десятиліття суттєво змінились умови роботи та вимоги до представників професій типу «людина-людина», особливо тих, які мають перетворювальний характер (педагоги, викладачі, психологи, менеджери тощо). Тому дослідники особливо увагу приділяють аналізу та вивченню професійно важливих якостей представників саме вказаних професій.

На сьогодні у науковій літературі представлено значну кількість робіт з проблеми професійних якостей фахівців, провідним предметом праці яких є люди (Ж. П. Вірна, А. О. Деркач, І. С. Вітенко, Л. М. Карамушка, В. В. Клименко, А. Б. Коваленко, Л. А. Кияшко, О. М. Кокун, Т. П. Кондратенко, О. М. Коропецька, Н. В. Кузьміна, С. Д. Максименко,

В. П. Москалець, Л. П. Овсянецька, В. І. Ораховський, Л. Е. Орбан-Лембрик, І. Д. Пасічник, Н. І. Пов'якель, В. А. Семіченко, Л. М. Супрун, О. С. Тарновська, Л. Г. Терлецька, Н. В. Чепелєва, Ю. М. Швалб, Т. С. Яценко та ін.).

Організації не можуть функціонувати без менеджерів, які є провідним чинником усіх бізнес-процесів всередині організації й за її межами [1; 5; 7; 8]. Успішне виконання ними своїх професійних функцій передбачає наявність відповідних особистісних якостей.

Предметом багатьох наукових досліджень є найбільш суттєві якості особистості менеджерів (Е. Е. Вендров, І. П. Волков, М. С. Діденко, Ю. Н. Ємельянов, А. Л. Журавльов, І. Р. Зубенко, А. Г. Ковальов, А. М. Омаров, В. Ф. Рубахін, А. Л. Свечицький, Л. І. Уманський, А. В. Філіпов, В. М. Шепель та ін.).

Але особливості професійної діяльності менеджерів мають свою специфіку та істотно відрізняються у виробничій діяльності у різних сферах. Останні роки однією з самих затребуваних є професія торговельного представника. Тому актуальними стають дослідження психологічних аспектів ефективності діяльності менеджерів – торговельних представників, змісту їхніх професійних якостей, які дозволяють стати конкурентоспроможними фахівцями.

**Мета статті** – здійснення психологічного аналізу професійно важливих якостей менеджерів – торговельних представників.

**Виклад основного матеріалу.** Дослідження різних авторів дозволяють характеризувати професійно важливі якості як властивості, що відносяться до різних рівнів інтегральної індивідуальності, починаючи від соціально-психологічних характеристик і закінчуючи властивостями організму (В. А. Бодров, К. М. Гуревич, Г. І. Долгих, Є. П. Ільїн, А. К. Маркова, В. С. Мерлін, Ю. П. Поваренков, В. Д. Шадріков та ін.).

Професійно важливі якості утворюють певні системи, при цьому поєднання якостей і зв'язки між ними залежать від характеру діяльності.

До найбільш важливих якостей, які забезпечують успішну діяльність менеджера, насамперед належать достатньо високий рівень інтелекту, комунікативних здібностей, мотиваційно-вольових якостей та вираженість його індивідуально-психологічних відмінностей [1; 2; 3; 4; 6 та ін.].

Наше емпіричне дослідження проводилось у торговельних компаніях м. Слов'янська Донецької області. В емпіричному дослідженні взяли участь 70 респондентів – торговельних представників віком 22-45 років. Серед них 28 жінок та 42 чоловіка.

У ході дослідження нами було проаналізовано показники професійно важливих якостей менеджерів – торговельних представників. Використовувались наступні методи та конкретні методики: бесіда; спостереження; психодіагностичні методики, які вивчають мотивацію, інтелектуальну лабільність, комунікативні та організаційні схильності, емоційний інтелект менеджерів; метод експертних оцінок; методи математичної статистики.

Так, нами встановлено, що у більшості менеджерів (81%) у цілому переважає помірно високий та дуже високий рівень мотивації досягнення успіху.

Зокрема, 36% досліджуваних торговельних представників показали високий рівень мотивації досягнення успіху. Такі працівники глибоко усвідомлюють залежність свого професійного успіху від самопізнання, самоконтролю й самовдосконалення. У них яскраво виявлені потреби, пов'язані з особистісним зростанням: підвищувати рівень майстерності й компетентності, забезпечувати собі матеріальний комфорт, розвивати свої сили й здібності. Це сприяє зростанню потреби саморозвитку, цілеспрямованій поведінці й активізації зусиль, спрямованих на досягнення бажаного результату, а також сприяє формуванню переконань, що надихають, віри у самого себе, підвищенню самооцінки й здатності самопрограмування на успіх. Для таких працівників характерна наявність сили волі, самоконтролю й відповідальності за свої дії, що неодмінно підвищує їхню успішність при вирішенні пізнавальних і професійних завдань.

Помірно високий рівень мотивації досягнення успіху у 45% торговельних представників свідчить про достатню сформованість у них всіх компонентів мотивації. Такі робітники зазвичай активні та ініціативні. Вони свідомо прагнуть опанувати знання й уміння, вміють працювати організовано й докладають зусиль для досягнення бажаного результату. Для них характерне помітно виражене прагнення до успіху, потреба зростання, а також досить висока успішність. Вони роблять все

можливе для розвитку, займаючись самоосвітою й самовихованням.

10% менеджерів мають середній рівень мотивації досягнення успіху. Такі співробітники вміють самостійно ставити перед собою близькі цілі. Для цього рівня характерне не тільки усвідомлення важливості мотивів досягнення успіху, а і їх розвиток. У них досить яскраво виражені рефлексивні й комунікативні здібності. Вони мають потребу у керівництві.

У 9% досліджуваних менеджерів виявлений низький рівень мотивації досягнення успіху. Особистісні професійно-значущі якості у цих робітників виявляються слабо й не завжди їх можна виявити, швидше за все, мотив характеризується через усвідомлення «треба». Він, як правило, пов'язаний із зовнішньою стороною процесу, орієнтований на формальний успіх, досягнення оцінного результату.

Перейдемо до аналізу результатів діагностики протилежної мотиваційної тенденції – мотивації уникнення невдачі. Отримані дані виявили такий розподіл за показниками уникнення невдач. У цілому 44% досліджуваних менеджерів бояться невдач (високий рівень захисту), віддають перевагу малому або, навпаки, надмірно великому ризику, де невдача не загрожує їхньому престижу. За такого типу мотивації працівники-менеджери прагнуть насамперед уникнути осуду, покарання. Очікування неприємних наслідків – ось що визначає їх діяльність. Лише 16% торговельних представників показали низький рівень уникнення невдач, що вказує на орієнтацію на успіх та готовність долати проблеми, що виникають на шляху його досягнення.

Розглянемо результати дослідження інтелектуальної лабільності торговельних представників. Дана характеристика розглядається як корелят креативності, яка є важливою у роботі менеджерів.

Творче відношення до праці, здатність швидко оцінити обставини, швидко орієнтуватися у виробничому процесі, розібратися у дорученому завданні, правильно прийняти рішення – ці процеси можуть бути пов'язані з динамічними особливостями другої сигнальної системи, тобто з процесами мислення, які відіграють дуже важливу роль у виробничій діяльності.

У досліджуваній вибірці менеджерів переважає (64%) середній рівень виразності інтелектуальної лабільності. Представники цієї частини вибірки здатні до переключення уваги, вміють швидко переходити з рішення одних завдань на виконання інших, не допускаючи при цьому помилок, також у них на достатньому рівні показник доцільного варіювання способів дій, здатність широко використовувати наявний досвід та знання, оперативно досліджувати відомі предмети у нових зв'язках, долати шаблонність мислення.

26% торговельних представників мають високий рівень інтелектуальної лабільності. При вирішенні практичних завдань така якість їхньої особистості як лабільність забезпечує успішність виконання, оскільки дозволяє адекватно варіювати способи вирішення. Тільки безпосереднє занурення у практичне середовище, вирішення проблемних завдань та відповідальність за їх результат забезпечують високий рівень прояву всіх критеріїв інтелектуальної лабільності.

У сукупності 10% респондентів показали низький та дуже низький рівень інтелектуальної лабільності. Такі працівники передусім виконавчі, віддають перевагу певним способам рішення проблем.

Виразність комунікативних якостей можна побачити за результатами методики «КОС-2». У цілому, у 49% менеджерів виявлений дуже високий та високий рівень комунікативної компетентності. Це пояснюється тим, що в осіб, які працюють у сфері торгівлі, професійна діяльність сприяє розвитку якостей, необхідних для побудови ефективно комунікативної дії у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії.

Такі менеджери багато працюють з людьми, розбираються у характерах, вміють викликати довіру до себе. Вони не тільки володіють психологічними знаннями, але й психологічною інтуїцією. Їхніми комунікативними якостями, важливими для професійної діяльності, можна вважати: привабливість, товариськість, тактовність, ввічливість, вміння слухати та розуміти іншу людину. Загалом, комплекс цих якостей часто називають «талантом спілкування».

22% менеджерів, які показали середній рівень комунікативних схильностей, прагнуть до контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомств, планують свою роботу, однак потенціал їхніх схильностей не відрізняється високою стійкістю.

Торговельні представники, які показали низький та дуже низький рівні комунікативних схильностей (14% та 15% відповідно), найбільш ефективно працюють за стабільних умов. Вони не прагнуть до спілкування, почувають себе скучно у новій компанії, колективі, надають перевагу проводити час наодинці, обмежують свої знайомства, відчують труднощі у встановленні контактів з людьми і у виступах перед аудиторією, погано орієнтуються у незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи.

Однією з ключових позицій системи професійних умінь менеджера виступають його організаційні схильності. За результатами нашого дослідження у 28% менеджерів досить високий рівень готовності та сміливості брати на себе відповідальність, бути не просто виконавцем обговорених дій, але й самостійно планувати та організувати важливі завдання менеджера. Такі фахівці мають високий рівень кваліфікації та професіоналізму, у змозі розв'язати будь-яку проблему.

27% торговельних представників мають інтерес до організаційної діяльності, готовність до прийняття відповідальних рішень, подолання напружених ситуацій заради мети. У 20% – середній рівень організаторських схильностей. Такі працівники мають достатній рівень самоаналізу та самоконтролю, позитивне емоційно-вольове ставлення до організаційної діяльності.

У сукупності 24% менеджерів показали низький та дуже низький рівні організаторських схильностей. Вони у багатьох справах намагаються уникати прояву самостійних рішень та ініціативи.

Перейдемо до аналізу результатів, отриманих за методикою «Діагностика емоційного інтелекту» (Н. Холл). Оскільки емоційний інтелект визначається як група ментальних здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні власних емоцій та емоцій оточення, то, як свідчать наші дані, 36% торговельних представників добре розуміють свої емоції та почуття інших людей, можуть керувати власною емоційною сферою. Тому їх поведінка більш адаптивна, вони легше досягають своїх цілей у взаємодії з іншими.

Низький рівень емоційного самоусвідомлення властивий 12% менеджерів. Таким фахівцям важко дослухатися до своїх внутрішніх відчуттів. Вони усвідомлюють вплив своїх почуттів на власний психологічний стан та показники у професійній діяльності. Таким особам важко відкрито говорити про свої відчуття, вони мають неадекватно занижену самооцінку та болісно реагують на критику зі сторони.

З метою оцінки професійної діяльності досліджуваних менеджерів нами були проведені бесіди з керівниками компаній та застосований метод експертних оцінок. Експертами виступали представники адміністрації компаній, які добре знайомі з особистостями та професійною діяльністю досліджуваних торговельних представників. Діяльність менеджерів оцінювалась за наступними критеріями:

1. Вправність (якісне виконання роботи попри ускладнення умов, відповідальність).
2. Ініціативність (прагнення людини до пошуку нових, нешаблонних ідей та рішень).
3. Комунікабельність (прагнення людини до встановлення довірчо-неформальних стосунків, до постійного розширення кола знайомих та створення загального комунікативного контакту у колективі).

Також ми врахували такий об'єктивний показник діяльності всіх менеджерів торгівлі, як рівень продаж за останні 3 місяці роботи.

Вправність вважається керівниками однією з важливих якостей менеджерів. У нашій вибірці 40% досліджуваних – надійні працівники, їм можна доручити будь-яку справу й бути впевненим в її точному виконанні. І хоча ці робітники іноді



висловлюють незадоволення тим, що їм доводиться виконувати багато роботи, але насправді цей факт є предметом їхнього пишання, самоствердження і самоповаги.

37% менеджерів торгівлі з середнім рівнем вправності. Їх не хвилює питання про сенс та загальну мету, робота – це завдання, яке треба виконати, а для чого, їм не обходить. Такі працівники вимагають від керівника чітких інструкцій, якщо таких немає, самі нічого не починають.

23% фахівців показали низький рівень. Вони можуть нескінченно уточнювати деталі завдання, потребують пильного контролю за роботою.

За показником ініціативності половина менеджерів мають середній рівень: вони орієнтовані на свою роботу як спосіб життя, мають розвинені творчі здібності, є нешаблонність мислення.

Третина менеджерів (30%) мають високий рівень ініціативності, тобто прагнуть успіху, впевнені у собі, мають високу самооцінку, самостійність у прийнятті рішень. 20% – ставлять незначні цілі, які не вимагають праці та зусиль, або нереальні цілі, а потім при невдачі заспокоюють себе, що завдання надто важке.

Проаналізуємо виразність показників комунікабельності. Так, 33% фахівців з нашої вибірки мають високий рівень комунікабельності. Вони відкриті, вміють добре пожартувати, мають широке коло інтересів, але часто намагаються перекласти труднощі та відповідальність на плечі інших, звичка до беззмістовного спілкування часто призводить до створення неробочої атмосфери, проте завдяки таким якостям, як потреба у визнанні, прагнення причетності до групи, у колективі складається позитивна атмосфера.

44% менеджерів, що показали середній рівень комунікабельності, досить легко входять у контакти, вміють викликати приязнь оточення, прагнуть створення атмосфери співробітництва, гарно співпрацюють з колегами.

У 23% менеджерів торгівлі низький рівень комунікабельності й тому вони прагнуть до виконання тільки професійних обов'язків, не бажають встановлення довірчо-неформальних стосунків у колективі.

З метою встановлення взаємозв'язку рівня виразності професійно важливих якостей торговельних представників та показників їхньої професійної діяльності (за оцінками керівництва) нами був застосований метод кореляційного аналізу (за Пірсоном).

Так, нами встановлено значущу пряму кореляційну взаємозалежність між рівнем продаж менеджерів та їхньою мотивацією до успіху ( $r=0,515$ ;  $p \leq 0,05$ ). Високорозвинений мотив досягнення успіху є базовою, системоутворюючою властивістю особистості менеджера. Таке місце мотиву у структурі особистості фахівця пов'язане з вимо-

гами професійної діяльності. Є тісний взаємозв'язок мотиву досягнення успіху з авторитетністю, лідерськими якостями, що забезпечують успіх і ефективність у сфері торгівлі. Домінантний мотив досягнення успіху сприяє прояву комунікативних і організаторських здібностей менеджерів.

За нашими даними існує зворотня взаємозалежність між мотивацією до уникнення невдач та ініціативністю ( $r = -0,291$ ;  $p \leq 0,05$ ). Тобто, чим більш активні, ініціативні торговельні представники, тим менш вони бояться невдач, осуду, неприємних наслідків своєї діяльності.

Також встановлено пряму кореляційну взаємозалежність між показниками «ініціативність» та «емоційний інтелект» ( $r=0,313$ ;  $p \leq 0,05$ ). Особи, які проявляють ініціативу, також володіють лідерськими і організаторськими здібностями, здатні ефективно розуміти свої та чужі емоції і керувати ними. Ініціативні та з розвиненим емоційним інтелектом працівники позитивно оцінюються керівництвом та клієнтами.

Нами виявлена значуща пряма залежність між вправністю менеджерів та їх інтелектуальною лабільністю ( $r=0,382$ ;  $p \leq 0,05$ ). Це означає, що менеджери з високою здатністю до переключення уваги, вмінням швидко переходити з рішення одних завдань на виконання інших, не допускаючи при цьому помилок, здатністю широко використовувати наявний досвід та знання, оперативно досліджувати відомі предмети у нових зв'язках, долати шаблонність мислення, більш вправні, тобто якісно виконують роботу, не вважаючи на ускладнення умов, відповідальні.

Є пряма взаємозалежність між показниками комунікативних схильностей менеджерів та їх комунікабельністю ( $r=0,421$ ;  $p \leq 0,05$ ). Логічно, що у комунікабельних працівників високо розвинені якості, необхідні для побудови ефективної комунікативної дії у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії.

**Висновки.** Отже, у переважної більшості досліджуваних торговельних представників на високому рівні присутні наступні якості: мотивація досягнення успіху, комунікативна компетентність, організаторські схильності. На середньому рівні сформовані такі якості: інтелектуальна лабільність, емоційний інтелект. Є тісний взаємозв'язок між результатами експертної оцінки професійної діяльності торговельних представників та їхніми якостями: рівнем продаж та мотивацією до успіху; ініціативністю та мотивацією до уникнення невдач, емоційним інтелектом; вправністю та інтелектуальною лабільністю; комунікабельністю та комунікативними схильностями.

Перспективи подальшого дослідження зазначеної проблеми полягають, на наш погляд, у вивченні проблеми професійного мислення торговельних представників.

**Література:**

1. Виноградський М. Д., Виноградська А. М., Шкапова О. М. Організація праці менеджера: навч. посіб. для студ. екон. вузів. К: Кондор, 2003. 414 с.
2. Діденко М. С. Професійно значимі якості особистості менеджера організацій: теоретичний аспект. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2013. Вип.13. С. 201-211.
3. Зубенко Р. І. Психологічні особливості формування професійних якостей менеджера електронної комерції: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Острогор, 2014. 20 с.
4. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. К.: Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 200 с.
5. Лозниця В. С. Психологія менеджменту. Теорія і практика: навчальний посібник. К.: УВПК Експоб, 2001. 512 с.
6. Редько С. І. Професійно важливі якості менеджера в сучасних умовах. Вісник Національної Академії оборони України. 2008. № 1(5)/2. С. 88-92.
7. Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / За наук. ред. Л. М. Карамушки. К.: ІНКОС, 2005. 366 с.
8. Ходаківський Є. І., Богоявленська Ю. В., Грабар Т. П. Психологія управління: підручник. 3-тє вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2011. 664 с.

---

**Сергеева И. В. Психологический анализ профессионально важных качеств менеджеров-торговых представителей**

*Статья посвящена анализу результатов эмпирического исследования профессионально важных качеств менеджеров торговых компаний – торговых представителей. Проанализированы показатели мотивационной направленности, коммуникативных и организаторских способностей, интеллектуальной лабильности, эмоционального интеллекта. Установлено существование тесной взаимосвязи показателей профессиональной деятельности торговых представителей и степени выраженности их профессионально важных качеств.*

**Ключевые слова:** профессиональная деятельность, профессионально важные качества, менеджер, торговый представитель.

**Serhieieva I. V. Psychological analysis of professionally important qualities of managers – trade representatives**

*The article is devoted to the analysis of the results of the empirical study of professionally important qualities of managers of trade companies such as trade representatives. Indicators of motivational orientation, communicative and organizing skills, intellectual lability, level of emotional intelligence are analyzed. Existence of a close relationship between the indicators of professional activity of trade representatives and the degree of expressiveness of their professionally important qualities is recognize.*

**Key words:** professional activity, professionally important qualities, managers, trade representatives.

## ПСИХОЛОГІЯ КАР'ЄРИ: МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

*На етапі планування суттєвим є питання вибору методів. У статті розглядається психологічний інструментарій вітчизняної та зарубіжної психології кар'єри. Описані авторські розробки українських науковців-психологів та методики, що використовуються ними в емпіричних дослідженнях. Чи можливо оцінити кар'єрний дистрес та копінг-стратегії кар'єрної невизначеності? Для відповіді на ці та інші питання висвітлено близько 60 методик зарубіжної психології кар'єри.*

**Ключові слова:** кар'єра, психологія кар'єри, метод, психодіагностика, опитувальник, шкала, анкета.

**Постановка проблеми.** Науковець обирає те чи інше методологічне підґрунтя для своїх дослідів, спираючись на домінуючу парадигму з її канонами, історичну ситуацію, яка склалась на цей час у науці. Він враховує власні технічні та фінансові обмеження, можливості варіації експериментального дизайну, доступ до учасників експерименту, наявність чи відсутність адаптованих психодіагностичних методик тощо. Аналіз таких чинників визначає остаточний варіант дослідження та є необхідною умовою етапу планування. Тому, в цьому контексті вважаємо доречним розглянути психологічний інструментарій кар'єрних досліджень вітчизняної та зарубіжної психології.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Теоретичною основою є присвячені кар'єрним питанням наукові роботи, що містять емпіричну частину й висвітлюють проблему методів дослідження. Розглядалися як вітчизняні публікації науковців-психологів [1–24], так і закордонні розвідки [25–43; 45–93].

**Метою статті** є теоретичний огляд вітчизняних та зарубіжних методів дослідження кар'єри. Відповідно до поставленої мети сформульовані такі завдання: 1) здійснити огляд вітчизняних методів дослідження кар'єри; 2) висвітлити методи кар'єрних досліджень закордонної наукової психології.

**Виклад основного матеріалу** і результатів дослідження. Психологія кар'єри – напрям, що

інтенсивно розвивається в Україні та світі. Кожен дослідник ставить собі питання «як вивчити кар'єру?», «як знайти необхідний інструмент?», «чи достатнім є обраний інструментарій для наукового дослідження?» Отже, розгляньмо, як вивчають кар'єру вітчизняні науковці-психологи та які методики при цьому застосовують.

**Методи кар'єрних досліджень: вітчизняна психологія**

«Якорі кар'єри» Е. Шейна – найбільш уживана методика у вітчизняному просторі. В. Чикер та В. Вінокуровим здійснено її адаптацію для роботи з російськомовними випробуваними.

Едгар Шейн, відомий своїми дослідженнями організаційної культури, вже у 1978 р. виступав на відкритому семінарі щодо кар'єрного розвитку й кар'єрних якорів [82]. R. Erwee пише: «Він (Шейн – О.Ш.) постулював, що по мірі проходження людиною різних кар'єрних етапів вона поступово набуває знань відносно самої себе й удосконалює пов'язану з діяльністю «Я-концепцію». Шейн описав це уявлення самого себе як «кар'єрний якір», що містить три складники: 1) самооцінка талантів та здібностей (базується на фактичному успіхові в різноманітних робочих умовах); 2) самооцінка мотивів та потреб (базується на самоперевірці, самодіагностиці в реальних ситуаціях та на зворотному зв'язку від інших); 3) самооцінка ставлень та цінностей (базується фактично на зіткненні, з одного боку, свого «Я», і норм та цінностей компанії, робочих ситуацій, – з іншого!) [37, с. 5].

Існує декілька кар'єрних якорів. Спочатку Шейн (1974 р.) виділив п'ять: «Менеджмент», «Автономія / Незалежність», «Безпека/Стабільність», «Технічна / Функціональна компетентність», «Креативність / Підприємництво». Далі, в 1980 р. Derr та в 1982 р. DeLong переосмислили первинні якорі, в результаті чого були додані ще три: «Служіння», «Інтеграція стилів життя» та «Виклик», а якір «Безпека / Стабільність» був розділений на два, один з яких базується на географічному принципі, інший – на терміні перебу-

<sup>1</sup> Erwee, R.: "He postulated that as an individual progresses through various career stages, he gradually gained self-knowledge and developed a clearer occupation self concept. Schein described this self-concept as a "career anchor" which had three components: 1) Self-perceived talents and abilities (based on actual success in variety of work settings); 2) Self-perceived motives and needs (based on opportunities for self-tested and self-diagnosis in real situations and on feedback from others); 3) Self-perceived attitudes and values (based on actual encounters between self and the norms and values of the employing organization and work setting)". p.5. Цит. за Erwee, R. Career anchor profiles of a sample of business and professional women // SA Journal of Industrial Psychology. – 1990. – Vol. 16, No 1.

вання на посаді («Стабільність місця проживання» та, відповідно, «Стабільність роботи») [37; 60].

Часто дослідники поєднують методику якорів з іншими. Л. Березовська, наприклад, для вивчення кар'єрних орієнтацій студентів використовує опитувальник Шейна й методику «Діагностика особистості на мотивацію до успіху» Т. Елерса, опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, методику діагностики спрямованості особистості Б. Басса, опитувальник професійної спрямованості Дж. Голанда [1].

А. Поплавська застосовує методику Шейна у поєднанні з опитувальником Кеттела в дослідженні кар'єрних орієнтацій військовослужбовців [16]. І. Штученко обирає тест сенсожиттєвих орієнтацій та методику якорів [24], О. Щотка – нарративний прийом «Моє життя через 10 років» (аналіз текстів методом контент-аналізу) та «Якорі кар'єри» [23]. В роботі «Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти» описане «Інтерв'ю з педагогом» Н. Ключової для кар'єрного консультування та якорі Шейна [17].

В. Гупаловська та інші [4] застосовують статево-рольовий опитувальник С. Бем і опитувальник «Якорі кар'єри» для вивчення гендерних особливостей кар'єрних орієнтацій молоді. В іншій роботі [5] В. Гупаловська досліджує кар'єрні орієнтації сільського та міського юнацтва, використовуючи методику Шейна, опитувальник Леонгарда-Шмішека для визначення акцентуацій, опитувальник Айзенка й опитувальник С. Бем.

О. Кузнецов, аналізуючи кар'єрну спрямованість студентів технічних спеціальностей, поєднує опитувальник академічної саморегуляції Р. Райана і Д. Коннелла з опитувальником організаційних якорів [13]. Він використовує методику діагностики якорів кар'єри В. Доміняк, російського дослідника організаційної лояльності, який модифікував «Якорі кар'єри» Шейна. В. Доміняк пише: «Організаційний варіант опитувальника було отримано шляхом скорочення і модифікації вихідної методики таким чином, щоб співробітники могли оцінити, наскільки організація, в якій вони працюють, надає можливість реалізації кожної кар'єрної орієнтації» [8]. Доміняк також пропонує розраховувати показник можливості реалізації кар'єри (МРК) – середнє значення за всіма кар'єрними орієнтаціями; індекс кар'єрної привабливості організації – середнє арифметичне показників можливості реалізації кар'єри всіх співробітників організації [8].

Н. Майорчак та Н. Мозола зосереджуються на психологічних аспектах формування кар'єрних орієнтацій у менеджерів низової ланки. Автори використовують опитувальник Шейна, а також методику Смекала-Кучера, методику діагностики

ірраціональних установок А. Елліса, тест САТ, методику визначення психологічних установок особистості О. Потьомкіної [14].

І. Петровська в якості психодіагностичного інструментарію дослідження кар'єрних орієнтацій студентів-психологів поєднує тест Кеттелла, п'ятифакторний опитувальник «Велика п'ятірка», методику діагностики цінностей Ш. Шварца, тест на мотивацію до успіху Т. Елерса, методику «Мотивація навчання у ВУЗі» Т. Ільїної й опитувальник Шейна [15].

Ю. Твердохвалова в дослідженні спрямованості кар'єрно-орієнтованих студентів використовує наступний психодіагностичний комплекс: есе «Я через п'ять років» методику Шейна, тест Д. Кейрсі, опитувальник РСК Дж. Роттера, тест «Мета-Засіб-Результат», опитувальник Р. Блейка і Дж. Моутона «Стиль діяльності менеджера» [20–21].

*Авторські розробки* також представлені серед вітчизняних кар'єрних студій. Так, О. Бондарчук, досліджуючи професійну кар'єру керівників загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ), використала: 1) авторську анкету щодо змісту та чинників професійної кар'єри управлінців; 2) методику вільного опису життєвого шляху успішного керівника загальноосвітнього навчального закладу (авторська розробка), поєднуючи їх із «Якорями кар'єри», методикою дослідження мотивації професійного вдосконалення (О. Бондарчук, Л. Карамушка) й іншими методиками [2–3].

Л. Долгих присвятила свої розвідки вивченню впливу статево-рольових стереотипів на кар'єрні домагання молоді. Емпіричною базою дослідження слугували такі методики: 1) опитувальник «Мої кар'єрні орієнтири» (модифікація «Якорів кар'єри» Шейна); 2) авторська анкета «Мої кар'єрні цілі»; 3) авторській твір «Моє професійне майбутнє», а також інші методики для вивчення статево-рольових стереотипів – опитувальник С. Бем, авторська анкета для вивчення статево-рольових стереотипів, методика дослідження рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, авторська модифікація методики незакінчених речень «Я – жінка / чоловік» Л. Ожигової [6–7].

Т. Канівець розкриває проблему формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри. Автором були вивчені мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний компоненти готовності. Зокрема, когнітивний та мотиваційний компонент досліджувався за допомогою анкети «Професійна кар'єра студентів» (Л. Карамушка, Т. Канівець, 2010 р.) [9–10].

Т. Карамушка також порушує проблему формування психологічної готовності. Досліджуючи

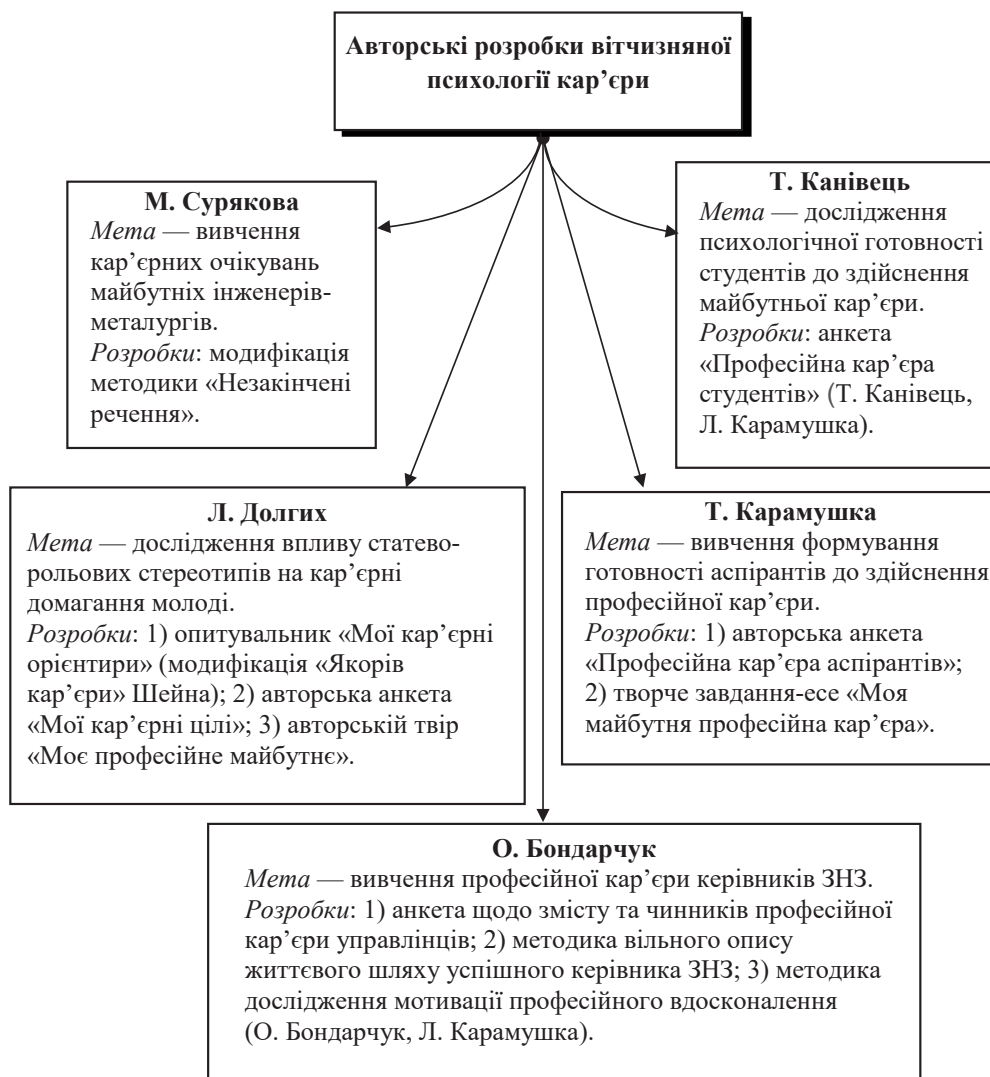


Рис. 1. Авторські розробки вітчизняної психології кар'єри.

аспірантів, автор застосовує творче завдання-есе «Моя майбутня професійна кар'єра», авторську анкету «Професійна кар'єра аспірантів» та інші опитувальники [11–12].

М. Сурякова модифікує методику «Незакінчені речення» для дослідження кар'єрних очікувань майбутніх інженерів-металургів. Напівпроективне анкетування містить чотири блоки та виявляє загальний зміст (сенс) кар'єри, її суб'єктивне значення (мету), засоби реалізації (умови) та труднощі реалізації (негативні умови) [18–19].

Як бачимо, наявні певні методики, що використовуються в емпіричних дослідженнях (зокрема авторські розробки подані на Рис. 1). Якщо узагальнити окремі дослідницькі цілі, то постають висвітлені нами раніше [22] тенденції вітчизняної кар'єрної психології, а саме: 1) вивчення психологічної готовності; 2) виявлення гендерних аспектів; 3) дослідження особливостей здійснення кар'єри студентами.

### Методи кар'єрних досліджень: зарубіжна психологія

У західній науковій літературі результати кар'єрних напрацювань публікуються в різноманітних журналах. Існує низка видань, які спеціалізуються суто на кар'єрних дослідженнях, зокрема: “Journal of Career Development”, “Career Development Quarterly”, “Journal of Career Assessment”, “Australian Journal of Career Development”. Розгляньмо, який психологічний інструментарій застосовується в зарубіжній психології.

*Career Maturity Inventory* (CMI, Crites, 1961, 1978) – «Опитувальник кар'єрної готовності». Під впливом теорії Сьюпера в 1961 р. Crites розробив призначений для оцінки професійного вибору перший паперовий опитувальник. Вже у 1972 р. налічувалось близько 500 публікацій, в яких використовувався опитувальник кар'єрної готовності. Перший перегляд методики відбувся у 1978, другий – у 1995 р. Отримана в 2011р. нова версія опитувальника CMI-Form C (Savickas & Porfeli)

містить 24 питання, 10 питань – скорочена версія (Screening Form S) [80].

*Career Decision Scale* (CDS, Osipow, Carney & Barak, 1976) – «Шкала кар'єрного рішення». Вимірює пов'язану з кар'єрою нерішучість, невпевненість; містить 18 тверджень [89].

*Career Development Inventory* (CDI, Сьюпер та колеги, 1979) – «Опитувальник кар'єрного розвитку». Складається зі 120 питань, двох частин та восьми шкал. Призначений для діагностики готовності здійснювати академічний та професійний вибір [90].

*Life Career Rainbow* (LCR) – «Веселка життєвих кар'єр» Д. Сьюпера (1980 р.) є не тільки важливою частиною теоретичного спадку автора, але й прикладним інструментом, що використовується в індивідуальному чи груповому кар'єрному консультуванні з метою прояснення особистісних, професійних і соціальних ролей (згідно теорії Сьюпера) та конфліктів між ними на певному життєвому етапі [50; 68].

*Career Concept Questionnaire* (CCQ, Driver & Brousseau, 1981) – «Опитувальник кар'єрних концепцій». Driver ще у 1980-х рр. запропонував модель кар'єрних концепцій, виділивши чотири: 1) перехідна (людина часто змінює роботу); 2) стійка (професія, обрана на ранньому етапі, не змінюється протягом життя); 3) лінійна (професія обирається на ранньому етапі життя, особа дотримується плану висхідного кар'єрного розвитку); 4) спіраль (людина спочатку розвивається в певному полі, а потім переходить до іншої, пов'язаної або непов'язаної області) [36; 50].

*Career Decision Self-Efficacy Scale* (CDSE, Taylor & Betz, 1983) – «Шкала самоефективності прийняття кар'єрного рішення». Концепція самоефективності А. Бандури виступила теоретичним підґрунтям побудови шкали. Пізніше з'явилась скорочена версія опитувальника – *Career Decision Self-Efficacy Scale-Short Form* (CDSE-SF), яка містить 25 питань та п'ять субшкал: самооцінка, знання професій, вибір цілі, планування, вирішення проблем [87].

*Career Exploration Survey* (CES, Stumpf, Colarelli & Hartman, 1983) – «Опитувальник кар'єрного пошуку». За допомогою методики вивчається інформаційно-пошукова поведінка особи. Виявлена інформація відносно оточення чи самого себе сприяє розвитку професійної концепції [88].

*Career Strategies Inventory* (CSI, Gould and Penley, 1984) – «Анкета кар'єрних стратегій». Використовується для оцінювання того, як особа встановлює ділові контакти та застосовує творчі можливості (у тому числі лідерські якості), які активні дії чинить для отримання підвищення, чи шукає настанов щодо власних кар'єрних намірів тощо [64].

*Adult Career Concerns Inventory* (ACCI) – «Анкета кар'єрного занепокоєння: варіант для дорослих» Д. Сьюпера і його колег (1988). Оригінальна версія опитувальника містить 60 питань, скорочена – 12. Призначена, зокрема, для вивчення кар'єрної соціалізації. Використовується також у кар'єрному консультуванні [50; 71].

*Career Decision Profile* (CDP, Jones, 1989) – «Профіль кар'єрного рішення» дозволяє визначити статус рішення та його аспекти: рішучість, психологічний комфорт, причини дій. Опитувальник містить 16 тверджень та може застосовуватись у консультуванні з метою виявлення кар'єрної нерішучості, перевірки психологічної готовності тощо [53].

*Career Style Interview* (CSI, Savickas, 1989) – «Інтерв'ю кар'єрних стилів». Наративний прийом кар'єрного консультування. Сприяє саморефлексії, підвищенню самоефективності та адаптивності клієнта [75].

*Career Satisfaction Scale* (CSS, Greenhaus, Parasuraman & Wormley, 1990) – «Шкала кар'єрної задоволеності» оцінює суб'єктивну міру досягнутого особою успіху в кар'єрі [86].

*Career Beliefs Inventory* (CBI, Krumboltz, 1991) – «Опитувальник кар'єрних переконань» містить 94 питання та 25 шкал. Застосовується для виявлення особистісних ставлень відносно кар'єри, а також допомагає консультанту визначити упередження, що блокують кар'єрний розвиток клієнта [49–50; 55].

*Career Transition Inventory* (CTI, Heppner, 1991) – «Анкета оцінки кар'єрних змін» складається з 40 тверджень, призначена для діагностики сприйняття особою власних психологічних ресурсів на перехідних кар'єрних етапах. Французька версія опитувальника (CTI-F, Fernandez та колеги, 2008) містить 19 питань [39].

*Career Decision-making Difficulties Questionnaire* (CDDQ, Gati, Krausz & Osipow, 1996) – «Опитувальник труднощів прийняття кар'єрного рішення» містить 44 твердження; був сконструйований для емпіричної перевірки таксономії кар'єрних труднощів Gati та колег [70].

*Career Thoughts Inventory* (CTI, Sampson та інші, 1996) – «Опитувальник кар'єрних поглядів» складається з 48 питань та трьох шкал, за допомогою яких оцінюють хвилювання, тривогу та екстернальний конфлікт [56].

*Career Factors Inventory* (CFI, Chartrand & Robbins, 1997) – «Анкета аспектів кар'єри». Складається з 21 твердження та чотирьох шкал, призначена оцінювати кар'єрні потреби й можливі бар'єри, що ускладнюють прийняття рішення [38].

*Demographic and Career Planning Questionnaire* – «Демографічний опитувальник кар'єрного планування». За допомогою тесту оцінюються академічні та кар'єрні прагнення особи. Респонденти

також вказують свій вік, стать, середній бал, рік навчання у школі [76].

*Jackson Career Explorer* (JCE) – опитувальник D. Jackson, який складається із 170 питань та є скороченою версією *Jackson Vocational Interest Survey* (Jackson, 2000) – опитувальника професійних інтересів того ж автора [83].

*Career Interest Test* (CIT, Athanasou, 2000, 2007) – «Тест кар'єрних інтересів» складається з 63 тверджень та семи шкал. В 2015 р. представлена скорочена версія опитувальника – 21-CIT, що містить 21 питання [26].

*Coping with Career Barriers* (CWB, Luzzo & McWhirter, 2001) – «Психодіагностична шкала подолання кар'єрних бар'єрів» призначена оцінити ефективність долаття бар'єрів на шляху досягнення академічних та кар'єрних цілей [91].

*Ideas and Attitudes on School/Career Future* (IASCF, Ferrari, Nota & Soresi, 2002) – «Опитувальник уявлень та ставлень відносно навчання й кар'єрного майбутнього». Містить 17 питань та три субшкали: рівень впевненості, зобов'язань та визначеності, за допомогою яких оцінюються уявлення, поведінка та ставлення учнів щодо свого навчання й майбутньої кар'єри [40].

*Career Directions Inventory* (CDI, Jackson, 2003) – «Опитувальник напрямків здійснення кар'єри» вимірює 15 базових інтересів та складається зі 100 тверджень [83].

*Childhood Career Development Scale* (CCDS, Schultheiss & Stead, 2004) – «Дитячий опитувальник кар'єрного розвитку». Містить 52 твердження, призначений для визначення кар'єрної самореалізації у ранньому підлітковому віці, адже пошук освітніх можливостей на цьому етапі є важливим аспектом початку здійснення кар'єри [40; 84].

*Career Futures Inventory* (CFI, Rottinghaus, Day & Borgen, 2005) – «Опитувальник кар'єрного майбутнього» оцінює ставлення особи до власного кар'єрного планування. Містить 25 питань і три субшкали: кар'єрна адаптивність, усвідомлення важливості знань, кар'єрний оптимізм. У 2012 р. методика Rottinghaus та колегами була переглянута (*Career Futures Inventory-Revised* (CFI-R) [76].

*Protean Career Attitudes Scale* (PCAS, Briscoe та інші, 2006) – «Шкала установок кар'єрної поліваріативності» містить 14 тверджень та застосовується для вимірювання кар'єрних схильностей і цінностей. *Boundaryless Career Attitudes Scale* (BCAS, Briscoe та інші, 2006) – «Шкала установок безбар'єрності кар'єри» складається з 13 питань. За допомогою цієї шкали оцінюється безмежність мислення та організаційна мобільність особи [31].

*Career Confidence Inventory* (CCI, Betz & Borgen, 2006) – «Опитувальник кар'єрної впевненості». Містить 190 тверджень, вимірює само-ефективність та впевненість за шістьма профе-

сійними типами Голанда і 27 базовими сферами діяльності [27].

*Career Aspiration Scale* (CAS, Gray & O'Brien, 2007) – «Шкала кар'єрних прагнень» містить 8 питань та дві субшкали: 1) бажання звершень та лідерства та 2) академічні бажання. В 2016 р. Gregor & O'Brien переглянули опитувальник, в результаті факторного аналізу була виявлена 3-факторна структура (див. опитувальник *Career Aspiration Scale-Revised* (CAS-R) [45–46].

*Emotional and Personality-related Career Decision-making Difficulties* (EPCD, Saka, Gati & Kelly, 2008) – «Опитувальник емоційних та особистісних труднощів прийняття кар'єрного рішення». Скорочена версія EPCD (Gati та колеги, 2011) містить 25 питань. Методика оцінює рівень тривоги, песимістичні погляди щодо власної кар'єри тощо [43].

*Future Career Autobiography* (FCA, Rehfuss, 2009) – «Майбутня кар'єрна автобіографія» є наративним прийомом, який в теперішньому допомагає ідентифікувати зміни в житті та кар'єрі клієнта [75].

*Career Decision-Making Profiles* (CDMP, Gati, Landman, Davidovitch, Peretz-Asulin & Gadassi, 2010) – «Профіль прийняття кар'єрних рішень». Складається із 39 питань, вимірює 12 аспектів, які впливають на процес прийняття кар'єрного рішення [92].

*Career Clusters Interest Survey* (CCIS, Primé та колеги, 2010) – «Кластерний опитувальник кар'єрних інтересів» оцінює 16 груп інтересів, визначених Міністерством освіти США і Підрозділом з управління професійної освіти й освіти дорослих США [73].

*Student Career Construction Inventory* (SCCI) – «Академічний опитувальник побудови кар'єри» Savickas & Porfeli, 2012 р. містить 25 питань, призначений вимірювати п'ять аспектів-задач кар'єрного розвитку, які кожен студент має здійснити протягом навчання: кристалізація самооцінки, розвідка професій і занять, прийняття кар'єрних рішень, здобуття навичок та компетенцій, перехід від навчання до роботи [33].

*Career Adapt-Abilities Scale* (CAAS) – «Шкала кар'єрних адаптаційних здібностей» Savickas & Porfeli 2012 р. Команда вчених співпрацювала заради створення цієї психометричної шкали кар'єрної адаптивності. На основі чотирьох пілотних випробувань перша версія тесту, що складалась з 55 питань, була випробувана у 13 країнах. Подальші розвідки призвели до скорочення кількості питань до 24 (друга версія). Опитувальник містить чотири шкали: стурбованість, контроль, цікавість, впевненість [79]. У 2015 р. з'явилась скорочена версія, що містить 12 тверджень [59], у 2017 р. запропоновано додати ще одну шкалу

«Співпраця» [67]. На сьогодні (2018 р.) «Шкала кар'єрних адаптаційних здібностей» активно використовується науковцями-психологами.

*My Career Story* (MCS, Savickas & Hartung, 2012, Hartung & Santilli, 2018) – «Моя кар'єрна історія». Застосовується для отримання історії життєвої кар'єри. Наративний прийом допомагає клієнту виявити власні ранні обіцянки, рефлексувати над проблемною ситуацією тощо [48].

*Career and Work Adaptability Questionnaire* (CWAQ, Nota, Ginevra, Soresi, 2012) – «Опитувальник кар'єрної та професійної адаптивності» містить 50 питань та базується на теорії адаптивності Savickas [65].

*Career Indecision Profile-65* (CIP-65, Hacker, Carr, Abrams & Brown, 2013) – «Кар'єрної невизначеності профіль-65». Опитувальник містить 65 питань та чотири шкали: нейротизм / негативна афективність, тривога вибору, нестача готовності, міжособистісні конфлікти. До створення CIP-65 застосовувався CIP-167 (Brown та інші, 2012), але через значну кількість питань мав обмежене використання [32].

*Career Competencies Indicator* (CCI, Francis-Smythe та колеги, 2013) – «Індикатор кар'єрних компетенцій» складається із 43 тверджень та семи шкал: 1) самопізнання; 2) якість виконання роботи; 3) постановка цілі та кар'єрне планування; 4) навички кар'єрного просування; 5) знання політики фірми; 6) професіональна орієнтація і встановлення контактів; 7) самопрезентація та пошук зворотного зв'язку [42].

*Career Locus of Control* (LOC, Guan та колеги, 2013) – «Кар'єрний локус контролю» визначає інтернальність та екстернальність по відношенню до власної кар'єри. Опитувальник містить 15 питань [47].

*Career Adaptability Inventory* (Ferreira & Coetzee, 2013) – «Анкета кар'єрної адаптивності» містить 55 тверджень, вимірює кар'єрні адаптаційні ресурси: впевненість, цікавість, контроль, занепокоєння, кооперація [52].

*Adolescent-Parent Career Congruence Scale* (Sawitri та інші, 2013) – «Дитячо-батьківська шкала кар'єрної конгруентності» визначає міру співпадіння чи неспівпадіння інтересів батьків та їхніх дітей-підлітків щодо кар'єрних питань [81].

*Career Exploration Checklist* (CEC, Pesch, 2014) – «Список кар'єрного пошуку». Методика складається із 17 тверджень і призначена для діагностики форм кар'єрної активності. Використовується 2-бальна шкала: (0) – ніколи, (1) – принаймні один раз [72].

*Career Engagement Scale* (Hirschi та колеги, 2014) – «Шкала кар'єрної активності» визначає ступінь активності особи відносно своєї кар'єри. Методика також застосовується в психологічному консультуванні [51].

*Career Goal Self-efficacy* (CGSE, Allan & Duffy, 2014) – «Шкала самоефективності досягнення кар'єрних цілей». Отримана в результаті переосмислення ідей Dik, Sargent, Steger щодо кар'єрних прагнень [25].

*Career Decision Ambiguity Tolerance Scale* (CDAT, Xu & Tracey, 2015) – Шкала толерантності до невизначеності кар'єрного рішення». Автори описують трьохфакторну структуру толерантності до невизначеності кар'єрного рішення: перевага, терпимість, відраза, що і є субшкалами методики, яка складається з 18 питань [93].

*Career Goal Discrepancies Scale* (Creed & Hood, 2015) – «Шкала розбіжностей кар'єрних цілей» містить 12 тверджень, призначена для діагностики неспівпадіння між «Я-майбутнім» та «Я-теперішнім», майбутніми цілями, з одного боку, та ситуацією індивіда в теперішньому – з іншого [35].

*Career Calling Scale* (Praskova та колеги, 2015) – «Шкала кар'єрного покликання» складається з 15 запитань і трьох шкал, що оцінюють активність особи, спрямованість кар'єрного покликання на інших та на себе [54].

*South African Career Interest Inventory* (SACII, Morgan та інші, 2015) – «Південно-африканський опитувальник кар'єрних інтересів», сконструйований на базі теорії Голанда, вимірює 6 типів професійних інтересів [63].

*Career Distress Scale* – «Шкала кар'єрного дистресу» (Creed, Hood, Praskova & Makransky, 2016). Автори зазначають, що негативний досвід здійснення кар'єри (невпевненість в професійному виборі, бар'єри, компроміси, на які йде людина, будуючи кар'єру) викликає дистрес. Опитувальник містить 9 питань, застосовується шкала Лікерта [33-34].

*Career Exploratory Outcome Expectations Scale* (CEOES, Oliveira та інші, 2016) – «Діагностична шкала очікувань кар'єрних результатів». Опитувальник складається з 25 тверджень, використовується для психологічного тестування дітей. Схожа методика – *Career Decision-Making Outcome Expectancies Scale* (CDMOES, Betz & Vuyten, 1997) – «Шкала очікувань результатів кар'єрних рішень» оцінює академічні та кар'єрні очікування студентів коледжу [69].

*Career Choice Clarity Scale* (CCCS, Černja та колеги, 2017) – «Шкала ясності кар'єрного вибору». Опитувальник містить 8 тверджень, застосовується для визначення суб'єктивної впевненості відносно свого майбутнього кар'єрного вибору [33].

*Strategies for Coping with Career Indecision* (SCCI, Lipshits-Braziler, Gati & Tatar, 2016) – «Опитувальник копінг-стратегій кар'єрної невизначеності». Складається з 45 питань та дозволяє оцінити стратегії продуктивні, непродуктивні, а також стратегії пошуку підтримки [58].



*Career-Planning Belief Questionnaire* (CPBQ, Braunstein-Bercovitz & Lipshits-Brazilier, 2017) – «Опитувальник переконань кар'єрного планування». Містить 29 питань та п'ять шкал: сприйняття перешкод, серйозність перешкод, переваги планування, ефективність консультування, коригування мотивації досягнень [29].

*Career Orientation Scale* (Bravo та колеги, 2017) – «Опитувальник кар'єрних орієнтацій» є переосмисленням відомої методики «Якорі кар'єри» Шейна, яка однак має певні обмеження. Опитувальник складається з 25 питань, визначає п'ять кар'єрних якорів: підприємництво, безпека, інтеграція стилів життя, менеджмент, професійна компетентність [30].

*Strategies for Coping with Career Indecision-College-to-Work Transition Questionnaire* (SCCI-CWTQ, Lipshits-Brazilier та інші, 2018) – «Опитувальник копінг-стратегій кар'єрної невизначеності – перехід від навчання до трудової діяльності». Оскільки перехід «навчання-перше робоче місце» має свої особливості, був розроблений інструмент оцінки копінг-стратегій на цьому етапі. Опитувальник складається із 45 тверджень і є подальшою розробкою ізраїльських вчених (див. SCCI) [57–58].

Отже, ми коротко описали основні опитувальники, які використовуються для кар'єрних досліджень в Україні та закордоном. Якими методами ще користуються науковці? Чи застосовуються експериментальні плани? Розгляньмо ці питання.

Nudelman, Otto & Dalbert провели експеримент, який порушує проблему взаємозв'язку феномену віри в справедливий світ (belief in a just world) та кар'єрних сподівань. У дослідженні маніпулювали ризиком кар'єрних перспектив студентів педагогічного профілю (n=167). Гіпотези полягали в тому, що у разі виникнення зовнішньої загрози кар'єрним планам, віра у справедливість світу підтримає настрій особи та кар'єрні сподівання, але тільки у тих, хто вже відчуває тривогу щодо невизначеності майбутнього (буферні гіпотези). Результати підтвердили першу гіпотезу. Віра у справедливість світу слугує своєрідним буфером і береже настрій учасників, яким загрожує пов'язаний з кар'єрою серйозний ризик. Друга гіпотеза не була підтверджена. Вчені припускають, що така віра може слугувати особистісним ресурсом, який не тільки захищає від ризику, але й підтримує настрій осіб з інтолерантністю до невизначеності [66].

Цікавим є експеримент Boytos & Pettijohn (2017), в якому кар'єрний тест використовувався для праймінгу. Студенти (n=60) були випадковим чином розподілені на три групи: контрольна група, експериментальна група №1, експериментальна група № 2. Дослідників цікавило, чи впливає праймінг на самоконтроль. Спочатку

випробувані експериментальних груп пройшли тест прихованих асоціацій (Implicit Association Test (IAT), Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998), який на основі аналізу швидкості відповідей оцінює силу асоціативних зв'язків між об'єктами / концептами. Опишемо один із багатьох варіантів IAT – *кар'єрно-гендерний тест* [44]. На екрані демонструється слово і дві категорії, до однієї з яких необхідно його віднести. Наприклад, «портфель» відноситься до категорії «кар'єра», а «дівчина» – до категорії «сім'я». Необхідно якомога швидше натиснути клавішу I або E на клавіатурі, оскільки вони відповідають за ту чи іншу категорію. Всього в тесті 7 блоків. У першому тренувальному блоці клавіша I відповідає за категорію «сім'я», клавіша E – за «кар'єру». В другому блоці I – «чоловік», E – «жінка». Блоки з 3 по 7 не є тренувальними. У четвертому, наприклад, демонструється слово «зарплата». Клавіша I означає «сім'я або чоловік», E – «кар'єра або жінка». Необхідно зауважити, що категорії та клавіші змінюються від блоку до блоку і тест потребує зусиль. Саме через таку особливість експериментатори використали тест як механізм когнітивного виснаження і праймінгу в одній експериментальній групі. В іншій експериментальній групі застосовувався схожий тест асоціацій щодо релігії. Потім трьом групам запропонували вирішити три складних загадки. Час вирішення для кожної групи був виміряний для оцінки самоконтролю і наполегливості. Учасники експериментальних груп, де застосовувався IAT для короткочасного праймінгу, сильніше боролися зі спокусою відмовитись вирішувати загадки. Вони працювали над ними довше, ніж учасники контрольної групи [28].

Канадські вчені Fournier & Vujold провели дослідження нестандартних кар'єрних траєкторій та описали їх форми (n=124, 50% – чоловіки, 50% – жінки). Учасники останні три роки не працювали на постійній основі або були поза ринком праці принаймні рік, мали статус безробітного останніх 3 роки та вчилися на курсах професійної підготовки. Для визначення кар'єрних траєкторій дослідники взяли інтерв'ю у кожного учасника (тривалість інтерв'ю – 2 години). Був проведений контент-аналіз відповідей, в результаті чого виявлено 4 траєкторії (висхідна, спадаюча, стійка позитивна і стійка негативна) та 14 субтраєкторій [41].

З непсихологічних інструментів варто згадати метод аналізу ієрархій (Analytic hierarchy process, 1970), який поєднує математичне та психологічне підґрунтя і призначений для прийняття рішень. Сфера застосування – від міждержавного рівня до побутових проблем купівлі-продажу. Автор-математик Томас Сааті (1926-2017) зазначав, що метод аналізу ієрархій використовується для відбору персоналу, просування по службі військових [78]. Китайський дослідник Ming Lu вивчав крите-

рії прийняття кар'єрного рішення серед студентів, використовуючи ієрархії Сааті. В результаті шість критеріїв розподілились наступним чином (від найважливішого до найменш важливого): перспектива розвитку → заробітна плата → причетність до свого підрозділу → соціальний статус серед колег → географічне розташування місця роботи → міжособистісні відносини [61]. Кар'єрні дослідження Ming Lu та інших вчених [62; 74] хоч і не є психологічними, але, на наш погляд, можуть постачати результати й продукувати гіпотези для психологічної науки.

**Висновки.** В Україні методика «Якорі кар'єри» Едгара Шейна є найбільш уживаною. Нею користуються більшість вітчизняних науковців, оскільки наприкінці 90-х здійснено переклад та адаптацію (В. Чикер, В. Вінокуров). Зазвичай «Якорі кар'єри» поєднуються з іншими психологічними інструментами: опитувальником професійної спрямованості Дж. Голанда, методикою «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера і так далі.

Сьогодні (2018) представлений і ряд вітчизняних авторських розробок (О. Бондарчук, Л. Долгих, Т. Канівець, Т. Карамушка, М. Сурякова) для виявлення психологічної готовності здійснення кар'єри студентами й аспірантами, дослідження кар'єрних очікувань майбутніх інженерів-металургів, оцінки кар'єрних домагань молоді у зв'язку з їх статево-рольовими стереотипами, вивчення професійної кар'єри керівників загальноосвітніх навчальних закладів тощо.

В західній науці проблему кар'єри вивчали ще в 60-70-х роках ХХ ст. Паперовий «Опитувальник кар'єрної готовності» (Crites, 1961) став першим інструментом оцінки професійного вибору. Сьогодні існує велика кількість теорій та психологічних інструментів дослідження кар'єри. Нами описано більше 60 методик. Продовжують з'являтися нові опитувальники: «Шкала толерантності до невизначеності кар'єрного рішення» (Xu & Tracey, 2015), «Шкала кар'єрного дистресу» (Creed, Hood, Praskova, & Makransky, 2016). Команди вчених працюють над конструюванням методик. У 2012 р. науковці-психологи з 13 країн співпрацювали заради «Шкали кар'єрних адаптаційних можливостей».

Не претендуючи на розкриття всіх наукових робіт, нами представлено теоретичний огляд вітчизняних та зарубіжних методів дослідження кар'єри – галузі знань, що динамічно розвивається. Вчений може провести кількісне або якісне дослідження, використати експериментальний або квазіекспериментальний план, застосувати той чи інший тест для праймінгу тощо. Наразі нові теоретичні моделі й релевантний інструментарій їх перевірки – одне з ключових завдань науки.

Перспективи подальших досліджень. Для вітчизняної психології кар'єри конструювання

нових авторських розробок є необхідною умовою розвитку напрому. Також перспективним кроком вважаємо здійснення адаптацій та перекладів зарубіжних опитувальників. На наш погляд, доцільно адаптувати такі методики: 1) «Шкала кар'єрних адаптаційних здібностей» (Career Adapt-Abilities Scale); 2) «Профіль прийняття кар'єрних рішень» (Career Decision-Making Profiles); 3) «Кар'єрної невизначеності профіль-65» (Career Indecision Profile-65).

#### Література:

1. Березовська Л. Кар'єрні орієнтації сучасних студентів. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2016. № 1. С. 105–113.
2. Бондарчук О. Психологічні фактори успішної професійної кар'єри керівників загальноосвітніх навчальних закладів. Вісник післядипломної освіти. 2010. Вип. 2. С. 175–182.
3. Бондарчук О. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.05 / О. Бондарчук; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2008. 34 с.
4. Гупаловська В. Гендерні особливості кар'єрних орієнтацій молоді / В. Гупаловська, О. Каляманська, О. Щербатюк. Вісник Львівського університету: сер.: Філософські науки. 2008. Вип. 11. С. 229-246.
5. Гупаловська В. Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій сільського та міського юнацтва. Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Максименка, Л. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. Вип. 1. С. 28–42.
6. Долгих Л. Вплив статево-рольових стереотипів на кар'єрні домагання молоді: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Л. Долгих; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. К., 2007. 14 с.
7. Долгих Л. Кар'єрні домагання особистості. Життєві домагання особистості: монографія / за ред. Т. Титаренко. К.: Педагогічна думка, 2007. С. 217–230.
8. Доминяк В. Индексы мотивационной и карьерной привлекательности как посредники между организациями и обществом. Психология и современное общество: взаимодействие как путь взаиморазвития: материалы Международной научно-практической конференции. СПб.: СПбИУиП, 2006. Ч. 1. С. 196–200. URL: <https://www.dominyak.com/>; URL: [https://www.dominyak.com/assets/files/Indeksy\\_motivacionnoy\\_i\\_karjernoj\\_privlekatelnosti\\_kak\\_posredniki.pdf](https://www.dominyak.com/assets/files/Indeksy_motivacionnoy_i_karjernoj_privlekatelnosti_kak_posredniki.pdf) (Дата звернення 01.08.2018).

9. Канівець Т. Особливості формування психологічної готовності студентів вищих навчальних закладів до здійснення майбутньої професійної кар'єри. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2015. № 1. С. 69–77.
10. Канівець Т. Формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.10 «організаційна психологія, економічна психологія». К., 2013. 20 с.
11. Карамушка Т. Соціально-психологічні чинники формування готовності аспірантів до здійснення професійної кар'єри: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «соціальна психологія; психологія соціальної роботи», 2017. 20 с.
12. Карамушка Т. Уявлення аспірантів про сутність майбутньої професійної кар'єри, можливі напрямки і типи її здійснення. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. Вип. 2. С. 92–98.
13. Кузнецов О. Кар'єрна спрямованість студентів технічних спеціальностей. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2016. Вип. 52. С. 78–86.
14. Майорчак Н., Мозола Н. Психологічні аспекти формування кар'єрних орієнтацій у менеджерів низової ланки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*. 2014. № 1. С. 252–259.
15. Петровська І. Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій студентів-психологів Молодий вчений. 2015. № 2 (4). С. 224–227.
16. Поплавська А. Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій військовослужбовців: автореф. дис. ... канд. психологічних наук : 19.00.10 : захищена 08.11.2006 / Поплавська Анжеліка Петрівна. К., 2006. 19 с.
17. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: навч. посіб. / за наук. ред. С. Максименка, Л. Карамушки, Т. Зайчикової. 2-е вид., перероб. та доп. К.: Міленіум, 2006. 368 с.
18. Сурякова М. Психологічні особливості кар'єрних очікувань майбутніх інженерів-металургів у процесі професійного становлення: автореф. дис. ... канд. психологічних наук: 19.00.03.: захищена 16.10.2009 / Сурякова Марина Володимирівна. Харків, 2009. 22 с.
19. Сурякова М. Уявлення про професійну кар'єру майбутніх інженерів-металургів. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 1. С. 21–22.
20. Твердохвалова Ю. Взаємозв'язок між орієнтацією студентів на управлінську кар'єру та особливостями спрямованості особистості. *Вісник Національної Академії оборони України: збірник наукових праць*. К., 2010. Вип. 5. С. 114–119.
21. Твердохвалова Ю. Психологічні особливості спрямованості особистості кар'єрно-орієнтованих студентів: автореферат... канд. психологічних наук, спец.: 19.00.07 педагогічна та вікова психологія / Ю. Твердохвалова. Х.: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2011. 19 с.
22. Шатілова О. Предметне поле психології кар'єри: теоретичний огляд вітчизняних концепцій (2006–2018). *Теорія і практика сучасної психології. Збірник наукових праць. Запоріжжя: Класичний приватний університет*. 2018. № 3. С. 267–273.
23. Щотка О. Розвиток кар'єрної орієнтації «менеджмент» у магістранток. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2017. № 1. С. 91–97.
24. Штученко І. Сенсожиттєві орієнтації у студентів технічних ВНЗ, які ухвалюють кар'єрне рішення. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія*. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. Вип. 54. С. 40–44.
25. Allan B., Duffy R. Calling, goals, and life satisfaction: A moderated mediation model. *Journal of Career Assessment*. 2014. Т. 22. № 3. С. 451–464.
26. Bartlett C., Perera H., McIlveen P. A short form of the Career Interest Test: 21-CIT. *Journal of Career Assessment*. 2016. Т. 24. № 2. С. 397–409.
27. Betz N., Turner B. Using item response theory and adaptive testing in online career assessment. *Journal of Career Assessment*. 2011. Т. 19. № 3. С. 274–286.
28. Boytos A., Pettijohn I., Terry F. The Effects of Religion and Career Priming on Self-Control During Difficult Tasks in College Students *Psi Chi Journal of Psychological Research*. 2017. Т. 22. № 4.
29. Braunstein-Bercovitz H., Lipshits-Braziler Y. Career-planning beliefs as predictors of intentions to seek career counseling. *Journal of career assessment*. 2017. Т. 25. № 2. С. 352–368.
30. Bravo J. et al. Measuring career orientations in the era of the boundaryless career. *Journal of Career Assessment*. 2017. Т. 25. № 3. С. 502–525.
31. Briscoe J., Hall D., DeMuth R. Protean and boundaryless careers: An empirical exploration. *Journal of vocational behavior*. 2006. Т. 69. № 1. С. 30–47.
32. Carr A. et al. The Career Indecision Profile: Measurement equivalence in two international samples. *Journal of Career Assessment*. 2014. Т. 22. № 1. С. 123–137.
33. Cohen-Scali V., Rossier J., Nota L. (ed.). *New perspectives on career counseling and guidance in Europe: Building careers in changing and diverse societies*. Springer, 2017.
34. Creed P. et al. The career distress scale: Using Rasch measurement theory to evaluate a brief measure of career distress. *Journal of Career Assessment*. 2016. Т. 24. № 4. С. 732–746.

35. Creed P., Hood M. The development and initial validation of a scale to assess career goal discrepancies. *Journal of Career Assessment*. 2015. T. 23. №. 2. С. 308–317.
36. Driver M. “Demographic and societal factors affecting the linear career crisis” *Canadian Journal of Administrative Science*. 1985. Vol. 2, No. 2. Pp. 245–63.
37. Erwee R. Career anchor profiles of a sample of business and professional women. *SA Journal of Industrial Psychology*. 1990. Vol. 16. No. 1. P. 5–12.
38. Essig G., Kelly K. Comparison of the effectiveness of two assessment feedback models in reducing career indecision. *Journal of Career Assessment*. 2013. T. 21. №. 4. С. 519–536.
39. Fernandez A., Fouquereau E., Heppner M. The Career Transition Inventory: A psychometric evaluation of a French version (CTI-F). *Journal of Career Assessment*. 2008. T. 16. №. 3. С. 384–398.
40. Ferrari L. et al. Validation of the Childhood Career Development Scale Among Italian Middle School Students. *Journal of Career Assessment*. 2017
41. Fournier G., Bujold C. Nonstandard career trajectories and their various forms. *Journal of career assessment*. 2005. T. 13. №. 4. С. 415–438.
42. Francis-Smythe J. et al. Development and validation of the career competencies indicator (CCI). *Journal of Career Assessment*. 2013. T. 21. №. 2. С. 227–248.
43. Gati I., Asulin-Peretz L., Fisher A. Emotional and personality-related career decision-making difficulties: A 3-year follow-up. *The Counseling Psychologist*. 2012. T. 40. №. 1. С. 6–27.
44. Gender-career test. URL: <https://implicit.harvard.edu/implicit/user/agg/blindspot/indexgc.htm> (Дата звернення 01.08.2018).
45. Gray M., O'Brien K. Advancing the assessment of women's career choices: The Career Aspiration Scale. *Journal of Career Assessment*. 2007. T. 15. №. 3. С. 317–337.
46. Gregor M., O'Brien K. Understanding career aspirations among young women: Improving instrumentation. *Journal of Career Assessment*. 2016. T. 24. №. 3. С. 559–572.
47. Guan Y. et al. Career locus of control and career success among Chinese employees: A multidimensional approach. *Journal of Career Assessment*. 2013. T. 21. №. 2. С. 295–310.
48. Hartung P., Santilli S. My Career Story: Description and Initial Validity Evidence. *Journal of Career Assessment*. 2018. T. 26. №. 2. С. 308–321.
49. Hechtlinger S., Levin N., Gati I. Dysfunctional Career Decision-Making Beliefs: A Multidimensional Model and Measure. *Journal of Career Assessment*. 2017. P. 1–21.
50. Herriot P. Career and Personnel Development. *Encyclopedia of psychological assessment*. Fernández-Ballesteros R. (ed.) Sage, 2003.
51. Hirschi A., Freund P., Herrmann A. The career engagement scale: Development and validation of a measure of proactive career behaviors. *Journal of Career Assessment*. 2014. T. 22. №. 4. С. 575–594.
52. Johnston C. A systematic review of the career adaptability literature and future outlook. *Journal of Career Assessment*. 2018. T. 26. №. 1. С. 3–30.
53. Jones L., Lohmann R. The Career Decision Profile: Using a measure of career decision status in counseling. *Journal of Career Assessment*. 1998. T. 6. №. 2. С. 209–230.
54. Kim H., Praskova A., Lee K. Cross-Cultural Validation of the Career Calling Scale for Korean Emerging Adults. *Journal of Career Assessment*. 2017. T. 25. №. 3. С. 434–449.
55. Krumboltz J. The Career Beliefs Inventory. *Journal of Counseling & Development*. 1994. 72(4), pp. 424–428.
56. Lee D. et al. A Cross-Cultural Comparison of Negative Career Thoughts. *Journal of Career Assessment*. 2016. T. 24. №. 4. С. 685–700.
57. Lipshits-Braziler Y., Braunstein-Bercovitz H., Kapach-Royf N. Strategies for Coping with Career Indecision During the College-to-Work Transition: Concurrent and Predictive Validity. *Journal of Career Assessment*. 2018
58. Lipshits-Braziler Y., Gati I., Tatar M. Strategies for coping with career indecision. *Journal of Career Assessment*. 2016. T. 24. №. 1. С. 42–66.
59. Maggiori C., Rossier J., Savickas M. Career Adapt-Abilities Scale–Short Form (CAAS-SF) Construction and Validation. *Journal of career assessment*. 2017. T. 25. №. 2. С. 312–325.
60. Marshall V., Bonner D. Career anchors and the effects of downsizing: implications for generations and cultures at work. A preliminary investigation. *Journal of European Industrial Training*. 2003. T. 27. №. 6. С. 281–291.
61. Ming Lu Career Decision-Making of University Students Based on Analytic Hierarchy Process / Liu B., Ma M., Chang J. (ed.). *Information Computing and Applications: Third International Conference, ICICA 2012, Chengde, China, September 14-16, 2012, Revised Selected Papers*. Springer, 2012. p 408–413
62. Mohammad M. et al. Multi-Criteria Decision Making (MCDM) for Bachelor of Aircraft Engineering Technology (Avionic) Final Year Students in Project Management Course: AHP Method for Career Selection. *Journal of Engineering and Applied Sciences*. 2017. T. 12. №. 3. С. 705–714.
63. Morgan B., de Bruin G., de Bruin K. Constructing holland's hexagon in South Africa: Development and initial validation of the South African Career

- Interest Inventory. *Journal of Career Assessment*. 2015. T. 23. №. 3. C. 493–511.
64. Noe R. Is career management related to employee development and performance? *Journal of organizational behavior*. 1996. T. 17. №. 2. C. 119–133.
65. Nota L., Ginevra M., Soresi S. The Career and Work Adaptability Questionnaire (CWAQ): A first contribution to its validation. *Journal of adolescence*. 2012. T. 35. №. 6. C. 1557–1569.
66. Nudelman G., Otto K., Dalbert C. Can belief in a just world buffer mood and career prospects of people in need of risk protection? First experimental evidence. *Risk analysis*. 2016. T. 36. №. 12.
67. Nye C. et al. Examining the Structure of the Career Adapt-Abilities Scale: The Cooperation Dimension and a Five-Factor Model. *Journal of Career Assessment*. 2017.
68. Okocha A. Using qualitative appraisal strategies in career counseling. *Journal of Employment Counseling*. 1998. T. 35. №. 3. C. 151–159.
69. Oliveira Í. et al. Psychometric properties of a career exploratory outcome expectations measure. *Journal of Career Assessment*. 2016. T. 24. №. 2. C. 380–396.
70. Osipow S., Gati I. Construct and concurrent validity of the career decision-making difficulties questionnaire. *Journal of Career Assessment*. 1998. T. 6. №. 3. C. 347–364.
71. Perrone K. et al. The adult career concerns inventory: development of a short form. *Journal of Employment Counseling*. 2003. T. 40. №. 4. C. 172–180.
72. Pesch K., Larson L., Seipel M. Career certainty and major satisfaction: The roles of information-seeking and occupational knowledge. *Journal of Career Assessment*. 2017.
73. Primé D., Tracey T. Psychometric properties of the career clusters interest survey. *Journal of Career Assessment*. 2010. T. 18. №. 2. C. 177–188.
74. Radi F. Analysis of the Factors Influencing the Career Choice of Undergraduate UMP Students Using Analytical Hierarchy Process (AHP) : дис. UMP, 2014.
75. Rehfuss M. et al. Impact of the Career Style Interview on individuals with career concerns. *Journal of Career Assessment*. 2011. T. 19. №. 4. C. 405–419.
76. Rottinghaus P., Day S., Borgen F. The Career Futures Inventory: A measure of career-related adaptability and optimism. *Journal of Career Assessment*. 2005. T. 13. №. 1. C. 3–24.
77. Rottinghaus P. et al. The career futures inventory—revised: Measuring dimensions of career adaptability. *Journal of Career Assessment*. 2012. T. 20. №. 2. C. 123–139.
78. Saaty T. Decision making with the analytic hierarchy process // *International journal of services sciences*. 2008. T. 1. №. 1. C. 83–98.
79. Savickas M., Porfeli E. Career Adapt-Abilities Scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries. *Journal of vocational behavior*. 2012. T. 80. №. 3. C. 661–673.
80. Savickas M., Porfeli E. Revision of the career maturity inventory: The adaptability form. *Journal of Career Assessment*. 2011. T. 19. №. 4. C. 355–374.
81. Sawitri D., Creed P., Zimmer-Gembeck M. The adolescent–parent career congruence scale: Development and initial validation. *Journal of Career Assessment*. 2013. T. 21. №. 2. C. 210–226.
82. Schein E. *Organizational culture and leadership* (3rd ed.) / E. Schein. San Francisco, CA: JosseyBass. 2004.
83. Schermer J., MacDougall R. The Jackson career explorer in relation to the career directions inventory. *Journal of Career Assessment*. 2011. T. 19. №. 4. C. 442–451.
84. Schultheiss D., Stead G. Childhood career development scale: Scale construction and psychometric properties. *Journal of Career Assessment*. 2004. T. 12. №. 2. C. 113–134.
85. Spector P. Development of the work locus of control scale. *Journal of occupational psychology*. 1988. T. 61. №. 4. C. 335–340.
86. Spurr D., Abele A., Volmer J. The career satisfaction scale in context: A test for measurement invariance across four occupational groups *Journal of Career Assessment*. 2015. T. 23. №. 2. C. 191–209.
87. Storme M., Celik P., Myszkowski N. Career Decision Ambiguity Tolerance and Career Decision-Making Difficulties in a French Sample: The Mediating Role of Career Decision Self-Efficacy. *Journal of Career Assessment*. 2017.
88. Stumpf S., Colarelli S., Hartman K. Development of the career exploration survey (CES). *Journal of Vocational Behavior*. 1983. T. 22. №. 2. C. 191–226.
89. Taylor K., Betz N. Applications of self-efficacy theory to the understanding and treatment of career indecision. *Journal of vocational behavior*. 1983. T. 22. №. 1. C. 63–81.
90. Thompson A. et al. *Career development inventory*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, 1981. T. 1.
91. Thompson M. Career barriers and coping efficacy among Native American students. *Journal of Career Assessment*. 2013. T. 21. №. 2. C. 311–325.
92. Willner T., Gati I., Guan Y. Career decision-making profiles and career decision-making difficulties: A cross-cultural comparison among US, Israeli, and Chinese samples. *Journal of Vocational Behavior*. 2015. T. 88. C. 143–153.
93. Xu H., Tracey T. Career decision ambiguity tolerance scale: Construction and initial validations. *Journal of Vocational Behavior*. 2015. T. 88. C. 1–9.

**Шатилова А. С. Психология карьеры: методы исследования**

*На этапе планирования существенным является вопрос выбора методов. В статье рассматривается психологический инструментарий отечественной и зарубежной психологии карьеры. Освещены авторские разработки украинских психологов и методики, используемые ими в эмпирических исследованиях. Возможно ли оценить карьерный дистресс, копинг-стратегии карьерной неопределенности? Для ответа на эти и другие вопросы нами описано около 60 методик зарубежной психологии карьеры.*

**Ключевые слова:** *карьера, психология карьеры, метод, психодиагностика, опросник, шкала, анкета.*

**Shatilova O. S. Career Psychology: Research Methods**

*At the planning stage of the study, the choice of research methods is essential. The article deals with the psychological tools of Ukrainian and foreign research of career psychology. The article describes author's researches of Ukrainian psychologists and the research methods used in the empirical studies in Ukraine. Is it possible to assess career distress, strategies for coping with career indecision? To answer these questions, we have reviewed about 60 questionnaires of foreign career psychology.*

**Key words:** *career, career psychology, method, career assessment, questionnaire, scale, inventory.*